

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 71

**Регіональні проблеми розвитку літератури,
історії та культури
у загальноукраїнському контексті**

Ніжин
2012

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 3 від 25.10.2012 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко; д. філол. н., проф. В. П. Хархун;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченко; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найден; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Література та культура Полісся. – Вип. 71 : Регіональні проблеми розвитку літератури, історії та культури у загальноукраїнському контексті / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 359 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2012
© НДУ ім. М. Гоголя, 2012

УДК 821.161.2(091)

Н.М.Віннікова

Українська літературна пародія та епіграма

У статті розглядаються особливості двох літературних жанрів – пародії та епіграми, які часто сплутуються та ототожнюються. Особлива увага звернена на виокремлення рис, спільних для цих жанрів, та прикметних ознак, які притаманні лише пародії або епіграмі й чітко розмежують їх.

Ключові слова: літературна пародія, епіграма, об'єкт пародіювання, засоби пародіювання.

В статье рассматриваются особенности двух литературных жанров – пародии и эпиграммы, которые часто спутываются и отождествляются. Особое внимание обращено на выделение черт, общих для этих жанров, и отличительных признаков, которые присущи только пародии или эпиграмме и четко разграничивают их.

Ключевые слова: литературная пародия, эпиграмма, объект пародирования, средства пародирования.

The article deals with the features of two literary genres – parody and epigrams, which often are confused and equaled. Particular attention is paid to the selection of features which are common for these genres and notable features which are specific only for parody or epigram and delineate their own clearly.

Key words: literary parody, epigram, the object of parody, parody means.

За своєю функцією пародія споріднена з епіграмою, що висловлює просто дотепну думку, часто "приправлену" іронією, сарказмом, сатирою. Епіграма, як і пародія, викриває нерідко і літературне явище, що часто призводить до сплутування або ототожнювання цих жанрів, хоча насправді епіграма є досить давнім та оригінальним жанром. Пропонована стаття присвячена з'ясуванню співвідношення між літературною пародією та епіграмою. Вибір теми зумовлений недостатньо ґрунтовним розкриттям даного питання в українському літературознавстві.

Н.Буало, класифікуючи літературні жанри, у своїй праці "Мистецтво поетичне" [1, с. 67] віддав епіграмі одне з найостанніших місць. Проте за майже триста років, які минули від часу написання цього дослідження, епіграма не лише пережила першорядні жанри, але й набула ваги як жанр сатиричної мініатюри, взявши на озброєння якийсь сатирик може повноцінно і гостро зображувати зло, людські вади, соціальну несправедливість тощо.

Слово "епіграма" грецького походження (epigramma), що означає "напис", у прийнятому на сьогодні тлумаченні, являє собою "лаконічний жанр сатиричної поезії дотепного, дошкульного змісту з несподіваним, градаційно завершеним пуантом" [2, с. 336]; "короткий сатиричний вірш" [3, с. 790; 4, с. 421; 5, с. 110; 6, с. 607]. Епіграма, на відміну від фейлетону, памфлету чи байки, характеризується надзвичайною стислістю, є одним із найменших за обсягом жанрів.

Як ми вже вище зазначали, епіграма має довгу історію, відома з давніх часів. З'явившись у давньогрецькій поезії, на той час вона не мала сучасних типових ознак, її накреслювали на гробницях, статуях, пам'ятниках, предметах культу, трофеях, подарунках тощо. Як відомо, епіграмами-написами віддавали останню шану померлим, прославляли богів, оспівували героїв, пояснювали призначення предмета або повідомляли про майстра, який його створив. Значній кількості епіграм був притаманний морально-філософський характер, тому вони нічим не відрізнялися від звичайних висловлювань. Лише пізніше давньоримські поети Катулл, Марціал, Ювенал надали епіграмі переважно сатиричного вигляду, "визволивши" її від речей. Відтоді вона почала існувати самостійно як поетичний образок – у такій формі епіграма дійшла до наших часів.

Цікавий предмет, знаменна подія, видатний твір мистецтва чи літератури, певна людина та її вчинки – все, що привертало увагу митця, викликало у нього почуття, настрої, філософські роздуми, знаходило відображення в епіграмі. Вона перетворилася на особливий жанр поезії – з'явилися епіграми описові, геральдичні, дидактичні, епітафійні, любовні, декламаційні, напутливі, застольні, сатиричні та ін.

Епіграма була надзвичайно популярною у європейській поезії, починаючи від Ренесансу, а відтак і в українській. Цьому жанрові віддали належну увагу майже всі письменники XVII – початку XVIII ст., зокрема, Л.Баранович, І.Величковський ("Епіграми із Джона Овена"), І.Галятовський, Л.Зизаній ("Епіграми на граматику"), І.Максимович, С.Полоцький, Ф.Прокопович, Д.Туптало, С.Яворський та ін., а також численні анонімні поети.

Аналогічно до західноєвропейської епіграми, корені якої сягали в античність, українська епіграма, для якої елемент сатири, висмію-

вання, ущипливості не був обов'язковий, являв собою дуже гнучкий жанр. У ній говорили як про серйозні речі, так і про дрібниці, порушували суспільні питання й висловлювали інтимні почуття, хвалили та засуджували тощо. За визначенням Феофана Прокоповича, який у 1705 р. читав курс лекцій з теорії поезії в Києво-Могилянській академії, епіграмою вважався "короткий вірш, що вказує на який-небудь предмет, особу, на окремих вчинок чи на багато діянь (...) з приєднанням дотепного висновку..." ("De arte poetica"). Це визначення принципово не відрізнялося від характеристики епіграматичного жанру в попередніх теоретичних курсах поезії, хоча тут іноді до епіграми відносили ще й різні види так званих курйозних віршів. Проте в давній літературі пародію і епіграму часто ототожнювали. Цю ситуацію можна пояснити тим, що ні у XVII ст., ні у XVIII ст. пародія ще не виокремилась у повноцінний літературний жанр, скоріше це був пародійний прийом.

У новій та новітній літературі епіграма не втрачає свого значення, їй притаманні виразні сатиричні ознаки, як, наприклад, у доробку Т.Шевченка ("Умре муж велій в власяниці..."), а також П.Куліша, І.Франка, В.Самійленка, В.Еллана (Блакитного), О.Олеся, В.Поліщука, І.Багряного та ін.

У розвитку жанру епіграми середини ХХ ст. помітне місце посіли С.Воскресасенко, П.Дорошко, А.Крижанівський, Ю.Кругляк, П.Ребро та ін. У середині минулого століття епіграмі була притаманна спокійна, розважлива форма, відповідна тому літературному прямуванню, яке пропагувала офіційна ідеологія:

*Один сатирик пише: гидь,
Ухоркать, пелька, гад, псявіра...
Пора б сердезі зрозуміть,*

Що лайка, то ще не сатира [7, с. 191].

Поширюються так звані "безадресні" епіграми, у яких не окреслюються чітко носії зла, не називаються конкретні прізвища, як-от у щойно цитованій епіграмі П.Дорошка або ж в епіграмі П.Ребра під назвою "Оригінал": *"Який оригінал – письменник цей! / Не прочитає би – зроду не повірив: / Про звірі пише він, як про людей, / А про людей, їй-богу, як про звірів!"* [8, с. 466].

Інша група епіграм – на конкретних осіб. Ось, наприклад, твір В.Шукайла на А.Бортняка – автора збірок "Мелодія", "Добро", "Довголіття" та ін., а також відомого пародиста:

*Сміло йде він у творчі пошуки
і склада в поетичній кошики
всякі жанри, що у природі є:
від "Мелодії" – до пародії! [9, с. 42].*

З відомих причин до сатиричних мініатюр майже не потрапляли державні діячі, наскільки вони себе не скомпрометували б. "Адресні" епіграми, як правило, мали винятково кололітературний характер, що, звичайно, поєднує цей жанр із жанром пародії. Але адресним епіграмам був притаманний поблажливий і миролюбний тон. У деяких випадках така епіграма виникала із гри слів. Як, наприклад, у мініатюрі Д.Білоуса: *"Нагнибіда, нагни біду. / Біда, не гни Нагнибіду, / Бо ж вірш людський не без води, / А це вже близько до біду!"* [10, с. 146].

Сучасна епіграма утвердилася як короткий, найчастіше дво- або чотирирядковий сатиричний вірш, який має наприкінці влучний висновок, що розкриває попередню приховану думку, яка є кульмінаційним елементом композиції. П.Сорока зазначає: "Епіграма, як і пародія, покликані боротися за змістову довершеність творів, невпинне розгортання майстерності й водночас за утвердження правди і справедливості у житті... Творець епіграм повинен бути майстром слова й віртуозом пера, добре володіти іронією та сарказмом. Характерною її ознакою є тісний зв'язок з літературним процесом, з сучасністю" [11, с. 102].

То у чому ж відмінність і подібність пародії та епіграми? Як правило, обидва ці жанри створюються "на випадок", завжди конкретні, не стосуються абстрактних, "вічних" питань. Обидва ці жанри є злободенними, актуальними, несуть найчастіше нову думку, далеко не завжди широкого масштабу, але зазвичай актуальну для певного моменту, ситуації.

Пародія та епіграма можуть бути злими та уїдливими, але попри все повинні бути дотепними, влучними, зрозумілими та смішними. Відмінність пародії від епіграми також у тому, що остання зазвичай являє собою віршовану сатиричну мініатюру, тоді як літературна пародія не завжди містить сатиру і може бути віршованою, прозовою або написаною у формі драматичного твору (хоча таких прикладів небагато). Для епіграми властива стислість судження, що, звичайно, не завжди спостерігається у жанрі пародії.

Вважаємо слушною думку В.Новікова про те, що "пародія на відміну від епіграми, до того ж так само, як і від памфлету, викриває те, що вона одночасно і дискредитує зміст літературного джерела, і комічно трансформує його форму, у той час як памфлет і епіграма обмежуються критикою його змісту" [12, с. 275].

Проте основна відмінність пародії та епіграми, на наш погляд, у тому, що ці два жанри мають різні за походженням об'єкти свого зображення. У літературній пародії – об'єкт книжний, нерозривно пов'язаний з літературою, тоді як епіграма може зупиняти свою увагу навіть на фізичному недолікові певної людини, на неблагозвучності її

прізвища та ін. Аби об'єкт зображення у епіграмах був зрозумілий, їх автори часом у заголовках до своїх епіграм зазначають імена тих, на кого ці епіграми написані – навіть існує термін "іменні епіграми" – такі епіграми без вказівки імен втрачають сенс. Пародисти також у своїй практиці використовують цей спосіб вказування на об'єкт свого пародіювання, зазначаючи його чи то у заголовках, чи у підзаголовках, або ж у епіграфах до своїх пародій.

Пародія відрізняється від епіграми ще й художніми засобами та прийомами, які використовує. Адже саме пародист використовує стиль, манеру, словник, поетичні ходи автора, творчість якого є об'єктом пародіювання. Причому все це підкреслюється, гіперболізується, зумисне концентрується.

Епіграма має свої найбільш вживані віршовані форми (дистих) і відрізняється від пародії тим, що висловлюється про особу чи явище прямо, без стилістичного наслідування твору. В епіграмі оцінювання твору, діяльності письменника чи цілої школи дається безпосередньо, наприклад, у творі Омельна Заратустри (Л.Первомайського) "Д.Загул (До ювілею 20-річчя літературної праці)":

*Двадцятку весну я співаю,
Загул відомий вам усім.
Гей, бережись, критична зграє,
Ми вас розвіємо, як дим!*

*Ми стали з Плугом насторожі,
Ми ЗУ не зрадімо ніде,
Дрижійть, "некласики" ворожі,
"З зелених гір" Загул іде [13, с. 42].*

Натомість у пародії оцінка дається опосередковано. Проте у деяких пародіях дається пряма оцінка, властива епіграмі, через пряме лаконічне висловлювання. Тоді перед нами пародія-епіграма – синтетичний різновид, який виникає шляхом сплетіння двох жанрів. Прикладом такого може бути твір П.Іванюка "Словокрути" (Дніпро. – 1951. – № 11. – С. 93), у якому поруч із пародією на зловживання І.Виргана у своїй поезії часом діалектними, а часом словами, далекими від літературної норми, дає пряму характеристику такої авторської особливості: *"Він писати так уміє, / Що і сам не розуміє, / Що за мова "золотаста", / Дряхлослівна ще й вихрєста. / "Блукви", "борвій" ще й "зарінки"... / Словом, будь-хто схоче спати, / Якщо візьметься читати / І здолає півсторінки!"*

Резюмуючи, зазначимо, що й епіграма, й пародія є самостійними жанрами в літературі. Проте їх часто сплутують, особливо тоді, коли епіграма викриває певне літературне явище, ваду в творчості

окремого письменника. Відмінність цих жанрів полягає у наступному: епіграма завжди віршована і невелика за обсягом, сатирично спрямована, тематикою націлена "на випадок". Натомість пародія може бути й не віршованою, більша за розміром, вона не завжди містить сатиру, не завжди створюється "на випадок", особливо коли пародіюється стиль школи, особливості літературного напрямку тощо, тоді пародія є результатом синтезу, узагальнення, вимагає рельєфніше виявляти авторську індивідуальність. Також пародія та епіграма мають різні за походженням об'єкти свого зображення й за манерою письма – автори епіграм висловлюються безпосередньо, а пародисти – стилістично наслідуючи певного письменника чи групу митців.

Література

1. Буало Н. Мистецтво поетичне / Н. Буало. – К. : Мистецтво, 1967. – 136 с.
2. Літературна енциклопедія : у 2 т. – К. : ВЦ "Академія", 2007.
Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – 2007. – 608 с.
3. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд. – М. : Рус. яз., 1987. – 797 с.
4. Толковый словарь современного русского языка. – Донецк : ООО ПКФ "БАО", 2007. – 448 с.
5. Словарь иностранных слов и выражений / авт.-сост. Е. С. Зенович. – М. : ООО "Издательство Астрель" ; ООО "Издательство АСТ", 2004. – 778 с.
6. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарупа. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
7. Дорошко П. О. Літа і думи : поезії / П. О. Дорошко. – К. : Рад. письменник, 1957. – 202 с.
8. Ребро П. П. Вибрані твори : у 5 т. / Петро Ребро. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006.
Т. 4. – 2006. – 500 с.
9. Шукайло В. Сміх на голову : сатира і гумор / Василь Шукайло. – К. : Рад. письменник, 1982. – 70 с.
10. Білоус Д. Г. Вибране : лірика, гумор, сатира, переклади / Д. Г. Білоус. – К. : Дніпро, 1990. – 310 с.
11. Сорока П. Жанрова різноманітність сатиричної мініатюри в новітній українській літературі (1940–1990 роки) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.02. – Тернопіль, 1994. – 180 с.
12. Новиков В. И. Книга о пародии / В. И. Новиков. – М. : Сов. писатель, 1989. – 540 с.
13. Літературні пародії, шаржі, епіграми, акростиhi, фейлетони, гуморески, афоризми й карикатури : збірник / уряд. В. Атаманюк. – К. : Маса, 1927. – 248 с.

Стильовий синкретизм п'єс Івана Котляревського

У статті розглянуто стильові особливості п'єс І.Котляревського "Наталка Полтавка" та "Москаль-чарівник". Зазначено, що твори репрезентують універсальні просвітницькі етичні цінності, оригінально переосмислені й перенесені на національний ґрунт. Стильове багатоголосся художнього вивершення образів і конфліктів (риси класицистичної, барокової, сентименталістської, преромантичної естетики) "малоросійських опер" засвідчує відкритість українського письменства до світових культурних тенденцій зламу XVIII–XIX ст.

Ключові слова: стильовий синкретизм, бароко, Просвітництво, сентименталізм, преромантизм, жанр, драматургія, водевіль.

В статье рассмотрены стилиевые особенности пьес И.Котляревского "Наталка Полтавка" и "Москаль-чародей". Указано, что произведения представляют универсальные просветительские этические ценности, оригинально переосмысленные и перенесенные на национальную культурную почву. Стилиевое многоголосие художественного решения образов и конфликтов (черты классицистической, барочной, сентименталистской, преромантической эстетики) "малороссийских опер" свидетельствует об открытости украинской литературы к мировым культурным тенденциям на рубеже XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: стилиевой синкретизм, барокко, Просвещение, сентиментализм, преромантизм, жанр, драматургия, водевиль.

The article deals with stylistic features of the plays written by Ivan Kotlyarevsky "Natalka Poltavka" and "Moskal-charivnyk". The plays represent the universal ethical values of the Age of Enlightenment, which are originally reinterpreted and transferred to the national soil. The styles polyphony of the art crowns images and conflicts (features of classic, baroque, sentymentalism, preromantyzm aesthetics) "little-russian operas" certifies the openness of Ukrainian literature to global cultural trends break XVIII–XIX centuries.

Key words: style syncretism, baroque, the Age of Enlightenment, sentimentalism, preromantyzm, genre, drama, vaudeville.

П'єси І.Котляревського як артефакти нового українського письменства неодноразово виступали об'єктами наукової обсервації вітчизняних і зарубіжних літературознавців. Зокрема, проблему стильової диференціації "малоросійської опери" "Наталка Полтавка" і водевілю

"Москаль-чарівник" розглядали М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов, І.Франко, Д.Антонович, Б.Лепкий, Д.Чижевський, А.Шамрай, І.Айзеншток, П.Волинський, П.Хропко, Є.Кирилюк, О.Гончар, М.Яценко, Н.Калениченко, Є.Нахлік, Л.Мороз та ін. Утім нині немає синтетичного дослідження синкретичної природи п'єс, які стали і закономірним результатом розвитку вітчизняного театру, і виявом новочасних мистецьких тенденцій, що закріплювали за драматичним дійством особливу суспільно значущу роль. У заповненні цієї інформаційної прогалини і полягає наша *мета*.

Без сумніву, І.Котляревський створив на вітчизняних теренах нову драму, за якою закріпив, на відміну від зразків барокового шкільного театру, нову соціально значущу роль. Від "Наталки Полтавки" і "Москаля-чарівника" драма як рід секуляризувалася, тобто втрачала своє духовне, сакральне значення (театр – метафорична реалізація вселенської драми буття), позбувалася своєї спрямованості на підготовленого глядача – представника інтелектуальної, культурної та соціальної еліти, а відтак і переставала оперувати складною системою наслідувальних форм і змістів, запозичених з попередньої культурної традиції образів. Поступово зникла канонізована модель мовностильової тривимірності, кілька століть прищеплювана системою шкільної освіти. Власне, в Україні, як і в усій Європі (де раніше, де трохи пізніше), на авансцену суспільного й культурного життя виходив середній клас – "дрібне поміщицтво, провінційне чиновництво та духовенство" [1, с. 10], котре творило нову літературу, і драматургію зосібна, за своїм розумінням і за своєю потребою.

Художнім виявом цієї потреби стала передусім "Малоросійська опера" "Наталка Полтавка" була написана 1819 р. для Полтавського вільного театру, який очолював І.Котляревський. Її хрестоматійний сюжет простий: судовий урядовець Тетерваковський хоче одружитися з Наталкою, колишньою мешканкою Полтави. Дівчина спочатку не згоджується на шлюб з "чиновним паном", бо кохає Петра, названого брата, вигнаного колись старим Терпиллом через те, що за соціальним і майновим станом він був дівчині "нерівнею". Проте, піддавшись на вмовляння матері, подає рушники нелюбові. За законом жанру, з'являється Петро, який мандрував у пошуках заробітку, і, дізнавшись, що кохана вже засватана, відрікається від неї і віддає гроші, щоб "пан возний ніколи не попрекнув...що взяв бідну" і на неї "іздержався". Благородний жест хлопця розчулює присутніх: возний просить Терпилиху благословити закохану пару, розуміючи житейський сенс прислів'я "Где два б'ються – третій не мішайсь! ...що насильно милим не будеш" [2, с. 249].

Проте не все так прозоро і просто у цій уже класичній "малоросійській опері", співмірній з відповідними жанровими варіантами європейської "міщанської драми" епохи Просвітництва. У ній складно й нерозривно поєднані життєствердна стихія національного фольклору, староукраїнська традиція барокового театру та класицистичні, сентименталістські та преромантичні художні модуси.

Як слушно простежила у своїй цікавій розвідці Л.Мороз, найголовнішим класицистичним принципом "Наталки Полтавки" є ідея гармонії людини з самою собою, зі світом і з Богом. Тут ми не простежуємо властивих вірцевому, науково обґрунтованому класицизму одностаничних образів і конфліктів. Та й саму п'єсу важко вписати у канонічні рамки стильової тривимірності – "високий", "середній", "низовий" рівень – з відповідною системою персонажів і мовних прийомів. Ідеться про суттєву рису просвітницького класицизму, котру можна означити, взявши за ілюстрацію характеристику, дану Ю.Віппером трагедіям Расіна, в якого "... за образами людей – носіїв вишуканої цивілізації, за приводом до прекрасної й чистої духовної гармонії приховується водночас напруженість пекучих пристрастей, зображення гостродраматичних конфліктів, непримиренних душевних зіткнень" [Цит. за: 3, с. 93]. Класицистичною у п'єсі І.Котляревського є модерна як для початку ХІХ ст. модифікація античного ідеалу краси як мети мистецтва. Ідеться передусім про зображення морально доведеної людини, наділеної вродженими чеснотами – схильністю до добротворення, здатністю любити і прощати, тонко відчувати болі і турботи ближнього.

Прикметно, що класицистичний універсальний світ у "малоросійській опері" локалізується національним духовним простором. І хоч історичних і топонімічних алюзій, пов'язаних з місцем дії, а саме з Полтавою, у ній чимало, зауважимо, що "етнографія" її зводиться до окремих штрихів. Так, у першій ремарці читаємо: "Театр представляє село при реке Ворскле. Через сцену улица малороссийских хат, к реке ведущая, и в сей улице хата Терпилихи". Імовірно, що автор ставив за мету вписати своїх героїв – українців-полтавців у європейський просвітницький контекст, перетворивши їх з екзотичного літературного прецеденту на носіїв морально-етичних ідеалів доби. Мабуть, у цій естетичній настанові закорінений аристократизм духу і вчинку персонажів п'єси, які тонко відчують і розумно діють у межах запропонованих автором "салонних" обставин.

Тож слід констатувати, що в п'єсі нерозривно поєднані два стильові модуси – класицистичний раціоналізм ("розум") і сентименталістська чутливість ("серце"). Завважмо, що вони майже не конфліктують, взаємно не виключаються, а органічно співіснують, надаючи

дійовим особам більшої художньої пластичності і характерної неоднозначності, властивій просвітницькій літературі.

І першим такий світоглядний симбіоз репрезентує возний Тетерваковський. Вдумливий читач може здивуватися, що першим у переліку "действующих лиц" п'єси "Наталка Полтавка" стоїть його ім'я, хоч він, здавалося б, не головний персонаж твору. Проте це цілком закономірно: саме ціннісна система возного, його світогляд зазнають позитивних змін у творі під впливом полтавки Наталки.

Суперечки щодо модальності образу Тетерваковського точаться давно. У класичному театрі усталилася традиція зображати його як підстаркуватого дядька з цапиним кривлянням, у безглуздому костюмі; до того ж акцентувати увагу на його застарілій "книжній" мові, переважаній канцеляризмами і старослов'янізмами, на неприродній пафосності слів і вчинків. На позір усе це є. Як є і шляхетність (не тільки у становому, але і в морально-етичному значенні), і сентиментальна чутливість, і схильність до добродіяння, і гостра спостережливість, і щире бажання любити і створити сім'ю. І тут доцільно навести думку О.Русова, котрий ще на початку ХХ ст. виступив проти загальноприйнятої оцінки цього персонажа: "Якщо артист, котрий виконує роль возного, відмовиться від усіх цих прийомів, які чомусь увійшли у звичку, то вийде не потвора і не сатир, а такий же закоханий у Наталку чоловік, як і Петро [...]. Такими прийомами, нам здається, можна буде відновити, щонайменше, тип тієї людини, якою уявляв його собі автор – зовсім не негативний, а радше піднесений, позитивний" [Цит. за: 4, с. 50]. Не слід цілковито згоджуватися з ученим, який, мабуть, теж не дотримався золотієї середини у трактуванні героя п'єси.

А якщо поглянути на нього як на "знакому натуру", як на людину з "колишньої" – старосвітської – України, позаяк є кілька чинників, які провокують таку точку зору? Як відомо, возний – це судовий урядовець у Польщі, Великому князівстві Литовському та Україні. Така посада існувала до початку ХІХ ст. і зникла разом з реформуванням адміністративної системи Російської імперії. У другій половині ХVІІІ ст. в обов'язки такого чиновника входило збирання й опрацювання матеріалів щодо підтвердження дворянського походження.

У возного досить промовисте, як для класицистичної п'єси, прізвище – Тетерваковський. На перший погляд, воно походить від слова "тетервак" – "великий лісовий птах ряду курячих із чорним (у самиці – пістрявим) оперенням, який є цінною дичиною", яке натякає на бундючну і не завжди розумну поведінку персонажа. Втім, варто дослухатися до думки О.Русова, підтриманої свого часу С.Єфремовим, а пізніше – М.Сулимою та Є.Нахліком, що у прозиванні

возного простежуються натяки на творчість Г.Сковороди, зокрема на його притчу "Убогий Жайворонок".

Щоб зрозуміти це, слід удатися до просторого цитування твору мандрівного філософа. Як відомо, у Г.Сковороди значну смислотворчу роль відіграють епіграфи. Так, він ставить епіграфом до притчі рядки з Біблії: "Бо він тебе вирве з тенет птахолова..." (Псалтир, 91:3), "Уставайте й моліться, щоб не впали в спокусу!" (Євангеліє від Луки, 22:46), "Горе ж вам, багатіям, бо втіху свою ви вже маєте" (Євангеліє від Луки, 6:24), "Блаженні вбогі духом..." (Євангелія від Матвія, 5:3). Вони, власне, є алегоричним відповідником "сили" – головної моралізаторської ідеї тексту, який вміщений нижче.

На початку притчі зображено Тетервака, який, "налетівши на мисливську сітку, почав щосили жерти масну наживку. Нажершись по вуха, ходив надимаючись, вельми задоволений із себе, як задерикуватий, модно вдягнений юнак. Ім'я йому було Фридрих. Родове ж чи фамільне, чи, як у народі кажуть, прізвище – Салакон". У примітці філософ зазначає, що "це слово еллінське, означає жебрака на вигляд, але лицемірного хвалька багатством" [5, с. 125]. У розмові із Жайворонком Тетервак вихваляється своїм чином і вмінням отримувати матеріальний зиск, пристосовуватися до обставин.

Пояснюючи затаєний смисл свого твору, Г.Сковорода у листі-посвяті "люб'язному другові Теодорові Івановичу Диському" зауважив: "Однак хай не звабить тебе, друже, те, що Тетервака названо Фридриком. Коли тобі неприємно, згадай, що *всі ми такі* (курсив наш. – В.С.). Адже Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого соромитися? Тетервак-бо – птиця дурна, але не злоблива. Не той дурний, хто не знає (ще такий, котрий усе знає, не народився), але той, що знати не хоче. Зненавидь глупоту: тоді хоч і дурний, але будеш у числі блаженних тих тетерваків" [5, с. 124–125]. Персонаж І.Котляревського, услід за своїм "прототипом", проходить шлях від посадової вседозволеності, дрібношляхетської бундючності, пристрасності до багатства, марнославства і виправдання дрібних грішків "потребою часу", типу до відродження природної доброти. Відтак він, як Сковородин Тетервак, "птиця дурна, але незлоблива", як, власне, всі українці у великодержавному тлумаченні. З огляду на книжне мовлення, зокрема, громіздкі перелічувальні ряди, квітчасті синоніми, складні риторичні конструкції, а також чутливо-сповідальні романи, що так нагадують "пісні світські" – Тетерваковський вихований у бароковій естетичній та етичній системі, яка вже себе вичерпала. Припустимо, що саме такий українець намагається пристосуватися до нових суспільно-політичних умов, за яких його ментальна природа зазнає певної деформації, притому вступаючи у суперечність між

розумом і серцем. Дошукуючись до чужих титулів у старих фоліантах, він застигає, "консервується" "серцем", бо не має можливості виявити свою чуттєву природу. Водночас, живучи "хоть не так, як люди, а хоть побіля людей", він завоює новочасні суспільні цінності і стереотипи. Особливо це стосується психології чиновника, котрий бажає з усього мати зиск, аби швидко, "недорогим коштом" урвати "копійку" чи самоствердитися за рахунок влади над слабшим. У 3-й яві І дії про це говорять возний і виборний.

"Возный. Не розказовав же пан Щипавка якої новини?

Выборный. Де то не розказував! Жалувався дуже, що всьому земству урвалася тепер нитка, що не тільки засідателям, но самому комісарові уже не те, як давно було... Така, каже, халепа, що притьмом накладно служити. Бо, каже, що перше дурницею доставалося, то тепер або випросити треба, або купити.

Возный. Ох! правда, правда; даже і в повітовому суді, і во всіх присутственных містах унініє воспослідовало; малійшая проволочка ілі прижимочка просителю, як водилося перше, почитається за уголовное преступление; а взяточку, сиріч – винуждений подарочок, весьма-очень іскусно у істця ілі отвітчика треба виканючити. Та що і говорить! Тепер і при рекрутських наборах вовся не той порядок ведеться. Трудно становиться жить на світі" [2, с. 222]. Власне, такі меркантильні міркування заважають возному правильно орієнтуватися в ситуації з Наталкою. З одного боку, він "всею душою, всею мислію і всім серцем" любить дівчину, щиро бажає з нею одружитися, а з іншого, аби переконати "доводами сильними довести її до брачного ... ложа на законном основанії", просить виборного "увернутись – теє-то як його – хитро, мудро, недорогоим коштом; коли що ж, то можна і брехнути для обману, приятні ради" [2, с. 226]. На простонародне зауваження Макогоненка, що "брехати і обманювать других – од бога гріх, а од людей сором", возний просторо відповідає, "тепер" брешуть усі, що лож – це ментальна ознака часу, і по-бароковому узагальнює тезу "Всі грішні, та іще і як! І один другого так обманюють, як того треба, і як не верти, а виходить – кругова порука" [2, с. 226] піснею "Всякому городу нрав і права" – бурлескним варіантом "Пісні 10-ї" "Саду Божественних пісень" Г.Сковороди.

Цей вірш був відомий ще за життя автора: він не тільки ходив у списках, але і входив у репертуар кобзарів і лірників. Він хоч і концентрує в собі критику суспільного буття останньої третини XVIII ст., проте більше стосується проблем духовних. "Філософ у поезії – поет у філософії", Г.Сковорода наголошує на безглуздості мирського меркантильного існування, яке будь-якої миті може обірвати "замашна коса" "смерті страшної". Бароковий мотив швидкоплинності земного

життя, яке потребує здобування не матеріальних, а духовних скарбів, вивершується в авторському ідеалі людини, "чия совість, як чистий криштал". Оце і є по-сковородинівськи "розумне" перебування відміряного Богом земного шляху.

Натомість І.Котляревський використовує лише перші два рядки "Пісні 10-ї", щоб підсилити іронію щодо самовиправдання возного, аби показати, що сковородинська "совість" знівельована "тепер": обман, стягання, хабарництво та ієрархічна сваволя можновладців ("всякий з другого бере за своє") стають рушіями суспільного успіху. Тож, за слушним зауваженням Л.Мороз, персонажеві "вади є симптомами хвороби цілого суспільства" [3, с. 96], Тетерваковський "розпускає пір'я", як Сковородин Тетервак: "Не руш, – мовляв, – чужого..." Як не зачепити, коли саме на очі пливе? ... Не той правий, хто правий по суті, а той, хто неправий за істиною, але здаватися правим уміє, хитро блудячи і йдучи стежкою такого судження: кінці у воду. Ось теперішнього світу наймодніша рятівна премудрість! Коротко скажу: той лише щасливий, хто неправий за совістю, але правий за папірцем, як мудро мовлять наші юристи" [5, с. 1257].

"Право" Тетерваковського полягає у силі його влади, яка дається не тільки посадою і соціальним та майновим станом, а й освіченістю. Тему "письменності" у п'єсі можна трактувати кількома способами. Як може здатися на перший погляд, І.Котляревський, подібно до "Енеїди", відтворив іронічно поблажливе народне ставлення до високозanosних академічних знань. Так, Микола, плануючи піти до чорноморців "тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити", міркує: "Тільки там треба утайти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висовуватись..." [2, с. 235]. Тут ідеться не про невігластво, а скоріше – про тетерваківське пишання своїм суспільним статусом, зверхність над простолюдом, неприйнятну у демократичному середовищі. А "письменний" возний смішний у громіздких і нарочитих освідченнях, у словах-паразитах, які знижують темп мовлення і підсвідомо допомагають відшукати потрібні – ще пишніші слова: "Не в состоянії поставить на вид тобі сили любові моєї. Корда би я імлі – тее-то як його – сколько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько запятых в Магдебурзьком праві, то і сих не довліло би на восхваленіє ліпоти твоєї! Єй-ей, люблю тебе до безконечності" [2, с. 220].

Але треба шукати глибший підтекст у такому авторському вивершенні образу. Д.Фонвізін у хрестоматійному "Недоростку" стверджував: "Просвіта підносить лише добродійну людину". Відтак якщо раціональні знання, інтелект не приносять користі ближньому, то вони не є суспільною цінністю. "Письменство" – це ознака цивілізованості, прилучення особи до елітарної поведінкової моделі, перебування на

певному ієрархічному щаблі. Людина системи, возний шанує освіченість скоріше як соціальну категорію, автоматично наділяючи її носіїв особливими чеснотами. Тому й не розуміє, чому Наталка відмовила "тахтауловському дячку", писареві із Восьмачок і "підканцеляристу із суда по імені Скоробреха", адже вони – шановані в його колі люди. Натомість його повірений у сердечних справах Макогоненко чітко пояснює те, на що у фразі "знайся кінь з конем, а віл з волон" натякала Наталка: проста людина добре усвідомлює ієрархічні станові стосунки, "письменство" – то сфера тих, хто може це собі дозволити, а дівчині "треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку з матір'ю годовав і зодігав" [2, с. 223]. Це і думка про станову рівність, і про сім'ю як матеріальне й духовне партнерство, і здобуте власним досвідом переконання, що інтелект чи освіта ще нікого не зробили абсолютно моральним чи щасливим. Власне, про це згадує той же виборний, коли аналізує, що сталося з Наталчиним батьком. Його намагання вийти зі свого суспільного стану призвело до фатальних наслідків: "... Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав злакомитись не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмистрами – пив, гуляв і шахрував гроші; покинув свій промисл і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому; послі, як не стало і посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; в бідності умер і без куска хліба оставив жінку і дочку" [2, с. 225]. Власне, цей персонаж поведився, як сквородинівський Тетервак, живучи не за природою і забуваючи своє духовне покликання.

Возний не усвідомлює цього, переступаючи через попередження "природних людей" у недоцільності, а відтак – нерозумності його "хитро облаштованого" сватання. Донедавна все виходило так, як він хотів, а з поверненням Петра непокірна Наталка відмовляється одружитися з чиновним паном. Тетерваковський гнівається і страхає нерозумних пейзан, обіцяючи швидкої і жорсткої розправи. І.Котляревський застосовує типовий для сентименталістської драми поворот сюжету: Петро, щоб захистити людей, яких він любить усім *серцем*, жертвує своїм щастям і своїми грошима. Тут, за слушним зауваженням Є.Нахліка, утверджується "типово сентименталістська концепція буття: добродесна чутливість Петра зворушує возного і викликає у відповідь його чутливу добродесність. Кульмінація п'єси пропонує ще один висновок: родову сутність людини, її природну доброту можна пробудити саме через душевну розчуленість" [4, с. 53]. Справді, шляхетні вчинки простих (природних) людей змушують возного задуматися не просто до чинення "добрих діл", яких "за недосужністю по

должності і за другими клопатами, доселі ні одног не зділал" [2, с. 249], а до сентиментальної жертовності, приклад якої дають не "письменні", розумні, знатні особи, а відкриті серцем до Бога й краси "добрі люди".

Як відомо, однією з чільних складників просвітницької ціннісної системи виступає щастя.

Власне, у "Наталці Полтавці" простежуємо художнє оформлення етики щастя, констатоване ще у першій половині XVIII ст. французькими гуманістами: на відміну від барокового очікування вічного блаженства, "мета людського існування бачиться уже не за гробовою дошкою, у трансцендентальному потойбічному світі, а в земному житті серед інших людей. На зміну ідеї спасіння йде ідея особистого й колективного щастя" [6, с. 42]. Як і всі європейські люди епохи Просвітництва, персонажі п'єси, у межах класицистичної триєдності місця-часу-дії, займаються облаштуванням комфортного, матеріально і морально забезпеченого земного існування. Зрозуміло, що у кожного свій вибудований життєвий ідеал і своя мета. Прикметно, що Іван Котляревський пропонує кілька просвітницьких (щоправда, з різною модальністю) варіантів і моделей щастя: возний Тетерваковський бачить його у втішанні марнославства, виборний Макогоненко – у матеріальній вигоді, Микола – в особистій свободі і можливості відкривання й освоєння нових просторів; Петро – у жертовній любові, Терпилиха – у спокої і дотриманні патріархальної традиції.

Носієм авторської концепції істинного щастя виступає Наталка. Для І.Котляревського це і синтезований просвітницький ідеал людини, й кристалізована форма його українських візій. Часто твердять, що "золото – не дівка", побачена й зображена письменником із "високого ґанку шляхетського будинку". Але чи не з такої ж оглядової позиції твориться вся просвітницька сентименталістська література, яка шукає взірців у природному бутті простолюду і доводить, "що й селянки можуть любити"? "Небагата, проста, но чесного роду" Наталка наділена вродженням аристократизмом духу, становою й загальнолюдською честю ("Моє багатство єсть моє добре ім'я"), гострим розумом ("розумна і догадлива дівка"), хоч і "без письменства". Возний зазначає, що "наука тее-то як його – в ліс не йде", а "письменство не єсть преткновеніє ілі поміха ко вступленію в законний брак" [2, с. 220], наголошена самою ж дівчиною неосвіченість не применшує її моральних чеснот і набутої у результаті життєвих випробувань мудрості.

Духовні імперативи героїні п'єси визначаються її християнським світоглядом: вона в усьому покладається на Божу волю, водночас має сміливість протистояти сваволі людській тоді, коли та не відповідає її раціональним переконанням. Наталка – це своєрідна українізована

Рут, котра досягає щастя завдяки своїм духовним чеснотам. Вона – добра, слухняна, відповідальна донька ("Наградив бог Терпилиху"), що здатна на самопожертву заради рідних живих (Терпилиха) та прощення й розуміння померлих (Терпило), а отже, дотримується п'ятої заповіді Господньої. Власне, Наталчина релігійність – це раціональна віра в доброго Бога, котрий сприяє земному щастю людини, своєрідна "природна релігія", яка виражається, за твердженням М.Юбер, у тому, "що люди змогли дізнатися про істину ззовні, тобто через природу, і зсередини, з допомогою совісті" [Цит. за: 6, с. 241]. Тому вчинки дівчини цілком умотивовані: вона – людина нового часу, котра, проповідуючи покірність, за екстремальних, незручних для себе обставин, на відміну від Терпилихи, то жертвує, то чинить спротив.

Наталка наділена особливою спостережливістю й умінням розрізняти людські моральні переваги й вади. Вона розуміє природу станової нерівності й добре знається на ставленні суспільства до мезальянсу, який пропонує їй, без сумніву, закоханий "багатий і чиновний" пан возний. Так само Терпилівна відмовляє і чоловікам, які сваталися до неї раніше. Правда, в основі її вчинків покладено інші причини: претенденти на руку дівчини – люди не надто моральні, маргінальні, влучно названі виборним "жевжиками". У судженні дівчини про ідеальну сім'ю переважає здоровий глузд і життєвий раціоналізм. На власне запитання "для чого люди женяться" вона відповідає: "Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно одному" [2, с. 232]. Наталчин родинний ідеал ґрунтується на спільності мети (продовженні роду, вихованні дітей та їхньому матеріальному забезпеченні), партнерських стосунках, взаємній любові і збереженні моральності за будь-яких обставин: "Бідність і багатство – єсть то божа воля; / З милим їх ділити – єсть щаслива доля" [2, с. 228].

Просвітницький раціоналізм співіснує в Наталчиному характері з сентименталістським почуттям любові та "життям серця". Дівчина відмовляє потенційним женихам ще й тому, що "серце <...> не лежить до їх і <...> вони осоружни" їй, вона інтуїтивно відчуває вірність коханого: "Петро не такий; серце моє за нього ручається, і воно мені віщує, що він до нас вернеться. Якби він знав, що ми тепер так бідні – о, з кінця світа прилинув би до нас на помощь" [2, с. 229].

Поєднання резонерства, раціоналізму й жертвності та чутливості Петра спонукає возного до тверезого "пересилення страсті". Його "поступок... толіко усеїдний і без примісу ухищрення, подвигаєть" [2, с. 249] на відмову від власного щастя заради щастя ближнього і виводить на шлях вродженої потреби добротворення. У фіналі п'єси просвітницький ідеал істинної чесноти підхоплює Петро: "Тепер ми

ніколи не розлучимося. Бог нам поміг перенести біди і напасті, він допоможе нам вірною любовію і порядочною життєвою приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців" [2, с. 249]. Міркування і вчинки персонажів дають підстави виборному резюмувати, що "Наталка – по всьому полтавка, Петро – полтавець, та і возний, здається, не з другої губернії" [2, с. 249], формулюючи авторський концепт ідеального – розумного – впорядження морального національного простору.

Проблему національної ідентичності, яка виявляється в усвідомленні неповторності українського ментального світу, І.Котляревський продовжує реалізувати у водевілі "Москаль-чарівник". На відміну від "Наталки Полтавки", цьому твору надається менше уваги через позірну "легкість" його жанру. Проте слід пам'ятати, що цей водевіль, за свідченням С.Аксакова, "переніс на російську сцену справжню малоросійську народність, з усім її гумором і комизмом. До нього ми бачили на театрі тільки грубі фарси, карикатуру на співучу, поетичну Малоросію, Малоросію, яка дала нам Гоголя" [Цит. за: 7, с. 29–30]. Більше того, він підсилив ідею моральної висоти і духовної краси української людини, її вроджену схильність до добротворення, акцентовану у "Наталці Полтавці".

Донині точаться суперечки про джерела водевілю "Москаль-чарівник". Так, М.Петров зазначав, що п'єса, як і "Простак" Гоголя-батька, "заимствованны из украинских народных преданий". Перший біограф Івана Котляревського засвідчував, що фабула, покладена в основу твору, "перехожая и весьма распространенная", зміст його взятий з місцевих переказів, а "пригода з Финтиком – дійсна подія, трохи переінакшена" [8, с. 49]. Тут можна простежити і відгуки українських та російських казок про солдата-чаклуна, й інтермедійні ситуації про зіткнення представників різних етносів і соціальних станів. Утім, незалежно від використаних сюжетних ходів, слід говорити про точне й дотепне володіння мовою, глибоке знання української душі, побуту й фольклору, які повною мірою вияскравлює у цій п'єсі письменник.

У центрі художнього і філософського осмислення І.Котляревського – морально-етичний і естетичний ідеал простої української людини, яка є носієм і універсальних просвітницьких, і локальних національних чеснот. Відтак на позір анекдотична ситуація про чумаківу дружину і приїжджого панича набуває серйозного забарвлення, про що колись М.Дашкевич слушно зазначав: "Замість легкої насмішки над жіночою легковажністю та невірністю і над ловеласництвом у Котляревського висунулось протиставлення легких звичаїв людей, що безпідставно виявляють претензії на інтелігентність, міцним мораль-

ним підвалинам сільського люду, хоча і позбавленого міського блиску, але міцного своїми здоровими основами життя. Завдяки цьому вийшло дуже граціозне поєднання ідилічного й сатиричного жанру" [Цит. за: 4, с. 62].

Прикметно, що від початку п'єси сюжет про спокушання чужої жінки переростає у світоглядне протистояння простої (природної) й освіченої ("письменної") людини. При цьому, на відміну від подібного конфлікту "Наталки Полтавки", ідеться вже не тільки про відсутність зв'язку з реальністю "через недосуг" і службу, а й про втрату родової пам'яті і – ширше – притуплення національної самосвідомості й гідності української станової й інтелектуальної еліти. Финтик (ще одне промовисте прізвище!) так само, як возний Тетерваковський, квітчасто, але вже суто по-канцелярськи, говорить і співає модні "міські романи", знаючи своє – мову, історію, фольклор – "трохи-немного". Цінності судового писаря як представника нової адміністративної системи досить розмиті. Ставши "письменним" міським мешканцем, він втрачає патріархальне розуміння гріха як духовного падіння. Виховати такого нового українця покликана у п'єсі Тетяна.

Незважаючи на водевільну ситуацію, героїня поводить себе гідно, пам'ятаючи про вірність шлюбному обов'язкові й святість подружжя та свою етнічну й духовну відповідальність. Спокусливі пропозиції Финтика Тетяна відкидає, підкреслюючи: "Я боюсь бога і люблю свого чоловіка, як саму себе" [2, с. 253]. Більше того, вона повчає того, хто мав би просвіщати простолюду: "То-то ви, учені та письменні, які ви лукаві! Буцім і не розберете, що гріх і що сором? Нехай уже ми, прості люди, коли і проступимось іноді, то нам і бог вибачить; а вам все відомо, – за те буде вам сто погібелей. Та ви ж іще вмісто того, щоб других направляти, самі замишляете лукавства і ні одної години не пропустите, щоб підвести кого на проступок" [2, с. 253]. Тобто "природна" людина повчає "письменну", акцентуючи на різниці між моральністю й освіченістю. Здобувши освіту в місті, Финтик втратив властиві своїм предкам морально-етичні чесноти, виходить, що нічого доброго (у вже названому вище розумінні) він не навчився: він соромиться простоти своєї матері, а за цим – прозорий натяк на початки комплексу національної меншовартості, на самовільну асиміляцію з імперською російською культурою. Він манірно заявляє: "Мне скучно сидеть дома и занимается с матушкой. Она такая простая, такая неловкая, во всем по-старосвітски поступает: рано обедает, рано спать ложится, рано просыпается, а что всего для меня несноснее, что в нынешнее просвещенное время одевается по-старинному и носит очіпок, намітку, плахту и прочие мужичие наряды" [2, с. 253]. Він, як "ветвь масличная" від "грубого корня", соромиться

перед своїми міськими знайомими, бо мати вдягнена по-простому і поводитья, як навчили її предки, як прийнято у патріархальному українському сільському середовищі. Финтика лякає, що такі ж, як він, "городські" канцеляристи, висміють, викинуть із "письменного" товариства. Виходить, що І.Котляревський гостро мовить про втрату природного зв'язку поколінь, про занепад національної традиції під впливом цивілізаційних процесів "просвіченого віку".

Навпаки, критерієм цінності для Тетяни є родова ментальна пам'ять, яка пов'язує особу з народними духовними традиціями, фольклором (піснею), материнською мовою, становою мораллю. Тому жінка з презирством ставиться до Финтика, котрий не шанує своєї матері, яка на своє лихо й сором вивела сина "в люди". У словах героїні зосереджене авторське повчання: "Гріх вам смертельний таким сином бути. Яка б мати ваша не була, но все мати. Вона ж у нас жінка добра, розумна і поважна, а що себе веде попросту, сього вам стидитися нічого. Ви думаєте, що пайматка ваша уже гірша од вас затим, що ви письменний, нажили якийсь чинок, що одежа около вас облипла, і причепили, не знаю для чого, дворянську медаль? Та вона ж вас родила, вигодовала, до розуму довела; перше до дяка оддала учитись читати, а послі до волосного правленія писати. Без неї, може б, ви були пастухом, вівчарем або і свиней пасли" [2, с. 254]. Тетяна, як і Наталка Полтавка, переконана: "... хто презираєть рідних своїх, на такого ні в чім положитися не можна. Нічого не можна на його повірити, і такий єсть осоружніший между людьми, як паршива вівця в отарі" [2, с. 253]. Тому порушення Финтиком п'ятої і сьомої заповідей Тетяна нещадно карає сміхом.

Зауважимо, що у міркуваннях Тетяни йдеться не тільки про родинні, але й про національні цінності, про затаєний заклик до "згоди в сімействі", яка зробить Україну "блаженною стороною" зі "щасливими людьми".

Зрозуміло, що національна проблематика водевілю на цьому не вичерпується. Важливе місце посідають у ньому діалоги москаля Лихого, Михайла Чупруна й Тетяни, які вияскравлюють національне позиціонування героїв. Підкреслимо, що прості українці в І.Котляревського виступають носіями гідності й самоповаги. Наділений резонерськими міркуваннями просвітницької доби, Чупрун достойно відповідає на зверхній москалів закид "хохлы никому не годятся, да голос у них хорош", що співвітчизники відіграють чільну роль у державному житті, тобто українці не тільки не потребують цивілізаційного впливу з метрополії, а, навпаки, виступають активною політичною й інтелектуальною силою: "Ось заглянь в столицю, в одну і в другу, та заглянь в сенат, та кинься по міністрах, та тоді і говори – чи годятся наші куди,

чи ні?" [2, с. 265]. Михайло дивує, як росіяни, навіть багато років живучи серед українців, не навчилися мови, не розуміють краси фольклору. Прикметно, що саме у пісні, на думку мудрого чумака Чупруна, виявляється ментальність етносу. Йому не імпонують "чужі" московські пісні:

"Солдат. Да спой-ка ты, хохлач, хотя одну русскую песню. Ну спой!.. Э, брат, стал!

Михайло. Вашу? А яку? Може, соколика або кукушечку?.. Може, лопушку або кумушку? Може, рукавичку або підпоясочку? Убирайся з своїми піснями!.. Правду сказати, єсть що і переймати..." [2, с. 265]. Ні Лихой української, ні Тетяна російської пісні правильно заспівати не можуть, тож ідеться про культурну розбіжність, про нерозуміння двох народів на рівні ментальності, кінець кінцем – про національну своєрідність і неповторність, які мають уживатися, а не уподібнюватися. Але той же фольклор засвідчує проблеми національних відносин, помилки і стереотипи у розумінні росіян і українців. Прислів'я, сказане солдатом про "негодных хохлов", ми прокоментували, а Михайло відповідає: "Пословиця?.. Коли на те пішло, так і у нас єсть против москалів не трохи. Така, наприклад: з москалем знайся, а камень за пазухою держи; од чого ж вона вишла, сам, розумний чоловік, догадаєшся" [2, с. 265]. Власне, у цьому діалозі простежені проблеми національних взаємин, які акцентував драматург. Мудра Тетяна, котра уособлює в собі "розумну чесноту" просвітницької драми, намагається примирити це протистояння представників двох культур і ментальних позицій словами "Тепер чи москаль, чи наш – все одно: всі одного батька, царя білого діти", – але розуміє, що "тільки в тім і разниця, що одні дуже шпаркі, а другі смирні..." [2, с. 265], тож універсалістська єдність – культурного й державного простору – не виключає національної самотності.

Такою універсальною підставою для об'єднання виступає у п'єсі просвітницьке бажання викрити нерозумність життя "письменної" людини з метою її морального виховання. Поставши через "чаклунські" маніпуляції хитрого москаля перед очима благородних селян, Финтик падає на коліна, усвідомивши всю ницість власної поведінки, просячи "милосердия, пощады и прощения". Він кається у гріхах, як "бездільник", "дурак письменний", "пронира и крючок // I хапун отменний" [2, с. 273], обіцяючи, як на церковній сповіді, спокутувати всі гріхи: "О горе мне, грішнику сущу! / Ко оправданию ответа не імущу. / Како и чем могу вас ублажити?! Ей, от сего часа буду чесно жити! [2, с. 273], – співає Финтик, по суті, цитуючи рядки з барокового "Богосланика". Тож є надія на виправлення і провадження християнського життя. Виходить, що знову у п'єсі І.Котляревського "великодушність"

простих людей "проникла в совість" "письменного" персонажа всі духовні сили прикласти для того, щоб "на деле доказать мое исправление".

Торжество християнської моралі увінчує цю "легку дидактичну комедію" (Є.Нахлік). Як і "малороссийская опера" "Наталка Полтавка", вона закінчується єдиним хором персонажів про вимріяний суспільний ідеал мирного співіснування і моральних взаємин у родині і країні: "Треба дружно з людьми жити, / Треба так жінок любити, / Щоб од бога не гріх, / Щоб і людям не в сміх" [2, с. 273], власне, аби Господь "благословляв і добро посилав", а сміху не треба було б для лікування поведінкових вад.

Отже, стильове багатоголосся художнього вивершення образів та конфліктів п'єс І.Котляревського засвідчує відкритість українського письменства до світових культурних тенденцій зламу XVIII–XIX ст.

Література

1. Зеров М. Українське письменство / М. Зеров ; упоряд. М. Сулима ; післям. М. Москаленка. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – С. 6–105.
2. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / І. П. Котляревський. – К. : Наукова думка, 1982. – 317 с.
3. Мороз Л. Класицизм і драматургія Івана Котляревського / Л. З. Мороз // Рідний край. – 2003. – № 2 (9). – С. 93–98.
4. Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського: замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання (з погляду літературних напрямів і течій) / Є. Нахлік. – Львів : ОЛІР, 1994. – 68 с.
5. Сковорода Г. Твори : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К. : ТОВ "Видавництво "Обереги", 2005. – Т. 2. – 2005. – 479 с.
6. Мир Просвещения : исторический словарь / под ред. В. Ферроне и Д. Роша. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
7. Яценко М. Т. Іван Котляревський / М. Т. Яценко // Котляревський І. П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 5–344.
8. Данисько О. Й. "Москаль-чарівник" І.П.Котляревського: до історії питання про джерела твору / О. Й. Данисько // Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І.П.Котляревського. – К., 1961. – Вип. 3. – С. 48–60.

Поезія Тараса Шевченка як плач

У статті зроблена спроба проаналізувати феномен плачу в поезії Тараса Шевченка.

Ключові слова: Шевченко, плач, сльоза, архетип, романтизм, поезія.

В статье сделана попытка анализа феномена плача в поэзии Тараса Шевченка.

Ключевые слова: Шевченко, плач, слеза, архетип, романтизм, поэзия.

The analysis of weeping phenomenon in Shevchenko's poetry is carried out in the article.

Key words: Shevchenko, weeping, tear, archetype, romanticism poetry.

Гене́за і функції "плачу" у світовій культурі все більше привертають увагу сучасних науковців [1; 2]. Категорія "плачу" є дуже місткою і охоплює ряд антропологічних, психологічних, соціологічних та культурних явищ. Дослідники вказують, зокрема, на таку семантику цієї категорії: 1) психофізіологічний процес у людини, який супроводжується сльозами і відповідним голосом. Плач – це дія, яка походить від слова "плакати", визначає моральність колективного почуття; 2) разом із сміхом – міфологічне амбівалентно-синкретичне ціле, що розмежовує сакральний і профанний простір, "той" і "цей" світ; 3) жанр народної творчості (голосіння), пов'язаний з поховальними обрядами та архаїчними уявленнями про космос та смерть як найбільш закорінений архетип в колективних уявленнях; 4) вираження православного світогляду; 5) один з давніх літературних жанрів, що характеризується лірико-драматичною імпровізацією на теми нещастя, смерті і т.п. Може бути оформлений як у віршах, так і у прозі (наприклад, плач Ярославни у "Слові о полку Ігоревім"); 6) втілення колективної ментальності; 7) різновид трагічних настроїв, що властиві кризовим епохам розвитку людства; туга, скорбота як романтичні та екзистенційні форми плачу тощо.

У цілому, учені приходять до висновку, що плач "є не тільки біологічною чи психологічною реакцією людини, але й світоглядною, соціокультурною формою" [1].

Плач як феномен нової української літератури ще не був предметом спеціального, узагальнюючого дослідження в українській філології. Поетична творчість Т.Шевченка в цьому контексті видається

знаковою, оскільки побудована на національних архетипах, релігійній міфології, вшануванні культу предків, відображає загальнолюдські життєві цінності, сповнені вічного змісту духовного очищення і відродження. Звичайно, науковці принагідно торкалися цієї проблеми, вказуючи на емоційно-сльозливий стиль поезії Т.Шевченка, естетизацію ним страждання (П.Куліш, І.Франко, П.Филипович, Ю.Івакін, М.Моклиця, О.Камінчук та ін.). У нашій статті ми зробимо спробу цілісного осмислення плачу як художньо місткого явища в Шевченковій поетичній творчості.

Дискурс плачу в поезії Т.Шевченка заявлений дуже широко, у багатьох його смислових відтінках.

Плач постає в Т.Шевченка як частина космогонічної, архетипальної опозиції. "Плач – сміх" символізує саме життя, а відсутність її – смерть: "Бо вже й не плачу, й не сміюсь..." ("Минають дні, минають ночі...") [3, т. I, с. 367].

У деяких творах плач (оплакування) тотожний фольклорному голосінню – неодмінній, сакральній ознаці поховального обряду. Бажаючи собі смерті, дівчина (балада "Тополя") просить дружок заплакати над її труною. У поемі "Катерина", виганяючи доньку-покритку з дому, мати з болем усвідомлює, що в майбутньому позбавляє себе голосіння рідної дитини ("А хто ж мою головоньку Без тебе сховає? Хто заплаче надо мною, Як рідна дитина?"). У вірші "Нащо мені журитися" персоніфікованою роллю жалібниці-голосильниці наділено козацьку гармату – вірного друга отамана. Перебуваючи у стінах каземату і передчуваючи свою важку долю, Т.Шевченко у вірші "Мені однаково" писав, що помре, "не оплаканий своїми". Найбільш бажаною, найріднішою постаттю у смертний час поет хотів бачити Музаматір (вірш "Муза" із циклу "Доля. Муза. Слава"):

Моя ти мамо! Положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи (II, с. 263).

Сльозливою є реакція на світ переважної більшості персонажів (як жінок, так і чоловіків) у поезії Т.Шевченка. І це не тільки закономірна психологічна реакція на жорстокий, несправедливий світ соціуму, а й характерна риса українського менталітету, філософії кордоцентризму. Українець розчулюється до сліз і в горі, і в щасті. Д.Чижевський, досліджуючи національний характер українців, виділяв, зокрема, такі основні риси психічного укладу українця, як: емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм. Про м'який ліризм вдачі українця, його вразливий темперамент писали також В.Липинський, Б.Цимбалістий, О.Кульчицький [4]. У психічній структурі української

душі, у колективному несвідомому українців домінує Аніма – жіноче начало, закріплене в архетипах Землі, Матері, Батьківщини, Жінки. Т.Шевченко увібрав у себе риси українського менталітету. На думку М.Моклиці, особистість Т.Шевченка (за класифікацією психологічних типів, зроблених К.Юнгом), можна віднести до емоційного психологічного типу в її інтровертному та екстравертному варіантах [5]. Цей психотип зумовлює експресивний стиль поезії Шевченка, архетип сліз, своєрідний поетичний синтаксис, у якому багато повторів, звертань, окликів, риторичних запитань тощо, покликаних розчулити читача. Шевченко, як і його земляки, міг бути тонкосльозим. Саме ця надзвичайна чутливість психіки дала можливість індивідуальній психіці контактувати з психікою колективною крізь образи, запозичені з народної творчості чи нафантазовані.

Плачове начало має у Т.Шевченка також романтичний зміст і втілює насамперед настрої трагічного двосвіту, дисгармонійного стану особистості. Плач є формою романтичного страждання байронічного типу, яке "породжувалось несприйняттям дійсності і глибоким розладом з нею..., романтики... сприймають буття як глибоку, нерозв'язану суперечність між духовною особистістю і неадекватними їй зовнішніми, суспільними обставинами, між ідеалом і дійсністю..." [6].

У поезії Т.Шевченка не завжди легко провести чітку грань між плачем як виявом української ментальності, фольклоризму мислення і явищем романтизму як художнього напрямку. На наш погляд, при вираженні романтичного плачу автор посилює експресію, вдається до смислових повторів, а особистість трагічніше усвідомлює свою самотність у світі:

Я ввечері посумую,
А вранці поплачу,
Зійде сонце – утру сльози,
Ніхто й не побачить (I, с. 81).

У романтичних творах Т.Шевченка плач-страждання, як правило, постає в опозиції до сміху ("сміху людей"), який завжди маркується негативно, оскільки є свідченням духовної глухоти, байдужості людей. Дівчина з вірша "Думка" ("Вітре буйний, вітре буйний..."), Ярема з "Гайдамаків", ліричний герой вірша "Думи мої, думи мої..." (1839), персонаж твору "Не женися на багатій", Катерина з однойменної поеми та ін. прагнуть усамітнитися зі сльозами, бо раціоналістичний світ не може зрозуміти трагедії людини, яка живе почуттями, серцем:

Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загибуні! (I, с. 102)

Або:

Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе;
Не потурай: легше плакати,
Як ніхто не бачить (I, с. 286).

Ще одним різновидом романтичного плачу в поезії Т.Шевченка є національна туга. Як і у всіх українських романтиків, це сум за ідеалізованими часами козацтва, відстоювання культу предків, козацьких пращурів, дідици. Без пошанування минулого – нема майбутнього. Національна туга особливо інтенсивно звучить у перші три періоди творчості Т.Шевченка. Цей настрій зосереджується в авторських відступах ("На вічну пам'ять Котляревському", "Гайдамаки", "І мертвим, і живим..."), укладається у уста персонажів-козаків – месника Тараса Трясила ("Тарасова ніч"), гетьмана Полуботка ("Сон" ("У всякого своя доля..."), Степана ("Невольник"), гетьмана ("За байраком байрак"), старого дідуся-козака ("Сон" ("Гори мої високі..."), гетьмана Петра Дорошенка ("Заступила чорна хмара...") та ін. У багатьох творах Т.Шевченка національна туга постає як плач України:

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить... ("До Основ'яненка") (I, с. 120).

Україна персоніфікується образами сироти ("До Основ'яненка"), удовиці ("Сон" ("У всякого своя доля..."), заплаканої ("І мертвим, і живим..."), старенької ("Іржавець") матері. Причину свого страждання Україна вбачає у тому, що відцуралась від неї діти-українці, у гнобленні українського народу російським царизмом та в недалекоглядності й запроданстві козацької старшини. У вірші "Розрита могила" мати-Україна свої докори адресує "нерозумному сину" Богдану Хмельницькому. Отже, романтичні "плачі" є виявом високоморального, духовного в особистості, яка страждає тому, що в реальній дійсності не може реалізуватись особистий, суспільний та національний ідеали.

Зовсім інше співвідношення між "плачем" і "сміхом" спостерігається в поетичних творах Т.Шевченка, що розвинулись у межах критичного реалізму. Вони були просякнуті викривальним пафосом, засудженням феодально-кріпосницького ладу. У сатиричних та соціально-побутових поемах, політичній ліриці плачі є вираженням соціально вмотивованих страждань персонажів і автора:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились

Найперші сльози...
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,

Умер на панщині!.. ("Якби ви знали, паничі...") (II, с. 222).

Від імені кріпосників автор іронічно заявляє, що у цьому "земному раї" вони "в раї пекло розвели", лани "братами" орють і їх сльозами засівають (II, с. 223).

Категорія "сміху" у цих творах амбівалентна. З одного боку, це сміх "паничів" – глузливий, зверхній, байдужий, принизливий. З іншого боку, це сміх простого народу, який можливий лише в омріяному майбутньому, соціально-справедливому суспільстві. Він постає в образах веселих сіл, веселого Дніпра ("І виріс я на чужині..."), усміхненої матері, веселого поля ("Сон" ("На панщині пшеницю жала...")), веселих рабів ("Ісаія. Гл. 35") тощо.

Плач у Т.Шевченка постає і як метажанр, який передає основну авторську концепцію поетичної творчості. Традиції літературного плачу закорінені ще в давній українській літературі (Плач Ярославни у "Слові о полку Ігоревім", "Тренос, або Плач України над дітьми-відступниками, що покинули нещасну матір, церкву православну на сором, ганьбу й поневіряння" (1610) Мелетія Смотрицького, "плачі" або "лементи" XVIII ст., зумовлені політикою національного гноблення з боку російського царизму). Із середини XVIII ст. в українську літературу потужною хвилею входить сміхове начало (творчість мандрівних дяків, демократична сатира, "котлярєвщина"). Невипадково у цей час з'являються пародії на плач. Маємо на увазі "Плач киевских монахов" (1786), що є сатирою на вище духовництво. Однак уже на початку 40-х рр. XIX ст. сміхове начало зазнає кризи. Романтики починають рішучу боротьбу за надання літературі серйозного змісту. Творчість Т.Шевченка якраз і вписується в контекст цього художнього напрямку.

Творчість як "сльози за Україну" Т.Шевченко визначив уже в поезії раннього періоду, зокрема у вірші "Думи мої, думи мої..." (1839), що відкривав "Кобзар" 1840 р. А у творі "До Основ'яненка" автор зазначав, що свою поезію-"псалом" вилле сльозами (I, с. 120). Н.Зборовська це Шевченкове розуміння вияву поетичного слова пояснює активізацією в його психіці материнського коду (коду матері-України): "Материнське страждання стає психологічним джерелом синівської свідомості" [7]. У поемі "Гайдамаки" (1841) Т.Шевченко пише:

... Плаче Україна...

І я плачу (I, т. 131).

У ранній період "слово-сльози" трактується і як вираз певного безсилля слова.

... А я ... а я
Тільки вмю плакати,
Тільки сльози за Україну...
А слова – немає (I, с. 12).

По-новому осмислюється категорія плачу в наступний період творчості, у збірці "Три літа" (1845–1846). Помітний вплив на Т.Шевченка справила біблійна традиція плачу. Збірка "Три літа" в цілому закросна на біблійній символіці. О.Пріцак [8] слушно наголошував, що саме у ній Шевченко усвідомив себе українським Єремією, поетом-пророком. Про це свідчить і титульна сторінка рукописної книги, де намальовано портрет старозавітного пророка, і епіграф, узятий з "Плачу Єремії", і сам зміст збірки. Якщо в Єремії – це плач за ізраїльською державою, то у Т.Шевченка – це плач за Україною.

У цей період творчості поглиблюється культурологічна сутність плачу, який постає як корелят смерті. С.Б.Борисов пише: "Але що є смерть, культурологічно розглянута? Це точка кордону, порубіжжя, межі. Це точка між земним життям і життям вічним, між земним життям і нежиттям, небуттям – залежно від ментальної спрямованості суб'єкта смерті. Точка – символ смерті – це точка між світами, двосвіту. Людина, яка знаходиться в точці "істинної смерті" – і Там і Тут, і в Бутті і в Небутті, і в Кінчності і у Вічності. Це точка унікальна для можливості розуміння двох світів в їх взаємозв'язку. Але потрапити в точку "істинної смерті" можливо лише один раз в житті. Тому в культурно значимому житті людина шукає способи тимчасово підключитись до відчуття "двосвіту"..." [9]. Дослідник наголошує, що плач постає як інструмент занурення в особливі стани свідомості, в яких здійснюється специфічний режим розуміння. Плач є "замиканням контакту" із трансцендентним світом, із зверненням до Бога. Суть плачу – "мати відношення до вічних цінностей. Спрага вічності – ось що таке потреба у плачі" [10].

Особистий досвід підключення до відчуття "двосвіту" Т.Шевченко, як відомо, здобув уже в дитинстві, коли тяжко пережив смерть матері, а потім батька. Немалий вплив на формування внутрішнього світу поета, як слушно наголошує І.Дзюба, "могло справити й читання псалтиря в сім'ї, служба на похоронах і читання псалмів... хлопчина мимоволі схилився до роздумів про життя і смерть... Без цього, може, й не було б екзистенційних глибин у його поезії та його могутніх біблеїзмів..." [11].

Плач найближче співвідноситься з молитвою. Сучасні науковці якраз і наголошують на тому, що вся поезія Т.Шевченка має виразний молитовний дискурс [12].

У збірці "Три літа" "точка смерті" пов'язана з Україною, її духовним занепадом, небуттям, неіснуванням. Це Україна-мрець. Т.Шевченко вдається до численних метафор, щоб передати цей стан нежиття. Україна заснула, люди в ній оглухли, поніміли, вона "Бур'яном укрилась. Цвіллю зацвіла, ... в дупло холодне гадюк напустила..." Україна цього часу – це велика Руїна. Розриття козацьких могил ("Розрита могила"), великого льоху в Суботіві ("Великий льох"), руйнація Чигирин ("Чигрине, Чигрине...") та ін. – символи національного небуття. Межова ситуація покликана актуалізувати роздуми про вічні духовні цінності, про духовне очищення нації. Шевченко здійснює архетипальний ритуальний плач за Україною-мерцем. Функція ритуального плачу-голо-сіння – сльозами омита душу померлого від гріхів і полегшити перехід з одного буття (минушого, земного) в інше (вічне, духовне) [13]. Шевченко наголошує на відроджувальній силі його слів-сліз, які повинні допомогти Україні стати іншою, кращою, вільною від національних гріхів:

А на перелозі...
Я посію сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зйдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!! (I, с. 25)

Отже, поетичне слово-сльози повинно вилікувати національну душу, оздоровити українську духовність, запліднити визвольними козацькими традиціями.

Починаючи з періоду заслання, Т.Шевченко все глибше переживає екзистенційну ситуацію духовної деградації людей, осквернення ними "образу Божого", нехтування євангельською заповіддю любові до ближнього. Духовним струпом укриті і бідні, і багаті. У поемі "Москалева криниця" (1847) автор, зокрема, пише:

До стебла все погоріло
І діти згоріли,
А сусіди, і багаті
І вбогі раділи.
Багаті, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!

...

Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні.
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує (II, с. 64).

У такій ситуації саме плач тотожний катарсису, який повинен подати як приклад поет, оскільки, за романтичною концепцією, у хвилини творчого натхнення виходить за межі земного світу і наближається до Бога:

Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читає, оживаєм
І чуєм Бога в небесах... ("Мені здається, я не знаю...") (II, с. 221).

Проливати сльози – значить виявляти духовність, відкривати душу до любові і співчуття. Саме плач є невід'ємною ознакою людського в живій істоті.

У поезії Т.Шевченко як найбажанішу рецепцію його творів читачами вказує на пробудження в них сліз, плачу, тобто катарсису, який засвідчить їх небайдужість до сутнісних проблем морального, суспільного, національного буття. Невипадково у вірші "Думи мої, думи мої..", що відкривав збірку "Кобзар" (1840), поет саме так окреслив бажану реакцію на його твори з боку земляків:

Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?..
Одну сльозу з очей карих –
І... пан над панами!... (1, с. 124).

Цій позиції Шевченко залишився вірним упродовж усієї творчості. Зокрема, пізніше, у поемі "Марина" (1848), він сформулював мету своєї поезії як навернення людей до сльозливого співстраждання, милосердя:

Мій Боже милий,
Даруй словам святую силу –
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать.
Щоб милость душу осінила... (II, с. 113).

Незважаючи на драматичну тональність більшості творів Т.Шевченка, їх сльозливо-молитовний дискурс, вони все ж таки насичені вітальністю, причетністю до вічного, високого. Ще І.Франко геніально підмітив цю особливість: "Коли б мені прийшлося одним словом сха-

рактизувати поезію Шевченка, то я сказав би: се поезія бажання життя", життя "свобідного", з великою християнською ідеєю любові до ближнього [14]. Спрямована на "духовний катарсис", поезія-плач Т.Шевченка "має цілком властивість випрямляти, підносити, пробуджувати, зміцнювати в людині Людину..." [15].

Література

1. Борисов С. Б. Плачево-сміхова культура [Електронний ресурс] / С. Б. Борисов // Борисов С. Б. Человек. Текст. Культура : очерки по культурной антропологии и истории духовной культуры. – Шадринск : Шадринский государственный педагогический институт, 2000. – Режим доступу: <http://receptidocs.ru/docs/index-2964.html?page=8>. – Назва з екрана.
2. Конырева И. В. Плач как феномен русской культуры [Електронний ресурс] : автореф. на соискание науч. степ. кандидата культурологии / И. В. Конырева. – Комсомольск-на-Амуре, – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/plach-kak-fenomen-russkoi-kultury>. – Назва з екрана.
3. Шевченко Тарас. Повне збір. тв. : у 12 т. / Тарас Шевченко – К., 2001. Т. 1, 2. Далі, посилаючись на це видання у тексті, у дужках будемо вказувати том і сторінку.
4. Українська душа. – К., 1992.
5. Моклиця Марія. Тарас Шевченко як психологічний експресіоніст / Марія Моклиця // Сучасність. – 2002. – № 7–8. – С. 136–149.
6. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили / Д. С. Наливайко. – К., 1981. – С. 271–272.
7. Зборовська Ніла. Поезія Т.Шевченка: депресивно-репараційна позиція материнського коду і пошуки Великого Слова / Ніла Зборовська // Зборовська Ніла. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006. – С. 81.
8. Пріцак Омелян. Шевченко-пророк / Омелян Пріцак. – К., 1993. – С. 11.
9. Борисов С. Б. Плачево-сміхова культура... – С. 5.
10. Там само. – С. 3.
11. Дзюба Іван. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К., 2008. – С. 30.
12. Даниленко Ірина. Молитва в поетичному дискурсі Тараса Шевченка / І. Даниленко // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 15–20.
13. Сисов В. М. Голосіння / В. М. Сисов // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 26–31.
14. Франко Іван. Тарас Шевченко / Іван Франко // Франко Іван. Шевченкознавчі студії. – Львів, 2005. – С. 264–265.
15. Сверстюк Євген. Шевченко понад часом / Є. Сверстюк. – Луцьк ; Київ, 2011. – С. 48.

Гоголь у Західній Європі

У статті автор висвітлює зв'язки Миколи Гоголя з Західною Європою, де він ознайомився з культурою і життям інших народів. Його перебування за кордоном зумовлене переслідуванням його з боку російського царського уряду як українця, який писав свої праці російською мовою на українську тематику і мав проблеми в друкарнях. Пізніше він вибрав тематику із російського життя за царизму, яка була наскрізь правдивою, він засуджував тогочасний лад, що теж викликало незадоволення царизму. Часто він лікувався за кордоном: Бад Емс, Баден-Баден (Німеччина), Марієнбад (Чехія) та ін.

Ключові слова: Баден-Баден, Бад Емс, Рим, Париж, Любек; Залеский, Тургенєв, Погодін; театр, Полтава, українські звичаї, козацький рід, українські пісні.

В статье автор показал связь Николая Гоголя с Западной Европой, где он ознакомился с культурой и жизнью других народов. Его пребывание за рубежом обусловлено преследованием его царским самодержавием как украинца, который писал по-русски, но на украинскую тематику, поэтому имел проблемы в издательствах. Позже он писал и на русскую тематику, но правдиво, обличая жизнь в условиях царского самодержавия, что вызвало недовольство со стороны господствующего режима. Он часто лечился за рубежом в Бад Эмсе, Баден-Бадене (Германия), Мариенбаде (Чехия) и др.

Ключевые слова: Баден-Баден, Бад Эмс, Рим, Париж, Любек; Залеский, Тургенев, Погодин; театр, Полтава, украинские обычаи, козацкий род, украинские песни.

In this article the Author describes his own experiences about life and culture in Western Europe which he gathered by traveller throughout the European continent.

The Author was very disappointed with the way the Russian Government has prosecuted him because of his Ukrainian heritage. Since he wrote about the Ukrainian situation he had difficulties finding Ukrainian publishers who were willing to publish his articles and books.

In his later years he wrote about his disappointment with the Russian Imperialism and openly criticised the Russian government.

Key words: Italy, Rome, Bad Ems, Documents, theatre, Ukrainian culture and costumes, Ukrainian kosakes.

*"Гоголь – це синтез двох культур. І тим унікальний.
Може, тільки в античності геній міг так поєднувати
в собі різні дві стихії... В російську культуру він вніс сонячний дух
України, дух Тараса Бульби, "Вечорів на хуторі"...
А російське життя для нього було те,
що відтворилося в "Ревізорі", "Мёртвых душах".
Олесь Гончар*

Російські вчені декларують і донині, що Микола Гоголь є не хто інший, як "найгеніяльніший з росіян, найбільший письменник", але майже завжди українські душевні ознаки відсувалися в тінь. Можливо, фальшування дійсності при вивченні особливостей творчості Гоголя виникали на ґрунті фальшивого патріотизму або від необізнаності української мови, що не давало російським дослідникам можливості вивчати різні українські джерела, і тому були вони далекі від історії, культури, психології українця, не розуміли причин душевного розколу М.Гоголя. При тому поставала небезпека російського шовінізму, навіть втручання поліцейських органів, якщо хтось присвячував себе дослідженням українських ознак психіки Гоголя. Прикладом може бути книга "Опыт биографии Гоголя" Николая М. (псев. П.Куліша). Із цієї книги було видалено все те, що показувало його українськість.

Але завдяки українським діаспорним дослідникам творчості Миколи Гоголя він став відомим і за кордоном: у Західній Європі і за океаном.

З кінця 1833 року готувалось відкриття Київського університету, Гоголь мріяв працювати там на кафедрі історії, вивчати українську старовину і хотів запросити Погодіна. На посаду ректора до Києва запросили Максимовича, і Гоголь мав надію з ним працювати. Але Міністерство освіти підтвердило звання професора молодій людині, яка мала ледве закінчену гімназію.

В цей час, 1834 р., таку ж кафедру запропонували в Петербурзькому університеті, завдяки впливу його літературних друзів. Гоголь прийняв цю пропозицію, став професором загальної історії літератури в Петербурзькому університеті. Там він прочитав кілька лекцій, але це його пригнічувало, і він відмовився від професури в 1835 р.

В цей час Гоголь багато написав творів, в яких сатирично, з елементами бурлеску, змалював царську політику Росії, що викликало незадоволення царського уряду.

У грудні 1835 р. Гоголь залишає університет. Зацькований, розбитий, зламаний, він шукає спасіння своєї душі, і 6.06.1836 р. Гоголь покидає Росію і їде в Західну Європу, де з перервами пробув близько 12 років: Німеччина (Баден-Баден, Бад Емс, Франкфурт,

Дюссельдорф), Швайцарія, Італія (Ніцца, Рим), Франція (Париж), Остенд, Єрусалим, Чехія (Карлові Вари) та ін. Там він знаходить тимчасовий спокій; все, що пригнічувало його, залишилося там, в Петербурзі.

Гоголь їде до Hamburg, через Aix la Chapelle і зупинився в Baden-Baden. Часто він лікувався на відомому курорті Німеччини – Baden-Baden, а також підтримував добрі відносини з засновником журналу "Europa" – August Lewald, який переклав новелу "Тарас Бульба" Гоголя і надрукував у своєму журналі. Подальші критичні праці ("Мёртвые души", 1842; "Ревизор", 1836; "Шинель", 1842) на тогочасний царський режим постали у Гоголя через його неспокій, викликаний перебуванням за кордоном. Реалізм творів Гоголя був привнесений у російську літературу у творах Ф.Достоевського, Л.Толстого, І.Тургенєва.

Цікаво, що в 1845 р. Гоголь був у Карлсбаді. А.Бем, німецький дослідник, знайшов Карлсбадський альманах того часу ("Almanach de Karlsbad" за 1846 рік), де французькою мовою подано реєстр усіх відвідувачів Карлсбада в 1845 р., і там на с. 17 згадується "Пан Микола Гоголь, українець, що живе в Москві, автор кількох російських комедій" [7, с. 74].

А у Бад Емсі, де Гоголь лікувався, в графі Staatsangehörigkeit (громадянство) записано – українець. Саме так М.Гоголь визначив свою національність на курортному бланку, який він сам заповнив.

Щодо німецької літератури, то німці ставлять М.Гоголя поруч з німецьким філософом, письменником Е.-Т.-А.Гофманом. Тому німці більш сприймали його твори фантастичної тематики. Гоголь двічі перебував в Бад Емсі на курорті, і жителі курортного міста пишалися ним, як і іншими російськими письменниками (Ф.Достоевським, І.Тургенєвим), про що свідчить пам'ятна дошка на будинку, де жив Гоголь.

Бад Емс – курортне місто в Німеччині, що має багато цікавих історичних пам'яток. Мешканці – великі патріоти міста, і їм є чим пишатись. У місті є Архів-музей, який сприяє визнанню навколо цього старовинного міста. Сюди приїздили королі з різних країн, зустрічалися літератори, музиканти, політики – Бісмарк і Вільгельм I – і це знає кожен старожило. Але, крім місцевого патріотизму, бадемці були ще й російськими патріотами. Адже тут жив і лікувався від своїх душевних проблем і М.Гоголь, автор "Шинели" і "Мёртвых душ", і є таблиця на будинку, де він жив, на якій напис: "Im diesem Haus wohnte der große russische Dichter Nikolai W.Gogol in den Monaten Juni und Juli 1847. Gestiftet von Erzbischof Georg eine Denktafel". (В цьому будинку жив великий російський письменник Микола В.Гоголь в червні і липні 1847 р. Дошку встановлено на пожертви єпископа Георгія. – Д.Б.).

Але Бад Емс був і кубельцем російської імператорської родини. Про царя Олександра II місцеві мешканці знали все докладно, навіть про його любовні пригоди в цьому райському куточку. Над річкою Лан гордовито височів Російський Собор, в якому замолював свої гріхи цар. Тут 30 травня 1876 р. цар Олександр II підписав ганебний указ про заборону української мови. Ось про це бадемці не знали. Не знали, що є такий пригноблений український народ. Аж поки всіма зусиллями і боротьбою переконань проф. Ю.Бойко-Блохина, протягом року, вдалось зруйнувати ці стереотипні похвальні уявлення про велич і "кришталеву чистоту" політики російського царату. Професор Ю.Блохин добився дозволу від німецького уряду на відкриття цієї дошки (1976 р.), присвяченої 100-літтю підписання Олександром II ганебного указу про заборону української мови.

Хочеться сказати, що проф. Ю.Бойко-Блохин вперше написав габілітаційну працю німецькою мовою на тему "Проблематика творчості М.Гоголя", яку захистив у Людвіг-Максиміліянс університеті 15.12.1966 р. за фахом "Історія слов'янських літератур" і 17.12.1968 р. отримав диплом німецького професора – екстраординарний професор Людвіг-Максиміліянс університету. Він написав декілька праць, присвячених вивченню творчості М.Гоголя, серед яких уваги заслуговує праця "До основ світовідчування М.В.Гоголя" (Науковий збірник. – Нью Йорк, 1999. – Т. IV. – С. 59–74).

До проф. Ю.Бойка Блохина знайомству німців з особистістю і творчістю Миколи Гоголя сприяв відомий український і німецький вчений проф. д-р Дмитро Чижевський своїми працями німецькою мовою: "Skovoroda – Gogol" (In: Die Welt der Slaven. XIII. Heft 1, 1968), "Komposition von Gogols "Mantel", "Gogol, Turhenev, Dostoevskij, Tolstoj. Zur russischen Literatur des XIX Jahrhundert (In: Forum Slavicum. Band 12. – 1966. – S. 113–114).

В Heidelberg (Німеччина) в Архіві Д.Чижевського його ученицею А.Лагуз була віднайдена основна частина його праці "Гоголь як письменник і мислитель", яка може бути відтворена за її копією.

На початку ХХ ст. М.Сумцов, на нетерпимість російської критики до проблеми українства Гоголя, наголосив, що в творчості Гоголя український елемент слід визнати як основний. М.Гоголь в ранній період своєї творчості своїм переконанням, світобаченням і світовідчуттям – український, він органічно пов'язаний з українським гумором, з народною піснею та думою. І все це він перейняв від своєї матері-козачки, яка гарно танцювала, а любов до театру перейняв від батька, який вчився в Полтавській семінарії разом з І.Котляревським. Це поєднання рис характеру батьків наділило Миколу красою поезії, пісенності, фантастикою казок, переказами й легендами українського

народу, і він, будучи російським письменником, все це зберіг. М.Гоголь для всього українського і російського народу залишається великим митцем слова, психологом, що проникав в найпотаємніші глибини людської душі.

С.А.Венгеров цілком правильно сказав, що Гоголь "совершенно не знал реальной русской жизни" ("Сборник сочинений", т. II, СПб., 1913). Проти таких тверджень виступив Д.Овсяннико-Куликовський, звинувачуючи автора в політичних переконаннях. Він пропагував "всеєдину" російську мову, виставляючи Гоголя як творця такої мови (хоч він її добре не знав. – Д.Т.), мовляв, він знайшов єдино правильний для українців шлях – шлях злиття в єдину російську духовність. І от через свою "російськість" пізніше Гоголь був чужим і ворожим для Польщі. Гоголь був для Сенкевича герольдом "всеросійського імперіалізму". Навіть зустрічі з Міцкевичем і Залеським, і навіть те, що він був емігрантом (з 1836), не змінило ставлення поляків до нього.

Серед українських сучасників М.Гоголя найбільш визначним щодо національної гідності і українського патріотизму був, безсумнівно, Т.Шевченко. 30.12.1844 р., коли М.Гоголь уже був за кордоном, Шевченко написав поезію "Гоголю", присвятивши її Миколі Васильовичу. В ній він називає його своїм великим другом, якому можна довірити свою інтимну, задушевну думу.

Шевченко розумів Гоголя. Він висловлює жаль за долю української інтелігенції, яка змушена, як і Гоголь, "служити престолу", якщо хоче увійти у світ кращого, а з нього промовляти, величати і любити свою Батьківщину. Але, на жаль, М.Гоголь не зміг вистояти у тих умовах, які привели його до психічного розколу.

Деякі українці діаспори негативно висловлювалися про "небезпечність його для українського народу...", бо він був прив'язаний до імперської ідеї... Росії" (проф. М.Чубатий писав в г. "Свободи").

Ми повинні дивитися на Гоголя не очима наших сучасників, а очима сучасників Гоголя. Уже те, що Гоголь писав в ідкій сатирі про російське життя, написаній російською мовою, чи це не та сама зброя проти московського поневолення, як його власний плач, його психічне роздвоєння і знівечена душа та вимушена смерть? Шевченко кликав до боротьби проти російського закріпачення народу, але він не обіцяв собі з того плачу, як і з Гоголевого сміху ("Ревізор", "Одруження", "Мертві душі"), ніяких швидких наслідків та:

Нехай, брате!

А ми будем

Сміятись і плакати.

Себто робити далі своє діло. Т.Шевченко навіть намалював портрет М.Гоголя. Нарешті, в листі до княжни В.Репніної, 1850 р.

Шевченко писав: "Перед Гоголем треба благоговіти, як перед людиною, обдарованою любов'ю до людей. Гоголь справжній провидець серця людського, наймудріший філософ і найбільш натхненний поет, і кожен повинен із побожністю ставитися до нього, як до народолюбця".

Проф. Гельсінського університету росіянин І.Мандельштам ще в 1902 р. (Гельсінгфорс) видав книгу "О характере Гоголевского стиля", в якій чітко довів, що мовою душі Гоголя була мова українська, це підтверджує не тільки його лексика й семантика, але й синтаксис, він писав, "перекладаючи". Ця книга з'явилася в конституційній Фінляндії і його спостереження не знаходили подальшої розробки та поглиблення з боку російських вчених.

Дійсно, сам Гоголь в листах неодноразово писав, що він не "почуває себе міцним в російській мові". У творах Гоголя легко побачити разучі українізми, часто цілі фрази, і можна відчuti його логічне мислення українською мовою. Мова – виразник національності, закладений в підсвідомості дитини, і після народження, вона входить у свідому сферу: слова, які дитина чує від батьків, закарбовуються і не зникають. А хто були батьки Гоголя? Українці з усіма українськими традиціями. Один із його предків, Остап Гоголь, був козацьким полковником, навіть наказним гетьманом за часів Руїни; другий – Д.П.Трощинський, родич по матері Гоголя, Марії Іванівни, був колишнім міністром юстиції, в минулому бідний "козачок", який повернувся із Петербурга в село Кибинці, створив там домашній театр, був меценатом митців. Тут ставились комедії Василя Опанасовича Гоголя, батька Миколи, автора українських інтерлюдій у простацькому жанрі ("Собака-вівця", "Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені москалем").

Родинні традиції, з одного боку, і перебування змалечку на Полтавщині серед українського люду, з іншого, безумовно, заклали в душу дитини все українське, хоч у школі навчання проходилося російською мовою (1818–1819 рр. Микола вчився в Полтаві). Учням пробували прищепити російський патріотизм, та діти стійко лишалися українцями, їх плекала рідна природа, українська пісня, казка, героїчні перекази про козацтво. М.Гоголь читав твори нової літератури: "Енеїда" І.Котляревського, бурлескні поезії П.Гулака-Артемовського, збірники українських пісень Цертелєва і Максимовича. Він читав "Вестник Европы" та інші статті українською мовою [4, с. 45]. У них вдома часто бував В.В.Капніст, російський поет українського походження, який був українським автономістом [9, с. 63]. Паничем ріс вдома, паничем вступив до Ніжинської "Гимназії вищих наук" (1821–1828), де вчив схоластику російською мовою. Товариство таких же

дітей, як він, – ось що формувало духовний образ юнака. Щоправда, в гімназії він записував українські слова до "Лексикона малоросійського", але вплив російської школи заглушував цю неглибоку інстинктивну зацікавленість, і Гоголь вражений величиною і могутністю Російської імперії. Він відчуває свою Батьківщину як провінцію. Уже в дитячі та юнацькі роки у Миколи склалися умови його душевного роздвоєння. Микола мріє про юридичну кар'єру, хоче приголомшити своїми знаннями всю Росію. Але крім того, в нього виникає бажання підготувати себе до тріумфу в літературі, він пише поему із німецького життя "Ганс Кюхельґартен" (1829), не знаючи, що її чекатиме... Українські враження відсунулись на задній план, він не бачить свого майбутнього, своєї вимріяної кар'єри в Україні.

То були люті часи поневолення України. Російська влада була абсолютною, жодної надії на визволення поневоленої України не було. Поволі Україна перетворювалася на глуху провінцію, де не було ніяких перспектив на широке духовне життя, де не було місця для людей Гоголевого розмаху, Гоголевої геніяльності. Українське культурно-національне життя занепадало, народну мову було витіснено зі шкіл і вжитку, її висміювали як діалект, що ним говорять тільки селяни в Україні, російська бюрократія викорчувувала залишки українських державних традицій. Перед Гоголем розкривається національна атмосфера України початку XIX ст.: знищення гетьманської еліти, яка зацікавилася у тупому землевласництві, промінявши свої героїчні звитяги на "орання землі"; на тлі руїн бурхливої козацької минувшини падають у летаргічний сон села і хутори; здеморалізована петербурзькими можновладцями українська аристократія, яка стала "дворянством всеросійським". Над Україною нависла руїна, як політична, так і духовна: народ спить, боїться підняти голову. Але часто прокидається від грому музики на балах у петербурзьких вищих колах зрадників, "мочеморд", служаків для яких духовне життя обмежується лише питтям і їжею, а то й розвагами з елементами канібалізму (описано Т.Шевченком у поемі "Сон"). А подекуди в українських поміщиків ще в сонній свідомості тліють іскорки, що нагадують, "хто вони і чії діти". Вони часто підносять чарку "За Українську республіку!" в маєтках українських поміщиків Репніних, Закревських, Тарнавських та ін., але отверезівши, знову впадають в сплячку, історія для них стогне і помирає... Така ж ситуація і в вищих колах, яких Катерина II обдарувала "вольностями дворянства", а внизу – мільйони закріпачених селян на зразок рабського російського кріпацтва. Про їхню безвихідь співають кобзарі, бандуристи, які хоч теж закуті, але ще живі, вони – залишки історичної пам'яті української минувшини. Та Боже Провидіння не спить. Воно посилає нації Месію – Т.Шевченка, який неза-

баром своїм гнівним словом "вігострить сокиру ... і заходиться вже будить" народ до боротьби... Все це відбувалося на очах молодого М.Гоголя, сина зубожілого дідича-батька. Щоб рости і розвиватися, щоб мати можливість виявити свою непересічну особистість, треба було шукати ширших обріїв. І Гоголь, після закінчення Безбородькової гімназії в Ніжині (1828), дев'ятнадцятирічним юнаком подався на "государственную службу" до вимріяного Петербурга, де проживатиме до 1831 р. Столиця зустрічає його похмуро і з холодом. Але скоро приходить жахливе розчарування, петербурзька зима не така, як полтавська, Росія не така, як його Батьківщина. Тільки тепер він зрозумів, якою жахливою є різниця між бажанням і дійсністю в чужій йому країні, де усім до нього байдуже. Його романтична ідилія "Ганс Кюхельґартен" (1829), яка була написана ще в Ніжині під псевдонімом В.Алова, зустрічає отруйні кпини і критику, і Гоголь знищив її тираж. Отруєний духовною порожнею і страшною ностальгією за рідним краєм ("Авторская исповедь"), він ще вперто намагається знайти в столиці себе, ще шукає в ній ідеальну "Росію" як продовження "Руси", і чим більше не знаходить, тим більше згадує Україну, і в 1832 р. він повертається та живе на Полтавщині. Так зароджується ідея твору "Вечера на хуторі близ Диканьки", яку він писав у 1829–1831 рр., де ще концентрується на своїх юнацьких спогадах з України, її чарівного світу. У січні 1832 р. Гоголь здав у цензуру другий том "Вечорів...", які були вершиною його творчості. В грудні 1834 р. цензура дозволила друкувати збірку "Миргород" (вийшла в 1835 р.), де показано духовний занепад представників поміщицько-дворянського суспільства, протиставивши їм величні і героїчні характери в повісті "Тарас Бульба". Всі ці твори були написані російською мовою і підтвердили його великий письменницький талант.

Протягом шести років він змінив кілька місць роботи: від невіддалого урядовця до невдалого професора університету. І раптом у нього заговорило на деяку мить співчуття до свого знедоленого народу. Після своїх "Вечорів на хуторі..." він збирається писати "Історію нашої єдиної, нашої нещасної України...., якби Ви знали, які жахливі перевороти в мені dokonалися, до якої міри все в мені змордоване! Боже, скільки пережив, скільки перемучився!" (Лист від 9.11.1833 р. до М.Максимовича). Його душа плаче, ридає, напливають, як важкі петербурзькі хмари, спогади, туга за Україною, за рідними. Про це він пише згодом в своїй "Авторской исповеди": "На меня находили припадки тоски, мне самому необъяснимой, которая происходила, может быть, от моего болезненного состояния" [1, с. 14].

А уже після збірки "Миргород" в 1834–1836 рр. Гоголь проникає в російську дійсність. Він пише: "Ревізор" (1836), де затаврував деспо-

тизм, свавілля царських урядовців. У 1842 р. було надруковано твір "Мёртвые души", який був вершиною його творчості. М.Гоголь викрив кріпосницько-поміщицьку верхівку, бюрократичний державний апарат російського царизму і висловив віру в народ. В 1847 р. Гоголь написав книгу "Вибрані місця листування з друзями", яку піддав критиці славнозвісний ворог українства В.Белінський в "Листі до Гоголя" за її реакційну спрямованість.

Якщо в "Вечерах"... захоплений квітучістю Україною, то в "Миргороді" він глибше проникає в суть життя. Краса, сила, героїзм пов'язуються ним з козацькою Україною ("Тарас Бульба"). Але сучасна йому Україна стала провінцією Російської імперії, переповнена нікчемним вегетуванням, і тут у нього українські образи відійшли в тінь, ідилія поміщицьких маєтків умирає, страх огортає хвору українську душу Гоголя і викликає стогін душі. Душевне роздвоєння у Гоголя розвивалося і поглиблювалося, переростаючи в небезпечну психічну хворобу. "Журно на цьому світі, мої панове", – з сумом промовляє Гоголь.

Боротьба двох душ Гоголя змагалася і зробила своє: поки перша душа клопоталася навколо українських пісень, історії, палала українським патріотизмом, друга душа – потихеньку, але впевнено робила свою справу, вона затягувала Гоголя в свої тенета, тенета російськості, в коло російських письменників, і він переймається літературними російськими інтересами, хоч там він був чужим для всіх. Все це глушить український патріотизм, у нього зростає реакція російської державності проти того патріотизму, і, нарешті, перемагає друга душа: він "не знає, яка у нього душа". Все менше і менше свіжих і здорових вражень у Гоголя від першої душі, все слабше вона змагається і, врешті-решт, стає переможеною.

Восени 1836 р. Гоголь, через Швайцарію, прибув до Парижа, де знайшов свого земляка й шкільного товариша О.Данилевського (1809–1888). Обидва вони оселилися в невеликому помешканні по вулиці Place de la Bourse, №12. Там він познайомився з Богданом Залеським (1802–1886), видатним польським поетом "української школи", який після польського повстання 1831 р. емігрував до Франції, а також з Адамом Міцкевичом. Гоголь не знав польської мови, але з ними він спілкувався російською мовою. В ж. "Кіевская Старина" на с. 284 була надрукована в 1899 р. записка Гоголя до Богдана Залеського українською мовою (записка з 1837 р. – Д.Б.): "Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка вдома. Чув, що пана щось напало – не то сояшниця, не то завійниця (хай їй присниться лисий дідько), то тепер спасибі Богові, кажуть начей-то пан зовсім здоров. Дай же Бог, щоб надовго, на славу усій козацькій землі давав би

чернецького хліба усякій болізни і злидням. Та й нас би не забував, писульки в Рим слав. Добре б було, коли б і сам туди коли-небудь примандрував. Дуже-дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі. Микола Гоголь" ("Кіевская Старина". – 1899. – С. 284). В Парижі він дізнався про смерть О.Пушкіна, яка дуже його вразила.

В першому своєму листі з Парижа (12.11.1836 р.) до В.Жуковського Гоголь писав: "Париж не такий поганий, як я уже собі уявляв, а що є найкраще для мене, місць для прогулянок дуже багато; одного саду Тюїлері та Елісейських полів досить на цілий день ходіння" [10, с. 415].

Незабаром у листі до матері Гоголь захоплено описує життя у Парижі: "Жити в ньому можна, як хочете, й дорого, й дешево, – у такій мірі дешево, як не можна навіть у Петербурзі... Вчора я був у Луврській картинній галереї, це вже вдруге, і все насилу міг вийти. Картини тут зібралися найкращі з усього світу. Був минулого тижня у відомому саду (Jardin des plantes), де зібрані всі рідкісні рослини з усього світу, і все на вільному повітрі. Слони, верблюди, страуси й мавпи ходять там, як у себе вдома... Увесь Париж є наповнений тепер музикантами, співаками, малярами, артистами й мистцями всіх родів. Вулиці всі освітлені газом" [10, с. 417–418]. А в іншому листі до матері він скаржився на сльоту й вогкість: "Тут зовсім нема зими... Тутешні мешканці в літніх сюртуках ходять цілу зиму..." [Там само, с. 420].

В листі від 25.01.1837 р. до свого приятеля шкільних років М.Прокоповича Гоголь писав: "Париж – гарне місце для того, хто власне їде до Парижу, щоб пірнути в ціле його життя. Але для таких людей, як ми з тобою, – не думаю, хіба треба скинути з нас по 8 літ... тут усе політика, в кожному провулку і провулочку бібліотека з журналами. Зупинишся на вулиці чистити чоботи, тобі тичуть у руки журнал... тільки в одне життя театральне я іноді вступаю: італійська опера тут чудова!.. Я був не так давно в Théâtre Français, де святкували день народження Мольєра. Виставляли його п'єси "Тарюф" і "Удаваний хворий". Обидві були дуже добре поставлені і грані, принаймні як порівняти з тим, як їх грають у нас... Акторів багато, дуже багато добрих... Театри всі обладнані прекрасно..." [Там само, с. 423].

В листі до матері від 15.02.1837 р. Гоголь ділиться своїми враженнями про Версаль: "Палац, сади, парки, без жодного порівняння і пишніші від нашого Царського Села й побудовані з великим смаком... Я був присутній на паризькому карнавалі, де останнього дня була така сила народу, якої я ніколи ще не бачив" [Там само, с. 430].

В березні 1837 р. Гоголь їде до Італії, в Рим, який заповнив його душу, і він став для нього другою батьківщиною. Париж не відігравав такої ролі в житті й творчості Гоголя, як Рим, в який він був закоханий.

Політика і громадське життя завжди були для Гоголя чужими, його захоплювала природа і мистецтво, а Рим в ті часи сприяв йому цими зацікавленнями. Гоголь вивчає пам'ятки давнини, картинні галереї, побут і фольклор італійців, він любив показувати і розказувати про Рим російським відвідувачам і приятелям. У Римі М.Гоголь любив відвідувати кав'ярню "Греко", де, смакуючи кавою, подумки кааявся в своїх гріхах, що залишив Україну, свою рідну Полтавщину. В Італії йому "легше дихалось", і небо в Італії так нагадувало йому сяюче небо України.

В листі до Бориса Левіна Гоголь писав: "Полтавщина – це ласкаве, незрівнянне повітря, що його ніяк не нап'єшся, а верби над Ворсклою, де їхнє розкошисте віття сріблиться мовби ще з часів Марусі Чурай, як височінь цього неба Полтавського, в його осінній, тихо сяючій блакитній небесності".

Гоголь пише В.Жуковському: "Я народився тут, Росія, Петербург, сніг, падлюки, департамент, професура, театр – все то мені лише снилося". В Римі він багато працював, головним чином над твором "Мёртвые души", задуманим ще в Петербурзі в 1835 р.; тут він закінчив повість "Шинель", писав повість "Анунциата", перероблену потім у повість "Рим", писав трагедію із побуту запорожців, яку потім, після багатьох переробок під впливом його настрою і критики знищив.

І де б Гоголь не був, у нього виникають асоціації, пов'язані з Україною: під час перебування в Іспанії тамтешній майдан своєю "яскравістю нагадував "сорочинські ярмарки" (Лист до мами від 12.10.1879 р.).

В червні 1839 р. на запрошення Михайла Петрова (там був і російський журналіст, письменник Погодін) Гоголь приїхав на лікування кишечника до Чехії, Марієнбад (Карлові Вари), що справив на нього погане враження: "грязне, вонюче місто". Але потім він ближче ознайомився з природою Чехії, яка справила на нього велике враження. Гоголь часто організовував походи в ліс з друзями і відійшов від буденних клопотів. Він часто бував у місцевому театрі, який в майбутньому був названий його ім'ям (1952 р.). Лише коли Погодін виїхав з Марієнбада, Гоголь почав думати про свої праці, особливо про роман "Мертвые души", "Шинель", які готував до друку.

Восени 1839 р. Гоголь разом із Погодіним вирушає в Росію, в Москву, де його з радістю зустріли Аксакови. Потім він поїхав у Петербург, щоб забрати сестер із університету, і знову повернувся до Москви. В Петербурзі і в Москві він читав близьким друзям закінчені розділи з книги "Мёртвые души". Потім Гоголь знову повертається до Рима; друзям він обіцяв повернутися через рік і привезти готовий перший том "Мёртвых душ". До літа 1841 р. книга була готова, і у

вересні він знову їде в Росію видавати свою книгу. Тут його зустріли нові неприємності, які він пережив після постановки на сцені "Ревізора". Книга була піддана московській цензурі, яка мала наміри заборонити її друкувати. Потім книга була передана для рецензії в петербурзьку цензуру, але завдяки клопотанням його друзів була, з деякими скороченнями тексту, дозволена і вийшла в світ у Москві ("Похождения Чичикова, или Мёртвые души", поема Н.Гоголя", 1842).

Та Гоголь не забуває Париж і в листі 1838 р. до О.Данилевського: пише: "Париж зі своїми чудовими храмами мене багато розстроїв. Куди не йду, все ввижаються мені храми (ресторани. – Д.Б.). Думка моя не вся відірвалася від Монмартру й бульвару des Italiens" [Там само, с. 538].

Вдруге Гоголь оселився в Парижі у січні 1845 р. і жив у помешканні, що підшукав йому друг граф О.П.Толстой. "Прекрасна кімната при rue de la Paix", як писала про те паризька мешканка графиня А.Віельгорська. Проте Гоголь цього разу був не дуже задоволений французькою столицею. Потім він захворів і повернувся знову, у березні 1845 р., до Рима. В цей час сюди приїхав Сергій Левицький на зустріч з російськими художниками, пансіонерами Імператорської академії мистецтв: Федором Іорданом (гравер), Олександром Івановим, Миколою Рамазановим, і тут він зустрічає М.Гоголя. Використавши приїзд до Рима віце-президента російської Академії мистецтв графа Федора Толстого, Левицький умовив Гоголя знятися на дагерротип разом з групою російських художників. Цей задум був пов'язаний з приїздом до Рима із Петербурга Миколи І. Імператор особисто відвідав пансіонерів Академії мистецтв. Більше двадцяти пансіонерів були викликані в собор Святого Петра, куди після російсько-італійських перемовин прибув Микола І у супроводі віце-президента Академії графа Ф.П.Толстого, який представив художників Миколі І. На знак вдячності за теплі слова, сказані про них Ф.П.Толстим Миколі І, художники зробили йому подарунок – групову світлину. Вони зібрались на терасі майстерні французького дагерротипіста Перро. Левицький описав нову (на той час) технологію виготовлення ним світлин. Він сказав: "Это моё первое произведение удивило всех художников". Відомий російський критик Володимир Стасов зазначав: "Какой тут богатый материал: и архитекторы, и живописцы, и скульпторы, и всякие другие, и Рим, и Россия, и – Гоголь надо всем!!!" Гоголь сидить у центрі композиції (18 осіб), а навколо нього – художники, архітектори, скульптори. Вперше дагерротип був опублікований критиком В.В.Стасовим у журналі "Древняя и новая Россия" за 1879 р., № 12, який так описав зображених: "Взгляните на эти шляпы театральных "бригантов", на плащи. Будто бы

необычайно картинные и величественные- какой неостроумный и неталантливый маскарад! А между тем – это всё-таки картина истинно историческая, потому, что она искренно и верно передаёт целый уголок эпохи, целую главу из русской жизни, целую полосу людей, и жизней, и заблуждений". Так завдяки С.Л.Левицькому був створений єдиний фотографічний портрет великого письменника Гоголя. Пізніше, в 1902 р., до 50-річчя з дня смерті Гоголя, в студії видатного портретиста Карла Фішера, зображення Гоголя було викадрувано із групової світлини перезнято і збільшено.

В Парижі Гоголь писав "Мёртвые души". Як свідчив його приятель П.Анненков, він не "любив тоді французької літератури, зовсім нічого не читав з французького красном письменства..." Дійсно, в творах Гоголя немає впливу французької літератури, бо він не знав французької мови і читав лише зі словником, але здібний Гоголь, як писав А.Карамзін, "досить добре розумів її, щоб слідкувати за театрами..."

В 1932 р. у Парижі вийшла цінна книжка французькою мовою Шлецера під заголовком "Gogol" з нетрадиційним трактуванням діяльності Гоголя.

Особливо великої популярності набула серед французів книга Гоголя "Тарас Бульба" (1842 р.), яка перекладалася багатьма перекладачами. Перший французький переклад цієї книги з'явився в 1845 р., коли Луї Віярдо переклав і видав в одному томі такі твори Гоголя: "Тарас Бульба", "Записки божевільного", "Коляса", "Старосвітські поміщики" і "Вій" (Paris, Paulin, 18, VII, 324). З передмови Віярдо видно, що він зовсім не знав російської мови, а перекладав зі слів двох молодих друзів (одним з яких був І.Тургенєв), що читали йому твори Гоголя, перекладаючи, як могли, французькою. Звісно, що це не є конгеніальний переклад, проте він був досить пристойний. Так, Сент-Бев назвав цей твір "Іліадою запорожців" (Revue des deux Mondes, 1.12.1845).

Твір Гоголя "Тарас Бульба" мав великий успіх у французьких читачів, його в 1853 р. відоме видавництво "Hachette" (Гашета) видало окремо у "Bibliothèque des chemins de fer", який перевидавався в 1872, 1874, 1882 pp. – в збірці "Bibliothèque des meilleurs romans étrangers", а в 1892, 1893, 1896, 1902 pp. в збірці "Bibliothèque des écoles et des familles". Незважаючи на інші переклади, переклад Віярдо був виданий видавництвом Гашета (1936 р.) з 8 світлинами з французького фільму "Тарас Бульба", де головну роль грав відомий актор Гаррі Бор, що загинув як жертва фашистського терору. А в 1947 р. поважне паризьке видавництво Librairie Gründ надрукувало також переклад

Віярдо в колекції "Gründ illustrée, série trèfle", з гарною кольоровою ілюстрацією та 8 гравюрами Анрі Демпра (Henri Dimpres).

1889 р. в Парижі у видавництві з'явився новий переклад "Тараса Бульби", здійснений російським емігрантом Б.Цейтліном (B.Tseytline) та француза Е.Жоберта (E.Jaubert) під заголовком "Taras Bulba", mœurs des Cosaques Zaporogues" з малюнками де Жіль Басра, що всіх запорожців змалював з широкими і довгими бородами. Цей переклад був слабший за Віярдо, але мав своїх читачів і перевидався в 1890 і 1892 рр. В 1927 р. в збірці "Scripta mament" з'явився кращий переклад "Тараса Бульби", що зробив Jarl Priel, хоч теж не зовсім досконалий, але окрасою його були ілюстрації, які з великим смаком виконала художниця Олександра Потоцька-Щекотіхіна, талановита українка, учениця двох славних майстрів: росіянина Н.Періха і француза Моріса Дені. Ще молодістю у 1912 р. вона виставляла свої праці у виставці "Мир исскуств", у яких брав участь також і Нарбут. В 1925 р. на Паризькій Всесвітній Виставці вона одержала похвальний диплом, а в 1927 р. в Парижі вона влаштувала свою власну виставку, яка мала великий успіх.

В 1930 р. у паризькому видавництві Payot з'явилось двотомне видання російською і французькою мовами в перекладі російського емігранта Н. de Witte, хоч він теж був недосконалий. Цікавий переклад "Тараса Бульби" в 1937 р. зробила Marie Alexandre. Він вийшов у видавництві Librairie Gründ, з гарною кольоровою обкладинкою із зображенням, очевидно, Тараса Бульби на ній. Перекладачка, з любов'ю до українців, викинула весь сумний кінець повісті, обмежившись епілогом з 17 рядками, залишивши Тараса Бульбу живим, закінчивши бадьорим акордом: "Вони (козаки) визволялися нарешті з ярма чужоземних панів і з-під ненависного панування жидів на землі християнській". А далі з'являлися все нові і нові переклади: 1939, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949 рр. тощо, які теж були неточними.

Таким чином, "Тарас Бульба" М.Гоголя мав велику популярність серед читачів Франції, незважаючи на недосконалість перекладів.

У Франції були відзначені і ювілеї М.Гоголя. Хоча Сорбонна блідо відзначила 100-й ювілей М.Гоголя, але доповідь академіка Анре Моруа заслуговує на увагу. І зараз ситуація не змінилася на краще, великий Ювіляр своїми творами не здобув широкого читача у Франції, як наприклад, Толстой, Достоєвський і навіть Тургенєв. Очевидно, тому, що Гоголь – українець, але став великим російським письменником, і його герої – ті плюшкини, манілови, хлестакови – не викликали великого зацікавлення у французької еліти, бо ці типи були пов'язані з Росією Миколи І. А щодо Гоголевих повістей з фантастичною тематикою ("Портрет", "Шинель", "Вій"...), вони просто були

незрозумілі для французьких критиків, їм більше подобались сюжети німецьких романтичних творів.

В ті часи за кордоном про Україну як таку ніхто не знав, якщо йшла мова, то про Російську імперію. І для Гоголя поволі Україна і Росія зливаються воедино – "Русь". Реальна Батьківщина відходить від Гоголя, місце її заповнює вигадана ще в Петербурзі і визнана за кордоном абстракція "Русі-Росії". І Гоголь на це спокійно пристає: "Оточує мене тут чужа стихія, – пише Гоголь до Погодіна з Женеви 22.10.1836 р., – але в серці моїм Русь не та недобра, але єдино гарна Русь..." Він все далі і далі відходить від літературного українського життя, перестає розуміти його, все рідне робиться йому чужим. Звичайно, ворогом українству Гоголь не був, бо цього не дозволила його українська душа, з якою він народився, яка в кожній людині знаходиться в підсвідомості до кінця її життя. Навіть вмираючи, людина може говорити рідною мовою, яку чула в дитинстві, підсвідомо закладену.

Причиною остаточного занепаду української національної душі є і сам Гоголь, який вибрав для себе дві душі, переполовинивши свою душу, що є причиною його душевних мук, які підірвали його психіку, творчий талант і призвели до передчасної смерті. Бо як народ єдиний, він стає нацією і має силу, так і людина цієї нації повинна мати єдину душу. І якби Гоголь міг вибрати єдиний шлях, єдину Батьківщину, то він мав би і єдину здорову душу, як Т.Шевченко, Леся Українка, П.Куліш та ін., які хоч і писали російською мовою, але до кінця служили своєму народові. "У Гоголя була присутня українськість, українська пісня звучала в його душі, навіть національний український танець гопак не забув, який відтанцював ще за півроку до своєї смерті в маєтку С.Аксакова-Абрамцева під Москвою, де гостював пізнім літом 1851 року" [7, с. 74].

Пізніше Гоголь впадає у містицизм, який вбиває обидві його знесилені душі – він впадає в справжній містичний психоз і стає жертвою політики Російської імперії, в якій себе не знайшов як людина. Він думав, що подолає ту нечисту силу, яка керувала його знищенням, але йому не вдалось. Гоголь був типовим і непоодиноким образом багатьох талановитих людей, які, покинувши свою Батьківщину, не знайшли в Росії душевного спокою. В кінці життя Гоголь, позбувшись "малоросіянізму", перестав бути Гоголем, у ньому загинув великий письменник. "Його останні твори – то попіл з того, чим колись жив письменник, це недогарки його переповненої істоти" [1, с. 29]. Гоголь як письменник помер раніше, ніж настала його фізична смерть.

Робота Гоголя над продовженням "Мёртвых душ" не вдавалась, він став сумніватися в своїх задумах. Влітку 1845 р. у нього

розвивається душевна криза. Він пише заповіт, спалює рукопис другого тому "Мёртвых душ", приносячи її в жертву Богові. Він згоден іти в монастир, щоб зцілитися від хвороби, але цього не сталося. Він задумує новий зміст книги, йому здалось, що він зрозумів, як треба писати, щоб "устремить своё общество к прекрасному". Він вирішує служити Богові на ниві літератури. Почалась нова робота над книгою, якою він хоче сказати громадськості, що вважав за потрібне. І він зібрав всі свої праці, написані за останній час, та листування в душі свого нового настрою і просить Плетньова видати цю книгу – "Выбранные места из переписки с друзьями" (СПб., 1847). Ця книга була рецензована з великою ненавистю і гонінням В.Белінським в його листі із Зальцбрунна. Гоголь важко пережив цей провал. Лише П.А.Плетньов і О.О.Смирнова змогли підтримати його в цю важку хвилину. Ця полеміка була для Гоголя чужою; за прикладом Пушкіна, він вважав себе народженим "для звуків сладких и молитв". Головним для Гоголя стало релігійне почуття: він вирішив, що не може далі працювати, не виконавши свого обов'язку поклонитися Святому Гробові. В кінці 1847 р. він переїхав в Неаполь і на початку 1848 р. вирушив у Палестину, звідки через Константинополь в Одесу і повернувся в Росію.

Перебування в Єрусалимі не дало йому того, чого він чекав, а "... у Гроба Господня я был как будто за тем, чтобы там на месте почувствовать, как много во мне холода сердечного, как много себя-любия и самолюбия".

Гоголь, не відкидаючи необхідності перебудови суспільства, основну мету бачив у духовному самовдосконаленні. Тому на довгі роки предметом його вивчення стали праці Отців Церкви, але він не приєднався ні до західних, ні до слов'янофілів, ні до духовної літератури, він зупинився на півшляху. Він залишився Гоголем.

З кінця 1852 р. Гоголь був жив у домі графа А.П.Толстого, там гостював протоєрей Матфей (Константиновський), з яким Гоголь був знайомий чотири роки. Гоголь запропонував йому прочитати частини із другого тому "Мёртвых душ"; той повернув йому з недоброю оцінкою, запропонувавши знищити манускрипт. Він був розчарований і перестав вживати їжу. 10 лютого він попросив графа Толстого передати портфель з рукописами митрополиту Філарету, той відмовив йому. О 3-й годині ночі Гоголь розбудив слугу Семена і наказав розтопити піч і принести йому портфель із шафи. Він вийняв усі зошити з рукописами, кинув їх у камін і спалив. Гоголь відмовився від їжі, від лікування, і 21.02.1852 р., в четвер, він помер. Гоголя поховали 24 лютого (7 березня) 1852 р. на кладовищі Данилівського монастиря в Москві.

В 1930 р. монастир був закритий, цвинтар ліквідовано. 31.05.1931 р. прах Гоголя був перенесений на Новодівичьке кладовище. Туди була перенесена Голгофа (чорний надмогильний камінь). А в 1952 р. на могилі Гоголя було встановлено новий пам'ятник: постамент з бюстом Гоголя, робота скульптора Томського, на якому написано: "Великому русському художнику от советского правительства".

В останні десять років свого життя Гоголь провів велику духовну працю, надолжуючи втрачене в молодості, зосереджуючись на патристиці, святочній літургії. У книзі "Выбранные места из переписки с друзьями" він час від часу звертається до біблійних ремінісценцій, посилаючись на праці старозавітних пророків, античних авторів, проводячи багато часу "з Біблією, Мойсеєм, Гомером" [4, т. 8, с. 362]. Але на відміну від Сковороди, який не визнавав церковних обрядів, Гоголь шукає порятунку у сповіді, щоб полегшити свій душевний стан каяттям ("Роздуми про Божественну літургію"), він мріяв навіть стати монахом. Повернення до релігії не допомогло йому врятувати українську душу. І тут він вже вкотре робить помилку: він шукає виходу в покорі до імперіалістичного суспільства. Етична основа ідеї "самопізнання" у нього спирається на Євангельський текст Божого Закону: "І як хочете, щоб з вами чинили люди, так і ви чиніть з ними" (Ак. 6.34). "Людинолюбні закони" у Гоголя – це закони християнського вчення про мораль. Тут чітко вимальовується паралель із його земляком Г.Сковородою. У Гоголя шлях самоаналізу, "перевірки розуму" цієї внутрішньої праці спрямований до Хреста. Внаслідок своїх шукань він підсумовує: "На цій дорозі невідчутно, майже підсвідомо я прийшов до Христа" [4, т. 8, с. 443].

В силу свого "панського" виховання він не відчуває ганебного стану свого народу, він далекий від народу, він – не Шевченко-кріпак, який відчув своїм єством ганебне кріпацтво, а тому Гоголь не кликав народ до революції. Для Гоголя (як і для Сковороди) етичний ідеал не сумісний з революцією, він пропонує еволюцію, умовою якої повинна бути еволюція особистості, її "самобудівництво", моральне самовдосконалення, основане на християнських заповідях. І це примирення зі світом Російської імперії, світом, який його знищив, стало однією із причин загибелі його української душі.

Перебуваючи за кордоном, Гоголь побачив, що принесла Французька революція 1789 р.: її утопічні ідеї – рівність всіх людей та ігнорування індивідуальності, замінюючи "спільне", що нівелює, проповідуючи таку собі "рівну рівність", по суті своїй протиприродню "неспорідненість", а тому він був проти всякої революції. Він уже відчув наближення "страхів та жахів" революційних заворушень у Росії, і це

сприймалося ним вороже, як явище, чуже російському наводові, як трагічне народження вибухово небезпечної руйнації, "духу роздратованості", негативізму. Тому він ідею "самопізнання" будує на Божому Законі: "еволюція особистості", її "самобудівництво", моральне самовдосконалення, що ґрунтується на християнських заповідях, в "дослідженні власної душі своєї, бо там закони всього і всьому: знайти ключ до своєї власної душі; коли знайдеш, тоді цим ключем відімкнеш душі інших" [4, т. 8, с. 248]. Але він так і не міг знайти ключ до своєї роздвоєної душі. Для Гоголя, як і для Сковороди, "душа", "дух", "серце" – поняття тотожні, в них суть "моральної людськості", істинності, часто прихованої за зовнішністю, за оболонкою людини. Дивно, що обидва – Гоголь і Сковорода – не бачились, але як багато у них спільного. Спільність людей однієї нації явна, вона генетично закодована. Якщо людина знаходиться в своєму національному середовищі, то досягає позитивних результатів, але якщо людина потрапляє в чуже середовище, відмінне за ментальністю, як Гоголь, то реально з більшістю відбувається те, що з Гоголем, – роздвоєння душі, боротьба між ними і смерть національної душі, що веде до фізичної смерті тіла; внутрішнє життя не має виходу назовні, а тому він гине.

Отже, трагедія Миколи Гоголя полягає у тому, що він не міг вийти із чужої йому цивілізації, істотно відмінної, властиво протилежної і ворожої до тої, яка породила Гоголя, – української. Чужа цивілізація сприяла національному самогубству Гоголя, який "продав душу чортові" ("Фауст").

Це була справжня духовна смерть, як несвідомо показав Гоголь у своїй повісті-сповіді "Портрет". Він ще шість років буде чекати своєї фізичної смерті, написавши свій "Заповіт": "Співгромадяни! Страшно!.. Завмирає з жаху душа моя... Стогне, конаючи ціла істота моя і стрясається, бачачи потворні парости й плоди, яких насіння сіяли ми за життя, не домислюючись і не передчуваючи, що ж то за жахиття з них повиростає.. Співгромадяни! – не знаю і не вмю, як вас називати в цю годину"... [4, т. 6, с. 189]. І він перед смертю все усвідомив: "Страшний є морок душі, чому ж бачимо його допіру тоді, коли нещадна смерть стоїть перед очима".

Хоч М.Гоголь і став російським письменником, але він не міг забути України, ментальні риси якої заповнили його душу. Гоголю, як Вернадському, Архипенкові, не знайшлося місця на Батьківщині, бо умови "бездержавного, напівколоніального життя фактично гнали їх в еміграцію, позбавляючи можливості працювати на благо свого народу..." (О.Гончар).

Література

1. Єфремов С. Між двома душами. Микола Гоголь / С. Єфремов. – К. : Вік, 1909.
2. Деко О. Солов'ї співають на світанні / О. Деко. – К., 1988.
3. Онацький Євген. Завзяття чи спокуса саповиправдання / Євген Онацький. – Париж, 1956.
4. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М., 1937–1988.
5. Барабаш Ю. Я. Гоголь: барокко / Ю. Я. Барабаш // Современная драматургия. – 1992. – № 2.
6. Барабаш Ю. Г.С.Сковорода і М.В.Гоголь (до питань про гоголівське бароко) / Б. Барабаш // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – К., 1997.
7. Маланюк Є. Гоголь – Ґоголь / Є. Маланюк // Розбудова держави. – К., 2002. – Ч. 1–4.
8. Тетеріна Дарина. Душевна драма М.Гоголя / Дарина Тетеріна // Вибрані твори : в 7 т. – Мюнхен ; Київ, 2004.
Т. 7. – 2004. – С. 81–103.
9. Бойко-Блохин Ю. До основ світовідчужання М.В.Гоголя / Ю. Бойко-Блохин // Науковий збірник УВАН (1945–1950–1995) / ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1999.
Т. IV. – 1999. – С. 59–75
10. Письма Н.В.Гоголя / ред. В. И.Шенрока. – СПб, 1901.
Т. I. – 1901.

Чи мріяв Гоголь про долю Емпедокла? (рецептивні теорії спалення другого тому "Мертвих душ")

У статті досліджується спалення другої частини поеми "Мертві душі" крізь призму аналізу літературної спадщини письменника, свідчень сучасників, осмислення літературної традиції спалення творів "догоголівського" та "післягоголівського" періоду, а також релігійно-філософського вчення, психологічних архетипних концепцій К.Юнга, Г.Башляра.

Ключові слова: рецепція, спалення, мотив вогню, Святе Письмо.

В статье исследуется сожжение второй части поэмы "Мертвые души" сквозь призму анализа литературного наследия писателя, свидетельств современников, осмысления литературной традиции сожжения произведений "догоголевского" и "послегоголевского" периода, а также религиозно-философского учения, психологических архетипных концепций К.Юнга, Г.Башляра.

Ключевые слова: рецепция, сожжение, мотив огня, Святое Письмо.

The incineration of the second part of "The Dead Souls" by N.Gogol through the prism of analysis of the literary inheritance of the writer, the certificates of the contemporaries, a comprehension of the literary tradition of incineration of the works which have been written before and after Gogol's period, religious and philosophical studies, psychological archetype conceptions of K.Jung, G.Bashlyar is investigated in the article.

Key words: reception, incineration, motive of fire, the Bible.

Осмислення феномену вогню у життєтворчості письменника неодноразово ставало предметом уваги дослідників творчості Гоголя [3] і, безумовно, зводиться до потрактування цього явища у релігійно-філософській та психологічній думці.

Притаманний творчості Гоголя християнський модус дозволяє інтерпретувати спалення продовження поеми у широкому духовному контексті, котрий увиразнюється через лист Гоголя "Про театр, про однобічний погляд на театр і взагалі про однобічність" (1845 р.). У нашому випадку найпоказовішою є аргументація письменником вибору вірша Пушкіна "В часы забав иль праздной скуки...", зосередження автора на функціональній природі критики: "Вот на какое стихотворенье Пушкина укажет критик-христианин! Тогда критика его получит смысл и сделает добро: она еще сильнее укрепит самое дело,

показавши, як даже и тот человек, который заключал в себе все разнородные верования и вопросы своего времени, так сбивчивые, так отдаляющие нас от Христа, как даже и тот человек, в лучшие и светлейшие минуты своего поэтического ясновидения, исповедал выше всего высоту христианскую" [5, т. VIII, с. 276], – а також на останній строфі вірша: "Твоим огнем душа палима / Отвергла прах земных сует, / И внемлет арфе серафима В священном ужасе поэт", – де наявний мотив огню як внутрішнього ества.

Наше припущення корелює з потрактуванням Д.Мережковського, котрий у своєму дослідженні "Гоголь. Творчість, життя та релігія" наголошував: "Остання ціль християнства для Гоголя – це всесвітня "просвіта". "Освічувати не значить навчити, чи наставити, чи вивчити, чи навіть просвітити, але всю наскрізь висвітлити людину у *всіх її силах, а не в одному розумі* (отож, ми могли б додати, і не лише в душі, а й у плоті, не лише в небесному, а й у земному), пронести *всю природу її* крізь якийсь **очисний вогонь** (виділено нами. – Н.С.). Слово це взято з нашої церкви: "Світло Христове просвітлює всіх!" [8, с. 156].

Згідно з біблійним тлумаченням, спалення виступає своєрідним випробуванням: "... Діло кожного виявиться... бо виявляється вогнем; сам же **вогонь і випробує діло кожного, – яким воно є** (виділено нами. – Н.С.). Коли чиєсь діло, яке він збудував, устоїть, той одержить нагороду, а чиє діло згорить, той зазнає шкоди; утім, сам він спасеться, та наче через вогонь" (1 Кор. 3: 13–15), – і, звісно, корелює із вчинком Гоголя, котрий досконало знав Святе Письмо.

Спалення другої частини поеми "Мертві душі" асоціюється, за письменником, із актом перетворення тексту книги на інший: "... ее содержанье вдруг воскреснуло в очищенном и светлом виде, подобно фениксу из костра..." [5, т. VIII, с. 297]. Прикметно, що французький психолог Гастон Башляр у "Фрагментах Поетики Вогню" розглядає стихію вогню як одне з універсальних начал, котре здатне викликати біофілічні та некрофілічні реакції психіки письменника, означені у дослідженнях ученого як "поклик вогню", чи "комплекс Емпедокла", а Фенікс трактує як витвір літератури, символ відродження Всесвіту, архетип "уявлення вогню": "Для поета Фенікс – це зліт краси, процес "народження" в поетичному світі. А смерть Фенікса потрібна лише для того, щоб започаткувати наступне народження нового творіння, з точки зору поетики, ще красивішого. Фенікс, таким чином, – літературне створіння, витвір підсилювальної літератури" [1, с. 45]. Спалити текст, щоб оновити його, – саме це було основним завданням Гоголя: "Затем сожжен второй том "Мертвых душ", что так было нужно. "Не оживет, аще не умрет", – говорит апостол. Нужно

прежде умереть, для того, чтобы воскреснуть..." [5, т. VIII, с. 297]. У своєму примірнику Біблії Гоголь на полях цих рядків записав: "Мертвые, воскреснув, получают им присущий образ" [4, с. 244].

Своєрідним ритуалом перед "кратером Етни", за Башляром, можна вважати "випробування вогнем" продовження "Мертвих душ". Феномен спалення другого тому поеми, як і інших світових літературно-мистецьких творів, потрактовується через обґрунтовану дослідником Поетику знищення, центральним образом якої є Емпедокл: "Коли письменник починає писати про вогонь (у Гоголевому випадку не лише писати, а й спалювати. – Н.С.), у глибині душі він мріє про долю Емпедокла", а "кінцівка процесу творення і кінець життя розглядаються нарівні із життям Емпедокла" [1, с. 133].

У філософському вченні Геракліта Ефеського (530–470 рр. до н.е.) вогонь представлений як динамічне первоначало світу. Ф.Х.Кессіді слушно зазначає, що "Геракліт побачив у світовому вогні єдність протилежностей животворного й смертоносного начал: вогонь подібно до боротьби не лише руйнує, а й створює; не лише спалює й губить, а й дає життя всьому" [6, с. 114].

Феномен знищення творів С.Кримський ототожнював зі станом еквіноксу, що пов'язується з кульмінацією пізнання, трансценденцією софійності, під час якої можуть відбуватися драматичні події, кризи. Подібні випадки, на думку філософа, часто трапляються серед творців. Так, Тома Аквінський, подібно до Гоголя¹, "раптово в грудні 1273 р. відчув таке, що оголосив усі свої праці "соломою", припинив роботу над 3-м томом "Суми теології" і через три місяці вмер. Відмовився від усієї своєї творчості Л.Толстой і, покинувши "Ясну Поляну", помер на провінційній станції" [7, с. 79].

Евіденційність вчинку Гоголя пояснюється підсвідомими інтенціями спалення продовження твору, передчуттям небезпеки "зазирання в безодню" (за С.Кримським), наявністю своєрідної таїни, відкриття якої спроможне бентежити майбутні покоління питаннями: "А чому ж спалив?", "А що ж було написано?"... Спалення, за Гоголем, – своєрідне оживлення, нове життя для твору, незгасна пам'ять про автора ("Мое имя после меня будет счастливее меня..."). "Рукописи не горят", – так скаже булгаковський Воланд, немов підтверджуючи безсмертя літературних творів і Гоголя, і його попередників. Спалення Майстром свого роману – свого роду контекстуальна ампліфікація, витоки якої сягають як драми спалення М.Булгаковим у 1930 р.

¹ Як відомо, Гоголь зізнавався у листі до О.Смирнової від 25 липня 1845 р.: "Друг мой, я не люблю моих сочинений, доселе бывших и напечатанных, и особенно "Мерт<вых> душ" [5, т. XII, с. 504].

ранньої редакції "Майстра та Маргарити", так і знищення Гоголем другого тому "Мертвих душ".

Вогонь як рушійна сила, першопричина набуває значення архетипу у творчості Гоголя. О.Руткевич у передмові до книги К.Юнга "Архетип і символ", аналізуючи психологічні та психіатричні особливості методів швейцарського психіатра, оперує поняттям "священний вогонь", котре є дотичним для висвітлення нашого питання у психологічному ракурсі: "Він (К.Юнг. – Н.С.) відзначає, що у пророків, поетів, містиків, засновників сект і релігійних рухів спостерігається той самий стан, який психіатр діагностує у хворих, котрі надто близько підійшли до священного "вогню" – так, що психіка не витримала, відбувся розкол особистості. У пророків і поетів до їхнього власного голосу часто підмішується голос, який виходить із глибин немов іншої особистості, але їхній свідомості вдається оволодіти цим змістом і надати йому художньої чи релігійної форми. Різні відхилення трапляються також у них, та натомість наявна інтуїція, "котра превалює над свідомим розумом"; вони уловлюють певні "праформи". З часом Юнг назвав ці праформи архетипами колективного несвідомого [11, с. 6].

Архетипна "неминучість" теми "вогняної творчості" не лише пролизує сюжетні фактури новоявлених текстів післягоголівської епохи, а й нерідко набуває форми ритуалу. У ролі прикладу може фігурувати символічна оповідь В.Хлебнікова про винайдений ним спосіб читання: "... Я взяв "Искушение святого Антония" Флобера и прочитал его всего, зажигая одну страницу и при свете прочитывая другую; множество имен, множество богов мелькнуло в сознании, едва волнуя, задевая одни струны, оставляя в покое другие, и потом все эти веры, почитания, учения земного шара обратились в черный шуршащий пепел. Сделав это, я понял, что я должен был так поступить. <...> Стало легко и свободно... Только обратив ее (книгу – Н.С.) в пепел и вдруг получив внутреннюю свободу, я понял, что это был мой какой-то враг" [9, т. IV, с. 115–116]. В окремих віршах поет також оспівує вогонь як запоруку оновлення, очищення ("Бій у лубку" тощо).

Нерідко рецепційна авторська стратегія зумовлена ампліфікацією символічних рамок контексту гоголівського вчинку (спалення) й базується на встановленні діалогу між автором і читачем або на співтворчості. Прикметним зразком такого розширення семантичного поля може слугувати стаття М.Цветаєвої "Мистецтво при світлі совісті" (1932 р.), у якій означена концепція мистецтва та роль творця. Так, поетеса, аналізуючи епізод спалення "в камині шереметьєвського дома рукописи. Второй части "Мертвых Душ", фокусує наш погляд передусім на моральній самопожертві письменника: "Эти полчаса

Гоголя у камина больше сделали для добра и против искусства, чем вся долголетняя проповедь Толстого. Потому что здесь дело, наглядное дело рук, то движение руки, которого мы все жаждем и которого не перевесит ни одно "душевное движение". Может быть, мы бы второй частью "Мертвых Душ" и не соблазнились. Достоверно – им бы радовались. Но наша та бы радость им ничто перед нашей этой радостью Гоголю, который из любви к нашим живым душам свои Мертвые – сжег. На огне собственной совести. Те были написаны чернилами. Эти – в нас – огнем" [10, т. V, с. 355–356].

Постулюючи ідею про спалення чергової редакції другого тому "Мертвих душ" у 1845 р., котра включала перероблені та розширені 4 розділи, 5-й (заклучний) розділ, незавершені 2–3 розділи, у яких фігурували священик, губернатор, варто враховувати очевидні факти й конкретні свідчення як Гоголя, так і його сучасників про останні роки життєтворчості письменника, можливі причини спалення продовження поеми, а також конфлікт релігійного та творчого. Слушною є думка М.Бердяєва про те, що "релігійно вище ставилося відречення від творчості, чиста послухність. З цього виросла релігійна драма Ботічеллі, Гоголя. Творчість допускається, коли вона має релігійно-службовий характер, коли вона може бути засобом для справи спасіння. І через усю долю культури проходить релігійний дуалізм. Людина звертається до творчості культури, коли вона релігійно найхолодніша, коли вона забуває про справу спасіння, про єдину потребу. І коли релігійний вогонь знову запалюється в ній, коли вона звертається до Бога, вона відходить від творчості культури. Релігійне життя приречене на те, щоб не бути творчим, творчість же приречена на те, щоб бути нерелігійною. Створюється нестерпний для нашої свідомості стан" [2, с. 191].

Оприявлені вище аргументи свідчать про наявність архетипу вогню як однієї з визначальних рис поетики пізньої творчості Гоголя, а також своєрідної ціннісно-ієрархічної форми, котра має здатність актуалізуватись відповідно до соціально-культурного простору. Відповідно смисловий стрижень акту спалення як естетично-культурного феномену є полівалентним і може бути представлений такими формулами, як: спалення-жертва, спалення-ритуал, спалення-катарсис, спалення-оновлення, спалення-"трансценденція софійності", спалення-пам'ять про автора.

Отож, феномен спалення, стихія вогню у життєтворчості Гоголя піддається трактуванню лише за допомогою детального аналізу літературної спадщини письменника, свідчень сучасників, осмислення літературної традиції спалення творів "догоголівського" та "постгоголівського" періоду, а також залучення релігійно-філософського

вчення, психологічних архетипних концепцій К.Юнга, Г.Башляра тощо. Перефразовуючи слова дослідника про Ніцше, співвіднесемо їх із життєтворчістю Гоголя: "Реальне життя у Гоголя – це життя самих героїв. Гоголь – заручник надмірних образів, він *викарбовує* вогняні слова. Ці гнівливі слова він промовляє не перед зібранням, а перед Етною, яку вигадав повсталий Емпедокл. Якщо говорити голосно, вірить він, то можна сказати усім спокусам "ні".

Література

1. Башляр Гастон. Фрагменти Поетики Вогню / Гастон Башляр ; пер. з фр. Р. В. Мардера. – Харків : Фоліо, 2004. – 143 с.
2. Бердяев Н. А. Основы религиозной философии / Н. А. Бердяев // Вестник Русского Христианского Движения. – 2007. – № 192. – С. 169–194.
3. Вайскопф М. Я. Сюжет Гоголя. Морфология. Идеология. Контекст. – 2-е изд., испр. и расшир. / Михаил Яковлевич Вайскопф. – М. : РГГУ, 2004. – 686 с. ; Козлова А. В. Художественные функции мотива огня в повести Н.В.Гоголя "Тарас Бульба" / А. В. Козлова // VIII Всероссийская конференция студентов, аспирантов и молодых ученых (с международным участием) "Наука и образование" (19–23 апреля 2004 г.). – Т. 2. – Ч. 1. – С. 201–206 ; Лавочкина О. П. Мотив огня в "Выбранных местах из переписки с друзьями" Гоголя / О. П. Лавочкина // Гоголевский сборник. – СПб. ; Самара : Изд-во СГПУ, 2005. – Вып. 2 (4). – С. 161–168 тощо.
4. Виноградов И. А. Карандашные пометы и записи Н.В.Гоголя в славянской Библии 1820 года издания / И. А. Виноградов, В. А. Воропаев // Евангельский текст в русской литературе XVIII–XX веков. Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр : сб. науч. тр. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 234–249.
5. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Николай Васильевич Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
6. Кессиди Ф. Х. Гераклит / Феохарий Харлампиевич Кессиди. – М. : Мысль, 1982. – 200 с. – (Мыслители прошлого).
7. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Сергій Борисович Кримський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 239 с.
8. Мережковский Д. С. Гоголь. Творчество, жизнь и религия / Дмитрий Сергеевич Мережковский. – СПб. : Пантеон, 1909. – 234 с.
9. Хлебников В. Собрание произведений : в 5 т. / В. Хлебников ; под общ. ред. Ю. Тынянова и Н. Степанова. – Л. : Издательство писателей в Ленинграде, 1928–1933.
10. Цветаева М. Искусство при свете совести / Марина Цветаева // Цветаева М. Собрание сочинений : в 7 т.
Т. 5 : Автобиографическая проза. Статьи. Эссе. Переводы / сост., подгот. текста и коммент. А. Саакянц и Л. Мнухина. – М., 1994. – С. 346–374.
11. Юнг К. Г. Архетип и символ / Карл Гюстав Юнг. – М. : Renaissance, 1991. – 297 с.

**Уява як засіб візуалізації світу
(на матеріалі ранньої прози М.Коцюбинського)**

У статті на матеріалі ранніх творів М.Коцюбинського розглядаються особливості процесу візуалізації уяви.

Ключові слова: візуалізація, уява, цивілізація, соціум, принцип задоволення.

В статье на материале ранних произведений М.Коцюбинского рассматриваются особенности процесса визуализации воображения.

Ключевые слова: визуализация, воображение, цивилизация, социум, принцип удовольствия.

The article deals with peculiarities of the process of visualization of imagination in early works by M.Kotzyubinsky.

Key words: visualization imagination, civilization, society, the principle of satisfaction.

Завдяки безмежним можливостям фантазії перед уявою відкриваються широкі горизонти для візуального "перепрофілювання" світу. Відчуваючи це, М.Коцюбинський звертається до даного прийому вже в ранніх творах (передусім в оповіданні "Ціпов'яз" та у казці "Хо").

Головним мотивом стало не бажання "естетизувати" текст, а необхідність показати складність практик повсякдення, де уява (а, до речі, без неї життя майже неможливе: "відсутність уяви" заважає людям "існувати" [2, с. 126] виконує чітко визначену і вкрай необхідну роль. Про це гарно і точно зауважив відомий російський психолог С.Рубінштейн: "Для того, щоб перетворювати дійсність на практиці, треба її переформувати у мисленні. Цю потребу й задовольняє уява ..." [14].

Якою ж виглядає дійсність у ранніх творах митця? Чому так нагально треба її переформувувати?

Життя у текстах, датованих 1884–1894 рр., виглядає "розіпнутим" між двома полюсами – красиве і огидне, які мають відповідні суспільні конотації: рай – пекло.

Рай – це передусім розкішна природа (так, приміром, виглядає червневий полудень: "Скрізь тепер весело, ясно, світ божий скидається на рай..." [11, с. 173].

Але яка вона різна, ця краса природного світу, яка "текуча" – навіть у межах одного пейзажного малюнка.

Поглянемо, як без жодної цезури ідилічна картинка наповнюється мотивом страждань, які інспірує тема крові, втілена у яскравому, виразному малюнку. "Була тепла, ясна осінь ... На заході, під безхмарним небом ... стояло ... золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат" [11, с. 77] (принагідно нагадаємо, що колір золота у А.Белого асоціюється з "восторгом святих о небе" [3, с. 209]. Тепер ледь-ледь змістимо об'єктив і побачимо, як на повну силу утверджується інший мотив, пов'язаний із червоним кольором – не кольором божої благодаті, а "жаху вогню і терну страждань" [3, с. 2050]: "Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю" [11, с. 77].

Тому аналогом раю все ж виступає не зрадлива, свавільна краса природи, яка миттєво може змінювати свій лик з одного на інший – часом емоційно та пафосно протилежний, – а культивованій людиною сад (передусім у час літнього розвою), оскільки він або безпосередньо (як "сад Едемський" (Бут., 2:15)) "вмонтовується" у хронотоп раю, або передбачає його (особливо якщо виплеканий людиною сад – "монастирський сад" – оточує божу обитель [7, с. 72].

Найближчим до райського виступає опис саду в оповіданні "Дядько та тітка", де образ святості та настроїв райського блаженства, зрештою, землі, що "тече молоком і медом", підтримують і образи дерев, і трапеза, де і "борщ з сметаною", і "вареники з сиром до сметани" [11, с. 316], і нагадування про мед (розширимо раніш наведену цитату зі статті А.Белого "Священні кольори" – подамо знову ж таки мовою оригіналу, щоб зберегти найтонші відтінки думки, що так характерно для мислення цього цікавого й глибокого російського символіста, який так гарно відчував специфіку образного мислення – "Как разливающийся мед – восторг святих о небе – его "золотые, густе волосы" [3, с. 209]) і, зрештою, образи церковних угодників та святих – Савастія й Зосими: "Через скляні двері – гайда у садок. Квітник перед ганком аж горить червоними, рябенькими, білими гвоздиками, аж очі бере в себе. Молоді щепи аж до пасіки, котра притулилася на полянці межи високими розложистими волоськими горіхами, грушками та яблунями. Бджоли гудуть; пахощі так і обіймають, так і огортають тебе. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь. В тіні лавка з сінником, а на цівці образ св. Севастія і Зосими, оборонців бджіл" [11, с. 313].

Після такого опису, де проглядає відверте замилювання світом, з беззастережною довірою сприймаються читачем дядькові слова: "Тепер в мене у пасіці рай..." [11, с. 313].

Наповнені райським світлом можуть бути й певні моменти життя в соціумі. Так, про "рай у серці" думає Гнат (герой повісті "На віру") після того, як "Настя вступила в його хату" [11, с. 89]. Про це ж говорить своєму супутнику Лука ("Помстився"): "І жив я отак, брате мій, мов у раю, щось з півроку..." [11, с. 157].

Та не до цього полюса, не до райського світу хилиться життя. Цивілізація сама по собі ("Минаю місто, минаю гній людський" ("Дядько та тітка") [11, с. 310] і особливо соціум, точніше – кричущі диспропорції між панамі і "бидлом" [11, с. 174] породжують крайню зневіру: "Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він (Гнат – О.К.) глибоко пересвідчився, що бог не дав долі мужикам (принагідно нагадаємо – "Спочатку саме слово Бог мало значення "доля" [13, с. 110] – О.К.), що для мужиків нема щастя на землі" [11, с. 42].

Навіть більше – життя деградує до рівня пекла. Його породжують злидні, безпритульність, беззахисність, неспроможність витримувати удари долі.

Торжество огидного не змушує митця відводити очі від картин, які принижують людину. Навпаки – з рідкісною жорстокістю (що так не характерно для М.Коцюбинського-естета), не жаліючи уяви читача, не боючись травмувати його психіку, розгортає митець картини "свинцових мерзостей", які аж ніяк не є винятком у житті знедолених. Для того, щоб відчути це, достатньо навести одну з найнещадніших сцен з оповідання "21 грудня, на введеніє": "Пішла мама: де там – баба сидить на печі, чухається, натрушує нужі. В кухні смород. Під бабою мокро, аж потьоки на печі. Біда" [11, с. 309].

Здолати все це може уява, оскільки, як зауважував Ж.-П.Сартр, "будь-який предмет уява ... позбавляє форми наявного буття й немовби занурює в без-межну все-можливість буття; з іншого боку, вона й сама занурюється у надсмислову стихію всеєдності і "видобуває" ту чи іншу конечну форму, іншими словами – творить, винаходить, продукує її [5, с. 195].

Саме цим – предметністю (як зауважують дослідники) й відрізняється уява від інших форм фантазійно-мрійливого, ігрового творення світу: "Від неплідної й безплотної мрійливості й глуздові-відстороненого мудрування уява відрізняється тим, що в ній не тільки предмет зведений "в образ" й не тільки сам суб'єкт зводить себе "в образ", але він, суб'єкт, так би мовити *присутній* (курсив авторів цитованої статті – О.К.) у цьому образі, присутній усім своїм еством. Уява насичена світом, уявлюване ж насичене суб'єктом" [5, с. 181].

Саме такими – глибинно насиченими, насиченими настроями і почуттями суб'єкта – постають картини у ранніх творах М.Коцюбинського. Інтенсивність процесу при цьому така, що він може наближатися до хворобливої маячні: герої – бідняки, як правило, не мріють про щасливе життя, а марять. Хоч марять по-різному й про різне, навіть незважаючи на те, що вони рідні брати: "Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі "двір", такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як "мужики", проходячи повз двір, здіймають шапку та кланятимуться панові ... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях "мудьом солоним"..." [11, с. 119] – "От якби я був паном, – марив Семен, – я б мав багато-багато грошей, хліба, усього... Я б конче дізнавався, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних" [11, с. 117].

Таким чином уявлюване стає достатньо ефективним засобом для вирішення найскладніших проблем, оскільки забезпечує (хай навіть ілюзорно) гідні умови для існування особистості навіть у майже непридатних для життя умовах.

Якраз таку роль відводить Уявлюваному Ж.Лакан, який структуру психіки людини розглядає як складне плетиво трьох складових: Уявлюване, Символічне, Реальне – "У найзагальнішому плані Уявлюване – це той комплекс ілюзорних уявлень, який людина створює про себе і який відіграє важливу роль його психологічного захисту, або, точніше, самозахисту" [9, с. 240].

Та для вирішення базових проблем суспільства можливостей однієї уяви замало (зрештою, це тільки паліатив). Потрібні інші, ефективніші підходи. Їх (як універсальні й, на думку М.Коцюбинського, по-справжньому ефективні) пропонує митець уже в ранній прозі.

Константи, на яких ґрунтується погляд митця на цю проблему у ранній період його творчості, дослідниками вже визначені, й визначені (як нам видається) достатньо переконливо (тим паче, що М.Коцюбинський сам відверто заманіфестував їх уже в оповіданні "Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма"): "... твори першого етапу творчості М.М.Коцюбинського є виявом системно-монологічного світогляду самого автора з ідеями культурництва, українофільства, народництва, де головна площина – інтелігенція – народ, з місією "просвіти темного люду", прагнення показати їм "розум – совість" через "малі діла" та українську ідею ("Хо", "Посол від чорного царя",

"Андрій Соловійко, аба Вченіс світ, а невченіс тьма" та ін.) ..." [1, с. 111].

То що ж – "ключик" для вирішення усіх суспільних проблем знайдено (згадаймо, як беззастережно вірує у це головний герой оповідання "Дядько та тітка": "Не дуже ви, дядьку, з канчуками. Не канчуки тут (у стосунках власників із селянами – О.К.) у пригоді би стали, а просвіта... Просвіти більше, науки більше, а не канчуків, і тоді тільки добро буде" [11, с. 314]. З цим же зрештою погоджується й дядько: "Сам бачу, що просвіта та добрий приклад переінакшили б діло!" [11, с. 315].

Що ж заважає у такий спосіб вирішити найнагальніші, найскладніші суспільні проблеми, коли все так просто і прозоро. Очевидно, у реальному житті все не так ясно, просто і зрозуміло. Реалізація подібного сценарію насправді можлива лише у казці, а не у повсякденні, де суспільством рухають зовсім інші закони та правила.

Про це переконливо свідчить казка "Хо", де прозірлива інтуїція художника сміливо веде читача углиб – за казкові лаштунки, туди, де життя обертається у складних хащах людської підсвідомості.

Зовні у творі все виглядає логічно і пояснювано: винен страх, у формуванні якого чи не найактивнішим гравцем є уява – як стверджує А.Лук, "Страх – відчуття, яке виникає внаслідок роботи уявлення, що випереджає загрозу і страждання" [17, с. 14]. І так протягом усього життя людини.

Зважаючи на це, М.Коцюбинський органічно komponує відповідний фрагмент у тексті казки, спираючись (як на базовий елемент) на вертикаль людського життя: дитинство – юність – зрілість. І в кожній із фаз існування героїв (зрештою, як і в кожного з нас) у формуванні настроїв та почуттів найактивнішу участь бере страх.

У першій фазі – на рівні дитячої свідомості – страх частіш усього вноситься ззовні: передусім у той момент, коли він повинен виконати "педагогічні" функції. Так, у казці "Хо" лякають дівчинку "по другій весні" [11, с. 168]: "Ну, цить же, цить! бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо... – сердиться нянька й підносить дитину до вікна. – О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах... Скоро кричатимеш, зараз кину в торбу... На тобі її, діду Хо, на!.." [11, с. 169]. Подібним же чином впливають на психіку шестилітнього хлопчика: "Чи не замовкнеш ти мені?.. Марино, а заклич-но діда Хо!" [11, с. 170].

Єдина принципова різниця між дітьми полягає у механізмі та способах реагування, точніше – в способах роботи дитячої уяви, яка має свої вікові особливості. У малесенької дитинки вона ще не розвинена. Тому дівчинка матрично копіює образи, сформовані уявою

дорослих: "Дитина здоровими очима вдивляється в п'їтьму ... і зати́ха ... В очах, ще мокрих од слїз, малюється жах... Так, ті очі бачать у тасмній п'їтьмі постраха дітей – Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей" [11, с. 169].

Шестилїтній хлопчик має вже достатньо розвинену уяву. Його психїка, за Е.Геккелем, ближча до психїки дорослої людини, але людини архаїчної або ж невротика. Її чуттєвість (подібна до чуттєвості дикуна) "є більш гострою, а свідомість галюціногенною" [17, с. 42]. Тому нагадування про діда Хо (попри певний скептицизм) запускає в уяві хлопчика потужний механїзм галюцинацій, який багато в чому спирається на знайомі реалїї: "А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в нього очі? Мабуть, червоні, як у трусика... А нїс, певно, такий довгий та гострий, як у куховарки... а може, ще довший... Борода біла та довга аж до п'ят... руки... Хлопцеві враз уявляються залїзні трїйчатки, що стоять у stodолї..." [11, с. 171]. І все це аж до того, що страшні картини, які малює уява, матеріалїзуються аж до того, що страх замїщується жахом: "... на чорному тлі шибок щось біліє... то Хо... Божевільний жах охоплює дитину, поширшує зїниці, витяга обличчя, ворухить волоссям на головї, душить за горло..." [11, с. 171].

Час юності у казці "Хо" репрезентує Ярина Дольська – панна, яка має намір стати народною вчителькою.

У своєму розвитку дївчина проходить шлях від моменту, коли за рахунок посиленої роботи душї, інспірованої ревним читанням книг, у неї відкриваються очі на справжню природу свїту та його страждання (спадає "полуда з очей" [11, с. 175] й з'являється ідея служіння у формі подвигу на нивї освїти для народу, і аж до того часу, коли банальний, але дуже сильний (ї природний) страх перед змарнїнням плотї (уява послужливо і дуже виразно малює перед її очима цю картину: "І Ярина бачить уже свої білі, випещені руки худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнїлу, зів'ялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть..." [11, с. 178] змушує заплющити їх і віддатися звичній течїї забезпеченого життя: "А що там хтось стогне, хтось пропадає – заплющити очі, затулити вуха, як робить більшість, – і моя хата скраю..." [11, с. 178].

Значно заплутанїше виглядає ситуація в останній частинї твору, де псевдодїячевї українофільського руху, представниковї його старої формації протистойть групка справжніх, несхитних подвижників, здатних смїливо подивитись у очі страхові і тим самим змусити його зникнути з горизонту життя. І тоді, мов за помахом чарївної палички, нївелюється рїзниця між заможними людьми й мужиками, корчма

перетворюється на школу, а пустотливі діти (у побутовому середовищі), мов на концерті "Просвіти", дружно декламують байку Л.Глібова "Вовк та ягня".

Але спробуємо зайти за старанно вибудовані декорації казки. І що ж. Картина буде тією ж? Ні.

Так, Макар Іванович Літко таки справді боїться. Й страх українофіла можна легко зрозуміти, зваживши на те, що "основною рушійною силою царської Росії був страх" [10, с. 241]. Звідси мімікрія громадського діяча і прагнення відійти від активної діяльності.

Однак не все так просто, як виглядає на перший погляд. Видається, що у тексті казки "Хо" М.Коцюбинським на глибинному рівні людської психіки виявлено щось складніше, ніж одноклітинна дія феномену страху.

Страх як загроза і як переляк від неї у творі гарно змальовані. Та (швидше за все) страх виступає тут частиною складнішої "конструкції". Якої саме?

Спробуємо це з'ясувати, виходячи з текстуальних реалій. Для цього гіпотетично змоделюємо достатньо складну ситуацію.

Конттури світу, в якому обертається Макар Іванович Літко, чітко окреслюються у межах психологічного трикутника, окресленого базовими поняттями: страх – сором – насолода.

Розповідь про Літка розпочинається з опису "поганого сну": "... снілось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самовродка Рябоклячки, збірника, пущеного, nota bene, цензурою, але виданого його коштом – і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешеvizни, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вміє навіть читати по-українському... Йому, однак, не понято віри, потягнуто його з дому, страхану в'язницею, карами, засланням..." [11, с. 179–180].

Очевидно, в даному випадку маємо справу із звичною реалізацією латентних думок про арешт, в'язницю, заслання, які постійно супроводжують щоденне свідоме життя Літка (про це, зокрема, свідчить – як ми бачили – продумана система "вбивчих" контраргументів). У сновидіннях ці латентні думки "заступаються низкою чуттєвих образів та візуальних сцен" [19, с. 486].

Все зрозуміло, логічно і, здається, гарно пояснювано. Однак насторожує відверта неспівмірність рівня злочину і характеру покарання.

Суспільне становище героя, зрештою, його освітній ценз дозволяють побачити (чи відчути) це різке неспівпадіння. Зрештою, все можна було б списати на неконтрольований рух образів у сновидінні. Та на заваді цьому стають практики свідомого існування Макара Івановича: контрольована свідомість видає "картинки" ще різючіші, ще неспівмірніші, ніж у сновидінні. Згадаймо, що після відвідування безневинних вечорниць той же спалах страхолюдного безуму, тільки ще більш пороговий (порівняно зі сновидним): "Буйна фантазія (розрядка наша – О.К.) тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки наверх" [11, с. 183].

Особливо зважимо тут на особливості психології безодні – це абсолютний кінець, бо одне на одне накладаються два психологічних фактори – просторово-фізичний і суб'єктивний, пов'язаний із внутрішньою капітуляцією – цей момент вже достатньо чітко проартикульований дослідниками. Згадаємо, зокрема, роздуми Я.Гуревича, які супроводжують статті у відомій антології "Страх": "Запаморочення голови біля краю безодні можна назвати тривогою, але зовсім не тому, що я боюся зірватися у безодню, а тому, що *не можу ручитися, що сам у неї не кинуся* (курсив наш – О.К.)" [16, с. 26].

У підсумку Макара Івановича огортає такий страх, "... якого він не пригадує в дитинстві навіть" [11, с. 183].

Та повернемося до сновидіння. Якщо (за твердженням Фрейда) "Сновидіння з'ясує... реальну сутність людини..." [18, с. 67], то за гіпертрофованими уявними картинами страхіть та всіляких напастей (аж до мотиву заслання), які мають упасти на Літка, і в сновидіннях, і в реальному житті також, мабуть, приховуються якісь складніші, потаємніші, істинніші речі.

Швидше за все, за картинами страху приховується "якийсь згнічений інстинктивний порив" [19, с. 486].

Який? Природу його можна з'ясувати, якщо простежити за наступною сценою, що оприявнюється після картини сновидіння та після усвідомлених думок про пострахи, від яких "Щось... зазірало під шкуру комашню" [11, с. 181]: "Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки визирнуло до його чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпакуватою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що, мов кримським смушком, вкривало йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок" [11, с. 181].

Уважний, тривалий погляд Макара Івановича на свій лик у свічаді видає головне: зображення у дзеркалі є "відбитком наших фантазій та бажань", у ньому ми бачимо себе "такими, якими хочемо бути" [8].

У безодні страху, куди опускається душа героя, не може бути й мови про кокетство, не може бути й тіні жінки, оскільки страх і сексуальні втіхи несумісні (якщо, звісно, не йдеться про патології). Справжній страх не залишає місця для торжества еротичного.

Отже, страх у Макара Івановича Літка несправжній. Це явна імітація певного стану.

Герой, у підсвідомості якого домінує принцип задоволення, очевидно, свідомо нагнітає до краю атмосферу страху, бо перед ним стоїть найголовніше завдання – задушити сором ("нутрянну сповідь перед совістю" [6, с. 347].

І Макару Івановичу це вдається, щоправда, для цього йому доводиться висунути останні, найголовніші, "бронебійні" аргументи – він мусить діяти так, бо на кону головне – власна шкура: "Напевне, сором перемиг би той страх, коли б наш патріот міг збоку глянути на свою громадянську відвагу чи то пак на брак її. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечності! Шку-ра, розумієте ви? Шкура!!" [11, с. 183].

Звернемо увагу на такі виразні ці два знаки оклику. Тут нема випадковості. Йдеться не про випадкове дублювання. Ці знаки мають просигналізувати реципієнту про особливе, навіть виняткове ставлення до сказаного.

Про такі ситуації гарно говорив Бодуен де Куртене. У мові, зауважував він, існує два типи розділових знаків – морфологічні й ті, які хоч і пов'язані з морфологічними, але "підкреслюють головним чином семасіологічний бік, вказуючи на настрій того, хто говорить, чи того, хто пише, і на його відношення до змісту того, що виявляється письмово" [4, с. 238–239].

Очевидно, в тексті М.Коцюбинського і йдеться про ставлення героя до сказаного. Однак (при всьому пафосі) тут відсутня щирість. Натомість маємо показово істеричну, відверто театралізовану (явно спрямовану на самого себе) виставу-маячню про особливі загрози, – очевидно ж, викликану не інстинктом самозбереження.

Немає (і не може бути – в силу нещирості почуттів) і того страху, який в естетиці Лессінга трактується "як різновид співчуття, а саме співчуття до самого себе" [2, с. 29].

Від сцени до сцени вся яснішим стає розуміння того, що за яскраво оформленою виставою про неймовірний переляк героя ховається справжній режисер (а він – попри гарно візуально оформлені хитрощі Літка – проглядається дуже виразно) – це передусім бажання Макара Івановича утвердити як провідний у своєму житті принцип насолоди.

Очевидно, про справжній страх у цьому випадку не може й бути мови, бо (за Фройдом) страх лежить в основі совісті: "У результаті відповідного розвитку совість набула такої каральної функції і стала настільки агресивною, що постійно тяжіє над людиною, викликаючи у неї страх (страх перед власною совістю" [12, с. 540].

У Макара Івановича немає й тіні страху перед совістю. Тож насправді маємо справу із страхом нещирим, імітованим, який нагнітається штучно, щоб ним (мов котком) душити паростки сорому, соціальної відповідальності, зрештою, патріотичного обов'язку.

Придушивши сором, герой відкриває перед собою *via regia* – королівський шлях до втілення в життя мрій, які генерують приховані інстинкти, напрями пов'язані із реалізацією принципу задоволення.

Коли ж на горизонті життя лишається один орієнтир – задоволення, то виходу для особистості нема – треба ставати на шлях конформізму.

У цьому напрямку і йде Літка, прикриваючись картинами страху, який об'єктивно (поза життєвими практиками Макара Івановича) і так є одним із заголовних факторів, які спричиняють появу конформістських настроїв у суспільстві: "У його (соціальному конформізмі) формуванні (в залежності від обставин) вирішальну роль можуть відігравати страх, пропаганда, фанатична віра... імперативи внутрішньогрупової солідарності, бездумне наслідування загальноприйнятих стандартів..." [15, с. 143].

Чудово розуміючи це, Макар Іванович і влаштовує для тієї частини своєї свідомості, яка занурена у громадське, розкішну виставу про кошмари страху, який (а це вже, як ми бачили, справді, є життєвою даністю, несхитним фактором) поза волею Літка (що зробиш, є сильніші від нас закони життя) підштовхує героя до зради патріотичної справи (до нехтування покладеною на нього громадою – як обраного – "чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами" [11, с. 185] – почесною місією: до рішучої відмови від поїздки на похорон "нашого славного письменника" [11, с. 184].

Тим самим розчищається дорога до такого бажаного, такого жаданого конформізму.

А це вже (за справжнім рахунком) кінець історії, бо конформізм не дозволяє сформуватися особистості, здатній змінювати стан речей, впливати на розвиток суспільства. За умов торжества конформізму життя "загусає" й перетворюється на болото, у якому раз і назавжди торжествує принцип – надалі буде так, як є.

Література

1. Андрійчук Т. Гуманістично-екзистенціальні мотиви в творчості М.Коцюбинського / Т. Андрійчук // Література та культура Полісся.– Ніжин, 1998. – Вип. 10 : Творчість М. Коцюбинського та громадсько-культурний і літературний процес у Чернігові кінця XIX – поч. XX ст.
2. Арндт Х. Люди за темних часів / Х. Арндт. – К., 2008.
3. Белый А. Символизм как миропонимание / А. Белый. – М., 1994.
4. Куртенэ Бодуен де. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / Бодуэн Куртенэ де. – М., 1963.
Т. 2. – 1963.
5. Возняк В. Мислення та уява / В. Возняк, В. Лимонченко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11–12.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М., 1980.
Т. IV. – 1980.
7. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде. – К., 1996.
8. Зеркало – толкование в соннике Фрейда [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
tululu.ru/sonnik/sonnik_freida/list/zerkalo. – Назва з екрану.
9. Ильин И. Постмодернизм : словарь терминов / И. Ильин. – М., 2001.
10. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю. – М., 1990.
11. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський. – К., 1973.
12. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб. ; М. ; Харьков ; Минск, 2001.
13. Потапенко О. Шкільний словник з українознавства / О. Потапенко, В. Кузьменко. – К., 1995.
14. Рубинштейн С. Основы общей психологии [Електронний ресурс]. – Гл. IV – Режим доступу:
azps.Ru/hrest/28/8429443.html. – Назва з екрану.
15. Современная западная социология : словарь. – М., 1990.
16. Страх. Антология / сост. П. С. Гуревич. – М., 1998.
17. Туренко О. Страх: спроба філософського усвідомлення феномена / О. Туренко. – К., 2006.
18. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – К., 1991.
19. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд. – К., 1998.

Ідеосвіт Володимира Винниченка в контексті метафізичного пошуку

У статті з'ясується ідеологія модерністського перелому в культурі кін. XIX – поч. XX ст. та пошук Володимиром Винниченком нової культурної моделі. Шлях до цього – заперечення традиційної метафізики та актуалізація категорії задоволення.

Ключові слова: Просвітництво, модерн, модернізм, нігілізм, метафізика, культура.

В статье исследуется идеология модернистского перелома в культуре конца XIX – начала XX века и поиск В.Винниченком новой культурной модели. Путь к этому – отрицание традиционной метафизики и актуализация категории удовольствия.

Ключевые слова: Просветительство, модерн, модернизм, нигилизм, метафизика, культура.

The paper explores the ideology of the modernist break in the culture of the late 19th – early 20th century as well as Volodymyr Vynnychenko's search for a new cultural model through the denial of he traditional metaphysics and recourse to the category of satisfaction.

Key words: Enlightenment, modern, modernism, nihilism, metaphysics, culture.

Мала проза В.Винниченка позначена пошуком нової культурної моделі в умовах кризи традиційної культури в кінці XIX – на поч. XX ст. "Метафізик-натураліст" (Т.Гундорова) В.Винниченко прагне віднайти кінцевий світогляд, що уможливив би пояснення всіх сфер буття як єдиного цілого. Шлях до цього – заперечення традиційної метафізичної моделі культури та актуалізація базової фрейдівської категорії – задоволення, що забезпечує героєві В.Винниченка модерністськи відчутну єдність світу. Подолання ідеальної природи людини через онтологію нігілізму, поява характеру з диференційованою психікою, цинізм, актуалізація естетики потворного визначили новітні літературні віяння в малій прозі митця. До утвердження нових психоідеологічних моделей, властивих модернізму, письменник рухався оригінальним шляхом. Щоб прослідкувати його, звернемося до діалектики модерністського руху кін. XIX – поч. XX ст.

Загальні риси модернізму на сучасному етапі більш ніж широко відомі. Т.Гундорова зауважує, що найвиразніше сучасну дискусію навколо модернізму і постмодернізму характеризують два підходи:

діалектика модерну, запропонована Ю.Габермасом, та концепція французьких філософів-постструктуралістів. Ю.Габермас представляє один з авторитетних на сьогодні у західній філософії поглядів на модерність, що закорінена в гуманістичних ідеалах Просвітництва, і прагне їх зберегти, вписавши в сучасний філософський дискурс у новому вигляді. Однією з найсуттєвіших ідей є припущення, що модернізм характеризує епоху новочасся насамперед у "перспективі розуму", тобто ідеології логоцентризму, модернізм ототожнюється з Просвітництвом, що триває з XVIII ст. і майже до середини XX ст.

Згідно з діалектикою модерну, естетичний модерн, або модерністський рух кін. XIX – поч. XX ст., "підриває ідею самого модерну", бо "несе з собою панування принципу безмежного самоствердження, суб'єктивізм Perezбудженої чуттєвості і тим самим вивільняє гедоністичні мотиви, несумісні з моральними основами цілепокладаючого способу життя" [8, с. 29].

Модернізм руйнує проект "просвіченої гуманності", який становить суть самого процесу модернізації, вважає Ю.Габермас: поява і розвиток мистецького авангарду, що актуалізує метафору абсолютної новизни, підриває саму можливість здійснення розумної і тотальної гуманізації світу, бо авангард "інфікований" індивідуалізмом. Погляди на модерність, закорінені в гуманістичні ідеали Просвітництва, Ю.Габермас прагне інтегрувати в теорію "комунікативної раціональності", бо "саме завдяки своїй раціональній сутності культура є певною інституціалізованою формою комунікативної практики" [8, с. 30].

Іншу концепцію модернізму розгортають постструктуралісти: Ж.Дерріда, М.Фуко, Ж.Бодрійяр, Ж.Ліотар. Вони пов'язують модернізм не з раціоналізмом Просвітництва, а із виявленням і зняттям тих репресій щодо індивідуальної свідомості, мислення і мови, що закорінені в раціоналістській просвітницькій методології. Спроба європейського Просвітництва встановити раціональний і гуманний порядок постраждала від раціональної обмеженості. Раціональна модель дискурсу відхиляє культурні відмінності реальних суб'єктів свідомості, зумовлює маніпулювання чужою свідомістю, а також утворення "одномірної" (Г.Маркузе) людини.

Ці дві теорії – своєрідна естетико-філософська рамка, яка може допомогти зрозуміти ідеологію модерністського перелому в українській літературі поч. XX ст., а також ті моделі культурного розвитку, які в ньому визначились. "Амбіціозністю" модернізму називає Т.І.Гундорова його прагнення "переписування" культури та прагнення її критики. На її думку, критика культури – це основний субстантивний принцип модернізму, що актуалізує органічно властивий його свідомості нігілістичний імпульс [7].

У кін. XIX – на поч. XX ст. першим висловив ідею про важливість критичної деконструкції традиції культури, назвавши свій підхід генеалогічним, Ф. Ніцше. Для нього це означало виявлення джерел сучасності через звернення до мислительних і ціннісних стандартів, що закорінені в минулому. Генеалогічне звернення до традиції виглядає принципово зорієнтованим на її "розрихлення" зсередини засобами критичної рефлексії, яка звернена проти претензій наукового методу. М. Фуко підкреслює, що "якраз проти ефекту влади дискурсу, який розглядається як науковий, генеалогія і повинна вести свою боротьбу" [22, с. 84].

Доля європейської культури великою мірою пов'язана з раціоналізацією світобудови. Але не тільки античне, а й середньовічне суспільство не було орієнтоване на тотальну раціоналізацію соціального життя. Їх метою було створення людини.

Античність створила ідеал гармонії моральних та інтелектуальних добродійностей індивіда, здатного розуміти буття. В епоху середньовіччя християнські мислителі стверджували нерозривну єдність інтелектуальних, моральних і теологічних добродійностей особистості, покликаних скерувати її у земному житті до відтворення вищих визначень Божественного буття, трансценденталій – Істини, Краси і Блага.

Ренесанс пов'язав християнський елемент з антропоцентричною установкою, яка в західноєвропейській культурі поєднана з розглядом природи і соціального світу як об'єктів тотальної раціоналізації і практичного використання.

У період Нового часу знання починають розуміти як силу підкорення природного універсуму, засіб соціального контролю. Починає домінувати інструментальний розум. Раціональний порядок регламентує прояви людської тілесності і духу, а зростання раціональної регламентації суспільного життя породжує відчуження.

Віра у безмежні можливості розуму і його здатність створити гармонію у світі людини, глобальний історизм з його субстанційними схемами соціального розвитку – основні положення європейської культурфілософії. Вони були тісно взаємопов'язані, утворювали єдине ціле, задавали ту систему координат, крізь призму якої розглядається весь спектр форм культури класичної традиції.

У кін. XIX ст. переживає кризу метод "прямого спостереження", а відтак і природнича наука, що була парадигматичною формою істинного знання філософії культури Нового часу. Пірсон публічно виразив це, вказавши, що наука не "пояснює" механізм світу, а просто описує те, що відбувається за певних умов [20, с. 145].

Це було визнанням епістемологічного обмеження, а також того, що наука – це насамперед конструкція людського розуму, а вже

потім – відображення світу. Відчувалися серйозні сумніви щодо гегемонії наукового мислення, що зумовило появу філософського аргументу відносності її цінності. У 1872 р. Ф.Ніцше писав: "... великі люди примудрилися, докладаючи неймовірно величезних мисленневих зусиль, використати надбання науки з метою визначення меж та відносності знання взагалі і, таким чином, рішуче заперечити претензію науки на універсальну обґрунтованість та універсальні цілі" [16, с. 112].

Перевіркою наукової моделі був підірваний престиж історизму: у 1874 р. у своєму есе "Про користь і шкоду історії для життя" Ф.Ніцше пропонує розглядати історію під знаком міфу. Надлишок історії підірвав силу життя: "Ми розпалися на дрібні шматки, ми у нашому цілому розділені напівмеханічно на зовнішнє і внутрішнє, ми засипані поняттями, як зубами дракона,... ми не довіряємо жодному своєму відчуттю. За нами забезпечене право на пусте "буття", а не на повне і квітуче "життя" [15, с. 122].

Головне прохання Ніцше: "Подаруйте мені спочатку життя, а я вже створю вам із нього культуру" [15, с. 122]. Головна ідея Ф.Ніцше – "подолати" тип стандартизованої людини, що склався в європейській культурі до кінця XIX ст.

Роблячи акцент на кризі гуманістичної установки в європейській культурі, головною проблемою культурфілософської рефлексії нового типу можна вважати фінал гуманістичної самомістифікації і теології Людини, або "відхилення антропологічного проекту в атропотеологію" [6, с. 8]. Потужний антираціоналістичний імпульс в кін. XIX ст. в країнах Заходу є реакцією на духовний стан, при якому все мислення перетворилося на стратегію.

Вирішальна характеристика, яку Ф.Ніцше дав самому собі і на яку часто не звертають уваги, полягає в тому, що він назвав себе "циніком". У цинізмі Ф.Ніцше проявляє себе модифіковане ставлення до вимоги "говорити правду", що зближує його або завдяки чому він став поряд з найбільш впливовими мислителями століття – З.Фройдом та К.Марксом.

Кінізм і цинізм – це "дві константи історії" [19, с. 246]. Поняття цинізму, за П.Слотердайком, можна визначити у трьох потрактуваннях. Цинізм як просвітницька фальшива свідомість: у кінці XIX ст. стало ясно, що у традиційному розумі існує глибока тріщина, яка проходить через свідомість і відокремлює розумне від дійсного. Саме тому світ сповнений фальшивих сподівань і розчарувань у них.

У другому підході поняття цинізму набуває історичного виміру. Виявляється супречність, яка вперше знайшла своє вираження в античній критиці цивілізації, виступивши під ім'ям кінізму: прагнення людини зберегти себе розумною і повною життя у протистоянні

суспільству. Поняттям "цинізм" у цьому контексті позначається влада домінуючої культури у відповідь на кінчну провокацію. Культура не розуміє, а якщо розуміє те істинне, що в ній є, то продовжує політику репресій і пригнічення. Тут відбувається розщеплення поняття на кінізм і цинізм. Феномен кінізму відокремлюється від вихідного пункту: з'являється в історії тоді, коли у кризових цивілізаціях і цивілізаційних кризах конфліктують між собою свідомості. Тому це – константи історії.

Третій підхід до визначення поняття цинізму дозволяє перейти до феноменології полемічних форм свідомості. Це полеміка з приводу того, як треба розуміти істину: як "голу", "неприкрити" чи завуальовану культурою. У культурі, яка постійно "фальшивить", виникає бажання знайти не просто істину, а "неприкрити" істину, і не має значення, що скаже про це мораль.

У філософа, оскільки йому властиві любов до істини і любов до свідомого життя, життя і теорія повинні знаходитись у відповідності один з одним. Центральним пунктом будь-якого вчення є те, що втілюється в реальність: кожному ідеалу доводиться матеріалізуватись, а кожній матеріальності – ідеалізуватись. Висока теорія, починаючи з Платона, обірвала свій зв'язок з матеріальним втіленням, за рахунок цього зміцнивши зв'язок аргументації з логічними конструкціями.

Найдраматичнішим моментом у пошуках істини ранньоевропейською філософією, на думку П.Слотердайка, є поява Діогена з його варіантом "низької теорії", яка на перший план висуває саме практичне втілення. Процес осягнення істини, починаючи з філософії Діогена, роздвоюється: одні мислителі займаються створенням великих теорій і дискурсом, інші – опираються владі дискурсу і навіть граються з ним.

Ця гра спрямована проти ідеалістичних абстракцій з метою говорити те, що складає життя. У культурі, в якій "ідеалізми" зробили брехню формою життя, процес пошуку істини залежить від того, чи знайдуться філософи, які зможуть її віднайти. З цієї точки зору, культура кін. XIX – поч. XX ст., окрім Ф.Ніцше, знає ще двох "великих циніків".

Критика традиції К.Марксом претендує на те, щоб стати "інтегральною теорією голів" [14, с. 48]. Вада сучасної філософії – її "чистий", "абстрактний", "ідеалістичний" характер, відірваність від емпіричного життя. Філософія допускає абсолютні ідеї розуму у наївному конструюванні детальних схем ідеального суспільного життя, що в них якимось надприродним способом будуть втиснуті майбутні ідеальні людські спільноти, культивовані епохою Просвітництва. К.Маркс вважає, що голова невіддільна від тіла, яке живе і працює: в цьому смисл

діалектики мозку і руки. Джерело Марксової критики – реалістичний погляд на соціальні трудові процеси. Все, що є в голові, визначається її соціальною функцією. Тому соціально-економічна критика ігнорує те, що свідомість думає про саму себе. Вона постійно ставить свідомості питання: що вона знає про своє власне становище у структурі праці і влади.

Суспільна праця підпорядкована класовому розподілу, тому Марксова критика екзамує кожну свідомість, з'ясовуючи, які її досягнення як "класової свідомості" і чи усвідомлює вона себе такою. К.Маркс критикує містифіковану свідомість, що перебуває у світі глобальної ідеалістичної містифікації. Розумова праця має звичку не думати про свій взаємозв'язок з працею матеріальною, яка продовжує залишатися елементарним життєвим відношенням, з яким повинна рахуватися теорія дійсного, реальності. Якщо вона не має такого бажання, її треба викрити, "повернути з неба на землю" [14, с. 50]. Викриттю підлягає та свідомість, яка не бажає знати свого "соціального буття", своєї функції у межах цілого, тому вона скіє у містифікації, в ідеалістичній ізоляції. Саме так Марксова критика розглядає містифікації релігії, естетики, моралі, філософії, науки.

Уся класична традиція від Платона до І.Канта ігнорує соціальний базис, на який спирається надбудова теорії. Критика ідеалістичної надбудови, що заявляє як мотиви своєї діяльності незалежні духовні фактори: абсолютність розуму, прагнення істини, талант, божественне покликання, геніальність тощо, – головне завдання Маркса.

Другий варіант критики традиції, що містить у собі Марксова теорія, – теорія характерних масок [20, с. 211]. Марксизм а рїорї про-водить різницю між особистостями як індивідами і як носіями класових функцій. Що є маскою: індивідуальність – це маска, яка прикриває класову функцію, чи класова функція – маска, що прикриває індивідуальність? Маркс обирає антигуманістичний варіант відповіді: індивідуальність – це маска, що приховує класову функцію. Гуманною людиною є тому, що таке індивідуальне маскування соціальної антигуманності.

Відхід від старої філософії людської природи з абстрактною Людиною, сумніви у "чистоті" "прозорого" класичного розуму і його здатності побудувати онтологічну картину універсуму були зумовлені також народженим у Відні психоаналізом, який "у свою чергу підірвав високе уявлення про духовну концепцію європейської людини, орієнтовану на Християнський міф" [10, с. 38].

Ілюзію "прозорості" і "чистоти" людської свідомості зруйнувало відкриття підсвідомого. Воно знищило основу існуючої раніше філософії свідомості. Якщо правда, що під кожним "Я" існує несвідоме,

доведеться попроситися з уявленням про незалежність, суверенність свідомості, яка вважала, що знає себе, а тому може дати собі оцінку. Психоаналіз розбив вщент наївну думку про те, що кожне "Я" повинно краще за всіх знати себе – завдяки безпосередній близькості. Відтепер виявилось, що кожний – не ближній, а "найбільш дальній для себе самого" [21, с. 18]. Під будь-якою раціональністю, під будь-якою свідомістю міститься зона ірраціональності і підсвідомого програмування, яка постійно втручається, вносить помилки у свідоме говоріння і дії.

З.Фройд іронізує над поняттям "раціоналізації": званням Ratio тепер наділяються ті надумані пояснення і псевдооснови, за допомогою яких свідомість підправляє і прикрашає свої самообмани. Раціональне – завіса, покликана приховувати індивідуальну і колективну ірраціональність. Окрім того, від "Я" вимагається зрозуміти, що воно становить собою те, що, на його думку, абсолютно не становить: негативне "Я" зі своїми травмами і у своїй деструктивності.

Категорія "підсвідома структура" стає категорією мислення. Це рефлексивне поняття підштовхнуло фундаментальне дослідження людини і цивілізації. Необхідною умовою існування цивілізації є витончений "бар'єр свідомості" на шляху до пізнання справжньої природи підсвідомого бажання. Механізми регулювання людської культури, соціальної та індивідуальної поведінки стали розумітися як несвідомі. Ідеалізм мусив змиритися і з тим, що психоаналіз бажає "зазіхнути" на душу художника і на художній твір [13, с. 48]. Аналіз природи мистецтва, специфіки створення і сприйняття конкретних творів підпорядковані в З.Фрейда загальній категорії – категорії культури. Діяльність художника у фрейдівській теорії культури – задоволення від втілення у реальність образів фантазії. Несвідоме зачепило і культурний нарцисизм.

Психоаналіз виходить на кінцевий мотив, що не має нічого спільного з ідеалізмом. У цьому мотиві важливим є діалектичний момент теорії інстинктів: інстинктивна природа позначена полярністю: Я-інстинкт і сексуальний інстинкт, а пізніше – потяг до життя і потяг до смерті.

Таким чином, кін. XIX – поч. XX ст. – підсумок традиційної філософії і перше зізнання, з якого починається її агонія. З кінцем XIX ст. закінчується і традиція знання – це "кінець європейської схоластики" (П.Слотердайк). "Перед обличчям смерті" філософії хочеться бути чесною і відкрити свою останню таємницю: великих тем – Смысл, Суб'єкт, Об'єкт, Дух, Теорія, Універсум, Бог – не існує. Звідси прагнення знищити умовності, які є конститутивними для традиційної культури та цивілізації, бажання "голої істини" як головний мотив, що

хоче зірвати ілюзії абстракцій, щоб з'ясувати "саму суть". Настрій, що домінує у "надбудові" Заходу в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст., характеризується "сумішшю цинізму, сексизму, ділового реалізму і психологізму" [19, с. 22] – настроєм "присмерків".

Спроба М.Гайдеґґера по-новому змодельювати історію європейської культури орієнтована на зразок її генеалогічної деконструкції, запропонованої Ф.Ніцше. У другому періоді еволюції його поглядів домінує проблемний пласт, що передбачає критику гуманістичної установки через генеалогічну деконструкцію європейської культури як такої, що відзначається метафізичним світорозумінням. Витоки гуманізму, культури та цивілізації, за М.Гайдеґґером, – у історії метафізики, або філософії, або схоластики.

"Метафізика" – основне поняття у традиції філософського мислення. Е.Корет, чия праця "Основи метафізики" є єдиною сучасною спробою системного викладу метафізики, відверто заявляє, що він є представником традиції схоластичної філософії і прихильником "трансцендентального повороту з часів Ж.Марешаля" [12, с. 6]. Прагнучи цілісної, "методично і систематично здійсненої метафізики" та посиляючись на теоретико-пізнавальні дослідження своїх попередників, Е.Корет головне її завдання вбачає в тому, щоб "через посередництво рефлексії тематизувати, зводити до поняття і вести мову про це нетематичне розуміння буття, що, як умова, лежить в основі будь-якого окремого знання, а також бажання і вчинків" [12, с. 7].

Актуалізуючи тим самим проблему метафізики як науки, наукового знання, Е.Корет, посиляючись на І.Канта, стверджує, що вона є природною схильністю людини і підтверджується у "самовиконанні" людського існування, тому що закорінена у першопочатковому знанні виконання, яке імпліцитно уже містить у собі знання про буття, його основні закони та структури. Змістовні моменти традиції метафізичного, або онтологічного, або онтотеологічного мислення у традиційному розумінні є умовами людської самореалізації. З одного боку, вони виявляють способи буття кінченного, з іншого – дають можливість досягнути трансцендентально-метафізичного горизонту буття, показуючи сутнісно-конститутивну спрямованість людини на абсолютне буття, адже людина є трансценденція. Таким чином, метафізика є рефлексія над основним знанням людини в горизонті буття. Основні змістові моменти традиції метафізики можна вкласти в сюжет від Платона до М.Гайдеґґера.

Спроба М.Гайдеґґера розглянути проблему метафізики, безпечно, є найцікавішою у ХХ ст. Він критикує метафізику інакше: ставить питання про сутність буття, але вважає, що розглядати людину через пошук її наперед заданої іззовні сутності ганебно [24; 25].

Мислення Ф.Ніцше стоїть під знаком нігілізму, коли він визначає історичне звернення Заходу як метафізичне. Історичний рух – це нігілізм, і своє розуміння цього руху Ф.Ніцше втілює у словах "Бог мертвий". Вперше вони були сказані у праці "Весела наука" – з цього твору починається шлях до створення "метафізичної позиції" Ф.Ніцше.

Слово "Бог" у нього позначає надчуттєвий світ взагалі, сферу ідей та ідеалів. Ця сфера надчуттєвого, починаючи з пізньогрецького трактування платонівської філософії, вважається справжнім світом. На відміну від нього чуттєвий світ мінливий і тому недійсний. Якщо його назвати світом фізичним, то надчуттєвий світ буде світом метафізичним. Тепер він втратив свою силу і не дарує життя: таке значення мають слова "Бог мертвий". За Ф.Ніцше, це кінець метафізики, і для нього це вся західна філософія, яку він розуміє як платонізм. Свою власну філософію Ф.Ніцше розуміє як рух проти метафізики, отже, проти платонізму.

М.Гайдеггер конкретизує ніцшеанське поняття метафізики. Якщо авторитет Бога зникає, його місце заступає авторитет совісті або авторитет розуму. Втеча від світу у сферу надчуттєвого замінюється історичним прогресом. Замість потойбічного блаженства з'являється мета земного щастя для більшості. Турбота про релігійний культ замінюється створенням культури і поширенням цивілізації. Відтак метафізика, за М.Гайдеггером, – це "царина, де здійснюється сутність", "основоположний устрій суцього в цілому, в якому розрізняють чуттєвий і надчуттєвий світ і перший спирається на другий і визначається ним... Метафізика – це простір історичного звернення..., в якому долею стає те, що надчуттєвий світ ідеї, Бог, моральний закон, авторитет розуму, прогрес, щастя більшості, культура, цивілізація втрачають властиву їм силу творення і перетворюються на ніщо" [25, с. 185].

Метафізика – це "сутнісний розпад всього надчуттєвого" [26, с. 184]. У ній закорінений нігілізм як рух всередині історичного звернення. Тому, кажучи, що нігілізм – це "те, що вищі цінності знецінюються", Ф.Ніцше інтерпретує нігілізм як процес знецінення вищих цінностей, що існували раніше, – треба розрізняти явище нігілізму і сам нігілізм. Він для Ф.Ніцше не тільки занепад – це фундаментальний процес західної історії, її закономірність, і в цьому головна проблема.

Ф.Ніцше вважає, що, незважаючи на знецінення раніше існуючих вищих цінностей, сам світ продовжує існувати і наполягає на покладанні нових цінностей. Це покладання Ф.Ніцше теж називає нігілізмом, тобто таким, через посередництво якого знецінення завершується покладанням нових цінностей. Ця фаза нігілізму – "абсолютний", або класичний нігілізм, бо він задає міру цінностей. М.Гайдеггер у зв'язку з цим вважає, що слово "нігілізм" має подвійний смисл: з одного боку,

означає просто знецінення вищих цінностей, що існували раніше, а з іншого – контррух поти знецінення: "Неповний нігілізм, його форми: ми живемо прямо посеред нього. Спроби уникнути нігілізму без переоцінки попередніх цінностей, вони породжують зворотне, ускладнюють проблему" [24, с. 180].

Неповний нігілізм Ф.Ніцше М.Гайдеггер пояснює тим, що нові цінності він ставить на старе місце, ідеальне місце надчуттєвого, хай це буде через посередництво нового вчення чи музики Вагнера.

Класичний нігілізм здійснює переоцінку через заміну самих способів оцінювання. Принципом уже не може бути світ надчуттєвого, бо він нежиттєздатний. Тому, якщо переоцінку розуміти таким чином, нігілізм буде шукати все живе. Він сам стає "ідеалом надлишкового життя". Це нова вища цінність, і у ній "приховується те, що тут зовсім інакше цінують життя, тобто те, у чому полягає визначальна сутність усього живого" [24, с. 33], – вказує М.Гайдеггер, визначаючи метафізику Ф.Ніцше як метафізику цінностей.

М.Гайдеггеру імпонує те, що Ф.Ніцше запропонував питання цінності як більш значуще порівняно з питанням знання, але він, на жаль, не поклав кінець метафізиці. Відштовхуючись від філософії Ф.Ніцше, М.Гайдеггер принципово заперечує аксіологічний підхід до суцього: "Думка, що йде наперекір "цінностям", не стверджує, що все оголошене "цінностями" – "культура", "мистецтво", "наука", "людська гідність", "світ", "Бог" – нікчемне [24, с. 43]. Навпаки, пора зрозуміти, нарешті, що саме характеристика чогось як "цінності" позбавляє так оцінене його достоїнства. Це значить: через оцінку чого-небудь як цінності те, що оцінюється, починає існувати тільки як предмет людської оцінки".

Це святотатство щодо буття і суцього, бо вони підлягають суб'єктивізації. Уся традиційна метафізика засуджується М.Гайдеггером як "забуття буття" [24, с. 40], бо вона запитувала тільки про "суще", його сутність і сутнісні закони, але не запитувала про буття, завдяки якому є сущє. Тому метафізика – це нігілізм, бо не має нічого спільного з буттям. М.Гайдеггер встановлює дистанцію між своєю концепцією і "моралізуючою критикою" і хоче підкреслити, що його мислення не має нічого спільного з філософією культури, бо остання є нічим іншим, як "претензією", спробою "великого мислення" і світобачення у стилі ХІХ ст., яке ніяк не бажає закінчитися. Інтерпретація, на його думку, має суто онтологічний намір і не пов'язана з моралізуючою критикою повсякденного існування та з претензіями на філософію культури.

Мета М.Гайдеггера – онтологічно мислячи, розчистити структуру екзистенції. В основі філософських ідей М.Гайдеггера лежать загальні засновки його фундаментальної онтології людського існування. Найсерйознішою проблемою для нього є пошук такого способу індивіду-

ального існування, коли людина входить у культурно-історичний світ, не втрачаючи інтимного ставлення до буття.

Виникає питання, чи не позбавлена власна позиція філософа аксіологічних нашарувань, чи остаточно ліквідує вона їх можливість при радикальній деконструкції європейської мислительної традиції.

Розпад одноміфної основи модерну, а відтак одноміфних цінностей та центрованого суб'єкта, зумовив ситуацію, що її А.Димер визначив як "герменевтичну": на місце єдиного смислу приходять множинність і конкуренція смислових засновків, бо герменевтична установка сама собою не передбачає розгортання тільки одного ракурсу бачення буття людини. На це вказував П.Рікер: "Тільки в конфлікті герменевтик, що змагаються, ми розуміємо дещо у бутті, яке інтерпретуємо: уніфікована онтологія так само недоступна нашому методу, як і окрема онтологія, ... кожна герменевтика розгортає аспект існування, який обумовлює її як метод" [6, с. 198]. Цей погляд П.Рікера виявляє іманентні можливості герменевтики: вона не претендує на створення універсальної онтології, але моделює картину людського буття в контексті культури у перспективі, що постійно змінюється: розум втрачає абсолютистські претензії, але не може відмовитися від своєї рефлексивної здатності, що весь час поновлюється, дати онтологічне бачення світу.

Хоча схеми культурно-історичного процесу проходять у Ф.Ніцше, М.Гайдеггера та ін. через своєрідний фільтр рефлексивної критики, герменевтична установка поєднується у них з пошуками "нової онтології". Про єдність філософії кін. XIX – пер. пол. XX ст. можна говорити тільки з обмеженнями, але в ній, на думку Г.Ріккорта, є те, що підпадає під загальне про неї поняття. Найкращим позначенням для нього, – а воно домінує в усіх філософів, – є слово "життя" [17, с. 42].

Г.Ріккорт посилається на М.Шелера та Г.Зіммеля, у яких знаходить подібну до власної характеристику свого часу: "переживання" і "живий" є улюбленими словами, і найбільш сучасною вважається думка, що завдання філософії – дати вчення про життя, яке, виникаючи із переживань, втілювалось би у справді живу життєву форму і могло б служити живій людині.

Філософія життя по-новому визначає життєрозуміння. Традиційно воно прагнуло до пізнання смислу людського життя. Таке життєрозуміння завжди шукалось філософією. Найвідоміші вчення поч. XX ст. роблять спробу за допомогою самого поняття "життя" вибудувати ціле світо- і життєрозуміння. Все, про що говорить філософ, повинно бути віднесене до життя, бо це – сутність світу. Життя повинно філософствувати із самого себе без допомоги інших понять, і нова філософія повинна безпосередньо переживатись. Початок XX ст. – час "житте-

вого ентузіазму". Прагнення до життєвості в цей час властиві етиці, естетиці, логіці і навіть метафізиці. У "волі" М.Гайдеґґера до справжності, до оголеної істини проявляється "залишок" традиційної метафізики. Філософія М.Гайдеґґера виникає із "запитування", як і традиційна схоластика, яка стверджує, що людина зобов'язана запитувати, бо зобов'язана оформляти своє буття. Запитувати, за Е.Коретом, означає не знати, знаючи про власне незнання, а це означає прагнення до подальшого знання. Він посилається на Аристотеля, який на початку своєї "Метафізики" говорить: "Всі люди від природи прагнуть до знання" [1, с. 112].

Завдання традиційної метафізики – чітко ставити, розгортати питання про буття і відповідати на нього. За М.Гайдеґґером, "філософія, метафізика – це прагнення бути скрізь "вдома", "потреба, яка штовхає нас до таких питань у їх єдності: що є світ, кінецьність, усамітнення" [24, с. 40]. Різниця полягає в тому, що з виникненням концепції М.Гайдеґґера зазнають краху спроби насаджувати смисли "згори" і з'являється можливість прислухатися до тих життєвих енергій, які підтримують людину.

Рух від Ф.Ніцше до М.Гайдеґґера допомагає зрозуміти кінчні і цинічні тенденції творчості В.Винниченка, а системна картина метафізики – прослідкувати кризу традиційної культури в малій прозі письменника. Треба зауважити, що перша спроба розглянути творчість В.Винниченка в постструктуралістському дискурсі належить Г.Сиваченко. Досліджуючи "Конкордизм" письменника, вона вказує, що ніцшеанська "переоцінка цінностей" базується на принципі деконструкції, а Дерріда "вступає в боротьбу з західноєвропейською традицією і її найінтенсивнішим втіленням – метафізикою присутності, ядром якої є логоцентризм" [18, с. 125].

Пізнє відгалуження античного кінчного імпульсу, хай сильно зашифроване, але все ж таке, що його можна розпізнати, знову починає втручатися у метафізику, критикуючи культуру та цивілізацію. У гайдеґґерівському "Я помираю" (усвідомленні смерті) можна знайти ядро, навколо якого може розвинути реальна філософія поновленого кінізму.

Суспільство перетворює людину на *Man* (оповідання "Момент"). *Man* – це Я повсякденне, але не Я-саме. *Man* представляє ту частину людини, яка звернена до суспільства. Це суспільне Я: "Як *Man*, я завжди живу під непомітною владою інших" [24, с. 43]. Те, що суспільство представляє людині як мету, завжди, на думку М.Гайдеґґера, прив'язує її до несправжнього існування. Жодна мета не має права відхилитися від кінцевого а пріорі "Я помираю" настільки, що смерть перетворюється на засіб для досягнення мети ("Студент").

Світ робить усе, щоб витіснити думку про смерть, але справжнє екзистування "загорається" тільки тоді, коли людина усвідомлює себе віч-на-віч зі страхом смерті, що виявляє себе тільки в тому разі, коли вона попередньо радикально доведе думку про те, що "Я" – це той, кого чекає "моя" смерть. Саме усвідомлення героєм оповідання "Момент" буття-до-смерті починає втручатися, критикуючи культуру та цивілізацію, у все, що відбувається у суспільстві. Це усвідомлення зумовлює прагнення до "справжності", істотного перед обличчям смерті.

Апелюючи до тієї грані, межі, на якій існують "природне" і "духовне", письменник "... документально простежує в людині пробудження радості тіла... перед лицем смерті, минулості людини", – зауважує Т.Гундорова [7, с. 223]. В усвідомленні смерті екзистенція бунтує проти культури та цивілізації і прагне досягнути оголену істину, яка прихована за культурними та цивілізаційними цінностями, ідеалістичними, моральними табу, що "нанесли рану" тілесній насолоді.

Нова метафізика визначається торжеством життя, наповненого енергією усвідомлення існування "тут-і-тепер", що встановлює смисли і зумовлює відчуття безмежного свята життя. Герой дозволяє собі кінчну форму поведінки з культурними та цивілізаційними теоріями, а саме зняття і подолання цих теорій "перед обличчям смерті" ціною інтелектуальної регресії. Немає культурних смислів, а є смисл торжества життя. Метафізичне потрактування еротизму, що його Т.Гундорова називає декадентсько-метафізичним [8, с. 105], відрізняє героя оповідання від позитивіста, у якого все є таким, яким воно є, без розрізнення явища і сутності.

"Фюсис" у гайдегґерівському розумінні як засаднича підстава єдності світу, "цілого", сексуальний інстинкт як "володарювання сушого в цілому" є основою модерністськи відчутної єдності світу та його метафізичною трансценденцією. "Якщо так часто констатується наявність схожості між етикою З.Фройда і етикою Епікура, то це відбувається тому, що епікурівська лінія раніше за всіх знайшла компроміс між принципом реальності і принципом задоволення, між культурою і тим, що відчувається як неприємне почуття до культури", – стверджує П.Слотердайк [19, с. 75].

За М.Гайдегґером, саме по собі народження філософії як метафізики є негативною віхою в історії. Метафізика відмовляється від простої констатації занурення людини в тотальність буття і спрямовує сили на пошуки сутності світобудови. Вся історія її розвитку – це культивування розгляду світу як "предмета", забуття цілісності буття. Людина починає усвідомлювати себе творцем дійсності, хоча вона "не володар сушого. Людина пастух буття. У цьому "менше" лю-

дина ні з чим не розлучається, вона тільки набуває, досягаючи істини буття. Вона набуває необхідну бідність пастуха, чие достоїнство базується на тому, що він самим буттям покликаний для збереження його істини" [25, с.168].

Перші філософи, за М.Гайдеггером, – Платон і Аристотель [23, с. 103]. Для них світ "розколовся" на суб'єкт і об'єкт, а тотальність буття була замінена предметним світом – сущим. Із Аристотеля, за якого антична філософія досягла розквіту, почався і її занепад, розпад. Зоряний час розуму, коли філософія зрівнялася з принципом природного, побувала по той бік добра і зла, закінчився. На жаль, тільки тоді було можливим втручання моралі і культури в дійсність.

Першою філософією, яка позначена повним знищенням правила свого обов'язкового втручання у реальність, було християнство. Доля самої філософії у Західній Європі пов'язана з історією слова "метафізика". Воно виникло як технічне значення, покликане визначити місце "першої філософії", яку неправильно зрозуміли, і перетворилось на змістовну характеристику самого філософствування.

М.Гайдеггер виділяє три моменти у традиційному розумінні метафізики: зовнішній її характер, заплутаність і безпроблемність. Зовнішній характер метафізики він пов'язує з християнською метафізикою.

М.Гайдеггер вважає, що християнство дало античності конкретне трактування, яке "утримувалось в епоху Ренесансу, і в епоху гуманізму, і в німецькому ідеалізмі" [23, с. 178]. Християнська догматика зосередила увагу на Богові і на людині. На Богові – як надчуттєвому, на людині – у відношенні до її безсмертя. Бог і безсмертя – це надчуттєве, "потойбічне", що визначає головний зміст віри. Водночас – це метафізичне, що потребує розкриття. Прирівнювання змісту християнської віри до філософського змісту творів Аристотеля полегшив сам мислитель, виділивши проблему "суцього в цілому" і звівши її до питання про "вище і останнє", називаючи його божественним. У результаті надчуттєве стало предметом теологічного пізнання "не в розумінні теології віри, а в розумінні теології розуму, раціональної теології" [23, с. 180].

Г.В.Ф.Гегель у свій час шкодував з приводу "кінця метафізики" [3], вказуючи, що "коли народ втрачає свою метафізику", виникає "дикє видовище": "народ без метафізики виглядає подібно до храму, багато вбраного, але без святині" [4, с. 32]. Українське буття і культура закорінені у християнську традицію. Християнська метафізична світобудова, як і будь-яка інша метафізика, переносить сенс людського життя у надреальний світ – ним у даному випадку є світ потойбічний, – робить його істиннішим за саму реальність, а реальний світ перетворює на

"ніщо", бо він дематеріалізується до ідеальної сутності і знеособлюється. Ідеальна сутність, а не живе життя визначає буття.

Реалістичне "протрезвіння" героя В.Винниченка визначається секуляризацією цілей, позбавленням їх святості, а відтак і їх цинізмом. Людина не прямує до безсмертя, справжнє я-буття – це буття-до-смерті, і жодна інстанція не доручила їй страждати сьогодні заради великого Завтра.

Головний недолік екзистенціалістської філософії, на думку П.Сло-тердайка, в тому, що "їй приходить в голову тільки "справжня смерть", коли їй ставлять питання про справжнє життя" [19, с. 93]. "Буття і час" патетично волає до читача, вимагаючи справжньої екзистенції, але мовчить, варто лише запитати: "А як саме?"

Творчість В.Винниченка намагається дати єдину, фундаментальну, з точки зору його героя, відповідь. Екзистенційний аналіз оперує в галузі, що існує до розмежування добра і зла. На початку має бути встановлено, що різниця між "справжнім" і "несправжнім", "своїм" і "несвоїм", "добром" і "злом", "істиною" і "брехнею", "прекрасним" і "огидним" подає себе значно складнішою, ніж є насправді. Останньою мислимою різницею живого буття має бути "свідоме" і "несвідоме", а відтак існування, засноване на власному виборі і не засноване на ньому.

В.Винниченко досить вільно інтерпретує гайдегґерівську вимогу "справжності". Місце традиційної християнської етики і моралі заступає етика свідомого життя. Вона стає єдиною етикою, що утверджується у нігілізмі письменника саме через те, що зовсім не є етикою. Зникає традиційна християнська мораль, яка вказувала, що можна робити і що ні: людина вільна робити все, що хоче, і що їй доводиться робити. Єдина вимога – ясно усвідомлювати, що робиш.

Моральний аморалізм – такий принцип екзистенціальної онтології В.Винниченка. Якщо етика свідомого життя не виконує функцію моралі, то той, хто мислить "по той бік добра і зла", виявляє одну-єдину суперечність для життя: суперечність між свідомою і несвідомою діяльністю. "При світлі свідомості" (С.Єфремов) [7, с. 103] – ось єдина вимога героя В.Винниченка. З цією суперечністю можна справитися без ідеалістичних настанов, виходячи зі свого, власного існування: твердження М.Гайдегґера "де було Мап, повинна стати справжність" поєднується зі знаменитою вимогою З.Фройда "Де було Воно, повинно стати Я", що є для героя В.Винниченка найбільш життєздатною.

Окрім того, криза християнської метафізики зумовлена "кантівським парадоксом", закладеним у "Критиці чистого розуму". Вона має два принципи: абсолютна феноменалістичність усього зовнішнього досвіду і абсолютна феноменалістичність досвіду внутрішнього. Якщо і внутрішній і зовнішній досвід належать виключно феноменам, то нія-

кий ноумен, онтологічне не може бути сприйняте зовнішнім досвідом і ніщо ноуменальне, тобто таке, що належить до світу суцього, не дано у внутрішньому досвіді і не може бути в ньому реалізоване. Якщо досвід, зовнішній і внутрішній, позбавлений контакту з ноуменом, то він безвідносний до істинно суцього.

Тому для В.Ф.Ерна крик Ніцше "Бог мертвий" є справжнім анахронізмом. "Старий бог помер – гільйотинований – у лабіринті трансцендентальної Аналітики" [12, с. 50]. На думку М.Бердяєва, "Критикою чистого розуму" І.Кант позбавив знання трансцендентної санкції і поклав початок секуляризації пізнання, що вплинуло у свій час на секуляризацію усіх сфер культури і життя. Це призвело до трагедії у пізнанні, яку М.Бердяєв називає "гріхопадінням у пізнанні, відпаданням від першопочаткової цінності" [2, с. 193].

З одного боку, єдиним джерелом знань для нього стає чуттєвий, емпіричний досвід, з іншого – людський розум набуває законодавчого характеру: все ставиться під контроль феноменалістичного першопринципу. У малій прозі письменника зникає усвідомлення трансцендентності розуму, наслідком чого є "когнітивний цинізм" – форма перетворення абсолютного знання на відносне ("Голота"). Вона є відповіддю "волі до життя" на те, що їй завдали теорії та ідеології. Виникає потреба у "новій" герменевтиці – у мистецтві розуміння "нових" смислів, а також неморальне вчення про те, як бути розумним: розум має бути в реальності, а не в "чистому" розумі, ще менше – у моралі. "Кожен хоче нажитися, насолодитися" – звідси аморальна рефлексія героя, змістом якої є вульгарний гедонізм.

Успіхи розуму, який створює цивілізацію, репресивні по відношенню до вітального начала в людині, знищують його шляхом нестримно зростаючої регламентації. Ця проблематика є ключовою для представників Франкфуртської школи. Хоркхаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе дають свою концепцію "історичного" звершення. Історія, безперечно позначена відбитком досягнень людської розумності. Але чи можна вбачати в ній певну смислову єдність, яка передбачає прогресивне розгортання розумного начала, що незмінно веде до збільшення ступеня людської свободи?

Концепція представників Франкфуртської школи тісно пов'язана з вихідними положеннями "філософії життя", для якої розум є ворогом природно-життєвого начала, загрожуючи йому придушенням. У програмних роботах франкфуртських теоретиків ("Негативна діалектика", "Філософія нової музики", "Критична теорія") міститься пафос ніцшеанського культуроборчого бунту: вони відтворюють мотиви про репресивність розуму, який торжествує в "історичному звершенні". Ю.Да-

видов стверджує, що "ідея раціональності одержала у Хоркхаймера-Адорно, по суті, ніцшеанську інтерпретацію" [9, с. 208].

Своєрідний культурфілософський маніфест Франкфуртської школи – "Діалектика просвітництва" – дає концепцію витоків кризи, яка породжена репресивністю розуму, що прагне з моменту своєї появи стати знаряддям придушення природно-життєвого начала. Це своєрідний вердикт спадщині мислителів епохи Просвітництва: піддавшись його спокусі, людина почала активно переслідувати в собі за допомогою "цензури розуму" все життєве, природне, що переросло у нестримну ескалацію агресивних можливостей розуму. Послідовну раціоналізацію світу називають Хоркхаймер і Адорно "просвітництвом", яке призводить до придушення природного начала в самій людині і поза нею.

Г.Маркузе сприймає основні ідеї "Діалектики просвітництва", але разом з тим дає власний варіант розуміння культурно-історичного розвитку. Свої міркування, що пронизані пафосом протиставлення життя і репресивного розуму, який створює цивілізаційне начало, він будує шляхом соціологізації фрейдизму і в результаті приходять до "оригінальної утопії" (О.Юдін) "нової чуттєвості", бо нинішня займає підлегле становище в інтелектуальній культурі Заходу. На думку Г.Маркузе, теорія З.Фрейда дозволяє глибше зрозуміти механізм репресивності розуму в історії людства. У поглядах З.Фрейда філософа приваблює можливість показати спрямованість історії проти людини.

Удосконалення будь-якого соціального організму, за Г.Маркузе, обертається придушенням індивідуальності. Тим самим здійснюється отождолення будь-яких типів суспільної організації з точки зору їх ворожості людині. Критерій подібної оцінки – ідилічний стан людини, яка занурена у стихію природно-життєвого начала, що підпорядковане принципу задоволення.

Це дає можливість вбачати спільність поглядів австрійського теоретика з традицією "філософії життя". Початкова фаза людської історії, згідно з інтерпретацією Г.Маркузе вчення З.Фрейда, пов'язана із зіткненням принципу насолоди і принципу реальності. Людина у своїх первинних, нічим не стримуваних спонукках, постає як істота, яка будь-яким чином прагне насолоди, але соціальне середовище стає перепоною до нього. Хоча повного знищення принципу задоволення не відбувається, він обмежується цивілізацією, в основі якої – операціональне мислення.

Г.Маркузе підкреслює, що поняття "культура" і "цивілізація" не синонімічні. Культуру він пов'язує із саморозвитком людини в історії, що реалізується через прагнення до трансісторичних цінностей, у той час як цивілізація є сферою стандартного, стереотипного, що продиктоване

соціальною необхідністю. Культура – це сфера духовної праці, святковості, свободи, неопераціонального мислення. Цивілізація – це матеріальна праця, робота у строго визначений час, операціональне мислення.

Вважаючи центральним моментом вчення З.Фройда протистояння принципу задоволення і принципу реальності, Г.Маркузе констатує той факт, що їх протиборство було спочатку зафіксоване З.Фройдом як ворожість сексуального інстинкту ("Воно"), свідомості ("Я") і установок суспільства ("Над-Я"), а пізніше усвідомлене як конфлікт інстинктів життя і смерті – Еросу і Танатосу.

Боротьба Еросу з цивілізаційним началом, яке невіддільно власноруч історії, стає центральною темою праць Г.Маркузе. Положення про репресивність розуму ніби вживлюється у тканину фрейдистської теорії. Діалектика цивілізації пригноблює Ерос, життєве начало. Цивілізація черпає свої сили із арсеналу Ероса, експлуатуючи сексуальну енергію, і одночасно бореться проти нього, ослаблюючи його.

Г.Маркузе вважає за потрібне не тільки звернутися до фрейдистського психоаналізу, витлумаченого в руслі "філософії життя", але й доповнити його власними неомарксистськими соціологічними конструкціями. Філософ вводить термін "додаткова репресія", який тільки пояснює вихідну тезу про репресивність розуму, яка до цього вже одержала фрейдистську інтерпретацію.

"Додаткова репресивність" – це обмеження з боку соціальної влади, які доповнюють вихідну репресивність, – обмеження цивілізацією інстинктів з метою відтворення роду. Це історизація фрейдизму. В результаті Г.Маркузе закликає негайно покінчити з репресивною цивілізацією і повернути людину до життєвої стихії. Шляхом до цього є утвердження культури, що не знає відчуження, і переорієнтація на естетичні цінності. Засобом подолання історії для Г.Маркузе є утопія "нової чуттєвості", згідно з якою людство має свідомо відкинути результати, досягнуті завдяки репресивному розуму і повернутися до занурення у стихію життя.

Посилаючись на працю Ф.Ніцше "Весела наука", у своєму "Есе про звільнення" філософ дає основний "рецепт" позбавлення від принципу реальності. Досить повернутися обличчям до природи, знищити тиранію розуму – і буде досягнуто бажання позбавлення принципу реальності.

Все має звестися до відкриття, точніше – до відкриття "ще раз" природи як спільника у боротьбі проти суспільства, у якому насилля над природою посилює придушення людського.

Занурення у потік становлення життя, забуття інструментальної раціональності стимулює естетичний вимір людського існування і орієнтує індивіда на цінності мистецтва. Саме естетичний вимір підпорядкований принципу задоволення: чуттєвість встановлює есте-

тичну цінність, і те, що нею визначається як істинне, естетика теж представляє як істинне, хоча розум і заперечує це. Естетичний вимір базується на принципах та істинах чуттєвості. Саме мистецтво кидає виклик домінуючому принципу розуму, створюючи "лібідозну раціональність", що утверджує закон чуттєвості і задоволення.

Г.Маркузе звертається до міфологічних архетипів: Прометея, Орфея, Нарциса. З ім'ям Прометея традиційно пов'язується активне, оптимістичне ставлення до світу. Філософ заперечує поклоніння Прометею, бо наслідування йому породжує придушення Еросу, життєтворчого начала.

Героями нерепресивної культури майбутнього, підпорядкованій Еросу, будуть Орфей і Нарцис. Оскільки Прометей – символічне вираження принципу реальності, то принцип насолоди у концепції Г.Маркузе представляють Орфей і Нарцис. Вони мають торжествувати над Прометеєм у маркузеанській утопії майбутнього. Так він "обстоє Велику Відмову – відмову від репресивної цивілізації і її цінностей" [27].

Першою спробою відчитати у творчості В.Винниченка "модель альтернативної історії" була стаття О.Г.Ковальчука "Модель альтернативної історії як гіпотеза: ідеологемні інтенції краси ("Раб краси" В.Винниченка)" [11]. Культура існує завдяки неусвідомленому бажанню задоволення, а "Орфей разом з Нарцисом формують таку парадигму буття, де актуальним є досвід світу, що будить силу Еросу, доти зв'язаного скам'янілими формами відносин між людиною і природою".

Саме заслугою мистецтва є у творчості В.Винниченка те, що прагнення до чуттєвого втілення не зникло остаточно. Мистецтво викликає до життя неокінчені тенденції. Герой-естет використовує заперечне право мистецтва, щоб виразити прагнення досягнути екзистенційної нерозколотості. Його метафізична чуттєвість ("Контрасти") є доказом того, що життя вимагає реалізації своїх чуттєвих прав.

Герой В.Винниченка намагається уявити життя як плеяду почуттів. Письменник поетизує прагнення, жадобу нескінченних змін, чуттєвих вражень від світу, різноманітність яких переважає за своєю цінністю добро і розум. Це прагнення підлягає в оповіданні теоретичній рефлексії, яка проголошує рівноцінність усіх і усяких настроїв у людині, тобто стверджує канон етичної нейтральності.

За Г.В.Ф.Гегелем, "мистецтво покликане розкривати істину у чуттєвій формі. Всезагальна потреба у мистецтві зумовлена розумним прагненням людини усвідомити зовнішній і внутрішній світ, уявивши його як предмет, у якому вона пізнає своє власне "Я". У цьому полягає "вільна розумність людини, із якої витікає як мистецтво, так і будь-яке інше діяння і мораль" [5, с. 192]. Але істину мистецтва

суспільство завжди тримало в межах, амбівалентно ставлячись до нього: мистецтво повинно задовольняти суспільні запити, проте не повинно "заходити далеко". Межа мистецтва – бар'єр, що ставиться його втіленню у дійсність.

"Нове" мистецтво руйнує метафізичне сутнісне співвідношення мистецтва та істини і перетворюється на "великий стимулюючий засіб життя" (Ф.Ніцше), бо межа між мистецтвом і життям стирається ("Олаф Стефензон"). Мистецтво починає розкривати жорстоке та огидне, що є доказом живого ставлення до всіх проблем життя. Для художника, "глибокий інстинкт якого прагне життя, саме відчуття жаху служить доказом жадоби життя" [17, с. 197].

Таким чином, моделюючи картину світу в малій прозі В.Винниченка через проекцію метафізики, ми можемо виділити такі базові моменти: парадигматика метафізованого світу розгортається від метафізики тілесності через метафізику духовного, що уформовується гедоністичними та цинічними інтенціями, до естетизованого проекту буття, який дає можливість подолати традицію репресивної культури та цивілізації. Відтак у роботі аналізуються моделі "цинічного розуму", пов'язані з психологією сексуальності (З.Фройд, Г.Маркузе), психологічно-вітальним цинізмом (Ф.Ніцше, К.Маркс, З.Фройд), естетичним цинізмом (Г.Маркузе, З.Фройд), що реалізуються у малій прозі В.Винниченка.

Література

1. Аристотель. Метафізика / Аристотель // Аристотель. Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1975.
Т. 1. – 1975. – 550 с.
2. Бердяев Н. Философия свободы. Смысл творчества / Н. Бердяев. – М. : Правда, 1989. – 607 с.
3. Гегель Г.-В.-Ф. Наука логики : в 3 т. / Г.-В.-Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970.
Т. 1. – 1970. – 501 с.
4. Гегель Г.-В.-Ф. Система наук / Г.-В.-Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1999.
Ч. 1 : Феноменология духа. – 1999. – 439 с.
5. Гегель Г.-В.-Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.-В.-Ф. Гегель. – М. : Искусство, 1968.
Т. 1. – 1968. – 312 с.
6. Губман Б. Л. Западная философия культуры XX века / Б. Л. Губман. – Тверь : Леан, 1997. – 287 с.
7. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів : Літопис, 1997. – 297 с.
8. Гундорова Т. Feminamelancholika: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2002. – 271 с.

9. Давыдов Этика любви и метафизика своеволия / Ю. Давыдов. – М. : Молодая гвардия, 1982. – 287 с.
10. Кант. Основы метафизики нравственности : в 6 т. / Кант. – М. : Мысль, 1966.
Т. 5. – 1966. – 564 с.
11. Ковальчук О. Модель альтернативної історії як гіпотеза: ідеологемні інтенції краси ("Раб краси" В.Винниченка) / О. Ковальчук // Винниченкознавчі зошити. – Ніжин, 2003. – Вип. 1. – С. 64–69.
12. Корет Э. Основы метафизики / Э.Корет. – К. : Тандем, 1998. – 246 с.
13. Левчук Л. Т. Психоанализ и художественное творчество / Л. Т. Левчук. – К. : Вища школа, 1980. – 158 с.
14. Маркович М. Маркс об отчуждении / М. Маркович // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 78–84.
15. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни / Ф. Ницше // Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни; Сумерки кумиров; Утренняя заря : сборник. – Мн. : Попурри, 1998. – С. 17–128.
16. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Прелюдия к философии будущего / Ф. Ницше. – СПб., 2002. – 253 с.
17. Ницше Ф. Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм / Ф. Ницше // Ницше Ф. Так говорил Заратустра; К генеалогии морали; Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм : сборник. – Мн. : Попурри, 1997. – С. 5–297.
18. Сиваченко Г. Пророк не своєї Вітчизни. Експатріанський "мета роман" Володимира Винниченка: текст і контекст / Г. Сиваченко. – К. : Альтернатива, 2003. – 280 с.
19. Слотердайк П. Критика цинического разума / П. Слотердайк. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 584 с.
20. The metaphysics of modernism // Modernism / ed. by Michael Levenson. – Cambridge : V. P., 1999. – 246 p.
21. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия / Э. Финк // Проблема человека в западноевропейской философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 357–403.
22. Foucault M. Power – Knowledge / M. Foucault. – Brighton, 1980. – 236 с.
23. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 93–118.
24. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Проблема человека в западноевропейской философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 261–313.
25. Хайдеггер М. Слова Ницше "Бог мертв" / М. Хайдеггер // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 143–176.
26. Хайдеггер М. Что такое метафизика? / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 31–44.
27. Юдин А. Парадоксы великого отказа / А. Юдин // Маркузе Г. Эрос и цивилизация / А. Юдин. – К., 1995. – 314 с. – С. IX–XX.

Роман "Чотири пори життя" М.Матіос як варіант колажного тексту

Стаття присвячена аналізу специфіки жанрового різновиду роману у творчості М.Матіос.

Ключові слова: колажна манера, художній стиль, рецептивна модель.

Статья посвящена анализу особенностей жанровой разновидности романа в творчестве М.Матиос.

Ключевые слова: коллажная манера, художественный стиль, рецептивная модель.

The paper is devoted to analysis of receptive models in modern Ukrainian prose and in the creative of M.Matios.

Key words: Ukrainian prose, receptive models.

Творчий доробок сучасної української письменниці Марії Матіос (на сьогодні) охоплює практично всі прозові жанри, від новели до роману. Особливої уваги заслуговує роман "Чотири пори життя" з точки зору експерименту як на рівні жанру, так і на рівні авторської презентації якісно нової наративної структури тексту. Проза М.Матіос є особливо цікавою у контексті генологічних новотворів, що ж до стилю – уваги заслуговує колажна авторська манера, котра цілком відповідає постмодерній традиції. У сучасному літературознавстві прийом колажної оповідної манери асоціюється, як правило, з поняттям постмодерного тексту. На разі під колажністю оповіді як особливим видом жанрової реалізації розуміємо різні фрагменти довільно об'єднаних епізодів та образів, які залишаються незмінними, нетрансформованими у єдине ціле, при тому кожен з фрагментів зберігає свою відокремленість (наприклад – перший і четвертий розділи роману "Чотири пори життя" раніше видавались окремими текстами).

Роман "Чотири пори життя" можна назвати і власне романом, і добіркою повістей-замальовок, і фрагментами окремих епічних текстів, що могли бути незавершеними. Роман має чотири самостійні розділи ("Ранок життя", "День", "Вечір життя", "Ніч"), котрі можна умовно сприймати як важливі періоди життя окремих персонажів, але оскільки назви розділів і є прийомом "активного заголовку", саме вони умовно окреслюють один великий День життя жінки. Таким чином, іншим варіантом розуміння тексту під одними палітурками може бути і

реалізація задуму подати чотири варіанти сповіді-хроніки не однієї, а чотирьох нічим не пов'язаних між собою жінок, тож розділи цілком можуть сприйматися як самостійні тексти. На користь саме такого сприйняття тексту і визначення жанру свідчить і те, що кожен розділ має свій знаково-символічний підзаголовок, який виступає як смисловий орієнтир. Оскільки і сама М.Матіос власні жанрові реалізації текстів передає знаково-описово: "гомеричний роман-симфонія", "повість-мелодрама", "роман-сага в новелах", такі визначення виразно презентують внутрішню мотивацію авторського нарративного задуму, а також дозволяють реалізувати і національну манеру "розказування" у поєднанні традиційних, модерних і постмодерних текстових стратегій. А виходячи з цього – заголовок, маючи високу енергетичну зарядженість, здатний залучати читача до силового поля авторської ідеї, формувати у реципієнта складний комплекс реакцій, настроїв і смислів, скеровувати процес сприйняття у відповідному, бажаному для автора, але іноді навмисно прихованому напрямку. Це тільки підтверджує думку про те, що великі та малі епічні форми М.Матіос – явище цілісне на проблемно-тематичному рівні, тобто є всі підстави вважати, що кожен прозовий твір письменниці постає в межах єдиного художнього організму, де кожен елемент окремого вписується в структуру цілого [3].

Результатом художнього пошуку М.Матіос в царині композиційних засобів стало створення "рухливої" структури твору, що зробило можливим втілення комбінаторних варіацій гри з читачем, фактично оприсутнити підтекст завдяки постійним ретроспекціям у біографію персонажів (що розгалужує сюжет) і постмодерному викладу, для якого характерні багатоплановість, асинхронність композиції.

У вибраному для аналізу романі М.Матіос на рівень всебічного дослідження і осмислення, знову ж таки – у стилі колажної презентації важливих епізодів життя, піднесено тему буття Жінки, її бунту проти обставин, сексуальної свободи, жіночої самотності, реабілітованої тілесності тощо. Проходячи через усю творчість письменниці, ці проблеми актуалізують первісне значення жіночого начала як архетипу. Не лише у тексті "Чотири пори життя", для переважної більшості прозових творів Марії Матіос характерне незвичне поєднання часових і просторових характеристик, чим лише посилюється відчуття фрагментарності, умовної незавершеності сюжетів, обірваності думки. Таке враження, що до першої, хоча б умовної, констатації часу, в межах котрого відбувається дія у творі, читач перебуває у стані часово-просторової дезорієнтації: презентовані дії актуальні поза часом, емоційне поле і психологічний вимір переважає подієву лінію. Підсилює таке сприйняття і специфічна колоритна мова творів, і

міфологеми, а також самовідчуття самих персонажів, що ніби завмерли у своєму межовому, ніби випадково зафіксованому чужим спогляданням стану. А внутрішня Сповідь головних героїнь, сублімована на мовному рівні, створює своєрідний багатоплановий інтертекст звучання монологів: вони сприймаються як один суцільний крик збірного образу жінки всієї чотирьох частин тексту.

Кожній частині роману притаманна своя "лінія-історія-сповідь": у першій частині "Ранок життя. Учора нема ніде (уривок із роману)" вже у назві сказано багато: "уривок з фрагменту" життя, адже в центрі уваги жінка, котра не знала справжньої чуттєвої сфери життя і тож перший розділ – сповідь тілесності жінки. І водночас – розділ, насажений чи не найбільшим інтертекстуальним дискурсом: пряма аналогія до "Пісні Пісень" вмотивовує і рівень читацького сприйняття чуттєвого захоплення від колоритних описів відчуттів і психологічних станів коханців.

Другий розділ "День життя. Смак пристрасті" презентує іншу модель пошуку гармонії душі і тіла: жінка мала епізод в житті, котрий порушив гармонію її існування: німого випадкового коханця, котрий відкрив їй світ чуттєвості, після чого і вона, маючи живого чоловіка, шукала "чоловіків, котрих міняла як панчохи... на кладовищі..." Героїня намагається знайти дві важливі речі: чуттєвість у собі і згадати колір його очей, того, хто показав їй справжню чуттєвість. Епізод із життя, пов'язаний із випадковим супутником, став причиною руйнації життя як такого, його узвичаєної плинності.

Розділ третій роману "Вечір життя. Життя коротке, щоб сказати "ні" є своєрідним варіантом історії жінки-вбивці, котра, відмежована від реальності пристрастю-згубою, вбиваючи свого коханця у межовому афективному стані загнаній в глухий кут чеканням істоти, зрештою, сама не розуміє "... за що я Його убила, коли Він нарешті прийшов?!" [1, с. 140]. У цьому розділі досить ємко подано еволюцію почуттів у герметичному просторі духовної закритості жінки, котра переходить у закритість фізичну, самотність-самість-пристрасть, котра руйнує її справжній світ. Адже моделюючи різні часові і просторові вияви як вигаданого, так і реального світу, письменниця то надає їм ознак замкненого, тобто герметичного простору, недоступного для проникнення сторонньої людини, то знімає обмеження і виходить на рівень аналітики психології і навіть патології персонажа. Цей часопростір у творах увиразнює образи персонажів. Власне психологічний аспект герметичності пов'язаний із проблемою самотності, яку письменниця порушує у своїх творах, розглядаючи її, по-перше, як потребу в усамітненні та певну самодостатність особистості, а по-

друге – як аутсайдерство й непотрібність людини (жінки) в суспільстві. Тож третій розділ має чи не найбільш трагічну лінію-сповідь.

Четвертий розділ роману "Ніч. По праву сторону Твоєї слави" є найбільшим за обсягом і найскладнішим для сприйняття. Текст четвертого розділу має складні і багатопланові інтертекстуальні зв'язки і на рівні композиції (пряма алюзія із "Божественною комедією" Данте: кола = сади, блукання душі померлої жінки своїми спокутними садами), і на рівні глибинної символіки образів: у назві "Твоя слава" асоціюється, в першу чергу, із образом Христа (Слави Його). Інтертекстуальність є однією з особливостей постмодерної прози взагалі та прози М.Матіос зокрема, і оскільки інтертекст – це уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом тощо – всі вони ввібрані текстом і перемішані в ньому, то завжди до тексту й навколо нього існує мова. Мова є носієм культурного коду, що втілюється у мовленні людини, перетвореного на текст або іншу знакову систему. Тож якщо говорити про інтертекстуальність прози М.Матіос – це безмежний простір архаїчних, міфологічних, традиційних, модерних та постмодерних дискурсів та ідіом, що утворюють логічно стійку та виразно яскраву палітру життя людини ніби давніх часів, але таку близьку для узвичаєного життя пересічного читача.

Також варто відзначити і мовний рівень роману "Чотири пори життя", котрий теж не однорідний від розділу до розділу: на емоційному рівні поетичність першої частини "Ранок" ("... Він бере мене в обійми, як оберемок скошеної трави") чергується з безконечним мовчанням і нічим болем, що нестерпно тисне душу. Від цих межових станів героїні то "болить десь глибоко за ґратами грудей", то мимоволі виникає іронічна посмішка, адже "мова закоханої жінки може бути такою бідною і скупюю". Досліджуючи життя, головна героїня виводить свою формулу пріоритетів ("справедливість – це ти коло мене, твоє світло, яке світліше за всіх президентів і за всі розпусні принади мого регламентованого буття") та чеснот ("правди нема, правда – це дуже бридка реальність. Все решта – ілюзії").

Стилістично розділи роману неоднорідні, оскільки мова, з одного боку, дає визначення будь-якому факту, утворюючи безмежний світ для ужитку та використання цього явища, тобто позначає його, а з іншого, створює лише обмежені засоби для позначення цього явища/факту, тобто встановлює невидимі бар'єри для пізнання суті цих речей, ці фрагменти писаного життя утворюються засобами інтертекстуальної конструкції, що привертають увагу читача від початку та до кінця твору, знову і знову змушуючи повертатися до нього. Але прийом колажності на рівні мовному теж реалізується: сказане і пережите героїнею першого розділу суголосно з думками героїні

четвертого, що знову ж таки підсилює композиційну єдність. Особливо глибокими виглядають власне фольклорні моменти показу подій-ритуалів, пов'язаних із смертю героїні: пташка-душа, котра все бачить, що відбувається із її тілом і з її рідними. Водночас вона зводить нанівець увесь аналіз, роздумуючи, як "безглуздо – намагатися прозирнути на себе сьогоднішніх з учорашнього". Головні героїні "людно, але холодно", для неї ще "деякі обличчя давали певні сподівання, та очі... зоднаковілі безколірні очі душили порухи чогось далекого і забутого... можливо, колись воно називалося навіть пристрасцю". Якби справді можна було чимось зафіксувати стан нервів, то її видалися б зітлілими і спорохнілими, як довго злежані в землі речі. Героїня усвідомлює, що "минуло все, лиш удосвіта дзеркало таки підтверджує, що обличчя жінки – це фотографія її минулої ночі". Смерть асоціюється із самотнім існуванням "без нього", саме так вона помирає, а "буття в небутті" не менш парадоксальне, ніж за життя: "В житті так багато можна, що після смерті, очевидно, можна лише те, що можна. А може, навпаки?" Героїня, раба Божа Марія, виводить свою формулу кохання: "Любов – це найбільший егоїзм з усіх, що є на світі. Лише любов тримає життя і дає йому дихання. Любов – це вісь, навколо неї обертається все-все на світі". І навіть тут вона не перестає воювати словом (чи, може, зі словом?). "Одноразовість – ось що рухає нами, поки ми можемо думати". Текст всіх чотирьох частин має глибину філософську афористичність.

Сформована у романі Марії Матіос "Чотири пори життя" колажна презентація кількох моделей буття унаочнює глибоку концептуальність сучасного українського постмодерного роману, а стилістичні особливості текстової презентації прози письменниці можуть бути у подальшому досліджені крізь призму сучасних літературознавчих методологій.

Література

1. Матіос Марія. Чотири пори життя / Марія Матіос. – 2-ге вид. – Львів : ЛА "Параміда", 2011. – 264 с.
2. Зборовська Н. Код української літератури / Н. Зборовська. – К. : Смолоскип, 2010. – 570 с.
3. Крупка М. Гендерний дискурс у сучасній українській літературі. Актуальні проблеми сучасної філології / М. Крупка // Літературознавство : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2000. – Вип. IX. – С. 145–151.
4. Насмінчук І. А. Проза Марії Матіос: до характеристики індивідуального стилю / І. А. Насмінчук // Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Серія "Філологічні науки". – Чернівці, 2006. – Вип. 1. – С. 94–100.

Міфологізм у поетичному мисленні шістдесятництва (за віршем Ліни Костенко "Климена")

У статті досліджується специфіка переосмислення античного міфу про Прометея та особливості творення авторського міфу у вірші Ліни Костенко "Климена". У статті доведено, що поетеса створила авторський міф про праматір людства. Він зображений як опобутовізована драма звичайної жінки, котра через транс-персональне страждання, терпіння й смирення возвеличується до героїчного, що програмується ідеєю спасіння людства.

Ключові слова: міф, міф про Прометея, страждання, терпіння, смирення, спасіння.

В статье исследуется специфика переосмысления античного мифа о Прометее и особенности создания авторского мифа в стихотворении Лины Костенко "Климена". В статье доказано, что поэтесса создала авторский миф о праматери человечества. Он изображен как бытовая драма обычной женщины, которая через трансперсональное страдание, терпение и смирение возвеличивается до героического, программирующегося идеей спасения человечества.

Ключевые слова: миф, миф о Прометее, страдание, терпение, смирение, спасение.

The paper explores the peculiarities of rethinking the ancient myth about Prometheus as well as analyzes the creation of an author's myth in Lina Kostenko's poem Clemene. The paper argues that the poetess has created her own myth about the Mother of mankind. It is depicted as a daily drama of an ordinary woman whose transpersonal suffering, patience and humility mount to a heroic status resting on the idea of the humankind's salvation.

Key words: myth, myth of Prometheus, suffering, patience, humility, salvation.

Шістдесятництво як політичний і культурний феномен завдало значного удару по антропологічних проектах сталінської культури, які передбачали уніфікацію людської тожсамості до формату "будівника комунізму". Воно зорієнтоване на вивільнення ідентифікаційних координат людського "я": розкріпачення "я"-індивідуального, реабілітацію "я"-національного та інтенсифікацію "я"-культурницького. Останнє пов'язане з активацією культурних пластів людського досвіду, що на

рівні художньої практики виявляється, зокрема, у міфоцентризмі, появи нових авторських міфів, які, на відміну від соцреалістичної культури, виконують не ідеологічно-пропагандистську функцію, а вписуються в художньо-мистецький контекст та виявляють філософські доміанти мовомислення письменника.

Серед поезії шістдесятників, що характеризується міфоцентричністю, помітно вирізняється доробок Ліни Костенко, у котрому задіяно міф як художній прийом збереження культурного досвіду. На рівні художньої практики це виявляється в міфологізмі – "способі поетичної реалізації міфу в художній літературі, його смислового переінакшення на основі інтерсеміотичних прийомів, зокрема використанні міфологом у новому семантичному полі, що актуалізує їхні відмінні значення при збереженні архаїчної доміанти" [3, с. 54]. Одним із найяскравіших зразків міфологізму у творчості Ліни Костенко можна вважати вірш "Климена", у якому авторка переосмислює міф про Прометея, формуючи свій авторський міф.

Перший фрагмент тексту, у якому здійснюємо сигніфікативний акт, – "Орел впивався кігтями в рамено, / клював печінку", – скеровує до одного з визначальних міфів, добре знаного нами за трагедією Есхіла "Закований Прометей". Цей міф інтенсифікував численні літературні інтерпретації та стимулював функцію образу Прометея як образу-моделі – символу гордого й непокірного людства, якого не лякають стихійні сили природи й духу, різкого та владного прояву особистості, бунтівного супротиву насиллю.

Палітру інтерпретацій цього образу виробила антична епоха. Її базова площина – це розуміння Прометея як постаті пантеїстичного типу, первісного вогненного фетишу та всесвітньо-історичного символу прогресуючої цивілізації. Надалі шляхи розходяться. Послугуючись не хронологічним, а тематологічним принципом, їх можна класифікувати в такий спосіб.

По-перше, актуалізується іпостась Прометея-борця й захисника. Гесіод розуміє Прометея як символ боротьби із захопленням влади антропоморфними богами й у цьому сенсі захисником людей. Есхіл малює героя більш мудрим і більш принциповим, засновником і двигуном людської цивілізації. Платон применшує значення Прометея, розглядаючи його як засновника тільки технічної цивілізації, а вогонь трактує у зв'язку з картиною нужденності людей, поряд із дарами інших богів, він призначений не тільки людям, а й усьому космосу.

По-друге, акцентується творче начало героя. Комік Епіхарм і лірична поетеса Еріна схильні тлумачити Прометея творцем самих

людей. Геракліт інтерпретував Прометея в духовному смислі як високий промисел у царині художньої творчості.

По-третє, Прометей символізує розум і філософію. Наприклад, Прометей, вогонь і філософія поєднуються в одне ціле в схоластів. До цього схиляється і Феофаст, убачаючи в Прометесві мудреця, який першим навчив людей філософії, звідси і міф про викрадення вогню. Неоплатоніки підтримують цю ідею, Прометей у них пов'язаний з розумом, виявленим у глибинно-космічній і навіть надкосмічній основі.

По-четверте, Прометей асоціюється з онтологічними категоріями. Псевдо-Ямвлих стверджував, що Прометей – це принцип життєвості, який розуміється як монада, тобто таке життя, що вийшло з розумо-осяжного світу у вигляді еманції, але залишилося нерозпорошеним і зосередженим у собі.

Підсумовуючи досвід античної епохи в тлумаченні міфу про Прометея, О.Лосєв зазначав: "У Прометей ці древні тлумачі знаходили [...] розумну та доцільну модель і для всього космосу, і для всього життя в його універсальному розумінні, і для людини як розумної істоти. Однак древні тут же дуже мудро констатували й ті перешкоди, на які нашто-вхується ця розумна модель. Ця остання вже й сама представляє безкінечність, але в її максимально зібраному вигляді. Коли ж вона породжує із себе космічну й внутрішньокосмічну реальність, вона стає універсальним життям, яке неминучим чином зазнає різних страждань і мук, але тим не менше відроджується у своїй первісній чистоті. Тому й античні тлумачі теж розуміють цей міф урешті-решт оптимістично, яким він був уже в первіснообщинні часи. У будь-якому разі, основні моменти символу, як ми його розуміємо в нашій теорії, тут очевидні: *функція життя, що тлумачиться як породжувальна модель* [виділення моє – В.Х.]. Вона визначає собою своє розкладання в безкінечний ряд своїх здійснень, що обіймаються, однак, єдиним оглядом і в одній життєво-насиченій структурі" [4]. Висновки Лосєва засвідчують глибину, універсальність і велич міфу про Прометея, який, апелюючи до онтологічних та софістичних категорій, посідає ключове місце в західноєвропейській культурі.

Ліна Костенко, звертаючись до міфу про Прометея в першому фрагменті вірша, не збирається його розгортати. На рівні художньої практики це підкреслено розривом та реченням із протиставним сполучником "але", що вказує на радикальний поворот, який націлена здійснити авторка: "Але не про те я". Він підсилений також часткою "а", якою починається наступне речення ("А як тобі..."), та інтонаційним акцентом – це речення оформлене як риторичне запитання. Такий радикальний поворот сигналізує про те, що поетка перебуває в процесі створення власного міфу. За логікою протиставлення, він

мусить бути рівнозначним до міфу про Прометея за амплітудою семантичних імпульсів та рольових функцій.

Ліна Костенко пропонує подивитися на міф про Прометея через постать дружини героя – Климону, що виявляється в риторичному звертанні: "А як тобі жилось тоді, Климено, / нещасна, вірна жінка Прометея?" Тобто міф Ліни Костенко "жіночий"¹, він прописаний через "жіночу історію" і є, на перший погляд, феміністичним. Однак сюжет, незважаючи на жіночий фокус, усунує патріархальний: доля жінки подана тут крізь призму долі її чоловіка і від неї узалежнена. На це чітко вказують два епітети, позначені оціночною семантикою ("нещасна, вірна жінка Прометея") та фінальна кодифікація ("Це та, що в неї чоловік на скелі!"). Патріархальністю характеризуються і дві ключові ролі, у яких зображується Климена, – дружина й матір. Проте дилема "феміністичний" – "патріархальний" не визначає сутності ідеосфери вірша, радше її актуалізує, умотивовуючи необхідність прочитання як семантичних кодів, так і контекстуальних парабол.

Семантичне поле, у якому формується історія Климони, позначене домінуванням чотирьох концептів: "страждання", "терпіння", "смирення" та "спасіння". Вони оприявнюються в трьох площинах: екзистенційній, опобутовізованій та архетипній. Специфіка базових концептів указує на моделювальну функцію екзистенційної площини, з аналізу якої почнемо осмислювати специфіку формування міфу у вірші Ліни Костенко. Стартовий концепт у відчитуванні історії Климони – "страждання", що позначає глибинний онтологічний стан людини. Воно одне з визначальних об'єктів багатьох релігійних та філософських вчень, у концептуальному осмисленні котрих спробуємо виявити специфіку страждання в Климони.

На моделювальному рівні страждання представлене в буддизмі, стоїцизмі та християнстві. Перші два поєднує ідея виходу із зони страждання, тоді як третє презентує цілу парадигму семантичних зсувів. В іудо-християнській релігійній традиції страждання осмислювалось як божественна кара за гріхи, обов'язкова належність до недосконалого

¹ Феноменальним у цьому авторському повороті є те, що він кореспондує з прочитанням міфу про Прометея, який здійснив у 1904 р. Поль Лафарг. Дослідник указав на глибинний зв'язок образу Прометея з періодом матріархату. На думку Поля Лафарга, Прометей хоче повернути людям ту первісно-общинну рівність, яка була при матріархаті, і зробити всіх людей причетними до розуму, волі та вільного розвитку. Дослідник вважає, що зміст міфу не у вогні і не в його викраденні, а в розвалі старого патріархату і в еволюції окремої особистості, яка хоче діяти не тільки в згоді зі старійшиною роду, але й самостійно, тобто цілком свідомо й цілком індивідуально [4].

тваринного світу, тому старозаповітнє тлумачення страждання переважно негативне. Новозаповітнє тлумачення інше: спокутна жертва Христа робить страждання передумовою спасіння. "Вищим вираженням християнства є мучеництво", – переконує Клайв Льюїс [5].

Новочасне осмислення феномену страждання представляє російська релігійна філософія та екзистенціалізм. Перша та релігійне крило другого тлумачать страждання як об'єктивний закон буття, умову надраціональної віри. Приміром, С.К'еркегор мислить страждання як щось зовнішнє по відношенню до людини, як виклик Ніщо, небуття. На думку М.Бердяєва, "у стражданні відбувається радикальне перетворення людини. Переживаючи страждання, людина може виявити велич духу" [2, с. 8]. Атеїстичний екзистенціалізм проектує страждання на ідею духовної кризи, того вибору, який робить людина, щоб вийти з неї. Наприклад, А.Камю пов'язує людське страждання з абсурдністю буття.

Отже, філософія страждання відчитується в такому феноменологічному трикутнику: "Я" і "дійсність", "Я" і "Я" та "Я" і "Інший". Перші два в ситуації з Клименою, героїнею вірша, не визначальні. Климена готова до випробувань, які демонструють високий рівень опірності стражданням, запрограмований аскетичною самозреченістю: "Ой, можна жити в пущі і в пустелі / і можна харчуватися корою". У цьому фрагменті виявлені два онтологічні маркери, що оприявнюють антонімічні точки, позначені символами пущі й пустелі. Пуща символізує великий і густий важкопрохідний ліс. Пустеля – "голий простір", який не вписується у сферу існування. Обидва символи виявляють ворожу щодо людини сутність, позначають крайні полюси буття – саме такі рамки визначає для себе Климена, що підсилюється в повторі "жити як в пустелі", котрий відкриває додаткові смисли. Вони стосуються не стільки просторового аспекту, скільки соціально-психологічного з проекцією на внутрішній світ героїні: безлюддя, самотність, закритість, психологічна блокада тощо. Климена приймає таке життя ("Ой, можна...", "і можна..." – підсилення повтором, вигуком і єднальним сполучником "і"). Воно, отже, не є джерелом її страждання і мірилом її самодостатності ("Страждання розбиває броню дурної самодостатності, але вище випробування навчає самодостатності доброї" (К.Льюїс [5])).

Відповідь про джерело страждання уяскравлюється в протиставленні, що набуває статусу ключового поетикального коду в розгортанні ліричного сюжету: "Ой, можна... Але коли підходила до скелі". Причина страждань Климени не в змісті її буття, а в бутті Іншого, яке відкривається через споглядання. Климена стає свідком

фізичних страждань свого чоловіка: "і бачила... як він... спливає кров'ю!" На перший погляд, такий феномен можна кваліфікувати як християнське співпереживання (сострадание), під яким розуміють співчуття та жалість, викликані муками й нещастям іншої людини. У цьому випадку не йдеться про зміну чи визначення буттєвих кордонів індивідів, радше про емоційну реакцію, котра з'являється між цими кордонами і котра мотивована християнським морально-етичним кодексом. Ситуація з Клименою значно складніша. Вона символізує енергію самотуття як споглядання: самовіднайдення у феномені без впливу на нього. Тут маємо справу з трансперсональним стражданням, яке "відкривається в результаті розширення кордонів життєвого світу через залучення до нього трансперсонального по відношенню до нього змісту – змісту життєвого світу Іншого" [1]. Такий процес призводить до того, що страждання Іншого починають сприйматися, як свої особисті. Тобто страждання Климени виявляються в співпричетності (сопричастности) до страждань Прометея, що відкриваються в спогляданні.

Поетика споглядання реалізується в деталізованій експресіоністичній візуалізації, проєктованій на опис страждаючого Прометея. Якщо перша описова фраза вірша емоційно нейтральна ("Орел впивався кігтями в рамено, / клював печінку..."), її функція – передати інформацію, то наступні – емоційно напружені, бо тут авторка описує світ через враження героїні, це ситуація, яку Климена бачить і яку співпереживає: "І бачила... як він... спливає кров'ю! / І як та кров по каменю рудому / стікає вниз і капає, червона..." На інтонаційному рівні, що індексує емоційний стан героїні, ця картина відзначається антонімічними засобами: обривами й окриками. Вони відтворюють чи то схлипування, чи то плач, чи то крик героїні. На смисловому рівні, що передає зміст переживання героїні, вирішальну роль відіграє символ крові. У цьому символі, уписаному в чітко заданий контекст, можна відчитати кілька смислів: символіка вогню, божественного елементу життя та жертвоприношення. Однак визначальної ролі набуває функція репрезентації страждання.

Вона виявляється, по-перше, через численність поетикальних ракурсів. Перший – в образі рани (перша фраза вірша), другий – в акцентуванні фрази "спливає кров'ю", далі – у повторі "і як та кров", зрештою – у візуалізації кольору "червона"¹, що виражене через

¹ Прикметно, що, за даними асоціативного словника, "червоне" посідає перше місце за асоціаціями до "крові", будучи його семантичним "двійником" [6, с. 174].

епітет. По-друге, смислове навантаження візуальності виконує дієслівний ряд "спливає", "стікає", "капає". Ці два підходи демонструють глибину фізичного страждання Прометея і безмежність трансперсонального страждання Климени, яке перетворюється на основний маркер її буття у світі. У цьому випадку образ Климени постає персоніфікованим утіленням ідеї Достоевського про те, що через страждання людина розкривається в безмежній глибині свого буття.

Страждання як ключовий репрезентант "буття-у-світі" Климени актуалізує категорії "терпіння" і "смирення". "Духовне терпіння, – на думку Платона, – це здатність витримувати відчуття, зумовлені стражданням" [7, с. 38]. Терпіння розуміють як стриманість (Сократ), витривалість, витримку (Платон), уміння переживати й задоволення, й страждання (Аристотель) і пов'язують із проявом волі. Основою терпіння, зокрема в християнському контексті, є смирення – "покірне, охоче, великодушне знесення життєвих труднощів" [8, с. 9].

Категорії "терпіння" і "смирення" у проекції на образ Климени виявляються в готовності героїні перебувати в зоні нульових точок буття ("пущі" і "пустелі"), поділяти страждання Прометея та виконувати обов'язок "чучикати свого Девкаліона". Ці категорії на семантичному рівні оприявнюються в слові "ждати", що асоціюється з любов'ю, вірою та надією.

Тріада "страждання-терпіння-смирення" фундаментує ключову онтологічну модель, пов'язану з образом Климени: "тужити, ждати, жити як в пустелі". Для усвідомлення її специфіки важливо зауважити черговість дієслів та їхнє семантичне призначення. "Тужити" презентує сему страждання, "ждати" – терпіння й смирення і аж тоді – "жити як в пустелі". Тобто сам онтологічний маркер поступається тим, що виявляють його змістове наповнення. Жити в стражданні, терпінні й смиренні, отже, – головне онтологічне призначення Климени.

Екзистенційна історія героїні ускладнюється тим, що вписується в опобутовізований простір. Фактично, Ліна Костенко оповідає про звичайну жінку, чоловіка котрої ув'язнено й котра самотужки виховує сина. На поетикальному рівні ця історія оформлена через емоційний вигук "ой, можна" та просторіччя "ковтала сльози", "брела додому", серед яких особливим колоритом відзначається "чучикати", за котрим криється, oprіч іншого, глибина материнського почуття. Апогеем опобутовізованого зображення є прозаїчна, буденна інтерпретація міфу про Прометея: "Це та, що в неї чоловік на скелі! Він, кажуть, злодій. Щось украв, здається" (підсилено інтонуванням інформативного речення та модальними словами "кажуть", "здається" і неозначеним займенником "щось", які відтворюють атмосферу пліток, наклепів і пересудів).

Таким чином, формується інтерпретаційна двовекторність міфу про Прометея, яку індексують ключові смислові точки. Початок вірша кореспондує до героїчності, пов'язаної з кодом жертвовності. Кінець вірша демонструє "знижене", опобутовізоване тлумачення міфу, суміжне з ідеєю гріха¹ (крадіжки). Саме вона уяскравлює змістовий контекст страждання Климени – дружини "злодія" Прометея, яка поділяє "гріх" свого чоловіка, а тому відкинута оточенням, що увиразнює ідею самотності, покинутості, утілену в образі пустелі. Додаткового смислового наповнення набувають категорії "терпіння" і "смирення". Повтор "чекати" (синонім до "ждати") кореспондує до ідеї покари й спокути за учинений гріх.

Окрім екзистенційного та опобутовізованого рівнів репрезентації образу Климени, Ліна Костенко апелює до архетипного, з яким пов'язана ідея спасіння, що вивершує логічний ряд у формуванні міфу. Змістовий потенціал архетипного рівня відкриває міфonom "Девкаліон". За міфом про потоп, Девкаліон і Пірра були єдиними, хто порятувався. Потім, кидаючи камінь за плече, вони відродили людство. Тобто Девкаліон вважається родоначальником людства. Варто також зауважити, що, за деякими міфами, Климена постає матір'ю Прометея – творця людей. У цьому контексті її образ вивищується до архетипу праматері людства, охоронниці людського роду та його спасительниці. Такий контекст передбачає додаткове прочитання історії Климени, що претендує на статус визначального.

Климена перебуває в зоні абсолютного страждання, яке перевершує індивідуальне егоцентричне страждання людини, бо вся його безкінечність не може бути співвіднесена з жодним індивідуальним его. Через терпіння, що виявляється в спогляданні страждання та його співпереживанні, і через смирення, що відчитується у виконанні покликання бути вірною дружиною та люблячою матір'ю, відкривається шлях до спасіння. На відміну від християнського, воно не індивідуальне, а трансперсональне – це спасіння всього людства. Саме в цьому контексті міф про Климену постає рівновеликим у порівнянні з міфом про Прометея. Тому, характеризуючи його, доцільно повторити оцінку, яку О.Лосєв дав прометеївському міфу: "функція життя, що тлумачиться як породжувальна модель" [4].

¹ Треба зауважити що спроби "приниженого" зображення Прометея можна знайти вже в античності. Зокрема, Вергілій у "Буколіках" говорить про крадіжку Прометея, засуджуючи її [4].

Зводячи в єдину модель три сюжети в репрезентації образу Климени, можемо стверджувати, що Ліна Костенко створила авторський міф про праматір людства. Він постає як опобутовізована драма звичайної жінки, котра через трансперсональне страждання, терпіння та смирення возвеличується до героїчного, що програмується ідеєю спасіння людства.

Література

1. Карпицкий Н. Становление смысла и становление личности [Електронний ресурс] / Н. Карпицкий // Деп. в ИНИОН № 52819 от 15.07.97. – 256 с. – Режим доступу: <http://hpsy.ru/public/x2351.htm>. – Назва з екрана.
2. Карпов А. Проблема страдания в философии Н.А.Бердяева : автореф. на соиск. уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.13 "Религиоведение, философская антропология и философия культуры" / Карпов А. – М., 2009. – 27 с.
3. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ "Академія", 2007. (Енциклопедія ерудита). Т. 2. – 2007. – 624 с.
4. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство [Електронний ресурс] / А. Лосев. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Los_PrSimv/07.php. – Назва з екрана.
5. Льюис К. Страдание [Електронний ресурс] / К. Льюис. – Режим доступу: http://krotov.info/library/12_l/lyu/is_23.htm. – Назва з екрана.
6. Мартінек С. Український асоціативний словник : у 2 т. / С. Мартінек. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Т. 1 : Від стимулу до реакції. – 2007. – 344 с.
7. Платон. Менон / Платон / Платон. Собрание сочинений. – М., 1991. Т. 1. – 1991. – 599 с.
8. Шиманский Г. Христианская добродетель терпения / Г. Шиманский. – М. : Издание православного братства во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня, 1999. – 111 с.

Витоки опозиційних настроїв Василя Стуса

Статтю присвячено осмисленню витоків опозиційних соціально-політичних настроїв відомого українського письменника, перекладача, дисидента, яскравого представника українського шістдесятництва Василя Стуса. Розглянуто особливості формування його світогляду на національно-культурному й соціально-політичному тлі 60–80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: шістдесятники, дисидентство, опозиційність, національна ідентичність, епістолярна спадщина.

Статья посвящена осмыслению истоков социально-политических настроений известного украинского писателя, переводчика, диссидента, яркого представителя украинских шестидесятников Василя Стуса. Рассмотрены особенности формирования его мировоззрения на национально-культурном и социально-политическом фоне 60–80-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: шестидесятники, диссидентство, оппозиционность, национальная идентичность, эпистолярное наследие.

The article deals with understanding the origins of oppositional socio-political moods of the famous Ukrainian writer, translator, dissident, bright representative of the Ukrainian sixties of Vasyl Stus's. The formations features of his outlook on the national-cultural and socio-political background of the 60–80-ies of XX century are considered.

Key words: sixties, dissidence, opposition, national identity, epistolary heritage.

Василь Стус увійшов у вітчизняну історію не лише як самобутній поет, але й як один з найбільш відомих представників опозиційного руху 1960 – поч. 1980-х рр. Історики й суспільствознавці в дослідженнях останніх десятиліть акцентують увагу на тих передумовах і обставинах, котрі спричинилися до перетворення Поета на Борця. Важливого значення набуває питання витоків його критичного ставлення до внутрішньої політики радянської влади, зокрема, в галузі національно-культурного життя. Тож наша мета полягає у висвітленні особливостей формування його національної свідомості на національно-культурному й соціально-політичному тлі 60–80-х рр. ХХ ст.

На думку автора, однією з найгостріших причин наростання протестних настроїв молодого В.Стуса, що відобразилися в його епістолярній спадщині, художньому доробку, стала мовна ситуація в

Українській РСР. За спогадами І.Дзюби, єдиним питанням, здатним вивести поета з рівноваги, було *мовне*. В основі такої особливої свідомо-емоційної реакції В.Стуса, як вважають фахівці, лежать дві площини: світоглядні засади й історичні умови.

Світоглядні засади, безумовно, слід шукати в атмосфері його родинного оточення. Батьки й інші члени родини в побуті спілкувалися між собою лише українською, про що неодноразово згадувала поетова сестра Марія. Мати, Їлина Яківна, попри тривале життя на Донеччині, зберегла подільську говірку, співала українських пісень. До того ж батьки не наполягали на швидкій адаптації Василя до російськомовного середовища міста Горлівки. Він добре навчався, закінчив школу із срібною медаллю. Ця відзнака допомогла без іспитів вступити на факультет української філології Сталінського педагогічного інституту. Вибір фаху дослідники теж пояснюють закладеним родиною духовним алгоритмом.

Очевидно, пошуки реалізації своїх потенцій, духовно близького середовища підштовхнуло молодого вчителя до вибору на користь сільської школи. У листі до В.Дідківського у вересні 1959 р. В.Стус так пояснював власне бажання поїхати на роботу в село: "Саме життя вигнало зі Сталіно як селяка, може, як занадто холерика, і – може – як безнадійного романтика" [8]. У селі Таужне на Кіровоградщині він зафіксував дуже суперечливі власні відчуття та спостереження: з одного боку, "мова, як і на Вінниччині, багата й співочо-яскрава", з іншого – "здесь русский дух, здесь Русью пахнет" [8]. Так образно молодий учитель висловив розчарування наступом русифікації, а особливо покірним сприйняттям її форм і гасел місцевим пересічним населенням. Отже, й на селі В.Стус не знайшов "ґрунту", а після повернення в Горлівку писав: "... не шукаю його й зараз, бо наперед знаю – даремно" [8].

Служба в армії та вчителювання в Горлівській середній школі №23 поглибили переконання у необхідності порушення перед владою мовного питання. Ще під час служби в радянській армії поетові трапилася газета "Правда" за 5 лютого 1961 р., де він знайшов статистику останнього перепису населення, котра неймовірно вразила: "12,4% українців уже вивітрилася, далі – сама цифра 37 млн – мене ввела в розпач. А які ми малі, їй-богу" [8]. Утім В.Стус зауважував у листі до товариша, що це має вести не до розпачу, а до роботи.

Зовнішні прояви вболівання за долю української мови, сфера вживання котрої все більше звужувалася, інколи набували різкого характеру. В.Стус болісно реагував на кпини, прикрі ситуації, пов'язані з публічним уживанням української мови, і врешті написав сповненого болю листа своєму "хрещеному батькові" в літературі А.Малишку: "У

нас немає майбутнього. Коріння нації тільки в селі, а хуторянським народом ми довго не проживем, пам'ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації. ... Як же можна миритися з тим особливим інтернаціоналізмом, який може призвести до згуби цілої духовної одиниці людства" [8]. Не менш гостро В.Стус реагував на наслідки введення в дію закону про освіту 1958 р., за яким батьки могли самі обирати мову навчання дітей у школі: "На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр – з горілкою і шароварами? Обов'язково – німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної..." [8]. Зі зрозумілих причин відповіді він не отримав. А 16 лютого 1963 р. В.Стус знову написав: "Шановний Андрію Самійловичу! Зо два місяці тому я надіслав Вам листа, в якому, виливши весь свій біль з приводу багатьох жорстоких "чому", я прохав Вас зарадити чим-небудь. Ваше мовчання стало мені за сувору відповідь. Пробачте" [8].

Дослідники стверджують, що на кінець 1962 р. завершилося формування першого етапу творчості. Свої пошуки творчого кредо, світоглядних принципів і переконань поет назвав "щедрим белькотанням душі". Наділений від природи гострим поетичним чуттям, 24-річний юнак виявляв неабияку громадянську зрілість, мислячи глибоко й нетипово для пересічного радянського громадянина. Роздуми про історію і перспективи української мови спонукали В.Стуса до написання публіцистично-філософських есе. Так, у дослідженні "Дещо з думок наших попередників про національне питання в Україні та про її сьогоденне буття" автор писав: "За переписом населення 1959 року бачимо 4,5 млн українців, які відмовилися від материнської мови на користь російської, бачимо, що тут уже йдеться не просто про проблеми, а щось фатальніше, про життя і смерть української нації. ... Сільське українське населення, колгоспники фактично не мають доступу до міста, не можуть вливатися в міське населення і виносити за межі села українську мову. ... Міське населення в українських містах рекрутується в основному за рахунок найжджких росіян" [7]. Він з сумом констатував, що селяни продовжують "немудрацьке діло Хоми Гудзя", тобто "живуть на гною, довбаються на гною, їдять на гною і вмирають на гною", аби угноїти собою землю для тих, хто їх вище гною ніколи й не ставив у своїх "генеральних перспективних планах розвитку народного господарства" [7].

Про ці ж невирішені мовно-культурні й морально-етичні проблеми в 1979 р. В.Стус написав у листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста після свого першого арешту: "Внаслідок багатьох причин

соціально-політичного й культурного характеру національна приналежність українця стає мало не предметом його сорому. Це калічить людину, травмує її морально. Все її рідне минуле стає непотрібним тягарем, більше того, гріхом і мало не тавром. ... Населення самостійної Української радянської держави саме відмовляється від своєї мови" [8].

На захист переслідуваного поета й дисидента виступив Нобелівський лауреат Г.Белль. На запитання кореспондента радіо "Свобода" у 1985 р. він так пояснив причини цькування В.Стуса: "Його так званий злочин полягає у тому, що він пише свої поезії по-українськи, а це інтерпретують як антирадянську діяльність" [5].

З-під пера поета виходили в цей період також матеріали іншого характеру. Зокрема, упорядники багатотомного видання його літературної спадщини виявили в Галузевому архіві Служби безпеки України документ під назвою "Пам'ятка для українського борця за волю". У ньому йдеться про морально-етичні засади і форми боротьби в умовах переслідування органів влади. Автор закликає не втрачати тверде переконання, що "правда за тобою", усвідомлювати, що Україна перебуває в колоніальному ярмі, вчитися переховувати заборонену літературу, радить, як поводитися при арештах, підбирати нових людей тощо. Очевидно, Василь Стус гостро відчув межу, за котрою література вже не могла бути єдиним засобом боротьби за близькі йому ідеали.

Таким настроєм сприяла загальна атмосфера в республіці, викликана суперечливим характером хрущовської "відлиги" в усіх сферах життя суспільства. Зокрема, за оцінкою Ю.Данилюка і О.Бажа-на [3], політика в галузі культурно-духовного життя відзначалася грубістю й безцеремонністю. Вище політичне керівництво прагнуло розколоти інтелігенцію, перетворити її на слухняний інструмент власної політики.

Творча інтелігенція великі надії покладала на рішення XX з'їзду КПРС, одна з резолюцій якого підкреслювала необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві. Знову було порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Проведена у 1963 р. у Києві республіканська конференція з питань культури української мови розглядала серед інших і питання загального стану української мови у суспільстві, засуджувала теорію двомовності націй, пропонувала шляхи усунення штучних перешкод для її розвитку. Під тиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови.

Однак закріпити так звану другу українізацію не вдалося. З другої половини 1960-х рр. наступ русифікації посилювався, зростав і урізноманітнювався арсенал її засобів. Союзне керівництво заохочувало міграцію населення, що різко збільшило частку етнічних росіян у республіці до 21–22%. Інтенсивно використовувалася школа: навіть у столиці України лише 22 тисячі учнів навчалися в українських школах, тоді як у російськомовних – 61 тисяча. У 1978 р. вийшла постанова ЦК КПРС "О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в союзных республиках". Наступна наукова конференція у Ташкенті 1979 р. рекомендувала розпочинати вивчення російської мови в дошкільних начальних закладах з 5 років та низку інших заходів щодо шкільної та вищої освіти.

У 1983 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "О дальнейших мерах по изучению русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик", котра стала сигналом до дій української державно-партійної влади і заходів Міністерства освіти республіки. Передбачалося з 1984 р. розширити мережу шкіл і дитячих садків з російською мовою навчання, підготовку вчителів і науковців-русистів, збільшення зарплатні на 16% вчителям російської мови та літератури, істотно збільшувалися тиражі навчально-методичної і художньої літератури російською мовою.

Офіційна національно-мовна політика, спрямована на пониження соціальної ролі національної мови корінного й найчисельнішого населення республіки – українців, призвела до різкого звуження сфери її живання. На кінець 1980-х рр. склалася ситуація, коли в канадському місті Едмонтон було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Харкові разом узятих. У Криму проживало 700 тис. українців, але жодної української школи не було відкрито. Процес русифікації відбувався також через видання друкованої продукції, засоби інформації, театр, кінематограф, систему охорони пам'яток, перейменування міст і сіл, вулиць, підприємств тощо.

Об'єктивні умови становища культури й освіти, мовного середовища, загалом історичні умови становища України спонукали кращих представників української інтелігенції, серед яких був і В.Стус, до опору системі. Його опозиційні настрої найяскравіше виявлялися в поезії. Збірку "Зимові дерева", надруковану в 1970 р. за кордоном, та інші можна кваліфікувати як реакцію на суспільно-політичні деформації радянської дійсності. У 1972 р. відбувся перший арешт і ув'язнення поета, а в 1980-і рр. – другий. Причому вирок відзначався особливою жорстокістю – 10 років позбавлення волі і 5 років заслання.

Присуджене покарання В.Стус відбував у селищі Кучино Пермської області в таборі Перм-36, де й помер у карцері в 1986 р. Товариство "Меморіал" Російської Федерації ініціювало створення Місця пам'яті на території табору, зокрема, відновлено табірний барак, у якому перебував ув'язнений, з частиною експозиції, присвяченої поету. Автор статті, беручи участь у Міжнародній конференції з проблем вивчення тоталітаризму (м.Вроцлав, Польща), познайомилася з директором музею в Кучино Тетяною Куршиною, яка розповіла про діяльність музею впродовж 11 років. Василь Стус, без перебільшення, став символом своєї епохи.

Література

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко / В. К. Баран // Україна крізь віки : у 15 т. – К. : Вид. дім Альтернативи, 1999. Т. 13. – 1999. – 302 с.
2. Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Бойко. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
3. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
5. Кіпіані В. Стус і Нобель. Містифікація міфу [Електронний ресурс] / В. Кіпіані // Українська правда. – 2006. – 22 липня. – Режим доступу: <http://www.prawda.com.ua/articles/2006/07/22/3133311/>. – Назва з екрана.
6. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль ; авторизований переклад з англ. П. Грицака. – К. : Критика, 2009. – 198 с.
7. Стус В. Дещо з думок наших попередників про національне питання в Україні та про її сьогодишнє буття [Електронний ресурс] / В. Стус. – Режим доступу: <http://www.madslinger.com/stus/publitsystyka/>. – Назва з екрана.
8. Стус В. Листи до друзів та знайомих [Електронний ресурс] / В. Стус. – Режим доступу: <http://www.madslinger.com/stus/lysty-do-druziv/>. – Назва з екрана.
9. Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / ред. кол. П. П. Панченко, М. Р. Плющ, В. М. Литвин та ін. – К. : Либідь, 1997. – 348 с.
10. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. ; редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

Етнологія та/чи історична антропологія

*Моїм дорогим дітям
донці Юлії та онуку Никиті*

У статті розглядається роль спеціальної історичної дисципліни – етнології у становленні поняття "історична антропологія", розкривається зміст і значення останнього для вирішення проблем епістемології історії.

Ключові слова: історичні школи в Європі й Україні, предмет і методи історії, міждисциплінарність, позитивізм, марксизм, неокантианство, культура, етнологія, історична антропологія.

В статье рассматривается роль специальной исторической дисциплины – этнологии в становлении понятия "историческая антропология", раскрывается содержание и значение последнего для решения проблем эпистемологии истории.

Ключевые слова: исторические школы в Европе и Украине, предмет и методы истории, междисциплинарность, позитивизм, марксизм, неокантианство, культура, этнология, историческая антропология.

The article considers the role of the special history discipline ethnology, in the formation of the notion "Historical anthropology", its content and meaning of the latter for tackling problems of the epistemology of history.

Key words: historical schools in Europe and Ukraine, subject and methods of teaching history, interdisciplinarity, positivism, Marxism, neo-Kantism, culture, ethnology, anthropology.

Історіографія є наукою, яка відповідає на запитання, що таке предмет історії та які є методи його пізнання. Весь процес розвитку історіографії є процесом зміни спокійних періодів, коли панує певна школа, яка дає свою відповідь на зазначені питання, періодами криз. Криза – поняття складне, тлумачилося багатьма дослідниками в світі, а в середині 90-х рр. було предметом особливої уваги в українській науці. Безперечно одне: криза в історіографії – це період зміни наукових парадигм, коли старі більше не працюють у новій соціально-політичній атмосфері і не узгоджуються з загальним темпом, досягненнями наук

природничого циклу, від яких історія запозичує методи пізнання. Ось чому, на мій погляд, найбільш вдалим визначенням кризи є визначення її як часу "епістемологічної анархії", дане на сторінках тепер уже добре відомого вітчизняним історикам журналу "Аннали" [1, с. 15].

Якщо не торкатися часу розвитку історіографії, коли над нею тяжіла телеологія, то з часів гуманізму в усіх країнах вона пройшла (і проходить) через зміну низки шкіл. Класичним цей процес був у Європі і США (зараз вже говорять про внесок африканських країн у розвиток історіографії).

Європа рано оформилася як цілком певний феномен. Велику роль у цьому відіграло християнство в його католицькій версії, яке наголошувало "на особистій відповідальності індивіду, який має свободу волі" [3, с. 9]. Починаючи з епохи модерну, або перехідної доби від феодалізму до капіталізму, іще більше на цьому наголошував протестантизм: лютеранство, кальвінізм, Цвінглі тощо.

Єдність феодальної Європи виявлялася у пануванні папства і латини. Остання була мовою права, законодавства, судочинства, мовою релігії і науки, що зробило можливим складання в усіх країнах Європи єдиної системи освіти, обмін ідеями і розповсюдження елементів античного, передусім філософського, знання.

В країнах Західної Європи рано склалося громадянське суспільство. Християнство греко-візантійської форми, навпаки, свободу особи принижувало. Вважаємо, що неререформованість церкви в Україні – одна з причин відсутності в ній, як і в Росії, громадянського суспільства.

В Західній Європі і США (а це теж європейський варіант цивілізації) рано пройшли революції, вчасно завдяки цьому проходили спочатку промислові перевороти, а потім усі етапи НТР, класичним є і шлях розвитку історіографії.

В Україні історіографічний процес не був таким виразним, як у Європі, а скоріше змазаним і йшов з відставанням. Історики окремих вишів України не завжди були на тій висоті наукового пошуку, як їх намагаються представити сучасні дослідники (думка одеської дослідниці Т.М.Попової). І все ж він розвивався до кінця 20-х рр. ХХ ст. на тих самих теоретико-методологічних парадигмах, що й світовий: на парадигмах позитивізму, марксизму й неокантіанства. При цьому треба враховувати національні, конкретно-історичні особливості їх сприйняття в кожній національній історіографії [9, розділи 1 і 2].

В кін. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. в СРСР була розроблена нова філософія історії, яка мала слабе відношення до марксизму; останній його теоретикам був просто недоступний [10, с. 113–117].

В СРСР спрощений, вульгаризований марксизм зімкнувся з позитивізмом, а вживання парадигм неокантіанства найчастіше закінчувалося для істориків (й інших гуманітаріїв) ГУЛАГом.

Тихо працював у провінційних вишах М.М.Бахтін. А.Я.Гуревич, який, закінчивши аспірантуру в Інституті історії АН СРСР, вісімнадцять років працював у Твері й щотижня їздив до Москви, аби навідати сім'ю і працювати в її бібліотеках над докторською. Інші вдавалися до всіляких хитрощів, вивертів, як зізнавався великий український вчений Ярослав Дмитрович Ісаєвич, аби обійти, обдурити цензуру. В 70-х рр. ХХ ст., коли Р.Шартъє, анналіст, писав свої книги про читачів і читачок Старого порядку, Ярослав Дмитрович вивчав коло читацьких інтересів городян України XVI–XVII ст., інакше кажучи, вивчав колективні уявлення далеких співвітчизників і те, як їх формувала книга (модернізм) [6; 6а, с. 147–150].

Наша батьківщина за радянських часів була гуманітарною провінцією. В її бібліотеки з початку 30-х рр. перестала надходити іноземна література та іноземна періодика. До 1929 р. УНБ АН одержувала шість тільки французьких історичних журналів.

Архіви України контролювалися НКВС, доступ до джерел був суворо обмежений, багато фондів було закрито взагалі. Тим не менш, у 1963 р. з відношенням від одеського університету я могла узяти книжку французькою мовою у спецховищі бібліотеки ім. В.І.Леніна в Москві і прочитати, що фашистська Німеччина і СРСР – однотипні, тоталітарні держави.

З цього часу вивчення проблем теорії, епістемології історії, всесвітньої історії стало прерогативою Москви.

Всі плідні починання М.С.Грушевського були прикриті, а це дійсно був учений світового рівня. Змолоду позитивіст, віддавши данину романтизму, він в зрілі роки став прихильником ідей Е.Дюркгейма і Л.Леві-Брюля, особисто спілкувався з Г.Ріккертом. У 1903 р. в період викладання історії в Паризькій вищій школі суспільних наук вчений підтримував з французькими соціологами тісні особисті контакти. З метою розповсюдження їх ідей у 1919 р. він заснував у Відні соціологічний інститут (функціонував до 1924 р.). Повернувшись до Києва, створив при своїй науково-дослідницькій кафедрі історії України спеціальний кабінет примітивної культури, яким керувала його дочка Катерина Михайлівна Грушевська, і з нею видавав журнал "Первісне громадянство" у 1924–1930 рр. В 1931 р. М.С.Грушевський був висланий з Києва до Москви із зобов'язанням відмічатися в НКВС. Репресовані були його дочка, брат Олександр Сергійович й інші близькі йому люди [9, с. 77].

За таких обставин розворот нашої історіографії обличчям до світової на 99% був започаткований істориками Росії. Справжнім піонером цієї справи був Арон Якович Гуревич, його сподвижники. А.Я.Гуревич ще до смерті Сталіна мав антимарксистські напрацювання. При Інституті загальної історії СРСР, потім РАН, ним у 1986 р. був заснований семінар з історичної психології, дуже скоро перейменований у семінар з історичної антропології. З часу смерті метра 5 серпня 2006 р. його веде Д.Е.Харитонович. У 1988 р. А.Я.Гуревич став видавати щорічник "Одиссей", який має підзаголовок "Человек в истории". Під його крилом почав виходити "Arbor mundi", який перейшов до рук Ю.М. Афанасьєва, ректора РДГУ, "Європейський альманах" (ред. колегія Ю.Б.Виппер, М.М.Наринський, В.М.Карев, відповідальний редактор О.О.Чубар'ян, директор вищезгаданого інституту). Там само Ю.Л.Безсмертний розпочав видання "Казусу".

Величезну роботу щодо ознайомлення широкого загалу істориків, передусім молодих початківців, розгорнув Московський ІНІОН, який продовжує видавати не лише бібліографічні довідники, а й дуже цінні реферативні збірки, стислі, авторизовані виклади іноземних праць з історії, теорії і епістемології історії. Рівень наукових, найчастіше міжнародних конференцій, симпозіумів, колоквиумів у Росії вищий за український.

Все це робиться істориками Росії, аби показати напрацювання могутнього світового гуманітарного руху у ХХ ст., показати, що в світі існують з 20-х рр. ХХ ст. історична школа "Анналів" – 4–5-те покоління, модернізм – нова історична наука (термін сформувався в рамках третього покоління школи "Анналів" у 60-х рр.), постмодернізм – лінгвістичний поворот, який прийшов з Італії і США і пов'язаний із таким напрямом в школі "Анналів", як вивчення історії повсякденності, повсякденного життя. Наш час – це час панування пост-постмодернізму [2в, гл. V].

Усі ці напрями стоять на плечах неокантіанства. Ось чому ми категорично не згодні з тим російським істориком, який написав, що "... останні неокантіанці вешталися світом у 40-х рр. ХХ ст."

Усе написане вище – це зовнішня сторона історіографічного процесу в світі ХХ – поч. ХХІ ст.

А внутрішня?

Німецький філософ І.Кант у ХVІІІ ст. сказав: "Історія має сенс тільки тому, що це історія людини". Неокантіанські школи в історіографії і соціології, найбільше – баденська, представлена В.Віндельбандом і Г.Ріккертом; школи, які виникли в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст., в умовах надзвичайного ускладнення можливостей виживання людини, зробили все, аби показати людину як суб'єкта історії, найбільше

зробили для розробки проблем епістемології історії, наголосили на суб'єктивності історичного пізнання, довели, що "... ступінь пізнаваності об'єктів науки залежить від пізнаючого їх суб'єкта, його професіоналізму, ерудованості, точок зору, особистих здібностей та інше" [2, с. 188–189; 2а, с. 181; 2б, с. 79; 2в, с. 142].

В епістемології історії головним надбанням ХХ ст. була міждисциплінарність. За неї у французькій науці боролися Е.Дюркгейм (синтез результатів усіх наук про людину повинна здійснювати філософія) і А.Берр (синтез – справа історії). Погляди на те, що таке предмет історії і методи її пізнання, які панують сьогодні, були напрацьовані не самими істориками, а етнологами й антропологами.

Аби підступитися до цих термінів, передусім необхідно згадати абсолютну зміну уявлень вчених щодо поняття "культура". В ХІХ – першій пол. ХХ ст. культурою вважалися досягнення "високочоліх" у галузі мистецтва, літератури, філософії, науки. Культура аж ніяк не пов'язувалася з історією економіки і соціальною історією. Етнологи й антропологи, вивчаючи так звані "холодні суспільства", життя племен і народів обох Америк, Африки, Океанії, звернули увагу на сталість їх традиційних форм співіснування, на те, що всі форми життя цих народів у найтісніший спосіб зв'язані, переплетені. "Вивчення побуту, господарства, систем обміну ... показує, що всі ці форми життєдіяльності неможливо зрозуміти без проникнення у міфологію, релігійні вірування і магічну практику. І так само соціальна організація і взаємодія між племенами і кланами нерозривно пов'язані з тією картиною світу, яка лежить в основі усякого їх існування, починаючи від сімейного і сексуального життя і кінчаючи народними переказами і святами, уявленнями про потойбічний світ, про час, про сутність людини" [3, с. 6].

Дослідження антропологів поширили поняття "культура" на незрівнянно більш широке коло явищ і позбавили його оціночного характеру, традиційного протиставлення культурності безкультур'ю. Ці уявлення антропологів почали впливати на істориків. У 1924 р. один із засновників школи "Анналів" пише працю "Королі-цілителі", про здатність французьких монархів методом накладання рук виліковувати золотуху. Сюжет був підказаний братом-лікарем. М.Блок вивчає не лише магію і забобони, а й своєрідне розуміння природи королівської влади і соціальних відносин.

Голландський історик Й.Хейзинга ще раніше від М.Блока, у 1919 р., в роботі "Осень середньовіччя" (рос. переклад (М., 1988)) пояснює феодальні соціальні і правові інститути через світосприйняття людьми середньовіччя часу, оцінку права, стосунків між поколіннями, розуміння світу (космосу) й історії. Усе це найяскравіше прояви-

лося в роботі Е.Ле Руа Ладюрі (3-тє покоління школи "Аналів") "Монтаю". Робота присвячена мешканцям села, історії села кін. XIII – поч. XIV ст., яке було вражене єрессю катарів. Залишилися товстенні томи допитів мешканців Монтаю інквізицією. Робота набула всесвітнього розголосу, перекладена не менш як на 20 мов світу, її загальний наклад 2 млн. Сам Ф.Міттеран із захопленням читав її.

Таким чином, антропологічний підхід до історії був прямо протилежним традиційному, позитивістському, який Арон Якович назвав часом "незайманості" історичної науки. Метри позитивістської історіографії були впевнені, що "історія робиться за документами", розробили правила аналітичної і синтетичної роботи над ними. До "метафізичних проблем історіографії" вони відчували глибоку відразу: висновки самі сформулюються, коли покоління істориків вивчать усі документи [7; 7а; 7б, с. 14–19].

Неокантіанці В.Віндельбанд та Г.Ріккерт внесли безцінний внесок в розробку проблем теорії і епістемології історії, показали роль пізнаючого суб'єкта, історика у відтворенні минулого, специфічність утворення історичних категорій, протилежність методів наук про природу і наук про людину.

Й.Хейзинга і Кроче розробили вчення про історичне пізнання як своєрідне пізнання цивілізації, до якої належить історик. Шпенглер говорив про принципову неможливість наукового пізнання істориком інших культур, крім тієї, до якої він сам належить.

Історико-антропологічне пізнання, яке сформувалося на сьогодні, уявляє собі процес пізнання як діалог двох культур: культури, до якої належить сам історик, час його життя і культури, яку він вивчає. Як писав Л.Февр, це "постійний діалог людей, що живуть нині, з людьми інших епох і культур", від цього залежить постановка проблем істориком, з якими вчений звертається до минулого, запитальник, пошук нових джерел в архівах і нових типів джерел і невпинна робота над поняттями і категоріями, які безперервно змінюються у часі. А.Я.Гуревич писав: "Такі основоположні поняття, як суспільство, господарство, влада, держава, право, віра, свобода і залежність, бідність і багатство, переживали суттєві трансформації в ході часу, і було б глибоко помилковим і антиісторичним застосувати їх при вивченні далекого минулого, не вдумуючись у специфіку їх сприйняття людьми цього минулого. Всі ці і подібні ним поняття набувають свого внутрішнього змісту тільки при розгляді їх у більш широкому контексті культури" [5, с. 7].

Це і є історико-антропологічний підхід до минулого. Школи історичної антропології існують в багатьох країнах світу: у Франції, Німеччині, Італії, Англії, Польщі, Росії. Протягом останніх десятиліть у світі створено тисячі праць, які дали можливість висвітлити такі

аспекти духовної і матеріальної культури минулого, які були поза увагою істориків минулих поколінь.

Сам Арон Якович найбільше зробив для переосмислення таких понять, як "середньовічний" і "феодальний" в роботах "Проблеми генезиса феодализма" (1967) і "Генезис феодализма" (1970). Суть цього переосмислення стисло викладено нами в рецензії на автобіографічну книжку А.Я.Гуревича "История историка" [8, с. 200].

Робота вельмишановного мого колеги по кафедрі всесвітньої історії Ужгородського держуніверситету Михайла Петровича Тиводара "Етнологія" – це цінне дослідження. Даючи на кількох сторінках визначення предмета "етнологія" він підкреслено зводить ці визначення у три рядки – "етнологія – наука про етноси – народи, їх культуру і побут, етнічні стереотипи та механізми виникнення, функціонування і взаємодію етнічних спільнот (етногенез і етнічні процеси)" [12, с. 7–11].

Етнологія була і залишається спеціальною історичною дисципліною, а робота М.П.Тиводара є блискучим взірцем теорії етнології. Зараз спеціальних історичних дисциплін нараховують десятки – це науки як гуманітарного, так і негуманітарного профілю, включаючи фізику, математику, геологію, астрономію, генетику тощо.

У Сорбонні та інших французьких вишах географію викладають майже в тому ж обсязі, що й історію. Який чудовий взірець гео-історії дав Фернан Бродель у своїх працях, наприклад у "Матеріальній цивілізації XV–XVIII ст." Та це історія не лише того, що люди їли, як розповсюджувалися світом сільськогосподарські культури, як потрапляли в Європу напої і прянощі Сходу, як виглядало житло багатія і бідняка, як складався вигляд міста, ринкові шляхи, ярмарки, їх матеріальне оснащення і фольклор... Це історії "трьох швидкостей", а чи не 33 (?) історичного часу, історія функціонування економіки Старого порядку, зародження і становлення всередині його нових класів. Жодним словом Ф.Бродель не згадує "Французьку революцію кінця XVIII ст.". Логіка ж його аналізу підводить до тези про її неминучість.

Давно назріла потреба у створенні нової загальної концепції історії України. Концепція М.С.Грушевського, який уявляв собі український історичний процес – закономірним, поступовим, безперервним рухом України до здобуття незалежності в світлі сучасних постмодерністських парадигм, вичерпала себе.

О.П.Толочко і Г.В.Касьянов й інші вчені Інституту історії України НАНУ накидали своє бачення концепції історії України: це історія сільської і міської цивілізації, це нелінійний процес, який йшов з розривами наступності, не мав наскрізної ідеї тощо.

Щоб підняти таку концепцію, треба принаймні запросити половину французьких вчених "Будинку наук про людину". Я бажаю історикам, які вчаться в педуніверситеті ім. М. Драгоманова, скоріше набувати гідної кваліфікації, передусім лінгвістичної підготовки, і прилучатися до вирішення нагальних загальноукраїнських завдань.

Література

1. Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус?.." / Ю. Л. Бессмертный // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории / под ред. Ю. Л. Бессмертного и М. А. Бойцова. – М., 1997.

2. Гуревич А. Я. М. Блок и "Апология истории" / А. Я. Гуревич. – М., 1986.

2а. Эксле О. Г. Что такое исторический источник / О. Г. Эксле // *Munuscula*. – М., 2004.

2б. Marrou H.-J. De la connaissance historique / H.-J. Marrou. – P., 1954.

2в. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.) / Л. В. Таран. – Ніжин, 2009.

3. Гуревич А. Я. Предисловие / А. Я. Гуревич // *Словарь средневековой культуры* / под ред. А. Я. Гуревича. – М., 2003.

4. Гуревич А. Я. Предисловие // *Словарь...*

5. Гуревич А. Я. Предисловие // *Словарь...*

6. Исаевич Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. / Я. Д. Исаевич // *Федоровские чтения*. 1976. Читатель и книга. – М., 1978.

6а. Модерністські підходи, властиві книзі Ісаєвича Я.Д. "Україна давня і нова. Народ, релігія, культура". – Львів, 1996.

6б. Рец. на неї: Таран Л. В. Українська самоідентифікація, українська історія / Л. В. Таран // *Сучасність*. – 1999. – № 4.

7. Ланглуа Ш. В. Введение в изучение истории / Ш. В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. – СПб., 1899.

7а. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Ш. Сеньобос. – М., 1907.

7б. Їхні погляди проаналізовані нами. Див.: Таран Л. В. Французька історіографія (80-ті рр. XX ст.) / Л. В. Таран. – К., 1991.

8. Таран Л. В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича "История историка") / Л. В. Таран // *Укр. історич. журн.* – 2007. – № 4.

9. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е гг. XIX – 40-е гг. XX ст. / Л. В. Таран – К., 1994.

10. Таран Л. В. Марксизм в історичній науці / Л. В. Таран // *Література і культура Полісся*. – Ніжин, 2009. – Вип. 56.

11. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті роки XIX – поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. – Ніжин, 2009.

12. Тиводар М. Етнологія / М. Тиводар. – Ужгород, 1998.

Трансформації у духовній сфері людності Північного Лівобережжя бронзової доби, або Про що говорять артефакти?

Стаття присвячена проявам модерних і традиційних явищ у царині духовної культури Північного Лівобережжя в добу бронзового віку.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, духовна культура, релігійні культури, орнамент.

Статья посвящена проявлениям современных и традиционных явлений в сфере духовной культуры Северного Левобережья во время бронзового века.

Ключевые слова: Северное Левобережье, духовная культура, религиозные культуры, орнамент.

The article is devoted to the displays of the modern and traditional phenomena in the spiritual culture of North Left-bankness in time of bronze age. pattern among Middlednieper and Sosnytzia tribes appears.

Key words: North Left-bankness, spiritual culture, religious cults, decorative pattern.

Духовна сфера є специфічною особливістю, притаманною лише людині. Її витoki сягають часів завершення процесу антропосоціогенезу, коли на Землі постала істота нового типу: істота мисляча, соціальна. З появою Гомо сапієнс людство увійшло в нову еру освоєння і осмислення довкілля, коли відображення дійсності почало відбуватися крізь опосередковані образи. В означеній сфері суспільної свідомості протягом кам'яного віку відбулося внутрішнє логічне роздвоєння: одна лінія поклала початок духовному осмисленню світу у художній творчості, яка матеріально втілилась у пам'ятках мистецтва як складової раціональних знань. Інша лінія віддзеркалилась у релігійно-міфологічній свідомості, коли людина, не маючи змоги пояснити певні явища довкілля на підставі раціонального, вдавалась до творення іншого, ірраціонального світу – світу різноманітних фетишів, ідолів, наділяючи їх міфічною силою. Однак ще досить тривалий час обидві лінії лишалися внутрішньо єдиними.

Реконструкція духовної сфери буття людини на підставі археологічних джерел стикається зі значними труднощами, зумовленими їхньою специфікою. Від часів первісності лишилися лише "німі" свідки історії – артефакти. Водночас за кожною річчю стоять люди – зі своїм світосприйманням, усвідомленням власного буття і, відповідно, кожній

речі, окрім конкретного функціонального призначення, притаманна певна семіотична властивість. Тож виникає питання: як ті чи інші артефакти співвідносяться з духовною сферою? Наприклад, антропоморфні зображення на кам'яних стелах або орнаментация на кераміці: в одних випадках мають місце реалістичні творіння, а в інших – стилізовані образи людей, рослин, тварин. Їх тлумачення як реальних об'єктів є неоднозначним, гіпотетичним. В них все є символічним, умовним, реальні образи, людська свідомість, рука майстра трансформовує у знакові символи, семантичне навантаження котрих достеменно було відомим лише їхнім авторам-творцям.

В окресленій ситуації речі можуть "заговорити" якщо постають у складі певного історичного контексту. Річ як поодинокий артефакт не має змістової інформації про духовний світ людей, які її виготовили або нею користувались. Зміст речі ... розкривається через знання контексту, в якому річ функціонувала та створювала певний настрій [1]. Таким контекстом є рівень соціально-економічного розвитку населення Північного Лівобережжя бронзової доби та його етнічний склад, господарське та етнокультурне середовище, у якому речі створювались, передаючи образ свого часу.

Предметом аналізу у пропонованій статті є духовна складова буття населення Північного Лівобережжя бронзової доби, а об'єктом – комплекс речових джерел для реконструкції конкретних проявів духовності у її традиційному і модерному аспектах. Територіальний вимір комплексу археологічних джерел охоплює адміністративні межі Чернігівщини та Сумщини, які є найпівнічнішими областями Лівобережжя України.

Бронзовий вік на Північному Лівобережжі починається на межі III та II тис. до н.е. Попередні культури дніпродонецької історико-культурної області, які займали у неоліті західну частину регіону та ямково-гребінцевої кераміки, населення якої обіймало північно-східні території Лівобережжя, змінюються культурами бронзової доби: середньодніпровською шнурової кераміки, сосницьким варіантом східнотшинецької культури та мар'янівською культурою. Остання генетично пов'язана з неолітом ямково-гребінцевої кераміки. З утвердженням цих культур на Півночі Лівобережжя починає торувати шлях відтворювальне господарство. Це означало якісні зрушення у виробничій сфері та суттєві модерні трансформації у царині духовної культури. В умовах переходу до нових видів господарської діяльності – землеробства і скотарства змінювався зміст суспільної свідомості. Об'єктом відображення стає не лише Природа, як це мало місце за привласнювального господарства мисливсько-рибальсько-збиральницького спрямування, а й модерні господарські і суспільні відносини. У світоглядних

уявленнях вони трансформуються у символи, які втілюють нові культури та обряди, з'являються перші культові споруди в межах поселень. В сенсі зазначеного звертають увагу розкопані С.С.Березанською культові будинки сосницької культури поблизу хутора Пустинка Чернігівського району. Загалом на поселенні нею виявлено і досліджено 35 різноманітних споруд. Серед них є житлові приміщення, господарські будівлі та вищезазначені культові. Обидві споруди розташовувалися порівняно далеко від берегової смуги та відокремлено від решти жител і не мали поруч себе приміщень господарського призначення. Відрізнялись вони від решти жител не тільки формою, але й устроєм. Перше приміщення зведене у західній частині поселення на підвищеній ділянці берега на відстані 20 метрів від води, мало форму ротонди діаметром близько 10 м. В середині нього, у центральній частині, знаходилося 4 ями, які утворювали неправильний чотирикутник розмірами 3,5 x 4 метри. У межах чотирикутника на підлозі приміщення був акуратний довгастий рівчачок завглибшки 30 см, завширшки – 50 см та завдовжки 3 м, засипаний уламками зернотерок у кількості 120 одиниць. Уламки були випалені, однак ні сам рівчачок, ні навколишній простір не мали слідів вогню, а отже, зернотерки випалювались десь на стороні. Знайдені серед них і фрагменти кераміки з рослинним мотивом та відбитками зерен пшениці. Дно рівчака засипане золою і дрібними кальцинованими кістками. Можна погодитись із припущенням С.С.Березанської, що скупчення в одному місці такої великої кількості обпалених зернотерок, принесених сюди з різних жител селища, засвідчує появу у сосницьких племен землеробського культу [2], який відправляли у спеціальних культових приміщеннях.

Друге приміщення розташовувалося у східній частині поселення також окремо від жител на значній відстані від берега. Воно мало незвичну п'ятикутну форму, заглиблювалось на 1,25 м у материк і витягнуте за довгою віссю з півночі на південь. До південної стіни зроблена невелика (3 x 5 м) трикутна прибудова, у центрі якої знаходився жертвник округлої форми діаметром 50 см та завглибшки 5 см. Його дно та стіни обмазані товстим шаром глини і випалені. У середині заглиблення, яке слугувало вітарем, було скупчення золи світлого кольору, а поруч знаходились уламки товстостінного, пишно орнаментованого посуду. У самому п'ятикутному приміщенні знайдені два відкритих вогнища і шість поховань кальцинованих кісток під підлогою у грушеподібних ямках, обмазаних глиною. Заповнення являло собою суміш кальцинованих кісток, золи та сажистого піску з дрібним вугіллям. У різних місцях вздовж стін знайдено декілька

уламків посудин – тонкостінних, з лощеною поверхнею і багато-орнаментованих [3].

Особливості архітектурної форми приміщення, відсутність у ньому традиційних купольних печей і традиційного культурного шару у вигляді великої кількості керамічного посуду, кісток тварин, кам'яним "жертвником" у трикутній прибудові та значної кількості поховань дає підстави припустити його призначення для здійснення ритуальних церемоній, пов'язаних з культом мертвих предків. Вочевидь, артефакти засвідчують зародження віри у духів померлих прабатьків, які допомагають людям сущим. Ймовірно, це був культ чоловічих предків.

Новим явищем у царині духовної культури Північного Лівобережжя стала поява у межах житлових приміщень невеликих сімейних жертвників. Зокрема, у житлі №5 того ж таки селища Пустинка поруч із вогнищем розміщувалась кам'яна вимостка округлої форми, вкрита шаром необпаленої глини. На неї покладено два глиняні вальки яйцеподібної форми. З часом аналогічні сімейні жертвники виявлені і в інших житлах Пустинки [4], яка є еталонною пам'яткою усєї сосницької культури. У власній оселі патріархальна сім'я поклонялася духові домашнього вогнища. Поряд з останнім розташовувався невеликий вівтарик. Жертвоприношення здійснювалось колосками злакових культур або глиняними паляничками з домішками зерен. Інколи забивались тварини або птахи, приносили у жертву і їх глиняні подоби. Водночас як домашні жертвники, судячи з наявних артефактів, використовували і власне вогнище, під якими в ході археологічних досліджень на Волинцевому, Гришевці, Долинському, Іванівці, Пустинці, Сосниці (урочище Боромка) виявлені уламки зернотерок, серпів, прясел, глиняних ложок, вотивних посудин [5]. Такі обрядові дії мали, за уявою землеробів і скотарів бронзової доби, задобрити сили зла, забезпечити у майбутньому приріст родини, худоби, отримати високий врожай.

Своєрідну групу культових речей доби бронзи на Північному Лівобережжі складають мініатюрні посудини. Вотивний характер засвідчують їхні знахідки на поховальних пам'ятках. За приклад можуть слугувати виявлені в ході археологічної розвідки поблизу с.Рудня Ріпкинського району на дюнному узвишші 20 мініатюрних посудин середньодніпровської культури зі скупченням кальцинованих кісток; на відстані 0,5 км від селища Пустинка також на дюнному підвищенні знайдено велику кількість кальцинованих кісток, пряслиця, фрагменти кераміки та велика кількість мініатюрних посудин. Саме у цьому місці знаходився могильник Пустинського поселення [6].

Одним з модерних проявів населення Північного Лівобережжя у духовній культурі бронзової доби стало урізноманітнення варіантів

обрядових дій, в яких виявлялися уявлення про незалежну від тіла душу. На цьому традиційно ґрунтувався поховальний обряд за варіантом інгумації, а тепер до нього додався й варіант кремації. У попереднього неолітичного населення дніпродонецької культурно-історичної області поховання були колективними, від 2 до 13 в одній могилі випростані на спині та посипані червоною охрою [7]. У населення культури ямково-гребінцевої кераміки теж мав місце обряд поховання у випростаному на спині стані з посипанням червоною охрою, але самі поховання поодинокі [8]. Червона охра імітувала вогонь, очищення ним і майбутнє відродження.

Бірітуалізм поховального обряду яскраво проявився саме на Північному Лівобережжі, коли з початком бронзової доби разом з традиційними ґрунтовими похованнями за межами поселень вперше почали зводитись спеціальні поховальні споруди – кургани. Вони засвідчили значні соціально-економічні зміни у суспільстві бронзової доби, закріпили їх у певній релігійно-міфологічній системі, символом якої, власне, і стали. Їх спорудження вимагало від будівничих ґрунтознавчих знань і вмінь, певного порядку та технологічної послідовності. Водночас можна говорити й про складну семантику курганних споруд у системі релігійно-міфологічних уявлень їх архітекторів і будівельників. У сучасній археології курган трактується як символічне втілення Всесвіту з трьома його складовими: нижній світ – могила – світ померлих; середній світ, тобто поверхня, на якій споруджено курган, – це наземний, земний світ, світ живих; горішній світ – курганний насип – то небесна сфера, світ небожителів [9]. Ритуал поховання під курганами передбачав для покійника досягнення вічного блаженства або відродження і перевтілення в іншому, потойбічному світі. Сама поховальна споруда символізувала вічне житло, в якому забезпечувалися умови для відродження [10].

Перші поховання під курганами на Півночі Лівобережжя з'являються у населення середньодніпровської культури шнурової кераміки. Вони невеликі за розмірами – заввишки від 0,5 до 1,5 метри і діаметром у 10–15 метрів. Тільки поодинокі з них, як-от Долинка, Стретівка, мали висоту до 3-х метрів та діаметр у 30 метрів. Насип оперезувався ровиком. Під ним археологи знаходять сліди кострищ, які розкладалися з метою очищення вогнем і здійснення тризни за померлими. На відміну від неолітичних традицій випростаних поховань середньодніпровці репрезентують обряд поховання у зігнутому стані на боці і тільки зрідка мають ще місце поховання з тілами, випростаними на спині [11].

Поховальний обряд виступає як одна з форм релігійних вірувань, пов'язаних з культом предків. За варіантом інгумації тіло покійника

орієнтувалося за сторонами світу, мала місце варіативність у позиції положення рук та ніг. Еталонним у сенсі зазначеного є досліджений В.А.Іллінською курган сосницького варіанту східнотшинецької культури біля с.Хар'ївка Путивльського району на Сумщині. У відносно невисокому кургані 0,7 м та діаметром у 24 метри знаходилося 4 покійники. Поховання №1 містилося у південній частині кургану, а кістяк орієнтований головою у північному напрямку. Зігнуті у ліктях руки покладено на груди, а сам покійник покладений на лівий бік у зігнутому стані. Біля ліктя правої руки знаходилась невелика кам'яна сокира клиноподібної форми. У похованні №2 кістяк покладений аналогічно першому, але голова орієнтована на південний захід. Поховання №3 та №4 збереглися погано, але у четвертому похованні тіло теж покладено на лівий бік у зігнутому стані, однак голова орієнтована на північний схід. Поруч зберігалися типові для сосницької культури тюльпаноподібні посудини з прокресленим орнаментом [12]. Біля них виявлені сліди тризни: залишки кострища, кістки жертвенних тварин та уламки ритуального посуду [13]. Тобто помітне місце у ритуалі відводилося вогню.

За обрядом кремації на поховальних пам'ятках Північного Лівобережжя простежуються два різновиди поховань: в урнах і ґрунтових ямах. Кремація померлого відбувалася як на місці поховання, так і осторонь. Відсутність випаленого ґрунту довкола поховань середньодніпровської культури шнурової кераміки Мис Очкінський на Сумщині, Євминка на Чернігівщині та інших вказують на переживання останнього різновиду поховань. Кальциновані кістки з попелом висипалися як у спеціальні посудини – урни і закопувалися на глибину 0,6–0,9 метра від поверхні землі, так і до ямок конічної або округлої форми [14]. Покійників супроводжував у потойбічний світ поховальний інвентар зі зброями праці, посуду, зброї та прикрас. При цьому звичайні побутові речі набували сакрального значення. Гіпотетично можна припустити віру людей у те, що душа покійника під час спалення разом з димом піднімалася до неба, поєднуючи підземний, земний та небесний світи.

Одним з джерел розкриття духовного світу людності бронзового віку є орнамент на керамічному посуді. У візерунках на посудинах містився певний набір знаків та ідеограм, притаманних населенню тієї або іншої культури. В орнаментальних візерунках втілювались не лише естетичні смаки і нахили їх творців, а й містилась якась світоглядна позиція, хоч і у прихованому вигляді. З неолітичного часу на Півночі Лівобережжя утвердилась традиція гребінчасто-накольчастої орнаменталії керамічного посуду. Зокрема, у дніпро-донецького населення набуває поширення посуд, орнаментований прокресленими лініями та овальними наколами. У посудинах племен ямково-

гребінцевої кераміки чергування ліній, ямок змінювалося горизонтальними рядами гребінцевих відбитків. Ямки нерідко накладали на стики стрічок, з яких ліпилася посудина [15]. В бронзову добу у населення мар'янівської культури, генетично пов'язаної з неолітом ямково-гребінцевої кераміки на її ранньому етапі орнамент традиційно являв собою ряди округлих ямок і "гусеничок", нанесених відбитками короткої палички. Декорувалася вся поверхня від денців до вінців. На пізніх етапах розвитку цієї культури новим явищем стає поява зубчастого штампку, а також "перлин", утворених нанесеними зсередини вдавненнями [16].

Система орнаментативної середньодніпровської культури шнурової кераміки та сосницького варіанту східнотшинецької культури віддзеркалювала нові явища в соціально-економічному житті населення регіону, зокрема, появу землеробства і скотарства. Серед найпоширеніших візерунків – прокреслені горизонтальні та діагональні ряди виконані паралельно вінцями і розташований нижче пояс трикутників. У середньодніпровській культурі трикутники мали як вільне поле, так і штриховку косими лініями та крапками; є і мотив ялинки. На багатьох посудинах орнамент виконаний відбитком шнура. На посудинах сосницької культури шнуровий орнамент, прокреслені лінії, трикутники, овали доповнювались ще й наліпними шишечками [17]. У семантичному сенсі шнуровий орнамент символізував домостікованих тварин, адже шнуровий батіг є атрибутом скотаря. Мотив трикутника вважається символом землі, а трикутники із крапкою всередині або заштриховані, ймовірно, означали зоране поле.

Звертає увагу відсутність у орнаментальних мотивах на керамічному посуді населення мар'янівської, середньодніпровської та сосницької культур солярної символіки. На відміну від населення індоіранського походження, серед якого були поширені хрестики, коло з променями, свастики та інші солярні знаки, у прафінно-угрів та прабалто-слов'ян Північного Лівобережжя вони не фіксуються. Пояснити це можна значно пізнішим поширенням відтворювального господарства в цьому регіоні порівняно з центральними та південними регіонами країни і відносно слабкими контактами Задесення і Засейм'я зі своїми південними сусідами.

Література

1. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К., 1999. – С. 204.
2. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К., 1972. – С. 34.
3. Там само. – С. 35.

4. Давня історія України : в 3 т. – К., 1977.
Т. 1. – 1977. – С. 514.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К., 1972. – С. 36–37.
6. Там само. – С. 39–41, 43, 65–66.
7. Матюшин Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М., 1996. – С. 48.
8. Давня історія України : в 2 т. – К., 1994.
Т. 1. – 1994. – С. 43.
9. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К., 1999. – С. 200.
10. Давня історія України : в 3 т. – К., 1997.
Т. 1. – 1997. – С. 361.
11. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985.
Т. 1. – 1985. – С. 369.
12. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С. 60.
13. Там само. – С. 70–71.
14. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985.
Т. 1. – 1985. – С. 374.
15. Історія Української культури : в 5 т. – К., 2001.
Т. 1. – 2001. – С. 123.
16. Археология Украинской ССР : в 3 т. – К., 1985.
Т. 1. – 1985. – С. 399.
17. Словник-довідник з археології. – К., 1996. – С. 246, 275.

Розвиток поглядів на проблему походження Русі у працях Бориса Грекова

Стаття розкриває генезис становлення концепції походження Русі в науковій спадщині відомого радянського медієвіста Бориса Грекова.

Ключові слова: теорія, історія середніх віків, ідеологія, тоталітарна система.

Статья раскрывает генезис становления концепции происхождения Руси в творческом наследии известного советского медиевиста Бориса Грекова.

Ключевые слова: теория, история средних веков, идеология, тоталитарная система.

The paper is focused on the development of the theory of Rus origin in the scholarly heritage of the famous Soviet researcher of Middle ages Borys Grekov.

Key words: theory, historiography, Middle ages, ideology, totalitarian system.

У період становлення радянської влади проблеми середньовіччя мало цікавили радянське політичне керівництво. Галузь медієвістики на загальному фоні політичного контролю науки залишалася доволі маргінальною. Завдяки цьому "буржуазні спеціалісти" в переважній більшості пережили всі перипетії бурхливих 20-х і виявилися потрібними для історичної науки в другій половині 30-х рр. Так, в лютому 1936 р. при відкритті Інституту історії АН СРСР на базі ліквідованої Комакадемії, його перший директор М.Лукін визначив загальну програму розвитку і діяльності інституту, в якій важлива роль відводилася ідеологічній боротьбі проти буржуазної науки з позицій марксистсько-ленінського матеріалістичного світобачення. Для реалізації цієї програми знайшлося місце й радянським медієвістам.

З початку мова йшла про німецьких і японських фальсифікаторів історії. На думку М.Лукіна, "інституту потрібно було працювати над темами оборонного значення" – ідейної "оборони" країни, тому що до нападу на неї, згідно з офіційною доктриною, готувалися Німеччина, Японія, Польща. А отже, вченим необхідно було зайнятися вивченням історії німецької експансії у Східній Європі й Азії. В програмі М.Лукіна було сформульоване чітке політичне замовлення, на яке слід було миттєво реагувати. Медієвістика виявилася необхідною і корисною для влади. Показовим стало те, що тепер "ангажованими" були не "майстри широких соціальних узагальнень", а й серйозні вчені з репу-

тацією вузьких, але добротних академічних спеціалістів. Вони знали правила гри, які в 30-ті рр. співпадали з правилами виживання. При цьому говорити про якийсь "творчий" підхід до оволодіння марксизмом не доводилось. Варіант був один – директивний.

На середину 30-х рр. для медієвістів старої школи та їх учнів, котрі вписалися в соціалістичну дійсність, змінився не лише зміст науки, її хронологічні рамки, трактування основних подій та понять, але й сама історична дійсність. В результаті було визначено дві основні форми ідеологічної боротьби – історіографічна (розвінчання фашистських фальсифікацій) і конкретно історична (створення праць, які дають огляд історичних подій з "правильної" точки зору). При цьому історик працював за принципом "вранці – в газеті, ввечері – в монографії". Тим самим медієвістика стала прив'язаною до ідеологізованої радянської історіографії М.Покровського, який культивував історіографію як відверту форму ідеологічної боротьби з буржуазною наукою на історичному фронті [1].

Прихід до влади в Німеччині нацистів на чолі з Гітлером в цілому супроводжувався антислов'янською і русофобською риторикою. Норманська концепція тепер як ніколи стає домінуючим аргументом у плані неповноцінності слов'янської раси, неспроможності створення власної державності й управління нею. Академік Б.Греков неодноразово відзначав активізацію напередодні та в перший період II Світової війни норманської теорії. В працях західних авторів особливо наголошувалося на тому, що "російський народ – народ не історичний, нездатний до державного і культурного будівництва" [2]. Перед радянською історичною наукою ставилося політичне завдання раз і назавжди розробити справжню "наукову" концепцію утворення Давньоруської держави.

В 1939 р. провідні радянські історики на виконання постанови Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР, зауважень Сталіна, Кірова і Жданова на конспекти підручників з історії, з постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26 січня 1936 р. та постанови від 14 листопада 1938 р. "О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском "Краткого курса истории ВКП(б)" опублікували колективну працю "Против исторической концепции М.Н.Покровского" [3]. Одним з авторів збірника був Б.Греков, який у статті "Киевская Русь: проблемы происхождения русского феодализма у М.Покровского" звинуватив основоположника марксистської історичної науки у ліквідації "імперії Рюриковичей". Б.Греков наголошував, що Київська держава, або "імперія Рюриковичів", – варварська держава, яка зуміла підпорядкувати собі величезні простори, населені різними народами, переважно східними слов'янами. Ця варварська держава змінила родовий лад з

наявністю численних племен, що перебували в постійній хронічній ворожнечі між собою, тим самим ослаблюючи себе і стаючи легкою здобиччю сильніших сусідів. Б.Греков писав: "Порівняно з родовим ладом період існування Київської держави був періодом концентрації сил, грізних для оточення, щойно утворених або вже сформованих держав" [4]. Цим вчений хотів показати самобутній характер Давньоруської держави, її унікальну роль у процесах всього європейського державоутворення. Далі автор вдається до нового прийому в радянській історіографії – залученні фольклорних джерел. Так, "уявлення М.Покровського про Київську Русь, – писав Б.Греков, – сильно контрастують з розповідями руських билин". "Всі відомі богатирі давнини тягнуться в стольний Київ-град, до київського князя Володимира. Серед них і народний улюбленець, селянський син Ілля Муромець. Він ніколи не забуває того, що він селянський син, за селян він готовий битися і з самим Володимиром. Та якщо вороги загрожують руській землі, Ілля йде захищати її разом з іншими богатирями. Ілля не жаліє ворогів і не знає поразок. Він створює славу і Києву, і князю Володимиру" [5].

Отже, Б.Греков ставить за мету довести, що не варяг Володимир Святославич, а слов'янський селянин Ілля є справжнім героєм київського періоду. Ілля є символом національних автохтонних сил, які й відіграли вирішальну роль у створенні Руської держави. Скандинави-варяги, до яких належав Володимир, хоч і відігравали важливу роль у державній організації, повинні завдячувати тому, що вчасно зрозуміли свою роль, покладену на них слов'янами, і прийняли руську (місцеву) культуру, втративши своє варязьке обличчя.

Саме цей стержень був покладений в основу греківської концепції походження Давньоруської держави. Однак такий концептуальний підхід Б.Грекова не був абсолютно новим в історіографії. Багато в чому він перегукується з точками зору С.Соловйова та В.Ключевського, які розглядали утворення держави як ряд спонтанних, хаотичних процесів у середині самої країни; надавали норманам другорядної ролі каталізатора або "бабки-повитухи" [6]. Насамкінець, Б.Грекову причепили ярлик норманіста [7].

Роботу над киево-руськими студіями Б.Греков розпочав ще на початку 30-х рр., коли в ході дискусій про соціально-економічні формації виявилася відсутність бодай жодної обґрунтованої теорії походження та розвитку феодальних відносин в Росії [8]. В 1933 р. Б.Греков виступив з доповіддю в Академії наук про початковий період у розвитку руського феодалізму. Він стверджував, що питання про феодалізм полягає не в тому, існував він чи ні, а в тому, коли він виник. На його думку, цілком прийнятним було б розширити феодальну епоху, починаючи з перших століть Київської держави. Але

при всьому він розглядав Київську державу в доволі примітивній формі, без чітко виражених соціально-класових відносин. Головне, чого досягнув історик, полягало в тому, що він перевів увагу дослідників з міста на село, з князів і купців на селян, які були автохтонним населенням [9]. "Ми дійсно звикли, – писав Б.Греков, – в цей період нашої історії більше уваги звертати на швидкий ріст торгових обігів на великих водних шляхах, на значущість князівських, боярських і церковних скарбів... Цей блиск часто заважав дослідникам бачити справжню сутність господарської бази суспільства" [10].

Наступною, вартою уваги, спробою аналізу проблем Давньої Русі з позицій марксистської методології стала доповідь Б.Грекова "Рабство і феодалізм в Давній Русі", а також подальша дискусія, що спалахнула в стінах Державної академії матеріальної культури в 1934 р.

В дискусії особливого значення надавалося проблемі норманського завоювання. Майже всі учасники дискусії визнавали факт завоювання Русі норманами. Зокрема М.Мартинов стверджував, що варяги прискорили процес розкладу первіснообщинного ладу і утворення класового суспільства слов'ян [11]. Дане твердження вчені підкріпили роботами К.Маркса "Секретна демократія" та "Німецька ідеологія". Головним же в дискусії виявилось питання соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства, а не генеза його державності. Дослідження механізмів утворення держави знаходились на другому плані. Вивчаючи роботи Маркса, Б.Греков дійшов висновку, що германці і східні слов'яни відіграли однаково важливу роль у світовій історії у відповідних частинах Європи. Намагаючись укріпити цей паралелізм, він стверджує, що східні слов'яни також обійшли рабовласницьку стадію розвитку. Обидва народи прийшли до феодалізму прямо з первіснообщинного ладу [12]. Щоб заповнити прогалину в історії, Б.Греков розширює феодалізм у Київському періоді. Він критикує тих істориків, які пов'язували появу феодалізму з часом, коли варяги осідали на землю в XIII ст. Б.Греков цілковито розумів, що батько історичного матеріалізму був запеклим норманістом у своїх поглядах на Київську Русь. Але в той же час він доводив твердження Маркса, що імперія Рюриковичів відіграла таку ж важливу роль на сході, як і імперія Карла Великого на заході. Маркс, зокрема, стверджував, що у варягів існувала доволі примітивна суспільна організація. На думку Б.Грекова, хоч вони й відігравали певну роль у Східній Європі, але не були в змозі нав'язати свій спосіб виробництва слов'янам [13].

Отже, відмовившись підкорятися норманізму Маркса, Б.Греков звертає увагу на те, що говорив сам Маркс у своїх провідних працях про роль завоювань в історії різних народів. Згідно з Б.Грековим, Маркс допускає три можливих результати завоювання:

1) завойовник змушує завойованого прийняти його спосіб виробництва;

2) він дозволяє старому способу виробництва продовжувати існувати;

3) відбувається взаємодія або синтез обох суб'єктів [14].

Сутність норманізму Б.Грекова полягає в тому, що Київська Русь була першим аграрним суспільством, тоді як В.Ключевський та М.Покровський бачили Русь як купецьку державу з домінуючим варязьким елементом; греківське розуміння Київської держави було виключно селянським, а це означало, що домінуючими тут були внутрішні чинники розвитку країни. І чим більше принижується важливість торгівлі як економічної основи Київської держави, тим меншого значення набуває норманське завоювання. Оригінальність концепції Б.Грекова полягала в тому, що вчений, створивши незалежний суспільно-економічний фундамент Київської держави, звів нанівець значення питання етнічної належності русів і зробив поступку норманістам. У своїй праці "Феодальные отношения киевского государства" Б.Греков пише, що "цілком можливо, що Русь, яку літописець ототожнює з варягами, також скандинавського походження. При цьому дослідник також не заперечує південного існування Русі, приймаючи таким чином комплексну теорію В.Бріма" [15].

Очолюючи з 1937 р. Інститут історії АН, Б.Греков, як стверджує дослідник Й.Нільсен, розвивав свою теорію без прямого втручання ЦК партії. Партійне керівництво в ті роки мало цікавилось норманським питанням. Тому норманська проблема і не згадувалась у численних декретах, підписаних у 30-ті рр. щодо підручників з історії в школах. В 1938 р. А.Шостаков видав підручник для початкової школи. В підручнику повідомлялося, що в IX ст. північні слов'яни були підкорені бандами грабіжників-варягів, які прийшли "із-за моря". Іноді слов'янам вдавалося відкинути їх назад за море. Але не надовго. Більш міцні сили варягів поверталися і знову встановлювали свою владу над слов'янами. В тому ж році на сторінках журналу "Історик-марксист" з'являються статті В.Пархоменка, який з гіркотою згадує дискусію 1933 р. і наголошує, що не менше 17 експертів одноголосно визнали норманське завоювання історичною реальністю [16]. З того часу концепція Грекова піддається різкій критиці. З наближенням війни такий "антинорманізм" Б.Грекова стає занадто абстрактним для будь-яких практичних цілей. Визнаючи норманське завоювання, важко було переконати суспільство в тому, що Давньоруська держава виникла не в результаті завоювання, а в результаті незалежного соціально-економічного процесу.

Такі твердження були піддані серйозній критиці з боку С.Юшкова. В 1940 р. він стверджував, що оскільки теорія норманського завоювання прийнята, незважаючи на цілий ряд застережень, фактом залишається і те, що Руську державу створили не слов'яни, а нормани. Він зазначав, що питання походження Русі є одним з найважливіших в руській історії, але й воно і до сьогодні не розв'язане. Вчений наголошував на тому факті, що хоча в радянській історичній науці поки не виробились загально визнані погляди щодо походження Русі, все ж переважна більшість сучасних радянських істориків відокремлює питання про варягів від питання про Русь, вважаючи, відповідно до висловлювань Маркса, що варяги – це нормани. На думку С.Юшкова, це значний крок вперед, і саме від розв'язання цього питання залежить вирішення проблеми виникнення Руської держави. І якщо Русь – це нормани, то які б застороги не робили радянські вчені, все ж перші державні утворення на території східного слов'янства (в тому числі й Київська держава) є норманськими. Дослідник наголошує, що роль норманських князів та їх оточення в утворенні Київської держави слід звести до мінімуму. По суті, мова повинна йти не про норманське завоювання, а про утвердження норманської династії [17]. Таким чином, не заперечуючи норманського фактора в руській історії, робиться одна з перших спроб перевести проблему до абсолютно іншої площини досліджень.

С.Юшков одним з перших у радянській історіографії звернув увагу на відсутність цілісного і глибокого дослідження арабських джерел про Русь. Також історики в своєму розпорядженні мають численний новий і недосліджений археологічний матеріал, а найголовніше, на що звертає увагу дослідник, – необхідність перегляду старих даних на основі марксистсько-ленінської методології вчення про етногенез. Все це, на його думку, і повинно стати підґрунтям до нових висновків. Врешті, С.Юшков наголошує на тому, що питання походження Русі варто ставити інакше, оскільки тепер, відповідно до концепції Грекова, знімається питання про варягів. С.Юшков зазначав, що теорія норманістів, яка ототожнює Русь з норманами, визнаючи варягів норманами, є бездоказовою. Норманісти довели, що варяги – це нормани, але в той же час не довели, що нормани є Русь. Дослідник наголошує, що основою вирішення питання Русі повинен стати ґрунтовний аналіз візантійських і арабських джерел, тобто джерел тих народів, які бували в постійних торгівельних зносинах з Руссю, і що говорять про Русь як про тубільське населення Східної Європи чи прямо відносять Русь до слов'ян. Проаналізувавши арабські та візантійські джерела, спираючись на висловлювання С.Соловйова, В.Ключевського, М.Марра про русь як соціальну групу, підкріплюючи це першою статтею Руської Правди, С.Юшков приходять до висновку, що Русь – це особлива соціальна група, яка стоїть над слов'янами і взагалі

над іншими групами. Руси – це купці, які скуповували товар у слов'ян і відправляли їх до хазарів або до арабів. Руси – це населення міст, якому підвладне навколишнє слов'янство. Руси збирають данину з цього слов'янства. Руси – це організатори й учасники грабіжницьких походів на Візантію і хозар, на Чорноморське і Каспійське побережжя. Руси – професійні воїни, що служили у візантійських імператорів і хозарських каганів. Руси – це організатори експедицій за рабами. Оскільки руси є містянами, вони не займаються землеробством, а годуються тим, що зможуть одержати від слов'ян. Будучи особливою соціальною групою, яка стояла над родовим слов'янством, руси панували над ними. Руси разом з тим були організаторами перших держав, які виникли на території східного слов'янства. Головні центри русів розміщені на основних торгових шляхах того часу – на річках, що впадають у Чорне море, а також на берегах Чорного моря, яке дістало назву Руського. Що ж до часу виникнення цієї соціальної групи, то С.Юшков, спираючись на працю Ф.Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави", припускає, що вона могла з'явитися в період розкладу первіснообщинного ладу у східного слов'янства у другій половині VIII – IX ст. Саме тоді, як це встановлено з археологічних розкопок, у слов'янських племен відбувається другий великий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства. В цей період рабство перетворюється на складову частину суспільної системи. З часом відбувається новий крок вперед у поділі праці: виділяється соціальна група купців, які займаються вже не виробництвом, а тільки обміном продуктів. Всі ці елементи, що виникли в процесі розпаду первісного суспільства, – купці, воєначальники, ремісники, представники родоплемінної старшини, землевласники, що відривалися від своїх коренів у народі, роді і племені, – осідають в особливих центрах – містах. Таким чином, міське населення вбачається С.Юшкову міжплемінною групою. В процесі розвитку зовнішньої торгівлі, особливо у великих або прикордонних містах, мав існувати значний прошарок іноземних купців. Такими іноземними купцями, які міцно осідали й асимілювалися з місцевими елементами на території східного слов'янства, були скандинавські, норманські торговці. Скандинавські воїни-вікінги також становили значний прошарок у містах; їх часто робили своїми дружинниками князі. Немає сумніву, наголошує історик, що мова, яка почала ширитися в містах, стала відрізнятись від інших слов'янських діалектів. Вона ставала більш розвиненою, багатшою і включала в себе іноземні слова. Всі ці елементи, що осідали в містах, мали багато спільних інтересів, а отже, й потребували об'єднання. Особлива їх згуртованість, за С.Юшковим, виявлялася в тих випадках, коли вони перетворювали на данників оточуючу міста масу слов'янських общинників. З часом ці соціальні групи, які говорили особливою, багатшою

мовою, мали вищу культуру, що розвивалася під значним арабським і візантійським впливом, різко почали відрізнятися від маси общинників, яка їх оточувала, платила їм данину і перебувала під їхньою владою. Як наслідок, виникла гостра потреба в особливій назві цих груп. Так виникає назва "русь", яка найбільше закріпилася за групою, що осіла в Києві. Можливо, як припускає автор, ця назва не була слов'янською, а означала професійних воїнів, купців, міщан. Що ж до проблеми початкової Русі, то, безперечно, дослідник віддає перевагу півдню, оскільки процеси розпаду первіснообщинного ладу найперше відбуваються серед південнослов'янських племен, полян, сіверян, дулібів. Саме на півдні руси виявились чисельнішими й більш організованими, ніж на півночі. Саме за Києвом і Київською землею була закріплена назва "Русь". Що ж до виникнення інших центрів Русі, то С.Юшков вирішення цієї проблеми бачить в наступному: русь осідала по всій течії Дніпра і на всьому торговому шляху із "варяг у греки". Осідала вона і повсюди, де йшов процес розпаду первіснообщинного ладу. Так, природно з'являється Русь у Галичині (Червона Русь), навіть на території східного слов'янства, яка межувала з Угорщиною (Угорська Русь). Подальша трансформація назви "Русь" бачиться С.Юшкову в тому, що Київ підкорює всі інші групи русі, а також і всі племена східного слов'янства; назва "Русь" стає політико-географічною назвою Києва і Київської землі. В міру того, як відбувається остаточний розклад первіснообщинного ладу і як зникають назви племен, Руссю починає називатися вся територія східного слов'янства, яка входила до складу Київської держави. Назва "Русь" стає етноназвою [18].

Запропонована С.Юшковим нова теорія виявилася малопереконливою. Він, як і Б.Греков, не в змозі був розділити Русь і скандинавський етнічний елемент.

Б.Греков зіштовхнувся з тією ж дилемою, що і багато його попередників. Запозичивши Руський етнонім у скандинавів, він намагався переконати читачів в тому, що це не вирішальне питання. У виданій в 1944 р. монографії "Київська Русь" він продовжує притримуватися теорії В.Томсона, але дещо відходить від теорії В.Бріма, наголошуючи, що терміни "русь" і "рос" – терміни філологічні і споріднені [19]. Під час війни Б.Греков посилює наступ на ненаукову норманську теорію. Але продовжує наслідувати ту ж саму стратегію: зображення норманів, оточених довкола більш сильною слов'янською культурою, цим самим зводячи нанівець значення норманського елементу. В одному зі своїх популярних видань "Борьба Руси за создание своего государства" він висуває теорію про існування доварязьких політичних об'єднань східних слов'ян. Дослідник виділяє три східноєвропейські держави у вигляді Куябії, Славії і Артанії. Саме вони, на його думку, й були попередниками Київської Русі [20].

Роботи Б.Грекова періоду війни вигідно відрізнялися від праць інших радянських істориків, які виводили походження Русі від етрусків. В кінці війни спостерігається відчутна реакція на шумний патріотизм в історичних роботах воєнного періоду. 18 червня 1945 р. на ювілейній сесії Академії наук Б.Греков зробив дещо стриману доповідь про утворення Руської держави. Учений продовжує наголошувати на трьох державних утвореннях, які існували до варягів, і які в IX ст. злились в одну величезну Київську імперію. Це об'єднання відбулося під керівництвом варягів "і Рюрик знаходився при владі. Але чому так сталося? Не через військову силу, а тому, що він зрозумів завдання, яке постало перед руським народом, цілком включився в руське життя, підкорився руській культурі і втратив своє варязьке обличчя" [21]. Через два тижні промова Б.Грекова була надрукована в теоретичному журналі "Большевик", що яскраво свідчить про офіційне визнання його поглядів [22]. Партійне керівництво в повосенний період висловлювало невдоволення звеличенням славного минулого країни під час Вітчизняної війни. Особливе значення надавалося встановленню контактів з істориками західних країн-союзників. Тому в цих умовах партія віддала перевагу ідеологічній версії Б.Грекова перед рядом доволі шовіністичних теорій.

У 1947 р. було підготовлено нове видання "Історії СРСР для вузів", співавтором якого був Б.Греков. На с. 73–74 він повідомляє читачам, посилаючись на недавно надруковану статтю М.Тихомирова, що термін "Русь" – це одна з назв східнослов'янських племен антів. Що ж до боротьби проти норманізму, то Б.Греков вдовольняється твердженням, що "тенденційна норманська теорія походження Руської держави зараз втратила наукове значення" [23]. Подібні твердження відображаються і в черговому виданні "Київської Русі". Вчений цілковито приєднується до висновків М.Тихомирова, згідно з яким термін "Русь" і "Руська земля" виникли в середовищі полян і поширилися на всю давньоруську державу з часу перетворення Києва на столицю. Варяги і новгородці, які оселилися в Києві, почали називати себе Руссю тільки тому, що вони тепер жили на землі полян [24]. У греківській "Київській Русі" більше не було натяків на норманське завоювання, яке начебто мало місце в IX ст. Варяги швидко ослов'янилися в потужному слов'янському середовищі, і "руське суспільне життя відбувалося самостійно без будь-якого помітного зовнішнього впливу" [25]. "В історії Русі Рюрик не робить ніякої віхи". "Віха і доволі суттєва є об'єднання Новгородда і Києва... в одну велику державу без будь-якої участі варягів" [26].

В умовах ідеологічних кампаній др. пол. 40-х рр. необхідним було реанімувати стару, доступну народу, ломоносівську концепцію. Питання походження етноніму "Русь", взаємозв'язок русів зі скандинавами в історії надбудови не повинні були більше хвилювати прихильників історичного матеріалізму, який вчить, що держава – це продукт складного соціально-економічного процесу.

Література

1. Свешников А. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930–1940-х годов [Электронный ресурс] / А. Свешников. – С. 1–3. – Режим доступу:

<http://magazines.russ.ru/nlo/2008/90/cv8.html/>. – Назва з екрана.

2. Греков Б. Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Туре Арне) / Б. Д. Греков // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 13.

3. Против исторической концепции М.Н.Покровского : сборник статей. – Л., 1939.

4. Там само. – С. 70.

5. Там само.

6. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом: опыт идейно-историографического похода к норманскому вопросу в русской и советской историографии / И. П. Нильсен. – Архангельськ, 1992. – С. 37.

7. Там само.

8. Греков Б. Д. Избранные труды / Б. Д. Греков, – М., 1967.

Т. 2. – 1967. – С. 3–10.

9. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 41–42.

10. Греков Б. Д. Начальный период в развитии русского феодализма / Б. Д. Греков // Вестник МН СССР. – 1933. – № 7. – С. 17.

11. Шишкин И. Г. Проблемы образования древнерусского государства в отечественной историографии (1917–1990-е годы) : дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Шишкин И. Г. – Тюмень, 1997. – С. 39.

12. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 43.

13. Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М. ; Л., 1936. – С. 14–15.

14. Там само.

15. Там само. – С. 168.

16. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 53.

17. Юшков С. В. До питання про походження Русі / С. В. Юшков // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки / відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АНУРСР, 1941.

Т. 1. – С. 137–138.

18. Там само. – С. 152–154.

19. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1944. – С. 256.

20. Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства / Б. Д. Греков. – М. ; Л., 1945. – С. 29–32.

21. Нильсен Й. П. Рюрик и его дом... – С. 56.

22. Там само. – С. 57.

23. Греков Б. Д. История СССР / Б. Д. Греков, С. В. Бахрушин, В. И. Лебедев. – М., 1947. – С. 74.

24. Тихомиров М. Н. Происхождение названий "Русь" и "Русская земля" / М. Н. Тихомиров // Советская этнография. – 1947. – № 6, 7. – С. 60–80.

25. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1949. – С. 448.

25. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 453.

Активізація дослідження соматичної проблематики у сфері історіописання як наслідок "антропологічного повороту" та "історіографічної революції"

У статті аналізується специфіка залучення соматичної проблематики до сфери історичної науки, що розглядається як наслідок "антропологічного повороту" та "історіографічної революції". Особлива увага звертається на впливи на цей гносеологічний процес "лінгвістичного повороту", "когнітивної історії" та культурної антропології.

Ключові слова: соматична проблематика, "антропологічний поворот", "історіографічна революція", історична наука.

В статье анализируется специфика интеграции соматической проблематики в сферу исторической науки, которая рассматривается как следствие "антропологического поворота" и "историографической революции". Особенное внимание уделяется влияниям на этот гносеологический процесс "лингвистического поворота", "когнитивной истории" и культурной антропологии.

Ключевые слова: соматическая проблематика, "антропологический поворот", "историографическая революция", историческая наука.

The peculiarities of including somatical problems to the historical science that interpreted as consequence of "anthropological turn" and "historiography revolution" are analyzed in this article. The specific attention are given to the influence to this gnoseological process of "linguistic turn" and cultural anthropology.

Key words: somatical problems, "anthropological turn", historiography revolution", "linguistic turn", historical science.

На фоні стрімких змін у гуманітарному знанні, пов'язаних з розвитком мережевого суспільства та процесів глобалізації, у сфері історіографії здійснюються активні пошуки оптимального синтезу методологічного досвіду, який би відкидав рівною мірою і сцієнтизм з його вірою в об'єктивність, і скептично-релятивістську налаштованість авторів-постмодерністів. Пошуки ці актуалізують евристичний потенціал культурологічного підходу в історії, що йому притаманний певний "методологічний еkleктизм", запозичений із галузі історичної антропології [1, с. 5–6]. Як писав польський дослідник В.Вжосек, "історіографія є одним з найбільш систематичних свідчень долі культури. При цьому вона є записом людського – імпульсного, рефлексійного – метафори-

зування світу. Одночасно вона є його антропоморфізуванням і гуманізуванням... Це дозволяє підігнати світ до людського виміру або, інакше кажучи, конструювати його згідно з людськими уподобаннями" [1, с. 8].

Метою статті є історичний аналіз теоретико-методологічної специфіки дослідження соматичної проблематики в галузі історичної науки, котре розглядається як один із важливих наслідків "антропологічного повороту" й "історіографічної революції" в означеній галузі.

Задекларована проблема частково розглядалася в публікаціях Е.Доманської, А.Соколова, Ф.Саразіна, Б.Могильницького, М.Крома, Л.Репіной, Я.Потапенка, проте комплексного її аналізу досі немає в сучасній історіографії.

Наслідком гострих дискусій в історичній науці стала зміна теоретико-методологічних орієнтирів у середині 1980-х рр., яка отримала назву "антропологічного повороту". Акцент у дослідженнях зміщувався від пріоритетного вивчення суспільно-політичних феноменів і соціальних структур до осмислення ролі й місця живої ("маленької") людини в історії. З метою виявлення глибинних мотивів поведінки індивідів-учасників цивілізаційного процесу, їхніх ментальних установок, "картин світу" й аксіологічних орієнтирів фахові історики все частіше почали використовувати кращі напрацювання культурної антропології. Політична історія поступалася місцем історії культури та "новій культурній історії".

В цьому контексті варто зазначити, що сучасна гуманітаристика, за словами авторитетного історика ідей Е.Доманської, є "лівацькою і може розглядатися як наукове знаряддя, що підтримує ідеології фемінізму, постколоніалізму або рухів меншин, готуючи та переробляючи свідомість під очікувані соціально-політичні зміни" [12, с. 244]. Схожу думку знаходимо й у вітчизняного дослідника В.Склокіна, для якого нова гуманітаристика – це, насамперед, критичний дискурс, спрямований супроти "тео-, телео-, антропо-, европо-, фало- і логоцентризму" традиційної гуманітаристики (як і проти виявів несправедливості в наявній політичній і соціальній реальності) [12, с. 244].

Слід обов'язково вказати і на вплив постмодерністських гносеологічних стратегій, зокрема деконструкції та "лінгвістичного повороту", котрі водночас стали серйозним викликом для історичної науки (її претензій на об'єктивність) і стимулом для подальших якісних епістемологічних трансформацій. "Лінгвістичний поворот" викликав до життя трансформацію структуралістських моделей і практик "логоцентризму" західної гуманітаристики, появу нових трансдисциплінарних моделей і стратегій осмислення минулого в гендерних, посттоталітарних, постколоніальних, феміністичних студіях, уможливив появу дискурс-

аналізу, історії концептів, історії метафор, опосередковано долучився до "візуального повороту" в соціогуманітаристиці. Історія тіла як комплексний інтердисциплінарний напрямок в сучасній історіографії під впливом лінгвістично-зорієнтованої історіософії набула нових контекстів, вимірів, методологічних прийомів і способів репрезентації [11, с. 226].

Об'єктами наукового інтересу фахових істориків усе частіш від кінця 1980-х рр. ставали "мова" та "метафори" тіла; тілесні репрезентації та способи репрезентативної візуалізації тіла як фрагменти політично зорієнтованих маніпулятивно-пропагандистських дискурсів; зображення тіла в мистецтві як історичні джерела й ідеологічні "маркери"; те, яке місце відводилося тілу і його функціям у релігійно-етичних, світоглядно-філософських, нормативно-правових, політичних, педагогічних, пенітенціарних системах; стратегії гендерного розділення й конструювання тілесних практик; повсякденні явища, пов'язані з аспектами соматичного буття – їжа, одяг, хвороби, способи лікування або поховання, гігієнічні та косметичні процедури; співвіднесеність тілесного досвіду буття з міфо-поетичними традиціями, ритуально-культурою сферою, обрядами "переходового" (лімінального) циклу [11, с. 228].

В гуманітарних науках на поч. XXI ст. виразно помітна тенденція до зміщення акцентів із проблематики соціально-політичної й ідейно-теоретичної на чітко артикульовані аспекти природно-тілесного буття індивіда, конкретно-прикладні варіанти і стратегії індивідуальної самореалізації. Поява нових концепцій тлумачення тілесності в умовах інформаційної перевантаженості сучасного світу ускладнює адекватну й науково прийнятну концептуалізацію тіла людини, яка б органічно виглядала в руслі постнекласичної парадигми розвитку науки. Доречно пригадати думку Н.Епштейна про те, що сьогодні "історіософія повинна рішуче потіснити фактографію. Пошук нових фактів треба постійно продовжувати, але на першому плані мусить бути їх осмислення" [14]. Жодну історіософську схему не можна побудувати, не розібравшись з ключовими концептами й категоріями, серед яких одне з провідних місць, безперечно, належить тілесності.

Органічним поєднанням проникливої аналітики тілесності та повсякденних аспектів людського буття стала монографія Ж.Ле Гоффа та Н.Трюона "Історія тіла в середні віки" (2003 р.), автори якої намагаються простежити, яким чином тіло стало однією з найбільш змістовних метафор, що описували державний устрій та політичні структури в добу середньовіччя. До висновку, що "тіло несе в собі нашу історію", французькі історики прийшли в результаті ґрунтовного аналізу впливу тілесних аспектів на структури повсякденності у

середньовічній Європі (де тіло займало центральне місце і в уявному світі, і в реальному житті людей) [4, с. 27, 31, 174].

В результаті "антропологічного повороту" ключові категорії та феномени культурної антропології, такі як архаїчні спільноти, звичаї та обряди, традиційне мистецтво, повсякденність, фізична (тілесна) природа людини, навколишнє середовище, – міцно утвердилося в інтелектуальному просторі історичної науки, відкривши невичерпний діапазон нових евристичних можливостей. В цьому контексті варто згадати ідеї видатного російського вченого М.Бахтіна, який, по суті, першим почав досліджувати з історико-культурологічної (і меншою мірою літературознавчої) точок зору феномен "карнавальної культури". М.Бахтін встановив: саме в образах та символіці гротескного народного сміху під час "карнавалів", коли послаблювався тиск щоденних усталених офіційних ієрархій, моралі та жорстких субординацій, назовні проривалася завжди упокорювана справжня "низова" культура простих людей. У символах цієї "сміхової" культури були закодовані доволі глибокі філософсько-світоглядні уявлення про космос, потоп, смерть і народження як взаємоопосередковані явища – уявлення, що походять з первісних часів [10, с. 198–199].

Важливим науковим наслідком "антропологічного повороту" стала також поява історичної антропології як окремого напрямку історіографічних студій. Один із теоретиків цього напрямку – М.Кром – стверджував, що нова дисципліна постала до життя в результаті зміни пріоритетів у історіописанні, коли на початку 1970-х рр. вчені активно заговорили про невідповідність класичної соціально-економічної "історії структур" викликам часу, котрий стрімко змінювався. Натомість все частіше мова заходила про "повернення подій" до історичного наративу [3]. За своєю сутністю історична антропологія є історією змін людського сприйняття, осмисленням того, в який спосіб людина породжує "тексти культури" і як ці тексти трансформують людину на рівні соціальному.

Надзвичайно тісною є співпраця історичної антропології та історії повсякденності. Авторитетний вітчизняний фахівець у галузі останньої О.Удод центральним предметом дослідження історії повсякденності вважає процес "олюднення побуту", психологізм щоденного життя, відображення історичних явищ і подій у свідомості пересічних людей (на протигагу масштабним політико-соціологізаторським підходам, зацикленим на ідеї збагнути загальні закономірності й причини "великих подій"). Подібну ідею, на нашу думку, доречно залучити і до характеристики проблемного поля історії тіла, як і тезу щодо необхідності залучення методів психоаналізу та психоісторії, аби зрозуміти мотиви поведінки людей [14].

Тілесність (соматичність) в історії з точки зору конструктивістської парадигми також є "текстом культури", хоча й досить своєрідним. Від середини 1970-х рр. бере початок процес "дискурсивізації" тілесності: пояснення її крізь призму сконструйованості дискурсами політичних ідеологем, владних впливів чи повсякденних практик. В культурній (соціальной) антропології цього періоду тіло розглядається як об'єкт символізації й місце перетину різноспрямованих соціальних зв'язків. Приблизно тоді ж (у 1970-х рр.) виникає тенденція виявлення й опису в різних контекстах нерозривного зв'язку тіла і тексту у просторі семіотики й "нової" літературної критики.

"Класична" культурна антропологія у 1980-х рр. зазнала серйозної критики з боку представників фемінізму, постколоніальних студій та постструктуралізму як різновид "колоніального дискурсу" і "прислужниця колоніальних проєктів", що ігнорує культурну фрагментарність і множинність ідентичностей, "каталогізує" й "інвентаризує" народи колоніальних (чи постколоніальних) країн в інтересах західного неоімперіалізму [2, с. 25]. У 1990-х рр. значна частина антропологів, під впливом ідей А.Грамші та М.Фуко, переорієнтувалася в напрямку рецепції культури як "соціальної власності", переставши вважати, що культура у "природний спосіб" фіксується на певній локальній території (піддали критиці прирівнювання культури до території). Антропологи активно розпочали розробляти й вивчати поняття ідентичності, відносин влади, соціальної та медійної комунікації, які "взаємонакладаються", а також взаємообернені впливи культури й політики. Те, що культурна антропологія, за образом висловом В.Морера, все ще живе у світі соціології (а культура розглядається як невід'ємний елемент апарату влади), накладає суттєвий відбиток на специфіку осмислення в її межах психосоматичних аспектів людського буття.

Окремі автори пропонують виділяти ще й "фізичну антропологію" (або "матеріальну й біологічну антропологію", за А.Бюрг'єром) як окремого поля історичних досліджень, яке постійно розширює свій когнітивний потенціал і теоретико-методологічний інструментарій шляхом перманентної інтенсифікації міждисциплінарної взаємодії з гуманітарними (психологія, етнологія) та природничими (біологія, медицина) науками [4]. "Історія тіла" опиняється у безпосередній близькості до вищезначеної дисципліни, акцентуючи дослідницьку увагу на тому, як люди сприймали і як використовували власне тіло.

Не буде перебільшенням стверджувати, що важливим чинником актуалізації осмислення соматичних аспектів людського буття крізь призму соціогуманітаристики стала т.зв. "історіографічна революція" яку американський дослідник Т.Хеймроу кваліфікує як "раптовий ривок багатьох істориків у соціальні науки" [9]. Сутністю цієї "революції"

він вважає те, що "історики все більше звертаються від традиційної наративної форми, котра описує політичні, дипломатичні, військові, економічні, конституційні й культурні події та процеси, до проблем, які в минулому були заповідниками соціальних вчень. Вони почали розвивати субспеціальності й субдисципліни, котрі, можливо, краще за все позначити як історична статистика, історична демографія, історична соціологія, історична антропологія та історична психологія або психоісторія" [9].

Російський вчений Д.Лук'янов проводить чіткі й цілком очевидні паралелі-взаємозв'язки між "історіографічною" та "когнітивною" революціями в сучасному історичному пізнанні, опираючись на монографії Л.Максимова [7] та О.Медушевської [8]. Автор зазначає, що "немає й не може бути жодної іншої історії, окрім історії людського мислення (когнітивної історії), осягнення якого і його досвід протягом всього періоду існування людства є найголовнішою проблемою науки" [6]. В цілому когнітивізм – це редукціоністський методологічний принцип, згідно з яким свідомість (дух, психіку) в усіх її проявах можна звести до знання (пізнання). В гуманітарних дослідженнях когнітивізм виявляється у використанні епістемологічних концептів для постановки й вирішення ціннісних проблем (етичних, естетичних, прагматичних). Когнітивізм від 1990-х рр. займає доволі впливові позиції у західній гуманітарно-філософській думці, претендує на статус парадигмального гносеологічно засновку що має глибоке світоглядне підґрунтя.

Посилення інтересу до тематики розгляду когнітивних підстав історичного пізнання на початку ХХІ ст., на нашу думку, не послабить, а навпаки, активізує зацікавлення соматичними підставами людського буття, оскільки величезної популярності набувають нині концепції щодо "тілесної природи свідомості" (Д.Кампер, Є.Князєва, Ф.Варела, У.Матурана та ін.). Тенденція ця започаткована була ще в 1950-х рр. французьким мислителем М.Мерло-Понті, котрий доводив: людське мислення тотально детерміноване й наперед визначене специфікою тілесного буття; когнітивні функції свідомості тісно взаємопов'язані з "укоріненістю" індивіда у його фізичному тілі.

Вищеозначені епістемологічні метаморфози відбуваються в добу "повернення риторики" як важливої форми людського запиту, за словами видатного американського вченого Р.Ленема, котрий ретельно проаналізував ще в роботі 1993 р., як електронний текст трансформує структуру сучасної комунікації. Р.Ленем стверджував, що інтерактивний і динамічний цифровий текст ставить під сумнів традиційну концепцію друкованого тексту (усталеного й "авторитарного"), а оскільки саме друкована книга вважається наріжним каменем культури

Заходу, "електронне слово підштовхує до глобальної переоцінки того, що таке гуманітарні науки і як їх потрібно викладати" [5, с. 4].

Потрактуючи риторику (мистецтво переконання, надзвичайно поціноване в античній культурі) як здатність транслювати інформацію у такий спосіб, щоб інші учасники комунікації могли "поглянути на речі з нашої точки зору", професор із Чикаго особливо наголошував на наступній обставині: в сучасній постмодерній і постіндустріальній "економіці знання" плинний електронний текст створює не лише новий простір знання, але й новий простір освіти [5, с. 17]. "Електронна друкарня" контрольована одночасно і автором, і читачем – "електронні читачі можуть робити все те, що їм приписується, чи зробити вибір не робити нічого" [5, с. 24, 26]. Подібна модель пізнання має потужний вплив на специфіку конструювання "політики пам'яті", отже, і на історичну науку в цілому, котра все більше фрагментаризується, дискурсивізується і переорієнтовується на "історію ідей" та "історію метафор".

В інтелектуальному просторі сучасного вченого-гуманітарія важливе місце посідають роздуми щодо співвіднесення історичної нарації з "реальною" дійсністю минулого. Чи має історик доступ до минулої дійсності і чи можлива у принципі об'єктивність та безсторонність у "конструюванні історичної нарації"? – саме в такий спосіб відомий польський вчений Є.Топольський формулює ключове питання сучасної пост-постмодерної історіографії [13, с. 10]. "Історія тіла", яку окремі автори вважають самостійним напрямком історичної науки (А.Соколов, Р.Портер), а інші – лише однією з течій в загальному руслі "мікроісторії" (історії повсякденності), дає широкі можливості для органічного синтезу "високої теорії" з емпірикою та фактажем, котрі завжди лишатимуться "повітрям вченого".

Таким чином, можемо підсумувати, що "антропологічний поворот" та "історіографічна революція" в історичній науці другої половини ХХ ст. суттєво стимулювали вивчення тілесних підстав буття людини; а стрімке розтирання "когнітивного репертуару" сучасної історіографії зробить нагальну потребу в переосмисленні тіла як соціокультурного, онтологічного та епістемологічного (а не суто біологічного) феномену ще більш очевидною для інтелектуалів-гуманітаріїв у ситуації масштабної зміни гносеологічних парадигм.

Перспективним напрямком соматичної аналітики вважаємо вивчення людської тілесності з використанням інноваційного потенціалу "когнітивно-інформаційної моделі" в руслі системного та синергетичного підходів.

Література

1. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 296 с.
2. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. – 503 с.
3. Кром М. Историческая антропология [Електронний ресурс] / М. Кром. – Режим доступу: <http://www.countries.ru/library/antropology/krom/uvod.htm>. – Назва з екрана.
4. Ле Гофф Ж. История тела в средние века / Ж. Ле Гофф, Н. Трюон. – М. : Текст, 2008. – 189 с.
5. Ленем Р. Електронне слово: демократія, технологія та мистецтво / Р. Ленем. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 376 с.
6. Лукьянов Д. В. "Когнитивная революция" в современном историческом познании [Електронний ресурс] / Д. В. Лукьянов. – Режим доступу: <http://rodnaya-istoriya.ru/index.php>. – Назва з екрана.
7. Максимов Л. В. Когнитивизм как парадигма гуманитарно-философской мысли / Л. В. Максимов. – М. : РОССПЭН, 2003. – 160 с.
8. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории / О. М. Медушевская. – М. : Изд-во РГГУ, 2008. – 368 с.
9. Могильницкий Б. Г. История на переломе. Некоторые тенденции развития современной исторической мысли [Електронний ресурс] / Б. Г. Могильницкий. – Режим доступу: http://www.history.vuzlib.net/book_0004_page_5.html. – Назва з екрана.
10. Постигание истории: онтологический и гносеологический подходы / под ред. В. Н. Сидорцова, О. А. Яновского, Я. С. Яскевич. – Минск, 2002.
11. Потапенко Я. О. Актуалізація соматичної проблематики як наслідок "лінгвістичного повороту" в історичній науці / Я. О. Потапенко // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Харків : Колегіум, 2012. – Вип. 44. – С. 224–229.
12. Склокін В. Деколонізація східноєвропейської гуманітаристики: міркування про дослідження Еви Доманської / В. Склокін // Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 238–252.
13. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К. : К.І.С., 2012. – 400 с.
14. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>. – Назва з екрана.

Основні підходи до класифікації вітчизняних історіографічних джерел щодо нової релігійності

У статті запропоновано авторський підхід до класифікації та структурування вітчизняних історіографічних досліджень нової релігійності, враховуючи науковий доробок як радянських, так і сучасних науковців у сфері висвітлення формування та поширення нових релігійних течій.

Ключові слова: історіографічне джерело, історіографія, класифікація, нова релігійна течія, нова релігійність, період.

В статье предложен авторский подход классификации и структурирования отечественных историографических исследований новой религиозности, учитывая научный потенциал как советских, так и современных ученых в сфере освещения формирования и распространения новых религиозных движений.

Ключевые слова: историографическое источник, историография, классификация, новое религиозное движение, новая религиозность, период.

In this article the authors' approach of classification and structuring of domestic historiographical research new religiosity, given the scientific potential of both Soviet and contemporary scholars in the field of lighting the formation and spread of new religious movements.

Key words: historiographic sources, historiography, classification, new religious movement, a new religion, period.

Історико-релігієзнавчі дослідження, у контексті загальноісторичних напрацювань, знаходяться на стадії своєї активної розбудови. Вагоме місце у цьому процесі займає проблема вивчення нової релігійності, зокрема, це співвідноситься з вітчизняними дослідженнями. Незважаючи, що на початок ХХІ ст. відчувається певний профіцит різнопланових розвідок щодо нових релігійних течій (далі – НРТ), зокрема, у сфері історії, релігієзнавства, культурології, географії, соціології, юриспруденції, філософії, педагогіки, психології тощо, однак, де-факто, відсутніми є наукові роботи історіографічного та історіософського спрямування, котрі б всебічно здійснювали аналіз феномену нової релігійності. Це, на нашу думку, пов'язано як із сутнісними, так і з хронологічними ознаками. Зокрема, неприйняттям НРТ як окремого релігійного явища та акцентуацією на тому, що нова релігійність ототожнюється з маргінальними групами та є

специфічною релігійною девіацією, котра не заслуговує на окреме історіографічне дослідження. А також нетривалим, на думку переважної більшості науковців, існуванням НРТ.

Також важливим залишається питання класифікації джерельної бази, щодо НРТ. Відсутність чіткої структуризації у цій сфері й зумовлює мету розвідки, яка полягає у дослідженні різного ставлення до нових релігійних течій у різні хронологічні періоди. Так, послуговуючись загальною класифікацією джерел Я.Калакури [47, с. 96–97] та використовуючи типологізацію писемної джерельної бази за формою, відображеною А.Серпутько в авторефераті дисертаційного дослідження [64, с. 7–9] як певний методологічний маркер, було запропоновано підхід, котрий враховує фактор хронології. Тому усі вітчизняні нарації (враховуючи й радянський етап) можна розподілити на три основні періоди.

Перший період відзначається дослідженням нової релігійності у контексті наукового атеїзму, сходознавства та етнології. Представники першого напрямку відрізнялися критичним ставленням до НРТ як додатково фактору "загнивання капіталістичного Заходу". У цьому контексті друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр. відзначена діяльністю наступних дослідників, таких як Т.Алпєєва та М.Авсієвич [3], А.Бєлов [14], В.Зоц та Н.Солонько [41], С.Іваненко й М.Трофимчук [42], А.Каримський [48], О.Клібанов [49–50], Й.Кривелєв [52], Я.Мінкявичюс [53], Р.Платонов [61], В.Розен [63], М.Шахнович [74–75].

Репрезентанти другого напрямку аналізували феномен у контексті антирелігійної політики, однак в ряді розвідок прослідковується більш зважений аналітичний підхід до вивчення феномену НРТ.

До цієї категорії варто віднести одне із перших історичних досліджень НРТ у радянській історіографії, яким є праця С.Арутюнова та Г.Светлова "Старі та нові боги Японії", 1968 р. видання, де у контексті дослідження історії Японії відзначено появу, фундацію, розповсюдження НРТ та визначено сутність поняття нової релігійності [6].

Цікавим є напрацювання білоруського радянського дослідника Л.Мінька "Знахарство (Витоки, сутність, причини побутування" ("Знахарство (Истоки, сущность, причины бытования)", у якому відзначено особливості появи різноманітних побутових вірувань на білоруському ґрунті [54].

Особливості фундації нової релігійності (на прикладі західних країн) відображено у працях П.Гуревича "Чи врятує месія? "Христоманія" у західному світі" ("Спасет ли мессия? "Христомания" в западном мире"), "Нетрадиційні релігії на Заході і східні релігійні культури" ("Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культуры") [31; 30].

У контексті етнологічних нарацій радянським істориком Г.Носовою було проаналізовано феномен язичництва та існування його елементів у традиційних релігій (православ'ї), також відзначено існування язичницьких пережитків у контексті історії повсякдення та синкретизму язичницьких та православних традицій. Використовуючи значний емпіричний та теоретичний матеріал, було проаналізовано особливості язичницьких пережитків та їх трансформації у житті громадян СРСР [59].

Так, у дослідженнях Л.Великовича [22] відзначено роль молоді у появі на релігійному горизонті НРТ. Наголошено, незважаючи на критичні погляди автора щодо нової релігійності, на прагненні та зорієнтованості представників НРТ на боротьбі зі злочинністю й акцентуацією уваги на розширенні ролі моралі у суспільстві [23, с. 122–123].

Причини формування та генези нової релігійності відображені у розвідці "Християнське сектантство та проблеми атеїстичної роботи" ("Христианское сектантство и проблемы атеистической работы") радянського дослідника Е.Филимонова. Він вбачав, що формування НРТ пов'язано з еклектичним поєднанням західних та орієнтальних принципів віровчальної практики, а проблему поширення та процес активізації НРТ, у достатньо критичному ключі, означував як "сектантський вибух" [70, с. 8–9].

Подібні сентенції можна віднайти й у публікаціях радянського філософа В.Кононова, який ототожнював появу нової релігійності з ідеологічним зняряддям Заходу задля боротьби з країнами соціалістичного табору [51].

У контексті молодіжної політики розглядав НРТ й В.Худавердян, який наголосив на тому, що молодь відіграла вирішальну роль і у фундації та розповсюдженні нової релігійності [71–73].

Важливими для свого часу були дослідження Л.Мітрохіна [55–57], яким було здійснено аналіз сутності феномену "релігії "Нового віку", а також прослідковано генезу явища на прикладі американської молоді.

Незважаючи на негативні критичні зауваження щодо діяльності НРТ, проблемою типологізації та визначення причин появи нової релігійності у ХХ ст. присвячені дослідження Й.Григулевича [27–28] та перші розвідки у цьому напрямі Є.Балагушкіна [9–11]. Також у контексті радянських орієнталістичних студій займався вивченням релігійної тематики М.Абаєв [1].

Поступову зміну ставлення до НРТ ми можемо простежити у одній з перших українських розвідок за авторством В.Арестова та І.Шудрика, у якій, незважаючи на негативний контекст, існує справді "революційна" сентенція про право на існування та наявність НРТ у країнах з соціалістичним ладом [4].

Період другої половини 1980-х – першої половини 1990-х рр. відзначився активним пошуком у вивченні НРТ, однак домінуючим був радянський атеїстичний методологічний підхід щодо нової релігійності. Однак початок 1990-х рр. ознаменувався появою перших українських наукових та науково-популярних розвідок щодо нової релігійності, які відрізнялися академічним підходом та появою нових альтернативних поглядів на сутність НРТ.

Загальний контекст взаємовідносин органів державної влади та релігійних формувань, особливість існування віруючих у рамках пануючої атеїстичної ідеології відображено у дослідженні В.Бондаренка, О.Косянчука і В.Фомиченка "Релігійна громада у сучасному суспільстві" ("Религиозная община в современном обществе") [16].

Опис релігійної ситуації 1940-х – першої половини 1990-х рр., зокрема й появу деяких громад НРТ у незалежній Україні, відображено у науковій розвідці українського історика П.Панченка [60].

Друга половина 1990-х рр. відрізняється появою нових праць присвячених НРТ. Так, у 1996 р. з'являються дослідження В.Єленського та В.Перебенесюка "Релігія. Церква. Молодь" [39], де поряд із оглядом та аналізом історичних конфесій України й місця молоді у сучасному релігійному просторі відзначено сутність та місце нових релігійних течій на українській конфесійній мапі. У цьому контексті цікавою є публікація "Нові релігійні течії і культу в сучасній Україні (за матеріалами соціологічних досліджень)" за авторством М.Бабія, О.Карагодіної, А.Колодного, П.Косухи та Л.Филипович, у якій висвітлено незаангажовану позицію щодо НРТ та надано інформацію, що ілюструє особливості нової релігійності в Україні [58].

У цей хронологічний період було видруковано дослідження за авторством В.Бондаренка, В.Єленського та В.Журавського "Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації", у якому було описано релігійне життя в Україні, а також відзначено тенденцію до поширення нової релігійності [17].

Таким чином, другий етап, який охоплює другу половину 1980-х – 2000 р., відзначений науковим доробком наступних дослідників: М.Абаєв [21], С.Аблеєв [2], С.Арутюнов [5], Є.Бабосов [7-8], Є.Балагушкін [12–13], І.Бражник [20], Л.Григор'єва [25–27], П.Гуревич [29], Н.Дудар [33], В.Дудкін та Ю.Фурманов [34], М.Епштейн [79], В.Єленський [35–37], К.Кааріайнен та Д.Фурман [46], О.Карагодіна, А.Колодний, П.Косуха, В.Лешан, Л.Мітрохін [57], В.Позняков, К.Привалов, О.Рублюк, С.Свистунов, С.Сьомін [65], М.Трофимчук і М.Свіщев [67], Б.Фаліков [67; 68], Л.Филипович, О.Шуба [76–77], О.Щипков, М.Яковлев та ряд інших.

Сучасний третій період характеризується кількісним та якісним зростанням українських наукових досліджень, присвячених новій релігійності. Першою монографією щодо сутності НРТ в Україні є дослідження Н.Дудар та Л.Филипович "Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади)", 2000 р. видання, в якій здійснено скрупульозний аналіз теорії походження НРТ, зокрема консеквентно прослідковано особливості використання різних дефініцій та підходів до класифікації НРТ. Також охарактеризовано громади, які репрезентують нову релігійність в Україні, та опубліковано ряд важливих законодавчих та нормативно-правових документів, перекладених українською мовою, які є додатковим джерелом вивчення НРТ [32].

Зберігає свою актуальність монографія українського науковця, дослідника релігії В.Єленського "Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні", у якій проаналізовано основні причини появи НРТ, здійснено порівняльний аналіз історичних конфесій та нової релігійності, а також остаточно сформовано власний "генетичний" підхід до типологізації та класифікації НРТ в Україні, використовуючи найбільш модерні наукові надбання останнього десятиліття ХХ – поч. ХХІ ст. [38].

Сучасний етап дослідження характеризується появою багатомної праці "Історія релігії в Україні". Так, у томі 7, присвяченому релігійним меншинам України, та 10 – "Релігії і Церкві років незалежності України" – є розділи, присвячені новій релігійності та рядові обставин функціонування їх в Україні [44–45]. А у 2010 р. було видруковано том 8 – "Нові релігії України", який безпосередньо присвячений як загальній характеристиці нової релігійності, так і функціонуванню окремих громад НРТ в українському контексті, їх віровченню, особливостям організаційної структури. Особливий інтерес становить розвідка Л.Филипович, безпосередньо присвячена проблемі української історіографії НРТ, яка є складовою вищезазначеного синтетичного дослідження [43].

Українським науковцем Л.Шугаєвою у авторському монографічному дослідженні було скрупульозно проаналізовано історію релігійних деномінацій православного ґрунту на прикладі України [78].

Наразі необхідно відзначити сучасні вітчизняні наукові дослідження, зокрема Н.Белікової, яка у авторефераті дисертаційного дослідження "Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття)" відобразила релігійну палітру України у зазначений період, а також наголосила на фундації НРТ в Україні [15]. А Н.Тамамян у дослідженні "Неоіндуїзм: історія появи, еволюції та розповсю-

дження" прослідковано сутність неоіндуїзму та його поширення країнами світу, відзначивши особливості поширення неоорієнтальних релігійних громад, зокрема й в Україні [66].

Значний внесок у висвітленні релігійності населення зробив український історик П.Бондарчук. Так у контексті взаємовідносин владних структур та релігійних формувань протягом другої половини 1940-х – середини 1980-х рр. здійснено аналіз релігійної ситуації, а також наголошено на існуванні, де-факто, двовір'я, тобто наявності язичницької ґенези у традиційній обрядовості українського народу [18–19].

Також заслуговує на увагу колективна монографія під назвою "Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х рр. і сучасна практика міжконфесійних відносин", у якій розкриваються сутність діалогу держави та церкви протягом 1940-х – 1980-х рр., а також присвячено розділ аналізу побудови комунікативної моделі між релігійними громадами та органами влади незалежної України [62].

Варто відзначити також напрацювання у царині релігійної проблематики, зокрема й розгляду нової релігійності, нарації наступних українських авторів: М.Бабія, К.Гудзик, Н.Дудар, В.Єленського, М.Заковича, Ю.Іщук, С.Качурової, А.Колодного, О.Никитченко, Я.Олексина, Т.Оленич, П.Панченка, В.Рогатіна, Л.Рязанової, А.Сафронова, О.Сідоркіної, О.Федотової, Л.Филипович, М.Шмігельського, А.Щедрина тощо.

Таким чином, варто відзначити, що проблема віднайдення основних критеріїв та структурування історіографічних джерел щодо нової релігійності залишається складним та дискусійним питанням. Однак доцільним є виокремлення трьох основних етапів історіографічних досліджень на основу визначального хронологічного фактору.

Література

1. Абаев Н. В. Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае / Николай Вячеславович Абаев. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1983. – 125 с.
2. Аблеев С. Р. Космическая эволюция человека в философии Живой Этики (социально-философский аспект) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 "Социальная философия" / Аблеев Сергей Рифатович. – Тула, 1997. – 20 с.
3. Алпеева Т. М. Сущность и характерные черты идеологии и деятельности религиозного сектантства в Белоруссии / Тамара Михайловна Алпеева, Михаил Тимофеевич Авсиевич. – Минск : Общество "Знание" БССР, 1985. – 21 с.
4. Арестов В. Н. Яд с доставкой на дом: "нетрадиц. религии" в системе идеол. диверсий империализма / Василий Николаевич Арестов,

Игорь Алексеевич Шудрик ; под ред. В. В. Фомиченко. – Х. : Прапор, 1986. – 118 с.

5. Арутюнов С. А. Народы и культура: развитие и взаимодействие / Сергей Александрович Арутюнов. – М. : Наука, 1989. – 247 с.

6. Арутюнов С. А. Старые и новые боги Японии / Сергей Александрович Арутюнов, Георгий Евгеньевич Светлов. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1968. – 200 с. : илл.

7. Бабосаў Я. М. Сацыядынаміка рэлігіянасці і рэлігійнай сітуацыі ў постсацыялістычнай Беларусі / Я. М. Бабосаў // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 1995. – № 3. – С. 3–13.

8. Бабосов Е. М. Динамика религиозности в независимой Беларуси / Евгений Михайлович Бабосов. – Минск : Институт Социологии АН РБ, 1995. – 65 с.

9. Балагушкин Е. Г. Критика идеологии и практика современного кришнаизма / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Знание, 1984. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 10).

10. Балагушкин Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий (истоки, сущность, влияние на молодежь Запада) / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 288 с.

11. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в капиталистических странах Запада и их влияние на молодежь / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 103 с.

12. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Институт философии РАН, 1999.

Ч. 1. – 1999. – 244 с.

13. Балагушкин Е. Г. Новые религии как социокультурный и идеологический феномен / Евгений Геннадьевич Балагушкин // Ответственные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 90–100.

14. Белов А. В. Секты, сектанство, сектанты / Анатолий Васильевич Белов. – М. : Наука, 1978. – 152 с.

15. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Наталя Юріївна Белікова. – Донецьк, 2001. – 22 с.

16. Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / Виктор Дмитриевич Бондаренко, Алексей Сидорович Косянчук, Виктор Васильевич Фомиченко. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 127 с.

17. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / Віктор Дмитрович Бондаренко, Віктор Євгенович Єленський, Віталій Станіславович Журавський. – К. : Логос, 1996. – 37 с.

18. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Петро Миколайович Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 137–163.

19. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / Петро Миколайович Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.

20. Бражник І. І. Сектантство і сектанти: від минулого до сучасності / Іван Іванович Бражник. – К. : Т-во Знання УРСР, 1989. – 48 с. – (Сер. 5 "Науково-атеїстична"; № 7).

21. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока / отв. ред. Н. В. Абаев. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1990. – 216 с.

22. Великович Л. Н. Религия и церковь в США / Лазарь Наумович Великович. – М. : Знание, 1978. – 144 с.

23. Великович Л. Н. Современный капитализм и религия / Лазарь Наумович Великович. – М. : Политиздат, 1984. – 238 с.

24. Григорьева Л. И. К вопросу об использовании понятия "тоталитарная секта" по отношению к новым нетрадиционным религиозным движениям [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // Личность, творчество и современность : сб. научных трудов / отв. ред. Д. Д. Невирко. – Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 1999. – Вып. 2. – С. 206–210. – Режим доступа: <http://cultus.org.ru>. – Назва з екрана.

25. Григорьева Л. И. Церковь Последнего Завета ("секта Виссариона – Христа Минусинского") [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // Религиозные организации и государство: перспективы взаимодействия : материалы конференции (Москва, 22–23 февр. 1999 г.) / отв. ред. М. Н. Геншина. – М. : Рудомино, 1999. – С. 75–88. – Режим доступа:

<http://cultus.org.ru>. – Назва з екрана.

26. Григорьева Л. И. Что ждет Церковь Последнего Завета? Материалы круглого стола [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // Религия и право. – 2000. – № 1. – С. 17–19. – Режим доступа:

<http://cultus.org.ru>. – Назва з екрана.

27. Григулевич И. Р. Пророки "новой истины": очерки о культах и суевериях современного капиталистического мира / Иосиф Ромуальдович Григулевич. – М. : Политиздат, 1983. – 303 с. : ил.

28. Григулевич И. Р. Пророки "новой истины" / И. Р. Григулевич // Людина і світ. – 1983. – № 10. – С. 23–35.

29. Гуревич П. С. Мистицизм против человека / Павел Семенович Гуревич. – М. : Знание, 1987. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная"; № 6).

30. Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы / Павел Семенович Гуревич. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 9).

31. Гуревич П. С. Спасет ли мессия? "Христомания" в западном мире. Философско-публицистический очерк / Павел Семенович Гуревич. – М. : Политиздат, 1981. – 272 с.

32. Дудар Н. П. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади) / Надія Павлівна Дудар, Людмила Олександрівна Филипович. – К. : Наукова думка, 2000. – 132 с.

33. Дудар Н. Релігії як чинник духовного життя сучасної молоді / Надія Дудар // Християнство і духовність : зб. матеріалів другої міжнар. наук. конф. циклу наук. конф. ("Християнство: історія і сучасність") / редкол. А. М. Колодного (гол. ред.) та ін. – К. : Знання, 1998. – С. 60–63.

34. Дудкин В. Я. Критика новых тенденций буржуазной философской апологетики религии / Виталий Яковлевич Дудкин, Юрий Рафаэлович Фурманов. – М. : Знание, 1987. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм", № 4).

35. Єленський В. Держава і церква в СРСР: з історії передквітневого десятиліття / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1991. – № 1. – С. 5–11.

36. Єленський В. Доженемо й переженемо Африку? / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 9. – С. 6–9.

37. Єленський В. Новітні релігійні рухи – зони занепокоєння / Віктор Єленський // Людина і світ. – 2000. – № 8. – С. 2–10.

38. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / Віктор Євгенович Єленський. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.

39. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / Віктор Євгенович Єленський, Віктор Петрович Перебенесюк. – К. : АЛД, 1996. – 160 с.

40. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 7. – С. 2–5.

41. Зоц В. П. Релігія. Містика. Сучасність / Володимир Панасович Зоц, Наталія Володимирівна Солонько. – К. : Товариство Знання УРСР, 1988. – 48 с. – (Сер. 5 "Науково-атеїстична" ; № 12).

42. Иваненко С. И. Новые религиозные объединения: поиски, противоречия, надежды / Сергей Игоревич Иваненко, Николай Антонович Трофимчук. – М. : Знание, 1991. – 64 с. – (Новое в жизни, науке. Сер. "Культура и религия" ; № 2).

43. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К. : [б. в.], 2010.

Т. 8 : Нові релігії України. – 2010. – 828 с.

44. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К. ; Дрогобич : Коло, 2003.

Т. 10 : Релігія і Церква років незалежності України. – 2003. – 616 с.

45. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К. : Український видавничий консорціум, 2011
Т. 7 : Релігійні меншини України. – 2011. – 600 с.
46. Кааріайнен К. Люди на таючій льдині (Ціннісні орієнтації релігійної еліти Росії) / Киммо Кааріайнен, Дмитрій Ефимович Фурман // Вопросы философии. – 1999. – № 1. – С. 27–39.
47. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
48. Каримський А. М. Теологія історії і реальність: к критике протестантської есхатології / Анрю Мусеевич Каримський. – М. : Знання, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 10).
49. Клибанов А. И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов. – М. : Наука, 1973. – 256 с. – (Серия "Научно-атеистическая литература").
50. Клибанов А. И. Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки) / Александр Ильич Клибанов. – М. : Издательство Наука, 1969. – 272 с.
51. Кононов В. И. Мистика и оккультизм на службе идеологов "неоконсервативной волны" / Владимир Ильич Кононов. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 5).
52. Кривелев И. А. История религий : очерки : в 2 т. / Иосиф Аронович Кривелев ; Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, Ин-т науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – 2-е изд., дораб. – М. : Мысль, 1988.
Т. 2. – 1988. – 382 с.
53. Минкявичюс Я. В. Научно-техническая революция и кризис религии в капиталистическом обществе / Я. В. Минкявичюс // Религия в век научно-технической революции / под ред. В. И. Гараджи и О. Клора. – М. : Политиздат, 1979. – С. 5–45.
54. Минько Л. И. Знахарство (Истоки, сущность, причины бытования) / Леонид Иосифович Минько. – Минск : Наука и техника, 1971. – 120 с.
55. Митрохин Л. Н. Религии "Нового века" / Лев Николаевич Митрохин. – М. : Советская Россия, 1985. – 160 с.
56. Митрохин Л. Н. Религиозные "культы" в США / Лев Николаевич Митрохин. – М. : Знание, 1984. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм", № 6).
57. Митрохин Л. Н. Религия и культура (философские очерки) / Лев Николаевич Митрохин. – М. : Институт философии РАН, 2000. – 318 с.
58. Нові релігійні течії і культури в сучасній Україні (за матеріалами соціологічних досліджень) / М. Бабій, О. Карагодіна, А. Колодний, П. Косуха, Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1. – С. 17–23.

59. Носова Г. А. Язычество в православии / Галина Алексеевна Носова. – М. : Наука, 1975. – 151 с.

60. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.) / Петро Пантелеймонович Панченко. – К. : Інститут історії України АН України, 1993. – 49 с. – (Історичні зошити).

61. Платонов Р. П. Пропаганда атеизма: организация, содержание, результаты (из опыта БССР) / Ростислав Петрович Платонов. – М. : Политиздат, 1985. – 160 с.

62. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський ; відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.

63. Розен В. Две стороны медали... Новые секты – фанатизм и безверие / В. Розен // Новое время. – 1979. – № 40. – С. 24–26.

64. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР 1932–1933 років : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Серпутько Алла Юріївна. – Черкаси, 2009. – 20 с.

65. Сьомін С. В. Міжнародні християнські організації та національна безпека України : монографія / Сергій Валерійович Сьомін. – К. : НІСД, 1999. – 267 с. – (Сер. "Гуманітарна політика і духовна культура" ; вип. 5).

66. Тамамян Н. В. Неоіндуїзм: історія появи, еволюції та розповсюдження : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Наталя Вікторівна Тамамян. – Дніпропетровськ, 2007. – 17 с.

67. Трофимчук Н. А. Экспансия / Николай Антонович Трофимчук, Михаил Петрович Свищев. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 218 с.

68. Фаликов Б. Белое братство / Борис Фаликов // Знамя. – 1996. – № 8. – С. 185–192.

69. Фаликов Б. Неоязычество / Борис Фаликов // Новый мир. – 1999. – № 8. – С. 148–168.

70. Филимонов Э. Г. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы / Эдуард Геннадьевич Филимонов. – К. : Политиздат Украины, 1981. – 183 с.

71. Худавердян В. Ц. Молодежь Запада 80-х (идеологическая борьба и международное молодежное движение) / Владимир Цолакович Худавердян. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная", № 7).

72. Худавердян В. Ц. Насилие исподволь: формы и методы воздействия буржуазной системы на молодежь Запада / Владимир Цолакович Худавердян. – М. : Знание, 1981. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная", № 5).

73. Худавердян В. Ц. Современные альтернативные движения: (Молодежь Запада и новый иррационализм) / Владимир Цолакович Худавердян. – М. : Мысль, 1986. – 150 с. – (Критика буржуазной идеологии и ревизионизма).

74. Шахнович М. И. Критика религиозных истолкований экологических проблем / Михаил Иосифович Шахнович. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 1).

75. Шахнович М. И. Современная мистика в свете науки / Михаил Иосифович Шахнович. – М. ; Ленинград : Наука, 1965. – 208 с.

76. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути і процеси" / Шуба Олексій Васильович. – Л., 1999. – 30 с.

77. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / Олексій Васильович Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.

78. Шугаєва Л. М. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації : монографія / Людмила Михайлівна Шугаєва. – Рівне : ПП І. О. Самборський, 2007. – 320 с.

79. Эпштейн М. Новое сектантство: типы религиозно-философских умонастроений в России (70–80 гг. XX вв.) / Михаил Эпштейн. – М. : Лабиринт, 1994. – 182 с.

Розвиток пожежної безпеки в містах Гетьманщини у XVII–XVIII ст.

Стаття присвячена одній з найбільших проблем старих міст – пожежам. Основну увагу автор приділяє містам Лівобережної України XVIII ст., Ніжину, Полтаві, Прилукам. У роботі розглядається нормативно-правова база, на основі якої велася боротьба з пожежами, наведені свідчення з джерел про пожежі та боротьбу з ними, розкриваються проблеми, які існували в організації проти-пожежної безпеки міст.

Ключові слова: Лівобережної України, пожежа, Магдебурзьке право.

Работа посвящена одной из острых проблем старых городов – пожарам. Основное внимание автор уделяет городам Левобережной Украины XVIII ст.: Ножину, Полтаве, Прилукам, Чернигову. В работе также рассматривается нормативно-правовая база, на основе которой производилась борьба с пожарами, приведены свидетельства с источников о пожарах и борьбе с ними, раскрываются проблемы, которые существовали в организации противопожарной безопасности города.

Ключевые слова: Левобережная Украина, пожар, Магдебургское право.

Work of dedicate one of sharp problems of old cities – to the fires. Basic attention an author spares to the cities of Left-bank Ukraine: Nizhyn, Poltava, Pryluky, Chernigov. In-process a normatively-legal base is also examined on the basis of that a fight was produced against fires, certificates from sources over are brought about fires that to the fight against them, problems that existed in organization of fire-prevention safety of city open up.

Key word: Left-bank Ukraine, fire, magdeburg law.

*"Звук треска и гула заваливающихся стен и потолков, свиста и шипения
пламени и оживленных криков народа, вид колеблющихся, то насупливающих
густых черных, то взмывающих светлеющих облаков дыма с блестящими искр
и где сплошного, сноповидного, красного, где чешуйчато-золотого,
перебирающегося по стенам пламени, ощущение жара
и дыма и быстроты движения производили
на Пьера свое обычное возбуждающее действие пожаров"
Л.Толстой "Война и мир"*

За шість місяців 2012 р. на території України щодня зареєстровано 188 пожеж, унаслідок яких загинуло 9 та травмовано 5 людей, вогонь пошкодив та знищив будівлі та техніку [1], звітує МНС України.

Питання пожежної безпеки залишається ключовим у будь-якому регіоні країни та різних історичних періодів. Пожежну безпеку сучасної України важко уявити без державної пожежної охорони.

Законодавче забезпечення організації пожежної справи в Україні було закладене ще в XI ст., але остаточно його структура сформувалася лише в середині XIX ст. Давня істина, що пожежу легше попередити, ніж ліквідувати її наслідки, була відома нашим пращурам ще з часів Київської Русі.

Історичний аспект вказаної проблеми не отримав повного та всебічного висвітлення як в українській, так і зарубіжній історіографії, а тому потребує подальшого дослідження та узагальнення [2, с. 18]. Питання пожежної безпеки не було висвітленим у жодному історичному дослідженні. Різні урбаністичні студії містять короткі повідомлення про виникнення пожеж у різних містах. Метою даного дослідження є систематизація нормативної бази пожежного законодавства та визначення реального становища пожежної безпеки в деяких містах Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Спустошливі наслідки пожеж тривожили великокнязівську владу ще за часів Київської Русі. Саме перші спроби регулювання пожежної безпеки було зроблено у збірнику законів "Руська Правда". Пізніше ця традиція перейшла до Литовських статутів та нормативних документів періоду Гетьманщини. З часом змінювалося і розуміння пожежі: під впливом церкви пожежа розумілася як "божа кара", пізніше ствердилася думка, що пожежа не соціальне явище, а стихійне лихо.

Упродовж XI–XVI ст. в Україні сформувалося протипожежне законодавство режимного характеру, спрямоване на зниження можливості виникнення пожеж від навмисних злочинних дій. Його вдосконалення йде трьома основними напрямками: охорона життя людей та нерухомого майна, протипожежний захист угідь, забезпечення порядку та захист власності при ліквідації пожежі [3, с. 42]. Водночас, у XV–XVI ст. правова база пожежної охорони доповнюється королівськими наказами щодо обережного поводження з вогнем, функціонування пожежно-сторожової охорони та запровадження пожежної повинності. Значною мірою на формування протипожежного законодавства України вплинуло Магдебурзьке право.

Основною збіркою законів, у якій зібрано всі норми феодално-кріпосницького права першої половини XVIII ст., що діяли на Лівобережній Україні, була "Права по которым судится малоросийский народ". Джерелами "Прав" були Литовські Статути, "Хелминське право", "Саксонське зерцало" тощо, а також українське звичаєве право й судова практика, російське законодавство. Саме у "Правах" містилися

основні норми за якими здійснювалося управління містом першої половини XVIII ст. Так, у "Правах" прописані основні функції міських урядників стосовно пожежної безпеки в місті. Перш за все міські урядники повинні мати списки міщан, серед яких були призначені десятники та сотники. Основними їх функціями був нагляд за системами опалення та їх чистотою: "щоб труби та комени були від сажі очищені" [4, с. 768]. Трусити сажу повинні кожні три місяці (один раз у четверту частину року). За неналежне виконання протипожежної безпеки десятники та сотники зобов'язані були сповістити до міського уряду, таких людей могли штрафувати ("де є сажа не вичищена з заможних по 50 коп., середнього достатку по 25 коп., бідних арештом до в'язниці" [5, с. 769]).

Крім призначених десятників та сотників, у зазначених вище списках позначалися будинки, в яких на випадок пожежі знаходився необхідний реманент: відра, сокири, лопати та інше. Також при ратуші обов'язково завжди повинні бути на випадок пожежі налаштовані "круки, драбини, щити та інші для гасіння пожежі інструменти, а вода в бочках не тільки при ратуші, а й при всякому дворі повинна бути" [6, с. 769–70].

Вищезазначених правил в ідеалі повинні дотримуватися всі жителі міста, але в Ніжині XVII–XVIII ст. склалася парадоксальна ситуація: греки, які проживали в місті та становили окреме грецьке братство, намагалися уникати виконання загальноміських повинностей. Наприклад, 1771 р. Ніжинським міським магістратом було створено резервний зерновий фонд на випадок карантину та для посіву у неврожайні роки, вирішено збирати з кожної "хати по четверичку", але представники грецького братства оскаржували дане рішення [7, арк. 3]. Та крапку в суперечці було поставлено з допомогою одного речення – "але зараз греки не можуть бути виключеними" [8, арк. 7], що зобов'язало членів грецького братства здавати зерно до резервного фонду міста. Аналогічна ситуація склалася також з залученням членів грецького братства до правил протипожежного стану в Ніжині. Наприклад, 1782 р. поліцмейстер Лук'ян Шкурнин прислав у грецьке братство копію білета, у якому детально було розписано поділ грецьких дворич на десятки, визначено над ними старосту, розподілений за кожним дворичем пожежний реманент [9, арк. 2–10], тобто поставив перед фактом обов'язкового виконання пожежних правил для всіх жителів міста.

Однією з функцій плацової сторожі був нагляд за життям міста, особливо вночі. Сторожі повинні подати сигнал на сполох, щойно по-

бачивши перші ознаки пожежі. Таким сигналом був дзвін або барабан [10, с. 770].

Досить чітко прописано у "Правах по которым судится малороссийский народ" дії щодо гасіння пожежі та охорона майна постраждалого та кара за крадіжки майна під час пожежі. Так, з кожного двору на пожежу мав вийти господар та дорослі і здорові чоловіки, але залишити когось для охорони власного двору і майна. Кожна така людина повинна взяти з собою необхідний інструмент. Якщо з якого двору не вийшли на пожежу без поважної причини, то їх штрафували у розмірі 1–2 крб або арештовували на користь того, хто постраждав від пожежі [11, с. 770].

Та незважаючи на прописані в наказах та інших адміністративних документах чіткість дій щодо протипожежного становища та реманенту, кількість пожеж не зменшувалася. Проаналізувавши джерела з історії Ніжина XVII–XVIII ст. можна визначити протипожежний стан міста. Одна з пожеж сталася 14 вересня 1797 р., в результаті якої було знищено будівлю Благовіщенського монастиря, що знаходилася навпроти нього через тракт, та "сгорело домов каменных тридцать три, деревянных семьдесят четыре и в доме нежинского народного училища истреблены крыши. Причиной пожара была та, что в доме Протченка перетапливаемо было для зделки свечей сало" [12, с. 558]. В результаті архімандрит Віктор просив Чернігівське губернське правління відновити або надати нові документи на володіння місця спаленого трактиру [13, арк. 7, 11]. На жаль, від пожежі постраждав не тільки Благовіщенський монастир, у 1756 р. пожежа повністю знищила Введенський жіночий монастир.

Аналогічна ситуація сталася менше ніж за рік у центрі Ніжина. "Ніжинський літопис" повідомляє: "1798 мая 7 против 8 числа пожар сделался в городе. Погоріли церков Николая з болшим колоколом, все купеческие ряды и городской магистрат" [14, с. 63], на відновлення якого ще у 1804 р. виділялися кошти у розмірі 10121 крб 9 коп. [15, арк. 16].

Очевидно, намагання уряду та самих міських чиновників були малоефективними, адже пожежі виникали в різних містах фактично кожного місяця, та й різні приписи на практиці фактично не виконувалися. Свідченням цього є лист Івана Багратіона до графа Петра Рум'янцева-Задунайського. Багратіон повідомляє про пожежу, яка сталася 26 квітня 1779 р. на його квартирі через необережність ("куріння трубки") [16, арк. 1]. Далі генерал-поручик повідомляє: "При сем пожаре кроме моего караула и некоторое количество людей кои

слабой помощи долали никого не было между сими последними били и такие кои только зрителями считались" [17, арк. 1].

Крім того, генерал-поручник І.Багратіон також повідомляє про ще одну пожежу в Прилуках, свідком якої він був. Причиною даної пожежі стало необережне куріння трубки та варіння горілки, в результаті були пошкоджені "многия обивательские дома, купеческие товары и лошади погорели" [18, арк. 2]. Далі наказувалося карати людей, які порушують визначені правила пожежної безпеки та не надають посильну допомогу під час пожеж [19, арк. 2].

Так, упродовж XVIII ст. місто Полтава пережило щонайменше чотири великі пожежі – у 1705, 1709, 1758 та 1771 рр. У зв'язку з цим магістрат і полкова адміністрація приділяли проблемі чимало уваги. Як видно з доповідних записок магістрату, в місті була налагоджена своєрідна система пожежної охорони. Віддав нею городовий отаман, обов'язки якого тоді виконував бунчуковий товариш Федір Білушенко. Нагляд за дотриманням протипожежної безпеки серед ремісничого населення здійснювали цехмістри, а серед посполитих – десятники. Особливо ретельно протипожежних заходів дотримувалися влітку. Полтавцям навіть не рекомендували в цю пору року готувати їжу в хатніх печах. Щоночі спеціально виділені люди (20 осіб) під керівництвом призначеного урядника здійснювали обхід міста [20, с. 60].

Та в період Гетьманщини "Права по которым судится малороссийский народ" були не єдиним джерелом пожежної безпеки. У даний період були введені законодавчі акти, що регламентували нове будівництво. 7 серпня 1722 р. для Генеральної військової канцелярії був виданий указ, за яким наказувалося в селах після пожеж знову відбудовувати будинки лише поряд по два, в "одну жилу" і з розривом по ширині вулиці в 30 сажень [21, с. 18].

30 серпня 1728 р. видається наказ губернаторам і воєводам з особливим розділом "Про нагляд за будівлями в містах і збереження від пожеж". Це був збірник усіх правил з попередження пожеж, що існували раніше. Наказ поширювався і на територію Гетьманщини. У цьому документі, зокрема, зазначалися відстань, яка повинна була існувати між будівлями, та заходи при будівництві будинків, лазень, печей і димоходів [22, с. 18].

Крім того, відомий випадок, що у Чернігові магістрат обирав з-поміж себе одного райцю, до обов'язків якого входило спостереження за дотриманням пожежної безпеки та організація гасіння пожеж. Він стежив за обов'язковою очисткою димоходів у місті та виконанням міщанами пожежної повинності [23, с. 428]. Очевидно, дані заходи ма-

ло допомагали, адже відомо про пожежі 1718 та 1750 рр. у Чернігові, що завдали значних збитків місту.

Таким чином, боротьба з пожежами в українських містах XVII–XVIII ст. була відносно організованим, законодавчо регламентованим явищем. З кожним роком вона ставала все чіткішою, прописувалися нові правила пожежної безпеки, регламентувалася поведінка жителів міст на випадок пожежі, їх дії. Органи влади як держави в цілому, так і міст зокрема докладали чималих зусиль для захисту міст від пожеж.

Разом з тим населення міст не вважало за потрібне брати активну участь у боротьбі з пожежами, витратити кошти на придбання призначеного інструменту, брати участь у гасінні пожеж і охороні міст від них, чому є чимало документальних свідчень. Принаймні доти, доки це не стосувалося їх самих. Така позиція часто пояснювалася захистом привілеїв городян (не платити надлишкових поборів і не брати участь у громадських поборах), які ставилися понад усе.

Література

1. Український науково-дослідний інститут цивільного захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://undicz.mns.gov.ua/content/statistics.html>. – Назва з екрана.

2. Сташенко С. І. Витоки пожежного нагляду в Україні (XIV–XVIII ст.) / С. І. Сташенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – Вип. 4 : Історичні науки. – С. 17–20.

3. Томіленко А. Державна політика у галузі пожежної безпеки в Україні у XVIII– на початку ХХ ст. / А. Томіленко, Л. Горенко // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 46 (№ 4). – С. 41–46.

4. Правах по которым судится малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.

5. Там само.

6. Там само.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 101, оп. 1, спр. 49. – 8 арк.

8. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 49. – 8 арк.

9. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 79. – 11 арк.

10. Права по которым судится малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.

11. Там само.

12. Ковалевський А. О большом пожаре в г.Нежине в 1797 году / А. Ковалевський // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – Март. – С. 558–559.

13. Ніжинська філія державного архіву Чернігівської області (далі – НФ ДАЧО), ф. 341, оп. 1, спр. 1358. – 16 арк.

14. Морозов О. С. Міський магістрат – невід’ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. С. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 01. – С. 61–64.

15. НФ ДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1358. – 16 арк.

16. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 71. – 2 арк.

17. Там само.

18. Там само.

19. Там само.

20. Волошин Ю. "Для точного исчисления и сведения всего Малороссийского народа": проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) / Ю. Волошин // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 57–71.

21. Сташенко С. І. Витоки пожежного нагляду в Україні (XIV–XVIII ст.) / С. І. Сташенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – 2002. – Вип. 4 : Історичні науки. – С. 17–20.

22. Там само.

23. Стешенко С. І. Магдебурське право на Лівобічній Україні / С. І. Стешенко // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1904.

Ч. 2. – 1904. – С. 387–442.

Історична освіта в гімназіях України у контексті освітньої політики Російської імперії XIX – поч. XX ст.

У статті висвітлюється процес формування та розвитку історичної освіти в гімназіях України в період проведення реформ у Російській імперії, аналізується вплив реформ і контрреформ у галузі освіти на зміни у змісті історичної освіти, подається порівняння навчальних планів з історії в середніх закладах освіти України.

Ключові слова: історична освіта, гімназія, освітня політика, навчальні плани.

В статье раскрывается процесс формирования и развития исторического образования в гимназиях Украины в период проведения преобразований в Российской империи, анализируется влияние реформ и контрмер в сфере образования на изменения в содержании исторического образования, подается сравнение учебных планов по истории в средних учебных заведениях Украины.

Ключевые слова: историческое образование, гимназия, политика в сфере образования, учебные планы.

The process of forming and development of historical education in classic secondary schools of Ukraine in the period of carrying out reforms in the Russian Empire is analysed in the article. Also analysed is the influence of the reforms and counter-reforms in the field of education on the changes in the content of historical education, and a comparative analysis of the curricula for teaching history in secondary educational institutions of Ukraine is carried out.
Key words: :Historical education, educational policy, classic secondary school, curriculum.

Уявлення про свій народ, його героїв і ворогів здебільшого формуються у підлітковому віці: частково – через розповіді батьків, художні історичні твори, але головним чином – через шкільний курс історії. Процес вивчення історії у школі повинен бути підпорядкований не тільки передачі певної суми знань, а й формуванню критично мислячої особистості, вихованню законослухняного і толерантного громадянина, патріота своєї країни зі сформованим критичним мисленням, життєвими орієнтирами і компетентністю. Як зазначив відомий сучасний український історик Леонід Зашкільняк у ході Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України: "Історичні знання

завжди посідали вагоме, якщо не визначальне місце у формуванні суспільної свідомості людини, були і залишатимуться світоглядною підставою її орієнтації в сучасному світі. Ця тривіальна істина не потребує спеціального доведення. Достатньо зазначити, що без історичної пам'яті та уявлень людина не в стані знаходити спільну мову із собі подібними й губиться у мінливому світі" [1].

У контексті цих завдань необхідним є застосування в сучасній шкільній історичній освіті України найкращих досягнень теорії і методики навчання історії, використання всього освітнього потенціалу, накопиченого нею в процесі розвитку. Звернення до досвіду викладання історії у вітчизняній школі попередніх періодів у наш час є важливим, оскільки оновлення історичної освіти потребує дослідження її розвитку як цілісного явища, формування всіх її компонентів і чинників, що обумовлювали ці процеси. Тільки системний аналіз розвитку середньої історичної освіти може дати можливість виділити ті її елементи, які доцільно застосовувати і в сучасних умовах. Переосмислення розвитку історичної освіти XIX – поч. XX ст. з позицій сьогодення сприятиме не тільки заповненню певної інформаційної лакуни, а й розробці модерних моделей і технологій навчання історії, відтворення цілісної картини вітчизняного історико-педагогічного процесу.

Тривалий час розвиток історичної освіти в гімназіях Російської імперії в цілому і України зокрема спеціально не розглядався в науковій літературі. Лише в останні роки українськими та російськими вченими зроблено певні позитивні зрушення в даному напрямі [2]. Значно більшої уваги в історичній та історико-педагогічній літературі приділялося впровадженню політики царату в галузі гімназійної освіти в Росії XIX – поч. XX ст. [3].

Розвиток історичної освіти, її основні спрямування і концепції за часів імперського панування були обумовлені двома її гілками: гімназійна і університетська. Згідно зі статутом гімназій її випускників готували до вступу в університети. Тому гімназійна історична освіта була відповідно першоосновою для вищої, викладачі університетів враховували елементарні історичні знання при читанні своїх наукових історичних курсів, хоча тут були і свої специфічні особливості, на що вкажемо далі.

Гімназії XIX ст. мали переважно гуманітарне спрямування. Тому поряд з вивченням двох класичних мов (латини та грецької) гімназисти також вивчали історію, що відповідадала спрямуванню середнього навчального закладу.

Крім того, у Російській імперії освіта мала соціальне спрямування і зберігала національні традиції у визначенні змісту та виховного

процесу. У зв'язку з тотальною русифікацією навчальних закладів в Україні національні інтереси не враховувалися. Та й переважна більшість дворян не турбувалися про збереження свого національного коріння.

Весь навчальний процес, систему предметів і кількість годин, а також принципи побудови освіти визначало Міністерство народної освіти, виховання юнацтва і поширення наук, яке було створено згідно з маніфестом Олександра I 8 вересня 1802 р. Саме на початку XIX ст. була здійснена перша ґрунтовна система заходів щодо реформування освітньої системи. Міністерством було розроблено план організації єдиної системи освіти, затверджений вже у 1803 р. За цим планом, який передбачав 4 рівні освітніх закладів, у перші два десятиліття XIX ст. були відкриті п'ять університетів, у тому числі і один в Україні – Харківський (1805 р.), які здобули згідно зі Статутом університетів Російської імперії досить широкі права автономії.

Другий рівень склали ліцеї, які відкривалися для вихованців дворянського походження, що відзначилися, і метою цих закладів мала стати освіта юнаків, які призначалися для вищих частин державної служби. Із семи перших ліцеїв три були засновані на території України – в Ніжині князя Безбородька, Рішельєвський в Одесі та Кременецький.

Усі гімназії підпорядковувалися університетам. Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам і попечителям округів (5 листопада 1804 р.), визначив завдання гімназій, зокрема підготовку учнів до слухання університетських курсів, отримання необхідних знань для добре вихованої людини і викладання наук тим, хто не бажає продовжувати навчання в університетах, а готовий йти працювати вчителем у повітових, парафіяльних училищах і нижчих навчальних закладах або ж займатися практичною діяльністю. Таким чином, документи, пов'язані з функціонуванням гімназій, чітко визначали подальшу долю їх випускників і місце історичної освіти в системі їх знань. До речі, Олександр I підписав у 1809 р. указ про екзамені на чин. Серед предметів (науки словесні, правознавство, науки математичні і фізичні) значилися також науки історичні, які передбачали від чиновників глибоких знань вітчизняної історії, історії всесвітньої, давньої та нової з частинами географії та хронології, статистики, особливо Російської імперії.

Перший навчальний план, створений відповідно до Статуту 1804 р., проіснував не довго. Він включав 7 предметних циклів. В його основу була покладена наступність, засвоєння знань предметів із різних класів, що вивчалися в гімназіях, і їх подальше розширення та поглиблення.

Згідно зі Статутом 1804 р. на вивчення історії, географії та статистики загальної Російської імперії відводилося: у I та II класах по 6 год., у III кл. – 4 год. і IV кл. – 2 год., всього 18 річних годин. Міністерством народної освіти було вказано, які саме історичні розділи вивчалися в тому чи іншому класі відповідно до вказаних годин: у першому класі були давня історія, географія, міфологія і старожитності, у другому – історія (вітчизняна), нова географія (вітчизняна), у третьому – загальна статистика, а у четвертому – статистика Російської імперії.

У навчальному плані 1808 р. Новгород-Сіверської гімназії, у якій теж було 4 класи, значилася у I класі стародавня історія з географією, на які відводилося 6 год., крім цього, така ж кількість годин надавалася і на вивчення міфології стародавніх часів; у II класі вивчалася всесвітня історія з географією (6 год.) та російська історія з географією (6 год.). Цей розподіл годин з розподілами предметів свідчить, що статистика була вилучена з навчального плану.

7 листопада Міністерство народної освіти затвердило проект нового навчального плану, розробленого графом С.С.Уваровим, який згодом обійняв посаду міністра. Згідно з цим планом була збільшена кількість годин на вивчення Закону Божого, російської і класичних мов. Були дещо змінені і терміни вивчення історії, яку гімназисти почали вивчати уже з III класу, була збільшена і кількість годин із 18 до 26. Всесвітню історію вивчали в III, IV та VI класах по 2 год., а в V класі – 4 год., новітню історію – у V класі 4 год., а російську історію – по 2 год. у IV та VI класах, і 4 год. – у V класі. Найбільш перевантаженим історією був V клас – 12 год. Географія викладалася самостійно від історії, а статистика зникла з навчальних планів. У VII класі відводилося 4 год. на вивчення старожитностей і міфології.

27 березня 1819 р. Головне управління училищ Міністерства народної освіти переглянуло навчальні плани, скорегувавши і уточнивши їх. Були вилучені такі предмети, як міфологія, загальна граматики, повний курс філософії і мистецьких наук, основи політичної економії, комерційні науки і технологія. Звільнені години використані для вивчення класичних мов, а також географії й історії [4].

Таким чином, у результаті освітніх перетворень першої чверті XIX ст. в Російській імперії в цілому і Україні зокрема була створена струнка система освітніх закладів, що спиралася на зразки західноєвропейських навчальних закладів [5].

Як показує практика, зі зміною міністра Міністерства народної освіти визначалася і політика в галузі освіти, уточнювалися навчальні плани. У 1824 р. міністром був призначений адмірал А.С.Шишков. У своєму циркулярі, направленому до навчальних закладів, він вказував, що "навчати грамоті весь народ або певну кількість із нього

принесло б більше шкоди, ніж користі". Тому науки корисні, з погляду міністра, тільки тоді, коли вони, "як сіль будуть використовуватися і подаватися в міру потреб, яку кожне звання в них має" [6].

З цього часу фактично розпочинається період контрреформ в освітній галузі, який затягнувся до 1850-х рр. Усі середні і початкові навчальні заклади підпорядковувалися безпосередньо адміністрації навчальних округів. За статутом гімназій та училищ (1828), що знаходилися в підпорядкуванні університетів, навчальним закладам різних рівнів пропонувалося надавати завершену освіту, що призвело до втрати послідовності у навчанні.

У цьому ж 1828 р. Міністерство народної освіти затвердило новий єдиний для всіх гімназій імперії навчальний план, у якому був уточнений перелік предметів. Крім історії, знову вводилася статистика, яка читалася разом з географією.

Боротьба міністерства за посилення вивчення класичних мов призвела до того, що знову кількість годин на вивчення історії зменшилася до 13 год., незважаючи на те, чи це була класична гімназія, у якій вивчали дві мови – латинську і грецьку, чи тільки одну – грецьку мову. Щоправда, запропоновані були два варіанти вивчення історії, перший: у III та IV – по 2 год., а далі у V, VI, VII класах – по 3 год.; другий варіант передбачав таку систему: у IV класі – 4 год., і далі у V, VI, VII класах – по 3 год. Введення варіантів вивчення історії не змінювало самої концепції отримання і засвоєння історичного матеріалу учнями.

Якщо в попередні роки університети впливали хоч якоюсь мірою на вивчення предметів, у тому числі й історії, то в 1835 р. згідно з новим Статутом університети позбавлялися керівництва навчальними закладами, в тому числі гімназіями.

Перша половина XIX ст. завершилася спробою диференціювати гімназії, розділивши їх на три види: з двома давніми мовами, з вивченням природознавства та законодавства, з вивченням законодавства. Згідно з цією диференціацією у 1852 р. граф Мусін-Пушкін розробив новий навчальний план. У гімназіях без двох класичних мов на історію відводилося, як і в попередньому плані, 13 год. з першим варіантом розбивки. Така ж кількість годин для вивчення історії передбачалася і для тих учнів, які готувалися на службу і не хотіли вступати до університетів. А в гімназіях з двома класичними мовами на історію виділялося 12 год.: на всесвітню (загальну) історію – 9 год. (у III класі – 2 год., у IV, V, VI класах – по 2 год. і у VII класі – 1 год.) та на російську історію – 3 год. (у VI класі – 1 год., у VII класі – 2 год.).

Наприкінці 1850-х рр. під тиском громадськості Міністерством народної освіти був створений Вчений комітет при Головному управ-

ліній училищ, якому було доручено підготувати нові проекти статутів нижчих і середніх навчальних закладів. 17–24 травня 1857 р. були оприлюднені розробки Комітету для подальшого їх обговорення. Визначалися три типи гімназій: філологічні, реальні та змішані. Збільшувався і термін навчання в гімназіях на 1 рік. В Циркулярі Міністерства народної освіти зазначалося, що гімназія як середній навчальний заклад не лише готує деяких із своїх вихованців до вивчення вищих наук в університетах, а й багатьом із них надають і завершальну освіту, яка повинна служити всьому, що необхідно освіченому юнацтву для служіння государю і вітчизні і для потреб особистого життя [7, с. 188].

У зв'язку з цим Комітет виділив наступні предмети: Закон Божий, мовознавство, історію, математику, природознавство і географію. Вивчення навчальних предметів було спрямовано перш за все на виховання людини, розвиток розумових, моральних і фізичних якостей молоді.

Попечитель Київського навчального округу у своїй доповіді Головному управлінню підкреслив взаємозалежність університетів і гімназій у вивченні предметів. Університети не зможуть працювати, якщо до них будуть вступати молоді люди, недостатньо підготовлені для вищого навчання в середніх училищах – гімназіях, проте останні, в свою чергу, не в змозі дати молоді необхідну для університету освіту і розвиток, не маючи самі відповідно освічених вчителів. Одне іншим обумовлено" [7, с. 262].

Наприкінці 1861 р. міністр народної освіти став переконаний ліберал О.В.Головнін, який підтримав напрацювання Комітету і затвердив проект навчальних закладів. За ним на території Російської імперії встановлювалися народні школи, прогімназії і гімназії. У зв'язку з цим і навчальний план набував іншого характеру, бо курс прогімназій відповідав чотирьом нижчим класам гімназій, що давало можливість учням продовжувати навчання у гімназіях, чого були позбавлені учні повітових училищ. Так, на вивчення історії в прогімназіях відводилося 7 год., а у класичних гімназіях – 12 год.

У 1864 р. було оприлюднено "Положення про гімназії та прогімназії". Згідно з ним гімназії поділялися на класичні та реальні. Останні запроваджувалися з великими труднощами, бо реакційно налаштовані чиновники добивалися лише відкриття класичних гімназій, намагаючись цим самим відволікти молодь від соціальних процесів. Як і в попередні роки, випускники класичних гімназій мали право вступати до університетів, а учні реальних гімназій – до спеціальних навчальних закладів та на фізико-математичні факультети університетів. За навчальним планом 1864 р. на вивчення історії у всіх видах

навчальних закладів передбачалося 14 год. (у III класі – 2 год., у IV–VII класах – по 3 год.).

Після подій, пов'язаних з пострілом Дмитра Каракозова 4 квітня 1866 р. у царя Олександра II, посилюється реакційна політика уряду. Практично до кінця XIX ст. в імперській освітній політиці переважає консервативний курс. Міністра освіти, відомого ліберальними вподобаннями, змінив обер-прокурор Священного синоду граф Д.А.Толстой (1866–1880), який за допомогою жандармів намагався навести порядок у навчальних закладах імперії. Головним своїм завданням він вважав боротьбу з нігілізмом і крамолою в освіті. Почали знову приділяти особливу увагу вивченню класичних мов, а за Статутом 1871 р. були узаконені класичні гімназії як головний заклад середньої освіти. У гімназіях і університетах придушувалася будь-яка ініціатива та свобода, насаджувалася схоластика та зазубрювання.

Зміна навчальних планів, яка відбувалася досить часто, не приводила до збільшення кількості тижневих годин з історії. Так, у 1871 р. на історію в усіх класах відводилося 12 год. на тиждень із 230 год., тобто трохи більше 5% усього навчального часу. Обмеження годин пояснювалося тим, що Міністерство народної освіти боялося шкідливого впливу історії на молодь та і, взагалі, на суспільство.

У пояснювальних записках до програм 1872 та 1877 рр., які були майже ідентичні, сказано, що не розширенням годин на предмет досягається його ефективність, а кращим засвоєнням і розумінням, а також під час частих різноманітних повторень [6, т. 5, с. 188]. Ці програми передбачали два курси історії: епізодичний, який вводився в III і IV класах, і систематичний у V–VII класах, а після введення в гімназіях VIII класу, і в останньому.

Міністерство народної освіти в молодших класах під час вивчення епізодичного курсу визначало завдання вивчати біографії історичних діячів і одночасно знайомитися з важливими історичними подіями.

Якщо подивитися на план систематичного курсу, то вся увага приділялася тому, щоб донести до учнів події всесвітньо-історичного значення із середньої і нової історії і систематично викладати вітчизняну і давню історію. Крім цього, вчителі повинні були під час вивчення історії сприяти розвитку мислення, яке б згодилось під час навчання в університеті, закріплювати моральні почуття. "Вітчизняна і давня історія вивчалася у повному об'ємі, тоді як середня і нова історія вивчалася лише у вигляді окремих фактів всесвітньо-історичного значення" [8].

Такий розподіл годин для вивчення курсу історії давав право стверджувати, що давній і вітчизняній історії надавалося більш вагоме наукове і виховне значення, ніж середній і новій історії, що легко пояснюється.

Інструктивні документи вказували, що вчитель не зобов'язаний роз'яснювати складні політичні ситуації, а лише зупинитися на світлих явищах і розкривати їх більш детально, а темні сторони слід пропускати або ж викладати їх коротко. Такий підхід призводив до вибірковості пояснення фактів і явищ історичного процесу на розсуд вчителя. В той же час як нова історія, насичена революційними подіями, вбирала в себе важливі факти формування демократичних інституцій, боротьби народних мас тощо, вимагала іншого ставлення до їх оцінки. Те саме можна сказати і про давню історію, про час падіння республіки в Римі, встановлення Римської імперії, утвердження християнства і багато інших важливих фактів цього історичного часу.

У Пояснювальній записці не було і натяку на необхідність розкриття історичного процесу, визначення його закономірностей, які проявляються у відповідну історичну епоху.

В той же час Пояснювальні записки 1871, 1877 та 1890 рр. вказували, що при вивченні систематичного курсу слід формувати в учнів "моральне відчуття", розуміння того, що "добрі починання окремих осіб сприяють покращенню долі всього людства, і, незважаючи на протистояння їм, вони не залишаються без добрих справ" [9]. Ідея прогресу – це була своєрідна поступка духу часу, маскувальний костюм, який повинен вселяти думку, що все благополучно, що правлячі кола турбуються про народне благо, про прогрес. Формування такої позиції у трьох програмах – це вже система поглядів Міністерства народної освіти [10].

У 1882 р. новий міністр І.Д.Делянов (1882–1897), який продовжив реакційну політику свого попередника Д.А.Толстого і навіть пішов ще далі (прийняття "циркуляру про кухаркиних дітей" у 1887 р.). Проте і він не міг не врахувати протесту проти толстовської системи поглядів у галузі освіти, і в 1889 р. міністр створив комісію з перегляду толстовського навчального плану [11]. Цей захід реально був окупаційною акцією, бо майже нічого системного в навчальному плані не змінилося. Лише трохи скоротилася кількість годин із класичних мов (якщо до цього на вивчення латини виділялося 49 тижневих годин, то за новим навчальним планом їх залишилося 46, з курсу грецької мови зняли лише одну годину, скоротивши з 36 до 35 год.). Крім цього, з навчальних планів вилучили природознавство. Звільнені години використали на Закон Божий і до 12 тижневих годин з історії додали 1 год. у V класі для вивчення історії середніх віків і російської історії.

Останній період у галузі гімназійної освіти наприкінці XIX – на поч. XX ст. відзначається збереженням офіційних установ порівняно з попередніми роками і появи нових розпоряджень, які були викликані соціальними процесами.

Призначений міністром у 1898 р. М.П.Боголепов (1898–1901) намагався врахувати недоліки навчального процесу і ліквідувати їх. Початок ХХ ст. означений революційними подіями, тому Міністерство народної освіти намагалося уберегти вчителів та учнів від революційних потрясінь, а у зв'язку з цим посилювався нагляд з боку поліції. Тому у 1901 р. був надрукований новий проект "Основних положень устрою загальноосвітньої середньої школи", який запропонував новий міністр народної освіти генерал П.С.Ванновський (1901–1902), призначений після вбивства М.П.Боголепова. У ньому було запропоновано об'єднати реальні і класичні гімназії. До університетів приймали без екзаменів усіх тих, хто вивчав дві класичні мови.

Цар Микола II залишився незадоволений цим проектом "Основних положень...", змістив міністра і вимагав скоротити кількість гімназій до рівня потреб університетів. Він також вимагав від педагогів навчально-виховний процес здійснювати у душі віри, відданості престолу і вітчизні, а також поваги до сім'ї.

Не вдалося втілити в життя і достатньо прогресивні для тих умов проекти реформування усієї системи освіти, запропонованні у період, коли очільником міністерства був П.М.Ігнат'єв.

Таким чином, становлення і розвиток гімназійної освіти й історичної, зокрема, встановлення кількості годин на вивчення предметів, проходило під впливом соціально-політичних, економічних, культурних чинників, які формувалися і мали прояв у відповідних історичних періодах.

Слід, однак, врахувати, ще одну обставину. Переважна більшість гімназій, будь-якого спрямування (класичні чоловічі, реальні, жіночі), розміщувалися в губернських і повітових містах. Проте існували також гімназії при вищих навчальних закладах, зокрема, гімназія при Юридичному ліцеї (1832–1875) та Історико-філологічному інституті (1875–1919) князя Безбородька в Ніжині. В основному в цих гімназіях кількість годин і розміщення вивчення матеріалу з історії майже співпадали. Проте до навчального плану Ніжинської класичної гімназії при Юридичному ліцеї й Історико-філологічному інституті згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти інколи вносилися певні корективи у розподіл годин. Проте це не змінювало загального відбору матеріалу. Тут більше відіграло те, хто читав предмет. У цьому закладі курс історії, як правило, читали професори вищого навчального закладу, що є особливою сторінкою в галузі історичної освіти [12].

Аналіз урядових і міністерських заходів, порівняння навчальних планів дало можливість прослідкувати за ходом організації навчального процесу, виявити як негативні, так і позитивні елементи в системі історичної освіти ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії та Україні

зокрема. До поч. ХХ ст. в гімназіях зберігався принцип виховання в учнів "любви к родине, престолу и отечеству". Цей постулат був виховною метою викладання історії в середніх навчальних закладах, що зафіксовано в пояснювальних записках до всіх курсів історії. Збереження цього принципу вимагала нестабільна соціально-економічна та суспільно-політична ситуація в Росії, що не могло сприяти ані розвитку історичної освіти, ані всієї системи освіти взагалі.

Література

1. Зашкільняк Леонід. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) / Леонід Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. та ред. Наталі Яковенко. – К., 2008. – С. 64.

2. Бабич И. В. Преподавание русской истории в гимназиях и политика Министерства Народного просвещения в конце XIX – начале XX века : дисс. ... канд. ист. наук / Бабич И. В. – М., 1989 ; Ищенко В. А. Школьное историческое образование в России в конце XIX – начале XX веков : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Ищенко Вера Александровна. – Ставрополь, 1997. – 266 с. ; Рапаєва М. В. Основні напрямки розвитку методів навчання історії у вітчизняній школі кінця XIX – початку ХХ століття / М. В. Рапаєва // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти : збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (4–5 грудня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий центр, 2004. – С. 163–167 ; її ж. Використання методів навчання історії в українських школах кінця XIX – початку ХХ ст. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 17. – С. 260–267 ; її ж. Основні тенденції розвитку теоретичних засад практичних методів навчання історії другої половини XIX століття у вітчизняній школі // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Педагогічні науки". – Луганськ, 2007. – № 6. – С. 295–305 ; Шапарина О. Н. Историческое образование в русских гимназиях в начале XX века. 1901 – февраль 1917 гг. : на материалах Московского учебного округа : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Шапарина Ольга Николаевна. – М., 2004. – 316 с. ; Шапарина О. Н. Государственная политика в области исторического образования в России в 1901–1917 годах / О. Н. Шапарина // Преподавание истории в школе. – 2009. – № 9. – С. 44–46 ; Яковлева М. К. Государственная политика в области исторического образования в конце XIX – начале XX века (на примере средних учебных заведений Курской губернии) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Яковлева Майя Константиновна. – Курск, 2004. – 204 с.

3. Аллагулов А. М. Образовательная политика в России во второй половине XIX – начале XX в. / А. М. Аллагулов, В. Г. Рындак // Вестник Московского ун-та. Сер. 20 "Педагогическое образование". – 2010. – № 2. – С. 103–111 ; Богуславский М. В. Реформы российского образования XIX–XX вв. как глобальный проект / М. В. Богуславский // Вопросы образования. – 2006. – № 3. – С. 5–21 ; Вендровская Р. Б. Школьная реформа 1915–1916 годов и преподавание истории / Р. Б. Вендровская // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 4 ; Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М., 1991 ; Коваленко Г. А. К вопросу о развитии системы образования в России / Г. А. Коваленко // Роль вуза в формировании социокультурного пространства : сб. науч. трудов Всерос. науч.-практ. конференции с межд. участием, посвященной празднованию 70-летнего юбилея вуза, 19 ноября 2010 г. – Стерлитамак : СГПА, 2010. – Ч. 1. – С. 66–74 ; Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы (гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 года) / Н. А. Константинов. – М., 1956 ; Юрищева И. В. Состояние народного образования в России в начале XX века // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 2. – С. 12 ; Флит Н. В. Школа в России в конце XIX – начале XX в. / Н. В. Флит. – Л., 1991 ; Фукс А. Н. Школьные учебники по русской истории. 1861–1917 А. Н. Фукс. – М., 1985 та ін.

4. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – С. 134.

5. Богуславский М. В. Реформы российского образования XIX–XX вв. как глобальный проект / М. В. Богуславский // Вопросы образования. – 2006. – № 3. – С. 7.

6. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1825.; СПб., 1877.

Т. 1. – 1877. – С. 528–529.

Т. 5. – 1877. – С. 554.

7. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). – СПб. : Изд. О.Богдановой, 1912. – С. 54.

8. Зиновьев М. А. Основные вопросы методики преподавания истории : руководство для преподавателей истории средней школы / М. А. Зиновьев. – М. ; Л., 1948. – С. 30.

9. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1877. – № 7. – С. 111–112.

10. Зиновьев М. А. Вказ. праця. – С. 31.

11. Циркуляр Министерства народного просвещения. – 1889. – 8 июля. – СПб., 1889.

12. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005.

Регіональна специфіка проведення столипінської аграрної реформи на території України

У публікації авторка розкриває загальні питання та регіональну специфіку проведення столипінської аграрної реформи.

Ключові слова: аграрна реформа, хутірні господарства, відрубні господарства, аграрне виробництво, землеволодіння, земле-впорядкування.

В публикации автор раскрывает общие вопросы и региональную специфику проведения столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: аграрная реформа, хуторные хозяйства, отрубные хозяйства, аграрное производство, землевладения, землеустройства.

In this publication the author reveals common issues and regional specificity of the Stolypin agrarian reform.

Key words: agrarian reform, hutirni economy vidrubni farm, farming, land tenure, land management.

Нині українське суспільство переживає складний і відповідальний процес становлення та побудови самостійної національної держави. Поряд із розвитком економіки пробуджена нація приділяє велику увагу духовному відродженню. Нині спостерігається значне зростання в наших співвітчизниках, особливо молоді, потягу до історичних знань. Це природно, адже людині завжди властиво зацікавлення власними коренями, минавшиною рідного краю.

Однією з актуальних проблем української історії є вивчення й правдиве висвітлення подій, пов'язаних із розробкою і втіленням у життя на початку ХХ ст. радикальної економічної реформи в Росії. Аграрна реформа П.А.Столипіна була надзвичайно масштабною, безпрецедентною за темпами й глибиною трансформації консервативно-патріархального ладу в сільському господарстві та перетворення його на прогресивний тип господарювання.

Реформування аграрного сектору за сучасних умов потребує вивчення історичного досвіду державних регулювань у галузі сільського господарства, а також використання позитивних складових реформ минулого.

На нашу думку, багато корисного можна запозичити з досвіду аграрних перетворень у роки столипінської реформи в Україні. За

спільних рис та тенденцій, характерних для аграрних просторів Російської імперії, Україні була притаманна низка специфічних особливостей. Це, зокрема, класові відносини, форми землеволодіння і землекористування, соціальна структура, духовні й матеріально-етичні засади на селі. На українських землях, що перебували у складі Російської імперії, капіталістичні відносини в сільському господарстві були розвинутішими, а тому пережитки феодално-кріпосницького устрою виявились особливо нестерпними і неминуче вимагали швидшого й глибшого реформування сільського господарства. Саме це обумовило вибір теми дослідження.

Мета статті полягає у вивченні та визначенні регіональних особливостей проведення столипінської аграрної реформи на території України. Актуальність цього питання є очевидною не лише з теоретичної, але і практичної точок зору, адже на сучасному етапі реформування сільськогосподарського виробництва державні механізми регулювання даного сектору мають бути спрямовані на перебудову системи агрономічної допомоги не лише великим, але й дрібним господарствам фермерського типу, що для багатьох країн світу стало основою економічного зростання.

Проблема розвитку сільського господарства була предметом дослідження в дореволюційній, радянській та сучасній вітчизняній історіографії. Вона також привертає увагу закордонних істориків.

Питання розвитку сільського господарства розглядалося в працях відомих дослідників дорадянського періоду. Серед них варто виділити праці А.Кауфмана [1] та С.Прокоповича [2], які вивчали проблеми руйнування селянської поземельної общини та впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Одним із науковців радянського періоду, які неупереджено ставилися до її проведення та змісту, був П.Першин [3], який, простеживши еволюцію хутірсько-відрубного господарства, прийшов до висновку, що створення такого типу господарства відкриває широкі можливості проявленню індивідуально-господарської ініціативи, найбільш повному і продуктивному використанню сил господарства та пристосуванню його до вимог ринку.

Нові джерельні матеріали стосовно проведення столипінської реформи введено в науковий обіг С.Дубровським [4]. У дослідженні І.Гуржія [5] проаналізовано сільськогосподарське виробництво в Україні в 60–90-х рр. XIX ст. Переселенню селян до Сибіру під час проведення столипінської реформи присвячені дослідження Л.Склярової [6], В.Кабузана [7].

Після здобуття Україною незалежності інтерес до вивчення історії селянського господарства не послабився. Наукові розробки з цієї

проблематики розкривають різні складові аграрних відносин кін. XIX – поч. XX ст., а головне дають сучасну оцінку історичного минулого – реформування аграрного сектору. Одними з перших до даної тематики звернулися у своїх комплексних працях історики В.Сарбей [8], В.Борисенко [9]. Причини, суть і шляхи розв'язання аграрного питання в Україні та його місце і роль у соціально-економічному житті проаналізовано С.Сусоровим [10]. Становлення в Україні індивідуального селянського господарства дослідив М.Якименко [11]. Розвиток селянської кооперації та її окремих видів вивчає дослідник В.Марочко [12]. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства Лівобережної України висвітлюються у статті Т.Лобас [13]. Різноманітні аспекти розвитку сільського господарства розглянуто в ґрунтовній праці "Історія українського селянства" (2006 р.) [14].

Окремо слід виділити докторські та кандидатські дисертації, присвячені історії розвитку сільського господарства. В дисертаційному дослідженні М.Якименка [15] досліджено питання переселення селян з України в період 1861–1917 рр. Автором розглянуто економічні основи аграрних міграцій в Україні та ін. У дослідженні В.Майстренка [16] проаналізовано процес реформування сільського господарства під час столипінської аграрної реформи в Харківській губернії. Різноманітні аспекти функціонування кустарних промислів селян Харківської губернії проаналізовано М.Масловим [17]. Розвиток кредитної кооперації вивчає В.Власенко [18], О.Двойнікова [19] розглядає функціональність кооперації в сільському господарстві Правобережної України. Питання споживчої кооперації розглянуто О.Сидоровичевим [20]. Л.Ігнатова [21] здійснила аналіз висвітлення проблем українського селянства у періодичній пресі, оцінки поглядів сучасників на проблему приватної селянської власності на землю. Сучасний дослідник С.Раєвський [22] розглядає питання становища сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст., що стало предметом його дисертаційного дослідження.

Отже, проаналізувавши наукові розробки з даної проблематики, варто зазначити, що вченими-істориками протягом тривалого часу була проведена значна робота з вивчення проблеми реформування та розвитку сільського господарства України. Особливим у новітній історіографії є те, що до нинішнього часу немає праці, в якій би питання регіональних особливостей проведення столипінської аграрної реформи на території України було відтворено цілісно.

У становленні й розвитку капіталістичних відносин у Росії важливе місце належить др. пол. XIX – поч. XX ст. Саме в ці роки царизм

робив суттєві спроби подолати феодально-кріпосницькі пережитки з тим, щоб країна стала на шлях ринкових відносин.

З'ясувати й зрозуміти хід і специфіку цих процесів можна за умови врахування особливостей характеру та стану аграрного виробництва на всьому просторі українських земель залежно від історичних, природно-кліматичних і географічних ознак. Нині дослідники, які займаються питаннями регіоналістики, на підставі досліджень своїх попередників виділяють в Україні п'ять історико-географічних регіонів: Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); Західна Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття, Холмщина, Підляшшя); Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина); Слобідська Україна (Харківщина, Сумщина); Південна Україна (Запоріжжя, Причорномор'я (Таврія), Приазов'я, Бессарабія).

Становлення цих регіонів як складових української етнічної території мало свої політичні, економічні, соціокультурні, ідеологічні й історичні особливості. На думку дослідника Я.Верменич, серед чинників, що обумовлюють наявність політико-географічних регіонів, в історичній регіоналістиці звертають увагу на ті риси, що виникали в процесі розвитку у складі інших держав [23, с. 92]. Те, що впродовж століть українські землі з населенням, яке жило на них, входили до складу інших держав, на думку автора, певним чином впливало на їх економічний та соціально-політичний розвиток, але не спричинило негативного впливу на мову, культуру, традиції тощо.

Засоби масової інформації України, документи та публікації окремих авторів вказували на суттєву відмінність між "общинною Росією" і "подвірною Україною". В Росії, як правило, була відносна рівномірність у розподілі землі між селянами. Навіть за відсутності переділу в тій чи іншій общині під час селянської реформи 1861 р. кожна особа чоловічої статі отримала землі приблизно порівну. В Україні ж згідно з так званим "Малоросійським положенням" в одному й тому селі зустрічалися "тяглові" або повні наділи, а поряд з ними "піші", які були за розміром удвічі, а то й утричі менші. До того ж реформа 1861 р. санкціонувала безземелля в особі "городників" і "бездомників", саме це обумовило нерівні наділи в Україні.

Слід також відзначити, що Україна, з часів перебування у складі Литовської держави і Речі Посполитої, зазнала впливу європейського права та практики землекористування. Зокрема, тут існувало подвірне землеволодіння, що поширювалося на садиби, ниви та частково луги. У загальному користуванні селян знаходилися ліси, пасовища й водойми, що не підлягали переділам. Це призвело до появи складної і суперечливої сервітутної проблеми. Історія сервітутного користування лісами, сіножатями та іншими пасовищами наповнена гострою бо-

ротью між поміщиками та селянами, особливо в поліських повітах України.

За даними дослідника І.Витановича, общинне землеробство в європейській частині Російської імперії становило на поч. ХХ ст. 83,4%, причому власне Росія була виключно общинною. В губерніях Правобережної і Лівобережної України, навпаки, подвірне землеволодіння, за винятком ряду повітів Харківщини, домінувало. Його питома вага на Поділлі становила 94,6%, Волині – 77,9%, Київщині – 83,3%, Полтавщині – 84,1%, Чернігівщині – 48,3%. У південних губерніях України питома вага подвірного землеволодіння була незначною: на Херсонщині – 11,2%, Катеринославщині – 3,5%. Тут ще переважала формально правна община. Але вона була не передільна і переходила в звичайне подвірне землекористування [24, с. 10].

Дані дослідника І.Витановича підтверджуються й іншими джерелами. Вони свідчать, що на території Полтавської губернії "з давніх часів переважало подвірне землеволодіння". Ще в часи козацького військового устрою тут набула поширення і хутірська форма землеволодіння. Проте в північних повітах Чернігівщини переважало общинне землеволодіння. У поліських повітах України також були райони хутірського розселення ще до столипінського землевпорядкування. На землях Уманського повіту Київської губернії існувало і общинне, і подвірне землеволодіння [25, с. 391].

Згідно з указом від 9 листопада 1906 р. усюди було створено губернські та повітові землевпорядні комісії, діяльність яких поширювалася на три категорії земель: надільні землі; селянського поземельного банку; казенні землі.

Найбільш складним і суперечливим було землевпорядкування на надільних землях. Тут доводилося рахуватися з протилежними інтересами членів сільської громади. Кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку надільної землі. Оскільки ж однакових за якістю ґрунтів і угідь наділів не існує, то для більш-менш справедливого розверстання доводилося проводити ретельну розцінку наділу. Попри всі зусилля цей бік справи скрізь викликав безліч нарікань з боку населення. Ситуація ще більше ускладнювалася, коли наділена земля знаходилася у черезсмузжі з купленими ділянками. До того ж на надільних селянських землях дії землевпорядників були можливими тільки за ініціативою самих власників землі й відповідно до прав кожного із співвласників на ту чи іншу частину цієї землі. З урахуванням цього нарізалися одноосібні ділянки та велися роботи з групового землевпорядкування. З іншого боку, при розверстанні цілих селищ частина земель інколи залишалася в общинному володінні, а решта роздрібнювалася між окремими господарями [25, с. 391].

В інших умовах перебувало землевпорядкування на землях казенних і селянського банку, де не існувало зазначених вище стримуючих моментів.

Результати діяльності землевпорядних комісій багато в чому залежали від наявної земельної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини. Слід враховувати й те, що в трьох губерніях Південної України посіви селян на орендованих землях перевищували 3 млн десятин [26, с. 3]. Південні губернії України страждали не стільки від малоземелля, як від нестачі робочих рук. Одна тільки Херсонщина щорічно приймала для проведення польових робіт більше 100 тис. відхідників з інших губерній [25, с. 392].

За даними О.Кривошеїна, в губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадало в середньому бл. 5 десятин землі. На його переконання, розмір земельних ділянок у 4–5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їх господарства розташовувалися "на найкращому в світі чорноземі" [27, с. 709].

Здавалося, що подвірне володіння землею, як уже було зазначено, мало сприяти переходу селян Полтавщини до односібного ведення господарства. Тим більше, що й хутори не були для них новою. Незважаючи на це, зростання індивідуальної власності селян було тут украй уповільненим: за сім років дії закону закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок лише 8% від загальної кількості домогосподарів губернії. Якщо враховувати й тих, що порушили клопотання про укріплені землі, то й у такому разі частка домогосподарів сягала тільки 15%. Кількість підданої розверстці землі на відруби і хутори становила бл. 6,5% від площі селянського і козачого землеволодіння і не більше 4% усієї земельної площі губернії. Найбільш характерним було й те, що розверстувалися на відруби переважно цілі селища, тоді як виділення окремих домогосподарів спостерігалось рідко: у Константиноградському повіті розверстано на відруби бл. 32% усієї селянської козачої землі, а в Лохвицькому, Прилуцькому, Романському і Миргородському – тільки 0,3%. Середній розмір відрубів в губернії для окремих домогосподарів сягав 10 десятин, а для розверстання селищ – 4,1 десятина [28, с. 5].

За даними документальних свідчень, ще повільніше створювалися індивідуальні господарства на Чернігівщині. Перші дослідники проблеми вказують, що цей процес був ледве помітним до 1911 р. Селяни все ще сподівалися на "прирізки" землі за рахунок помі-

щицьких земель і "негативно відносилися до указу 9 листопада 1906 року" [25, с. 393]. Більш-менш успішно велися землевпорядні роботи тільки в північних повітах губернії, де були сприятливіші природні умови для ведення індивідуального господарства. Тут з'явилися хутори, що мали земельну площу від 5 до 7 десятин, але через кілька років усі вони опинилися в зв'язку з неврожаями в тяжкому становищі, особливо в Городнянському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявилися тільки незчисленні господарства, які мали від 30 до 40 десятин землі [25, с. 393].

Рівень достатку селян усе більше залежав від ринку та цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної й особливо Правобережної України намагалися компенсувати нестачу земельної площі впровадження спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині й в інших губерніях селяни займалися розведенням тютюну, хмелю й полуниці та бджільництвом. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилося під сад. Такі господарі мали вагомий річний прибуток [29, с. 8].

Трохи іншою була картина в степових районах України, де розміри земельної площі селян були набагато більшими, а їх розвиток задовго до століпінської аграрної реформи стимулювалися зв'язками з місцевими й світовими ринками. На Херсонщині, наприклад, господарства заможних селян, які володіли площею від 24 до 25 десятин землі, мали річний прибуток від реалізації хліба ще наприкінці XIX ст. від 232 до 635 крб [30, с. 4]. Проте це були райони екстенсивного землеробства, що набагато поступалися за врожайністю давнім хліборобським центрам України [25, с. 404].

Отже, зростання продуктивності землі й добробуту селян залежало не тільки від форм землеволодіння, але й розвитку товарно-грошових відносин кооперації, зв'язків з ринком, забезпечення села інвентарем, добривами тощо.

Кожен з регіонів України мав свою специфіку розвитку. Цьому сприяли як природно-кліматичні умови, так і політика, яку проводила місцева влада. Кардинально відмінний розвиток мало господарство західноукраїнських земель порівняно з територіями сходу України. Більш продуктивному розвитку сільського господарства на заході України сприяло, безумовно, те, що процес звільнення від кріпацтва тут пройшов значно раніше, ніж по всій території України.

На кін. XIX – поч. XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, з огляду на характер і рівень розвитку аграрних відносин, чітко вирізняють три регіони, де поряд із загальними

історичними процесами спостерігались і певні особливості. Це – Правобережна Україна, далі – Лівобережна Україна, куди увійшла частина території Слобожанщини, третій регіон – Степова Україна з південними землями Слобожанщини та Південно-Причорноморськими. Специфіка Слобожанщини полягала в тому, що впродовж десятиріч вона фактично була прикордонною зоною, що захищала центральні райони Росії від ворогів.

Особливість аграрних відносин на Півдні полягала в тому, що з початком колонізації тут набула поширення хутірна форма господарювання, яку запроваджували німецькі колоністи. В історичній літературі згадується, що ця система була частково запозичена П.А.Столипіним під час проведення ним аграрної реформи.

Аналізуючи соціально-економічний та політичний стан українського суспільства на початку ХХ ст., слід зауважити, що на нього значною мірою впливала імперсько-колоніальна політика царизму щодо України. Основною метою російської економічної політики було бажання увічнити стан України як сільськогосподарського регіону імперії, постачальника сировини для російської промисловості, а також ринку для її виробів. В Україні, як правило, розвивались ті галузі промисловості, які не мали природних умов у Росії, або ті, що постачали сировину чи напівфабрикати для російської індустрії.

У ході реформи було закладено підвалини нової організаційної структури сільського господарства, зорієнтованої на ринкові відносини. Серцевиною реформи стало приватне господарство сімейного типу, що зараховувалося до науково-технічного прогресу, організаційних нововведень і, безумовно, впровадження ринкових стимулів господарювання.

Здобутки перших років аграрної реформи були лише часткою довготривалої програми, справжній потенціал якої вичерпно не розкрився, вигоди від якої могли б виявлятися в майбутньому, щоб змінити умови і світогляд більшості селян, а державі й економіці дати достатньо велику кількість ефективних виробників, які б володіли приватною власністю. Звичайно, ідеалізувати столипінську реформу не слід, адже здійснювалася вона досить складно й суперечливо, багато селян зазнали розорення, краху надій на краще життя.

За всіх негараздів, що супроводжували ці процеси, столипінська реформа справила істотний позитивний вплив на вирішення аграрних проблем, сприяла прискоренню розвитку й формуванню міцних селянських господарств, підірвала й розхитала патріархальний уклад життя селян як основу заокостенілого консерватизму. Нові капіталістичні виробничі відносини, що прискорено утверджувались в аграрному секторі на поч. ХХ ст., вносили дух конкурентності та творчості, дух

людяності, працелюбства в кожную родину, а загалом – у сферу суспільних відносин. Отримуючи довгоочікувану землю у приватну власність, селяни обожнювали її, пестили і старанно доглядали. Природна турбота про землю та любов до неї, закладена в українських селян здавна, тепер значно зросла, адже результати дбайливого ставлення до землі належали вже кожному селянину та їхнім спадкоємцям. За цих умов в українському селі набуває значного посилення дух волелюбства, відродження героїчних традицій попередніх поколінь. Все це посилювало консолідацію селянства як суспільного стану, з якого, можна стверджувати, утверджувалась українська нація.

Столипінська аграрна реформа не зазнала краху, вона в системі аграрних відносин була не до кінця реалізованим соціально-економічним явищем.

Незважаючи на час, вимір якого більше 100 років, її позитивний досвід має бути використаний у процесі аграрних перетворень на селі за сучасних умов реформування аграрного сектору.

Перспективними напрямками дослідження цієї проблеми, на думку автора, є вивчення форм та методів функціонування агрономічної служби епохи столипінської реформи, з'ясування ролі агрономів у проведенні землевпорядкувальних робіт; участь в організації переселення селян на територію східних країн імперії, організація та проведення сільськогосподарських виставок, а також ряд інших, не менш важливих питань, що розкривають особливості та регіональну специфіку проведення столипінської аграрної реформи в Україні.

Література

1. Кауфман А. Аграрный вопрос в России: курс нар. ун-та / А. Кауфман. – М., 1918. – 167 с.
2. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Прокопович. – М., 1912. – 223 с.
3. Першин П. Участковое землевладение в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 г. и судьбы во время революции (1917–1920) / П. Першин. – М., 1922. – 52 с.
4. Дубровский С. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963. – 600 с.
5. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. Гуржій. – К., 1968. – 192 с.
6. Склярів Л. Переселення і землеустроєтво в Сибіри в роки столыпинської аграрної реформи / Л. Склярів. – Л., 1962. – 558 с.
7. Кабузан В. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. / В. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.

8. Україна крізь віки : в 15 т. / А. Смолій (ред.) ; НАН України, Інститут археології (В). – К., 1998.

Т. 9 : Національне відродження України. – 1998. – 335 с.

9. Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття / В. Борисенко. – К., 1998. – 616 с.

10. Сусоров С. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Сусоров. – Херсон, 1997. – 37 с.

11. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. Якименко // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

12. Марочко В. Українська селянська кооперація. історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

13. Лобас Т. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 3. – С. 278–286.

14. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. – К., 2006.

Т. 1. – 2006. – 631 с.

15. Якименко Н. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / Якименко Н. – К. : КДУ, 1989. – 36 с.

16. Майстренко В. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В. Майстренко. – Х., 1997. – 195 с.

17. Маслов М. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Маслов М. ; ХДУ. – Х., 1998. – 16 с.

18. Власенко В. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Власенко В. ; ХДУ. – Х., 1998. – 17 с.

19. Двойнікова О. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Двойнікова О. – Івано-Франківськ, 2004. – 22 с.

20. Сидорович О. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст. – на поч. ХХ ст.: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Сидорович О. – Луганськ, 2006. – 24 с.

21. Ігнатова Л. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ігнатова Л. ; ОДУ. – О., 2002. – 19 с.

22. Раєвський С. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Раєвський С. – К., 2006. – 22 с.

23. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К., 2003.

24. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – № 3–4.

25. Історія українського селянства : у 2 т. / за ред. В. М. Литвин. – К., 2006.

Т. 1. – 2008.

26. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апреля.

27. Речь А.В.Кривошеина в заседании общего собрания Государственной думы 12 октября 1909 г. // Історія українського селянства в двох томах / за ред. В. М. Литвин. – К., 2006.

Т. 1. – 2006. – 709 с.

28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.

29. Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 6.

30. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.

Проблема великих сільськогосподарських маєтків німецьких землевласників Таврійської губернії в історіографії межі XIX–XX ст. як регіональний компонент історії України

Автор аналізує групу історичних досліджень межі XIX–XX ст., у яких висвітлено проблеми німецької колонізації Таврійської губернії, передусім Криму, з позиції оцінювання процесу утворення значних сільськогосподарських маєтків у регіоні.

Ключові слова: історіографія межі XIX–XX ст., німецька колонізація, Таврійська губернія.

Автор анализирует группу исторических исследований рубежа XIX–XX века, в которых рассмотрена проблема немецкой колонизации Таврической губернии, прежде всего Крыма, с позиции оценивания процесса создания крупных сельскохозяйственных имений в регионе.

Ключевые слова: историография рубежа XIX–XX века, немецкая колонизация, Таврическая губерния.

The author analyzes a group of historical sources of the period of the XIX–XX century, in which the problem of German colonization in the Tavrida province, primarily Crimea, to the position of the evaluation process of the formation of large agricultural estates.

Key words: historiography of the period of the XIX–XX century, the German colonization, Tavrida province.

Дослідження регіональної історіографії є необхідною ланкою у процесі становлення української науки. Історіографія не тільки засвідчує загальний рівень цивілізованості й культури суспільства, але й репрезентує щабель самопізнання й самоствердження соціуму, "... вона дає змогу простежити основні закономірності розвитку тих чи інших країн чи регіонів і водночас реконструювати процес їх "освоєння наукою", "внутрішню логіку" історичного знання..." [7, с. 155]. Історіографію розуміємо не тільки як опис корпусу досліджень певного історичного явища, але як свідоме комплектування ланцюга історичних подій у певний твір, відповідний конкретному історичному регіону [15].

Аналіз проблеми формування значних сільськогосподарських маєтків німців-землевласників у різних регіонах Російської імперії, передусім на півдні України та у Криму, репрезентований вітчизняною та зарубіжною науковими традиціями у значній групі друкованих досліджень, які охоплюють більше ніж півтора століття – з 1840-х до

поч. 2000-х рр. У становленні історіографії цього питання, на нашу думку, чітко вирізняються три великих етапи: 1860–1910 рр., 1920–1980 рр., 1990–2000 рр., що зумовлено соціокультурними обставинами розвою історичної думки.

Аналіз комплексу досліджень, що відносяться до першого з зазначених етапів, дозволяє подивитися на проблему еволюції форм німецького землеволодіння в Криму з позиції сучасників цього процесу, забезпечує реалізацію комплексного підходу до вивчення питання у цілому.

Розгляд публікацій межі XIX–XX ст. з проблеми великих німецьких землеволодінь у Криму здійснюється авторами, котрі вивчають різні аспекти процесів німецької колонізації. Зокрема, Л.І.Дайнеко акцентує увагу на джерелах межі XIX–XX століть у зв'язку із вивченням історії німецьких колоній у Криму з 1787 р. до 1941 р. [10]. У дослідженні Я.Є.Володарського, О.І.Єлисеєвої, В.М.Кабузана за наслідками аналізу дореволюційної наукової бази виділено праці А.О.Скальковського та Д.І.Багалія та зазначено, що основну увагу у їхніх працях приділено вивченню самого процесу колонізації [8, с. 3].

Фундаментальною основою дослідження Ю.М.Лаптева "Німці в Криму: нариси історії та культури" є розвідки, створені до 1917 р. [17]. Дослідники проблем німецьких колоністів С.І.Бобильова, О.В.Замурійцев також використовують матеріали історичних робіт кін. XIX – поч. XX ст. [5; 12].

Але залишається недостатньо вивченим питання висвітлення у дослідженнях межі XIX–XX ст. саме обставин формування значних земельних володінь, які належали вихідцям із німецьких колоній, що обумовило вибір проблематики статті. Її метою є аналіз корпусу історичних досліджень з проблеми утворення великих сільськогосподарських маєтків німецьких землевласників Таврійської губернії шляхом акцентування її регіонального компоненту.

Передусім треба виділити роботи, в яких подано загальний огляд причин, умов та перебігу подій німецької колонізації півдня України, визначено дії імперського уряду щодо розгортання такого процесу.

Для дослідників історичних розвідок з проблематики німецької колонізації важливим є вивчення політики уряду Катерини II, яка саме започаткувала заселення земель іноземцями, щодо цього питання. У праці В.О.Більбасова "Історія Катерини Другої" проаналізовано діяльність уряду імператриці стосовно іноземного заселення [4].

"Еру іноземної колонізації" досліджував також Д.І.Багалій, котрий у праці "Колонізація Новоросійського краю й перші кроки його шляхом культури" розкриває особливості проведення імперської коло-

нізаційної політики та робить висновки про те, що із царювання Катерини II "відкрилася ера іноземної колонізації". Вчений детально коментує зміст маніфестів 1762 і 1763 рр. щодо колонізації та практичні заходи щодо запровадження їх у життя.

Д.І.Багалій відзначив принципову різницю між окремими етапами заселення іноземцями окремих регіонів імперії, констатувавши, що за Олександра I "іноземна колонізація в межах Новоросійського краю розпочалася на принципово нових умовах", коли прийом німців у межі Новоросійського краю отримав принципово інше якісне підґрунтя, ніж раніше. Нові колоністи мали бути заможними господарями, які б володіли певними професіями, маючи при цьому досвід сільськогосподарської чи іншої діяльності. Державними розпорядженнями обмежувався в'їзд кількості колоністів (на рік до 200 сімейств), що надавало можливість влаштувати кожну із родин новоприбулих [2, с. 84].

У історичних дослідженнях, присвячених аналізу подій приєднання Криму до Російської імперії, також міститься аналіз фактів утворення іноземних поселень за часів Олександра I. Серед інших, М.Ф.Дубровін характеризує ці події у такий спосіб: "Лагідне й благодійне правління імператора Олександра I спонукало іноземців, особливо німецьких жителів, переселятися до Росії. Ще 1803 року прибуло до Новоросійського краю до 3000 вихідців з Німеччини та Швейцарії. У наступному році були сформульовано правила для прийому колоністів..." [11, с. 96].

Однією з найбільш ранніх робіт, де презентовано загальну характеристику іноземної колонізації та проаналізовано особливості життєдіяльності колоністів, є історичний опис О.А.Клауса "Наші колонії: досвід та матеріали з історії та статистики іноземної колонізації в Росії". Автор виокремлює різні періоди німецької колонізації на південь України, зазначаючи, що "перші поселенці були буйними, безпутними, майже збіднілими покидьками..." [14, с. 387]. О.А.Клаус звертає увагу на причини нерідко негативного сприйняття місцевим селянством методів господарювання іноземців, що було одним із факторів нерівномірного розвитку господарств [14, с. 247].

Загальні уявлення про історичний розвиток німецьких колоній знаходимо у наукових роботах О.О.Веліцина "Німецькі колонії на півдні Росії", "Німці в Росії: нариси історичного розвитку і справжнього становища німецьких колоній на півдні та сході Росії", що є базовими для вивчення німецької проблематики у цілому.

Характеризуючи німців-колоністів, О.О.Веліцин робить такий висновок: "Добробут проглядається у всіх проявах колоніального життя <...> Є колоністи, як, наприклад Фейн і Люстіх, які володіють 300000

десятин" [6, с. 11]. Автор подає також статистичні показники кількості німецьких поселенців на 1841 р., відомості про доходи німецьких колоністів різних губерній Російської імперії, зокрема Таврійської, аналізує загальний стан та форми хазяйнування у сільсько-господарських маєтках німців-землевласників. О.О.Веліцин вказує на процес соціального розшарування у середовищі колоністів, фіксує появу великих господарств до початку 1840-х рр. "... Всього колоністами доходу отримано було у 1841 р. 894,84 крб. Найбагатшим виявився Хортицький менонітський округ – 160 крб 70 коп. чистого прибутку на родину, потім необхідно назвати Молоканський колоністський округ – 151 крб 70 коп. <...> Такий квітучий стан колоній <...> роз'яснює нам той факт, що вже у 1841 році окремі колоністи володіли значними маєтками..." [6, с. 131].

Таким чином, О.О.Веліцин відмічає здатність колоністів до інтенсивної господарської діяльності, що сприяло зростанню їхнього добробуту та майнового статусу.

К.В.Ханацький, після відвідин німецьких поселень, в історико-статистичному огляді відзначив: "... Все або майже все, висловлене на похвалу молоканських колоній порівняно із поселеннями росіян та малоросіян, більш-менш справедливо. Віддаючи належне німцям, не слід забувати, що кожна сім'я, крім одноразової допомоги грошима, землеробським знаряддям, худобою й іншим, отримала у власність 60–65 десятин кращої землі, позбавлення від натуральних чи грошових податків на тривалі строки чи назавжди. Особливо важливим було звільнення від рекрутчини: родина не втрачала назавжди або на тривалий час кращих здорових робочих рук, цього надзвичайно важливого привілею не мало інше селянське населення..." [19, с. 135].

Майже у всіх дослідженнях кін. XIX – поч. XX ст. особливу увагу приділено економічному становищу німецьких колоній та характеристиці окремих господарств. У історико-краєзнавчому нарисі О.Чеглока (О.О.Усова) вміщено характеристику умов використання найманої праці в німецьких землеволодіннях. Автор вважає, що "... у найсприятливіші умови поставлені німці, котрі при заселенні отримують 70 десятин землі. Більшість з них мають у власності великі земельні ділянки..." [20, с. 59], та акцентує увагу на розвитку тваринництва як форми господарської діяльності, що " є дуже успішною у німців ..." [20, с. 58]. Слід зауважити, що цей автор виступає з критикою щодо умов найманої праці у німецьких землевласників: "... Робота триває від сходу до заходу, у німців жнивної пори й у місячні ночі..." [20, с. 57].

Деякі умови сільськогосподарської діяльності німців-колоністів описано у довідковому виданні, підготовленому О.М.Орловською:

"Інші мешканці кримських степів – росіяни і німці – живуть краще порівняно з татарським населенням <...> Деякі хлібороби не обробляють землю самотужки, але віддають її у оренду..." [16, с. 53–55].

Певні аспекти сільськогосподарської діяльності німецьких колоністів висвітлено у нарисах О.С.Астахова "Сільське господарство у Сімферопольському повіті", де вміщено відомості щодо особливостей економічного розвитку повіту та акцентовано увагу на німецьких господарствах: "У німців худоба краще утримується, приміщення для робочих коней і корів кам'яне, просторе, тепле, чисте..." [1, с. 62].

Також розвідка О.С.Астахова містить відомості щодо вартості робочого дня найманих працівників у деяких значних "економіях", ці факти даються у співставленні із загальною вартістю робочого дня у інших повітах Таврійської губернії. О.С.Астахов відмічає, що "... праця дворових робітників, які виконують свої обов'язки щодня (також у свята) (догляд за худобою тощо) коштує близько 17 коп. на день. Для польових робітників, <...> котрі працюють близько 260 днів на рік, вартість їхнього розрахунку сягає 23 коп. на день, внаслідок чого й для усіх підвищується розмір платні; тому й загальна праця робітника є значно дорожчою, отож дорослий працівник отримує на рік близько 90 крб..." [1, с. 62].

Особливу увагу О.С.Астахов приділяє умовам життя й праці найманих працівників у економіях великих землевласників, зокрема родини Шлеє.

Досить нечисленною є група розвідок, присвячених аналізу стану господарювання окремих родин. У ній можна виділити працю А.В.Гібер фон Грайнфенфельса "Розведення коней у маєтках спадкоємців Фальц-Фейнів Дніпровського повіту" [8]. У цьому нарисі вміщено опис форм сільськогосподарської діяльності Фальц-Фейнів, котрі були великими землевласниками різних повітів Таврійської губернії, сприяли економічному процвітанню краю. Однією з прибуткових форм господарювання у маєтках Фальц-Фейнів було конярство, досягнення у цій сфері отримали визнання у формі нагород на міжнародних виставках.

Усе вищевикладене дозволяє дійти висновку, що комплекс історичних праць, видрукованих наприкінці XIX – на поч. XX ст., дозволяють дослідити історію еволюції німецького землеволодіння у Таврійській губернії, передусім у Криму, від періоду виникнення німецьких поселень до виокремлення великих сільськогосподарських маєтків. Найбільш змістовними є публікації О.О.Веліцина, О.А.Клауса, Д.І.Багалія, де процес німецької колонізації проаналізовано від початкового етапу до моменту соціальної диференціації у середовищі колоністів.

Досить важливими є й видання, де містяться характеристики форм сільськогосподарської діяльності в окремих маєтках німців-землевласників (А.В.Гібер фон Грайфенфельс, О.М.Орловська, О.Чеглок та інші).

Перспектива дослідження полягає у поглибленому аналізі історіографії щодо проблеми формування значних сільськогосподарських маєтків німців-землевласників у Таврійській губернії, у ретельному поетапному вивченні наявного корпусу джерел у відповідних хронологічних межах.

Література

1. Астахов А. С. Сельское хозяйство в Симферопольском уезде / А. С. Астахов. – Симферополь : Типография СПИРО, 1902. – 178 с.
2. Багале́й Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его на пути культуры: исторический этюд / Д. И. Багале́й. – К. : Типография Корчак-Невицкого, 1889. – 115 с.
3. Барбашина Э. Р. Региональные этносоциологические исследования: методологические предпосылки организации и координации / Э. Р. Барбашина // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения. – М. : Готика, 1996. – С. 493–509.
4. Бильбасов В. А. История Екатерины Второй / В. А. Бильбасов. – Берлин : Изд-во Ф. Готтгейнера, 1900. – 839 с.
5. Бобылева С. И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII – первой пол. XIX вв. / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории; украинско-немецкие связи в новое и новейшее время / ред. кол.: С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск : ДГУ, 1995. – С. 30–42.
6. Велицын А. А. Немцы России: очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицын. – СПб., 1893. – 282 с.
7. Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття / Я. Верменич // Історіографічні дослідження в Україні : збірник наук. праць редкол. : Ю. А. Пінчук (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 250–258.
8. Володарский Я. Е. Население Крыма в конце XVII – конце XX веков [Электронный ресурс] / Я. Е. Володарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. – Режим доступа:
http://tavrika.wz.cz/books/vodar_nk/html/contents.htm – Назва з екрана.
9. Гибер-фон-Грайфенфельс А. В. Коневодство и коннозаводство в имениях наследников Фальц-Фейна Таврической губернии Днепрового уезда / А. В. Гибер-фон-Грайфенфельс. – Перекоп, 1903. – 21 с.

10. Дайнеко Л. И. О немецких колониях в Крыму (1800–1918) / Л. И. Дайнеко // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1993. – № 3. – С. 31.

11. Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России: 1775–1777 / Н. Ф. Дубровин. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1889. – 903 с.

12. Замуруйцев О. В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / Замуруйцев Олександр Володимирович. – Черкаси, 2009. – 275 с.

13. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : в 6 т. – М. : Книга, 1981.

Т. 3. – 1981. – 375 с.

14. Клаус А. А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. А. Клаус. – СПб. : Типография В. В. Нусвальта, 1869. – 516 с.

15. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. – М. : Мысль, 1998. – 315 с.

16. Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М. : Типография И. Д. Сытина, 1911. – 216 с.

17. Лаптев Ю. Н. Немцы в Крыму: очерки истории и культуры / Ю. Н. Лаптев. – Симферополь : Таврия-плюс, 2006. – 256 с.

18. Репнининг В. Немцы и в Крыму немцы / В. Репнининг // День. – 2001. – № 179. – С. 5–8.

19. Ханацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии за 1889 год / К. В. Ханацкий. – Симферополь : Типография газеты "Крымъ", 1869. – 503 с.

20. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М. : Изд. К. И. Тихомирова, 1910. – 155 с.

Стратегія взаємодії більшовицької партії і радянських спецслужб в антирелігійній боротьбі 1920–1930-х рр.

У статті аналізуються форми взаємодії між більшовицькою партією і радянськими спецслужбами у справі ліквідації найбільш впливових релігійних конфесій; причини перетворення спецслужб на інструмент класової боротьби.

Ключові слова: релігія, церква, спецслужби, більшовицька партія.

В статье анализируются формы взаимодействия между большевистской партией и советскими спецслужбами в деле ликвидации наиболее влиятельных религиозных конфессий; причины превращения спецслужб в инструмент классової борьбы.

Ключевые слова: религия, церковь, спецслужбы, большевистская партия.

This article analyses forms of cooperation between Bolshevic Party and Soviet Security Service, tactic and instruments of religiousless society formation in 1920–1930-th.

Key words: religion, church, Security Service, Bolshevic Party.

1920–1930-ті рр. стали часом суворих випробувань для всіх релігійних конфесій в Україні. Встановлення влади більшовицької партії потягнуло за собою утвердження нової парадигми суспільного світогляду, в якому не передбачалося місця релігії. Виконуючи роль ідеології у класовому суспільстві, вона неминуче асоціювалася у свідомості більшовиків з альтернативними політичними і духовними цінностями, що становили загрозу стратегії комуністичного будівництва. Закономірним є, на наш погляд, зростання ваги студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях загалом і державно-церковним відносинам зокрема. Серед представників сучасної вітчизняної історіографії слід виокремити дослідження Т.Бобко, Д.Веденєєва, В.Войналовича, В.Єленського, О.Ігнатуші, А.Киридон, О.Лисенка, М.Михайлуци, В.Пащенко, О.Тригуба, О.Турія, В.Ченцова та багатьох інших. У публікаціях згаданих авторів знаходимо звернення до актуальних, в тому числі й дискусійних, аспектів проблеми із застосуванням новітніх методів науково-історичних досліджень. В останні роки з'явилася низка науково-документальних видань, що істотно розширило емпіричну базу досліджень, а також став можливим доступ до архівних фондів партійно-державних установ, які здійснювали офіційне проведення курсу Комуністичної партії у ставленні

до релігії і церкви, серед них і документів радянських спецслужб. Останнє дозволило з'ясувати питання взаємодії та взаємозумовленості в галузі антирелігійної боротьби партійних органів і спецслужб (ВЧК (ВУЧК) – ОДПУ (ДПУ) – НКВС) у міжвоєнний період, що є предметом дослідження цієї статті.

До жовтня 1917 р. боротьба за відмирання релігії уявлялася теоретикам пролетарської революції менш складною, ніж це продемонстрували перші пореволюційні роки. В.Ульянов-Ленін ще в 1905 р. у статті "Соціалізм і релігія" висунув гасло повного відокремлення церкви від держави, до якого приведе "революційна боротьба пригнобленого класу" проти самодержавства за створення "раю на землі". Поразка першої революції спричинила посилення антирелігійної риторики, ототожнення релігії з "владою капіталу". Будучи прагматиком, спрямованим на формування ідеології більшовицької партії, що бореться за владу, Ленін з інтелектуальних досягнень європейських філософів обрав лише тезу про "радикальний атеїзм". Виправдання ним революційного насилля як "інструменту влади" робить зрозумілим алгоритм відносин зі спеціально створеними органами з надзвичайними каральними повноваженнями – Всеросійською надзвичайною комісією (в Україні – Всеукраїнською надзвичайною комісією), поетапно реорганізованими Об'єднаним державним політичним управлінням (в Україні – Державним політичним управлінням) та Наркоматом внутрішніх справ з Головним управлінням державної безпеки у його структурі.

Як відкритий, так і латентний спротив богоборчій політиці більшовиків спонукав останніх стати на шлях максимального використання потенціалу каральних органів. В умовах радянської дійсності вони виконували, як відомо, не лише необхідні правоохоронні функції, а й відігравали одну з ключових ролей у політичній боротьбі та здійсненні соціально-економічних перетворень. Яким же був характер цього альянсу у системі радянської державності?

Перш за все привертає увагу той факт, що за всі роки радянської влади не було ухвалено жодного закону, який би регламентував діяльність органів ВЧК–ДПУ–НКВС–КДБ (вперше закон "Про Службу безпеки України", який відкрито задекларував основні принципи діяльності й функції спеціального відомства, був прийнятий 25 березня 1992 р. Верховною Радою України). Спецслужби діяли виключно у руслі партійних директив, виконуючи, за висловом Сталіна, роль "караючого меча" партії. Ще в лютому 1919 року ЦК РКП(б) вказував, що надзвичайні комісії (ЧК) "... створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем" [4, с. 95]. А після обрання в листопаді 1927 р. голови ДПУ В.Балицького

кандидатом у члени Політбюро він роз'яснював керівному складу відомства: " ... апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх... Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії" [23, арк. 95].

В атмосфері роздмухування класової ворожнечі навколо чекістів, як зазначає Ю.Шаповал, створювався ореол героїзму, особливої місії в суспільстві диктатури пролетаріату, імідж органів, що працюють винятково в державних інтересах. "Український чекіст повинен мати особливий нюх і, виходячи вранці на вулицю, повинен встановити чим пахне місто", – писав на підтвердження цього член колегії, начальник секретно-оперативного відділу Полтавського губвідділу ВУЧК І.Біксон [10, арк. 8]. Роль апарату спецслужб у 20–30-х рр. зросла до неймовірно гіпертрофованих розмірів, що дало можливість реально впливати на процес вироблення і прийняття важливих рішень керівними органами партії. На думку сучасних дослідників, їм вдалося також значною мірою підпорядкувати останні, особливо на місцях [24, с. 11].

Коли гостро постало питання, хто поведе рішучу і безкомпромісну боротьбу з релігією та церквою, відповідь на нього дав голова ВЧК Ф.Дзержинський у грудні 1920 р.: "Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомагати, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розколу повинна проводити ВЧК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК з єдиною метою – розтління попів. Зв'язок (будь-який!) з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ" [1, с. 9].

Стратегічному вектору відповідала й структура каральних органів. Боротьбу з "церковною контрреволюцією" розпочинала Надзвичайна комісія, методи якої цілком узгоджувалися з характером політики воєнного комунізму і громадянської війни. В інформаційних зведеннях ВЧК і ВУЧК, починаючи з 1918 р., виділялася спеціальна рубрика "Контрреволюційні настрої і діяльність духовенства". Їхній аналіз, здійснений зарубіжними і вітчизняними дослідниками, продемонстрував, що в 1918–1919 рр. духовенство справді брало активну участь в організації повстань і керівництві ними. Перша хвиля "червоного терору", розправа над патріархом РПЦ Тихоном і його прихильниками засвідчили про рішучі наміри більшовиків покінчити з опозицією як православної, так і інших конфесій.

Регулювання державно-церковних відносин покладалося на Наркомат внутрішніх справ. Згідно з параграфом №1 Положення

НКВС УСРР від 20 вересня 1924 р. наркомат керував "... переведенням у життя законодавства про відокремлення церкви від держави", реєстрував та затверджував статuti "товариств і спілок, що не мають на меті добувати зиску", в тому числі йшлося і про релігійні громади [3, с. 245]. Безпосередньо цим займався адміністративний відділ адміністративно-організаційного управління НКВС. При ньому знаходився підвідділ з відокремлення церкви від держави (так звані ліквідаційні комісії). До складу останніх входили завідувач відділу управління НКВС, уповноважені ДПУ, прокуратури та народного суду. Після скасування ліквідаційних комісій естафета перейшла до відділу культів НКВС. Ці установи діяли легально.

Разом з тим більшовицька партія для прискорення очікуваних результатів у боротьбі з впливом церкви поклала великі завдання на ДПУ з його арсеналом специфічних, непідконтрольних суспільству, методів. У структурі Секретного відділу політуправління було створено спеціальний підрозділ – 6-те відділення, яке розробляло систему заходів з боротьби з духовенством та релігійним активом за спеціальними напрямками. У виробленні конкретних методів і прийомів ведення боротьби з релігією воно керувалося партійними настановами боротися "... не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії в цілому" [15, арк. 92]. Прикметно, що, з одного боку, директиви з антирелігійної пропаганди засуджують екстремізм, вимагають обережності й тактовності в ході її проведення, а з іншого, вимагають завдавати "... сильних ударів по всіх релігіях", зіштовхувати між собою "різні напрями, течії, секти, церкви, вірування". "Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували і топили один одного", – зазначалося далі в документі [11, арк. 161–163].

Керівники ДПУ республіки та його підрозділів брали участь у всіх робочих засіданнях вищих партійно-державних органів, вводилися до складу різноманітних комісій. Йдеться насамперед про комісію Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, відому як Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК). Привертає увагу неодмінна присутність у її складі керівників ДПУ–НКВС різних рівнів – В.Балицького, А.Соколовського, І.Карлсона, С.Каріна, М.Горожаніна, О.Черлунчакевича, І.Гольберта, А.Райського та інших. У жовтні 1927 р. нарком НКВС В.Балицький звернувся до секретаріату ЦК КП(б)У з проханням ввести також до складу ВАК свого заступника І.Слинька, "... який керує апаратом, до складу якого входить підвідділ культів, котрий проводить роботу, пов'язану з регулюванням релігійного руху", що й було зроблено вже 1 листопада цього ж року [21, арк. 9, 10].

Всеукраїнська антирелігійна комісія була таємним органом, факт існування якого приховувався, що видно з документа за підписом завагітпропом ЦК КП(б)У Попова. Він у категоричній тональності звертається до чиновника наркомосту, котрий, направляючи листа, вказав на конверті: "Таємно. Харків, ЦК КП(б)У. Комісія по церковним справам". "Звертаємо вашу увагу, – пише Попов, – на недопустимість такого вказання адреси на конверті, так як ця комісія існує неофіційно" [19, арк. 112]. Категорично заборонялося копіювати вихідні документи комісії, передавати їх особам, яким вони не призначалися, чи робити на них будь-які посилання. Примітка "цілком таємно" супроводжувала витяги з протоколів комісії, які адресувалися персонально або ж низовим партійним ланкам, що засвідчують документальні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Гострота релігійної ситуації 1920-х рр. вимагала діяльності антирелігійних комісій на місцях і після територіально-адміністративної реформи. Зокрема, Політбюро ЦК КП(б)У 22 червня 1925 р. ухвалило: "Внаслідок реформування губерній і губернських комісій у церковних справах, запропонувати губкомам створити такі комісії при окружках у такому складі: секретар окружкому (або голова окрвиконкому), завагітпропом, начальник губвідділу ДПУ, дотримуючись у їх роботі якнайсуворішої конспірації" [19, арк. 161]. Це рішення було продубльоване циркуляром ВАК за №2776/С, де, серед інших завдань, наголошувалося на необхідності постійного інформування про стан релігійного руху в окрузі, "вивчення і налагодження обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад)" [19, арк. 8]. Роль головного виконавця намічених заходів відводилася саме більшовицькій таємній поліції.

Адекватне усвідомлення більшовиками пріоритетної ролі спеціфічних методів діяльності органів ДПУ на "антирелігійному фронті" відбувалося внаслідок поразок і провалів антирелігійної агітації і пропаганди, яка мала на меті "викривати перед широкими масами класову суть релігії і релігійного руху" та "стати бойовою і пристосованою до всіх запитів мас" [17, арк. 97]. Більшовицькі ідеологи стверджували, що релігія виникає завдяки трьом умовам: відсутності наукового мислення, брак природничої освіти, нерозвиненості класової свідомості [12, арк. 99]. Але, звинувачуючи релігію в ненауковості, вони не спромоглися протиставити власну аргументовану систему її наукової критики і неминуче скочувалися до голих соціологічних схем, лише закликали "... встановити факт повної непримиренності науки і релігії з одного боку і повного збігу висновків науки і комунізму – з іншого" та висловлювали впевненість у "безумовній перемозі на цьому останньому фронті культурної контрреволюції" [12, арк. 102].

Не виправдали також сподівань численні диспути на антирелігійну тематику. Відгук про один з них у Харкові на тему "Чи є Бог?" був опублікований у емігрантській газеті і включений у матеріали зведення ДПУ за жовтень 1926 р. У статті автор так передає свої враження: "З одного боку дитяче комсомольське белькотання, каламбури, парадокси, настирливе повторення тріскучих фраз, сповнених блюзнірства, огидних у своїй непристойності і безсоромності; з іншого – серйозні наукові докази". Опонент від духовенства вікарний єпископ Серафим – "... невеликого зросту, сивий, у поношеній рясі, з аскетичним обличчям, ... який розмовляв тихо і з акцентом. Але зал слухав, завмерши, і зірвався аплодисментами" [21, арк. 3]. Більшовики й самі змушені були визнати, що "... проти церковної вченості наші агітатори повинні виступати майже беззбройними, оскільки на місцях виявляється велика безпорадність у справі підготовки антирелігійних пропагандистів" [11, арк. 158].

Не знаходила очікуваного позитивного резонансу в суспільстві й примітивна антирелігійна література, "хиби і недоліки" змісту якої доводилося визнавати ВАК. Видавництва, посиляючись на нерентабельність атеїстичних видань, скорочувало їх кількість і тираж, а здебільшого зовсім виключали з видавничих планів. У 1926–1927 бюджетному році в Україні вийшли друком всього три найменування таких книжок [21, арк. 24].

Рефлекторна сила опору віруючих заявила про себе у відповідь на лівацький екстремізм та репресивні заходи влади у справі закриття церков, вилучення церковних цінностей, боротьбі з релігійними "чудесами" тощо [11, арк. 160; 14, арк. 190; 16, арк. 3; 17, арк. 97; 21, арк. 24; 22, арк. 23–24]. На її придушенні, а також на ліквідації проявів "церковної контрреволюції" були сконцентровані інтелектуальні й репресивні сили ДПУ–НКВС. Чекісти ретельно розробляли методику "розвалу церкви" і "розтління попів", яка передбачала використання у своїх цілях передусім духовної ієрархії, змушуючи її представників "під загрозою суворой відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними". Щоб вербувати освідомлювачів з їх середовища, пропонувалося "після деякого знайомства з духовним світом і з'ясування рис характеру по кожному служителю культу" на рисі честолобства "розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання і задуми". Отримання компрометуючих матеріалів здобувалося, головним чином, через перлюстрацію або вилучення листування при обшуках. Часто практикувалося залякування кримінальною відповідальністю. Особливо керівники українських чекістів наголошували на використанні принципу матеріальної зацікавленості інформаторів і секретних співробітників з числа священиків:

"При цьому, субсидії – грошові та натурою – без сумніву будуть їх зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність" [5, арк. 233–234].

Констатувавши, що "робота по обслуговуванню релігійних угруповань" вимагає "багато матеріальних витрат", чекісти у непривабливому світлі оцінюють моральні якості духовенства, акцентуючи на їх жадібності: "Вербування попів особливих труднощів не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації" [8, арк. 94].

На вказані цілі більшовицька партія виділяла значні кошти з огляду на тогочасний соціально-економічний стан України. Однак, беручи до уваги лист заступника голови ДПУ УСРР К.Карлсона секретареві ЦК КП(бУ) П.Любченку від 10 вересня 1928 р., асигнувань на антирелігійну роботу в округах не вистачало [22, арк. 41, 43]. В той же час кошторис витрат ДПУ на перше півріччя 1926 р. становив 81540 крб. Так, агентів налічувалося серед обновленців – 84, тихонівців – 84, автокефалістів – 66, прихильників Діяльно-христової церкви – 24, Собору єпископів – 36, сектантських общин – 84, на оплату послуг яких передбачалося витратити 45360 крб. На 15 римокатолицьких ксьондзів виділялося 4500 крб, 48 пасторів лютеранської церкви – 2880 крб. Утримання інформаторів та агентів у керівних органах релігійних угруповань обходилося дорожче – в середньому 100–150 крб на одну особу [20, арк. 37–38]. На 1928 р. начальник Секретного відділу ДПУ В.Горожанін, доповідаючи на Політбюро, прохав 58480 крб, але в накладеній резолюції вказувалося: "Погодитися з кошторисом на загальну суму 50 тис. крб" [8, арк. 92–92 зв.].

Водночас, створивши систему всеохоплюючого нагляду та агентурну мережу в середовищі священнослужителів і віруючих, органи спеціального призначення підготували розкол православної церкви. Відповідальність за руйнівні наслідки цього процесу ДПУ, безперечно, поділяє з керівництвом владної партії. У протоколі №39 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада 1923 р. з позначкою червоним олівцем "знищити" читаємо: "Ухвалили: а) підтвердити попередній курс на всебічне сприяння "живій церкві"; б) вжити заходів по недопущенню посилення тихонівщини; в) провести роботу по відколу "лівих" елементів серед тихонівців; г) поставити перед комісією завдання відновлення групи "Братства церкви жив" (так у документі – Л.Б.); д) ліквідувати тертя між прогресивними церковними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихонівцями і автокефалістами; ... к) запропонувати органам ДПУ посилити роботу по своїй лінії..." [6, арк. 12–12 зв.]. Ознайомлення з документами

"особливої теки" Політбюро засвідчує регулярність заслуховування керівників останніх щодо стану цієї роботи.

В Україні для здійснення розколу скористалися кампанією вилучення церковних цінностей. ЦК КП(б)У, зобов'язавши М.Скрипника "прислати письмову доповідь комісії для представлення в ЦК РКП(б)", вимагав "... указати на розкол серед духовенства" [13, арк. 26]. А вже у червні 1922 р. в "Короткому огляді по духовенству" уповноважений Секретного відділу А.Соколовський констатував: "Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом. ... Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви" [16, арк. 1]. Більшість церковних ієрархів, зокрема і єпископ В.Зеленцов з Полтави, вважали, що подібні дії "... порушують основні положення радянського законодавства (напр., ст. 1, 2, 3, 11 Декрету про відокремлення церкви від держави). Питання про релігійні розходження і одностайності є справою самих представників релігії" [2, арк. 9]. На допиті заарештований у 1926 р. В.Зеленцов демонстрував абсолютне розуміння механізму втручання оперативних співробітників ДПУ в церковні справи, про що й заявляв уповноваженому 6-го відділення ДПУ УСРР М.Каріну. Він також указував, що контакти окремих вищих ієрархів з начальником 6-го відділення ДПУ в Москві Тучковим відверто нагадують змову [2, арк. 30].

Підтримуючи новоутворені угруповання, органи ДПУ вимагали від них гарантій лояльності до радянської влади. У виступі на засіданні Політбюро 25 лютого 1926 р. В.Балицький підкреслював: "Лояльними з них ми вважаємо обновленців, яких підтримували матеріально, і раціоналістичне сектантство, перешкод у розвитку якого ми не чинили". Далі він відверто зізнався, що "... кількісно, а якісно ще більше, співвідношення сил між основними церковними угрупованнями на даний час було далеко не на користь Радвлади" [2, арк. 9].

Оскільки більшовики наполегливо акцентували увагу на "шовіністично-націоналістичній" сутності УАПЦ (митрополита В.Липківського), для її дискредитації "органами ДПУ збирався матеріал про актив автокефалістів (на кожного окремо) в особі єпископів і членів окружних рад" [7, арк. 97]. Окремим пунктом постанови Політбюро ЦК КП(б)У також доручало чекістам звернути увагу на вивчення діяльності "Церковних рад (хто ними керує, який вплив ради мають на селі, особливо на роботу в літній період, їх робота серед молоді і т.п." [6, арк. 208 зв.].

У ході практичної реалізації розколу православної церкви органи влади на місцях очікували директив і конкретних вказівок від керівництва саме ДПУ–НКВС. Характерний приклад – витяг із звіту

Київського губліквідкому, в якому відчувається певна розгубленість: "Загальний принцип зштовхування релігійних угруповань (екзархівів і автокефалістів) для боротьби між собою проводиться, а відносно сектанства немає абсолютно ніяких вказівок: як чинити, кого розкладати і таке інше. Губліквідком просить дати з цього приводу конкретні вказівки" [18, арк. 11].

Спецслужби, перебуваючи в епіцентрі "антирелігійного фронту", створили ефективну систему вертикального і горизонтального інформування партійно-державного керівництва про релігійну ситуацію в республіці, що було і залишається однією з найважливіших функцій спецслужб. Інформаційні зведення губернських і окружних відділів ДПУ становили собою політико-економічні огляди життя адміністративних округів і районів, які включали такі розділи: "робітники, промисловість, селянство, радапарат, кооперація, державна торгівля і приватний ринок, інтелігенція, антирадянські партії і угруповання, духовенство, бандитизм, безробіття". Зведення, огляди, аналітичні довідки, доповіді, котрі надходили в Політбюро і ЦК, здебільшого узагальнювалися Секретним відділом і базувалися на інформації оперативних підрозділів, агентів та інших категорій секретних співробітників. Фактично органи спецслужб здійснювали найбільш наближений до реального стану речей моніторинг процесів у релігійному середовищі. На наш погляд, який автор висловлювала й у інших публікаціях, інформаційно-аналітичні документи спецслужб містили найбільш значущу інформацію для партійно-державного керівництва, котре розробляло стратегію комуністичного будівництва. Органи ДПУ–НКВС здійснювали також карально-репресивні функції, які регламентувалися визначеними пріоритетами політики більшовицької партії. Таким чином, документи переконливо свідчать, що більшовицькі спецслужби були ефективним інструментом у руках більшовицької партії в справі нищення релігії. Вони несуть спільну відповідальність за деструктивні процеси в духовному житті українського суспільства, руйнівні наслідки яких негативно впливають на сучасне державотворення.

Література

1. Архивы Кремля : в 2 кн. – М. ; Новосибирск, 1997.
Кн. 1 : Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – 1997. – 599 с.
2. Галузевий Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській обл., спр. 2765-С.
3. Збірник законень УСРР. – 1924. – № 37–38. – 286 с.

4. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918–1922 гг. / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков, 1990. – 396 с.

5. Протоиерей Георгий Митрофанов. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. / Г. Митрофанов. – СПб., 2002. – 442 с.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 1.

7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2.

8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 34.

9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 36.

10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 166.

11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 748.

12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 749.

13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 995.

14. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1062.

15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1168.

16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1450.

17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1839.

18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1846.

19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2006.

20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2318.

21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2494.

22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2684.

23. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К., 2000. – 479 с.

24. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997. – 608 с.

Національні проблеми України та Чернігівщини 20-х рр. ХХ ст.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. ХХ в. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

20-ті рр. ХХ ст. в українській історії є дуже цікавим і складним періодом, який до цього часу викликає безліч суперечливих думок та суджень навіть у істориків-професіоналів, не кажучи вже про політиків, журналістів і звичайних пересічних громадян. Грандіозні національно-культурні експерименти, пошуки шляхів вирішення національної проблеми, побудова національних культур та їх нищення у 30-х рр. – це далеко не повний перелік того, що відбувалось. Не дивно, що цей період більшість істориків називають "розстріляним відродженням" – різні нації та національності України переживали в цей час безліч проблем, як схожих, так і відмінних між собою.

Суперечливий період своєї історії у 20-х рр. ХХ ст. переживали євреї. На поч. 20-х рр. в Україні виникла так звана єврейська "містечкова проблема". Суть її полягала в тому, що основна маса євреїв, які ще в недалекому минулому займалися ремеслом і торгівлею, були позбавлені цього права, внаслідок чого значна частина єврейського населення, зосередженого переважно в містечках, залишилася без засобів до існування [20, с. 54].

Вирішення єврейської "містечкової проблеми" партійно-радянське керівництво вбачало в залученні євреїв до землеробської праці

шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України та Криму. Аграризація єврейського населення була висунута урядом СРСР як економічна проблема, вирішення якої ускладнювалося тим, що на місцях не було господарської бази та необхідних коштів, вкрай низький життєвий рівень так званого єврейського декласованого населення, відсутність у нього навичок землеробської праці тощо [1–2].

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. з метою привернення євреїв до землеробської праці була заснована Комісія з земельного влаштування трудящих євреїв при ЦВК СРСР (Комзет) [19, с. 13]. У 1926 р. таку комісію було організовано при ВУЦВК (Укркомзет) [21, с. 14]. Крім єврейського населення, плановому переселенню на земельні колонізаційні фонди підлягав надлишок сільського населення інших нацменшин, зокрема, німців, поляків, молдаван та ін. З цією метою всі округи України і АМСРР були поділені за надлишком сільського населення на чотири переселенські райони: до 1-го району входили округи прикордонної смуги. Згідно з постановою ЦВК СРСР і ВУЦВК з цього району передбачалося переселити 50% всього надлишкового сільського населення, що становило 119 тис. дворів з населенням 618,8 тис. осіб; з 2-го району, що об'єднував Вінницьку, Бердичівську і Черкаську округи, планувалося переселити 40% надлишкового населення, в місцях мешкання якого знаходилося 111 тис. дворів і проживало 577,2 тис. осіб; з 3-го району передбачалося переселити 46% надлишкового сільського населення або 145 тис. дворів з населенням 598 тис. осіб. Переселення запланованого контингенту передбачалося здійснити упродовж 5-ти років; 4-й район охоплював округи, передбачені для поселенців. Основний контингент переселенців становили представники міського і містечкового єврейського населення [13].

Уряд планував переселити 375 тис. дворів з населенням 1794 тис. осіб [15]. Виникло питання, яким чином протягом 5-ти років держава намагалася землевлаштувати близько 2 млн осіб на необхідних місцях поселень за браком коштів? За таких умов здійснити переселення було авантюрою, а тому радянський уряд погоджувався на фінансову і матеріальну допомогу зарубіжних організацій. З метою реалізації переселенської політики радянський уряд надавав переселенцям безкоштовно землю і певні пільги при сплаті податків та перевезенні залізницею майна, худоби, будівельних матеріалів [23, с. 26], виділивши всього 21% коштів від загальної суми необхідної для землевлаштування переселенців. Решту коштів – 22,7% становили власні заощадження переселенців, 10,2% – Товариства із земельного влаштування євреїв (ОЗЕТ) і 46,1% – допомога іноземних організацій [12; 16].

Суттєву допомогу переселенцям надавала єврейська Центральньо-розподільча організація, яка була створена в Америці під назвою "Джойнт Дистрибушен Коміте", скорочено "Джойнт". Ця організація збирала гроші від різних земляцтв, окремих осіб і розподіляла серед єврейського населення в Україні через місцеві єврейські общини і організації. Досить вагому допомогу надав "Джойнт" євреям СРСР в роки погромів і голоду 1921–1922 рр. Після заборони діяльності цієї організації в СРСР утворилася нова – "Агро-Джойнт", яка ставила за мету сприяти землевлаштуванню євреїв у Росії, Польщі, Литві, в тому числі і в Україні [11]. У 1925 р. ця організація уклала з Комісією із землевлаштування трудящих євреїв (КОМЗЕТ) договір на проведення відповідної роботи із землевлаштування євреїв в Україні і в Криму. Вона зобов'язувалася витратити на цю справу 800 тис. крб, а насправді витратила 1500 тис. крб. У 1926 р. цей договір був продовжений на суму 2300 тис. крб [12]. З Комзетом також уклало договір Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ), створене у Франції, за яким зобов'язалося надавати грошову допомогу єврейським переселенцям у розмірі 200 тис. крб. Не байдужим до єврейського землевлаштування виявилось Берлінське товариство ремісничої і землеробської праці серед євреїв (ТЗП), яке у 1926 р. для аграризації єврейського населення виділило 150 тис. крб [23, с. 28].

Фінансову і матеріальну допомогу єврейським переселенцям надавали також "ІКОР" (США), котра у 1926 р. направила в Україну 20 тракторів та 60 тис. крб грошової допомоги, Аргентинське єврейське товариство "ПРОКОР" надіслало 4 тис. крб [23, с. 29], Палестинське товариство "Агро". Всього від усіх закордонних організацій надійшло у 1925 р. – 1500 тис. крб, а в 1926 р. – 2714 тис. Всі ці організації обслуговували переселенців на підставі складених між ними і Комзетом угод, що їх затверджувала РНК УСРР [12]. Радянське керівництво змушене було погодитися на допомогу іноземних організацій у справі єврейського землевлаштування, незважаючи на небажані ідеологічні впливи на населення, бо вже сам факт іноземної допомоги засвідчував неспроможність радянської влади створити належні умови життя євреям, а відтак вона намагалася обмежити вплив закордонних організацій на єврейське населення. З цієї причини представникам іноземних організацій заборонялося брати участь у вирішенні будь-яких питань без відома органів радянської влади. В угодах між іноземними організаціями і Комзетом чітко визначалися права і обов'язки цих організацій. До їх функцій входила лише організація матеріальної допомоги, видача кредитів грошми і натурою в межах затверджених Комзетом кошторисів [21, с. 23].

Крім іноземних організацій, які фінансували єврейське населення, в Україні існувало Товариство із землевлаштування трудящих євреїв (ОЗЕТ). Його місцеві відділення проводили роботу з надання матеріальної допомоги євреям-колоністам. Так, наприклад, Київське відділення збрало гроші на купівлю тракторів, Катеринославське – відкрило медпункт у Криворізькій окрузі, Херсонське відділення спорудило "Будинок переселенця" в Херсоні, Харківське відділення – такий же будинок у Кривому Розі [11]. Протягом 1925–26 рр. у справу колонізації ОЗЕТ вніс 150 тис. крб [23, с. 29].

Поповнення переселенського бюджету відбувалося і коштом самих переселенців. Згідно з планом переселення, кожна родина, що переселялася, повинна була мати 300 крб, частина цієї суми виділялася на харчування переселенця до збору урожаю, а частина вкладалася в господарство. Однак насправді висунута вимога до переселенців виявилася нереальною, і ця сума була знижена до 150 крб. Втім навіть таку суму могли внести на землевлаштування своєї родини лише 30% переселенців, 25% переселенців могли внести по 300 крб, 10% по 500 крб, і 35% – лише 10 крб на родину. Отже, землевлаштуватися могли 65% переселенців, не вдаючись до сторонньої допомоги [22, с. 97].

Для потреб єврейського переселення виділялися землі, насамперед, в районах старих єврейських колоній Херсонської і Катеринославської губерній та на Півночі Криму. Зокрема, в УСРР було виділено: 108,9 тис. десятин землі, у Криму – 58,4 тис. дес. Згідно з постановою ВУЦВК від 29 липня 1925 р. "Про залучення єврейського населення до землеробської праці" Наркомземом України планувалося виділити 300 тис. десятин землі в Криворізькій і Херсонській округах [23, с. 30].

Реєстрація переселенців в Україні розпочалася на початку листопада 1924 р. На місцях були створені губкомісії з трьох осіб із реєстрації переселенців: представника євсекції, губзему управління і губбюро нацменшин. Протягом листопада були розіслані по округах плани роботи і циркуляри про створення окружних і районних комісій з реєстрації і про порядок проведення переселенської кампанії. Проводилися також районні конференції в містечках з метою інформації єврейського населення [30]. Чимало єврейських родин погодилося на переселення. Так, на початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3722 єврейські родини (8708 осіб), що становило 11% від усього єврейського населення губернії [6, арк. 13]. За соціальним станом переважну більшість переселенців становили кустарі і дрібні торговці (від 56 до 74%), решта – селяни, службовці, робітники. На квітень 1925 р. з Волині було переселено 488 родин, зокрема з

Житомирської округи – 279 родин, Коростенської – 205, Шепетівської – 4 [6, арк. 57]. З Подільської губернії переселено 900 родин, Київської – 900, Чернігівської – 350, Полтавської – 350 родин. Всього переселено 2988 родин, з них оселилося на земельних колонізаційних фондах – 2241 родина, або 75% переселенців [21, с. 26].

На нових місцях єврейських переселенців почали залучати до артілей. Радянське керівництво сподівалося, що у такий спосіб можна буде відразу поставити нове єврейське селянство на рейки соціалістичного будівництва. Проте цього не сталося. Зовсім далека від сільського господарства, вихована в душі індивідуального дрібного крамарства й кустарництва, національна група не сприймала колективізації, а тому колективи розпадалися. Після такої невдачі, замість самоліквідованих колективів, єврейських переселенців було повернуто до організації первинних колективних об'єднань, машинових товариств і товариств для спільного обробітку землі.

У січні–лютому 1925 р. була проведена реєстрація населення, яке виявило бажання перейти до землеробської праці. Ця реєстрація була проведена поспішно без відповідного висвітлення в офіційній пресі, а отримані дані були опрацьовані недостатньо повно, однак вони свідчили про те, що у 8-ми губерніях України зареєструвалося 14998 родин, до складу яких входило 73 тис. осіб [23, с. 23]. У перспективі переселенський контингент планувалося значно збільшити. Згідно з 7-річним планом переселення євреїв на Південь України передбачалося переселити 44800 родин (або 224 тис. осіб), в тому числі з Волинського Полісся – 9700 родин, Чернігівського Полісся – 2300, Правобережного Лісостепу – 3000, Полтавщини – 2400 родин [8–9].

У першій половині 1926 р. проведена чергова реєстрація єврейського населення, що бажало перейти до землеробства. Під час реєстрації, що охопила 300 населених пунктів (переважно містечок), виявили намір переселитися понад 20 тис. родин, які склалися з 80 тис. осіб [5, арк. 9].

Для загального керівництва переселенням в Україні, а також для регулювання усіх питань, що виникали у зв'язку з переселенням, ВУЦВК і РНК УСРР 8 червня 1926 р. затвердили "Положення про Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК". На місцях питаннями переселення займалися земвідділи й комісії нацменшин при окрвиконкомах [7]. Останні не завжди розуміли особливості переселенської справи, зокрема, вимоги та порядок переселення, а тому досить часто їх порушували. Земельні відділи в більшості випадків обмежувалися лише оформленням документів і допускали також цілу низку негативних явищ, які гальмували переселенську справу. Зокрема, це так звані "збірні сім'ї", до складу яких входили зовсім сторонні

особи, які на місцях поселення розпадалися й виникали лише непорозуміння. Найбільш негативним явищем, що гальмувало переселення у 1926 р., було нове положення про комплектування переселенських родин (5 їдців при 3-х працездатних), яких виявилось дуже мало, внаслідок чого сталося значне невиконання нарядів на переселення [14, арк. 14].

Серйозною перешкодою на шляху реалізації переселенської програми була нестача коштів та земельних фондів. На початку єврейського переселення було 1100 тис. гектарів вільного земельного колфонду, з якого виділено для єврейського переселення лише 130 тис. га, тобто лише 12% [21, с. 20]. Обмежені земельні фонди Півдня України, на які переселялися, крім євреїв, представники інших національностей, могли забезпечити землевлаштування далеко не всім колоністам. Тому переселення здійснювалося й за межі України.

У перші роки переселення євреїв за межі України ще не переселяли. Радянське керівництво хотіло пересвідчитися в правильності самої переселенської політики взагалі, отримати деякий досвід і лише тоді порушити питання про переселення.

Переселення євреїв з України розпочалося у 1927 р., зокрема, на Далекий Схід (Біробіджанський район) [10]. У майбутньому все єврейське переселення планувалося спрямувати саме туди [21, с. 20]. Вишукувалися земельні площі для єврейських колоністів і в межах України. У кінці 1926 р. почали виділяти для них угіддя з меліоративного фонду. Так, згідно з постановою РНК УСРР від 12 серпня 1926 р. було виділено 250 тис. десятин Олешківських пісків [22, с. 99].

Закласти власне господарство на нових місцях поселення, а тим паче на ґрунтах, які потребували трудомістких меліоративних чи зрошувальних робіт, для значної частини єврейських переселенців було надзвичайно складним завданням. Для переважної більшості єврейських колоністів землеробство було зовсім новим, незвичним заняттям, але містечкове безробітне населення змушене було переселятися на земельні колфонди, рятуючись таким чином від голодної смерті. Траплялося, що єврейські поселенці після збору урожаю знову поверталися до постійних місць проживання. Наприклад, майже 2 тис. поселенців Херсонської округи у 1925 р. через відсутність житла поїхали зимувати в свої містечка [23, с. 34]. Значний вплив єврейських поселенців спостерігався у 1927–1928 рр. у зв'язку з недородом та вимерзанням озимини, майже на 100 відсотків, внаслідок чого у колоніях Півдня України розпочався голод [15].

Закордонні організації, які обслуговували євреїв-переселенців, погодилися надати кошти для закупівлі продуктів харчування і кормів для худоби. Однак таку допомогу колоністи могли отримати лише з

дозволу Наркомторгу УСРР, який дотримувався принципу планового постачання колоній і зволікав з цієї причини з видачею борошна та фуражу. Укркомзет змушена була вказати Наркомторгу на необхідність позапланового постачання переселенців борошном за готівку іноземних організацій у розмірі 15 тис. пудів на місяць [17, арк. 10]. Крім того, Укркомзетом було направлено доповідну записку в ЦК КП(б)У з пропозицією виділяти щомісячно 25 вагонів борошна і стільки ж фуражу для худоби, однак лише після тривалих клопотань з боку Комзету для колоністів було відпущено 15 вагонів висівок [17, арк. 7].

Незважаючи на великі труднощі землевлаштування колоністів, переселення євреїв мало певні успіхи, які були, безперечно, результатом активної фінансової і матеріальної підтримки переселенців з боку закордонних єврейських організацій. Якщо український селянин на переселення отримував кредит від держави не більше 300 крб (переважно ця сума була значно меншою), то єврейський переселенець мав значно більше кредитів, але не від уряду, а від закордонних єврейських громадських організацій. Зокрема, на єврейське переселення в Україні станом на 1 жовтня 1927 р. витрачено такі грошові суми: організацією "Агроджойнт" – 3665167 крб, ЄКТ – 1032341 крб, ТРП – 252404 крб, всього 4949912 крб. Держава надала переселенцям всього 874924 крб, або 17,6% від загальної суми [10]. Якщо на одне господарство держава виділяла 137 крб, то єврейські іноземні організації – від 740 крб до 940 крб [21, с. 21]. Отже, переселення єврейської людності здійснювалося переважно на кошти іноземних організацій.

Наслідком переселення євреїв на земельні колфонди України було утворення 162 нових єврейських колоній, які мали 9526 дворів. Зокрема, в Херсонській окрузі було засновано 38 колоній, Криворізькій – 74, Маріупольській і Запорізькій – 25, Мелітопольській – 3, Одеській – 22 колонії. В усіх цих колоніях збудовано 4896 хат, на кожних 100 родин припадало 60 хат [21, с. 15]. Зростали посівні площі переселенців. Так, якщо у 1925–26 рр. озимий клин становив 9,6 га, то у 1928–29 рр. – 30,9 га. На кін. 20-х рр. ХХ ст. питома вага єврейських хліборобів порівняно з довоєнним часом зростає з 3,2 до 9,8% [20, с. 54].

Переселення євреїв партійно-радянське керівництво розглядало як політично-господарську акцію. На його погляд, "паразитичне" існування багатьох сотень тисяч єврейського населення необхідно було привернути до продуктивної праці в сільському господарстві і промисловості [21, с. 19]. З цього приводу на Другій Всеукраїнській нараді з роботи серед нацменшин зазначалося: "Радянська влада проводить величезну роботу по залученню містечкової бідноти до продуктивної

праці, яка дала значні результати і привела до зміни соціальної структури єврейського населення" [13, с. 45]. Державна переселенська політика передбачала зменшення у такий спосіб надлишкового населення не лише єврейського, але й представників інших національностей. З цією метою був розроблений 10-річний план переселення, згідно з яким передбачалося переселити німців, поляків, молдаван на резервні земельні колфонди. За 10 років планувалося переселити 9060 родин польських селян, або 45800 осіб, з 13 округів Волинської, Подільської і Київської губерній [4]. На середину 20-х рр. в Україні налічувалося 97,3 тис. "надлишкового" польського сільського населення, з якого 53% планувалося переселити на Південь України, Сибір і Далекий Схід. Згідно з 10-річним планом переселення передбачалося розселити з 11,4 тис. "надлишкового" молдавського селянства 721 родину, до складу яких входило 3605 осіб [22, с. 101].

Чернігівщина також мала могутню єврейську діаспору, яка авторитетно впливала на події в регіоні. Євреї жили по всій території губернії і в самому Чернігові, тісно спілкувались між собою і мали великий авторитет. Ще з 1919 р. більшовицька влада намагається вирішувати проблеми з єврейськими кадрами для шкіл та адміністративного апарату губернії [24, арк. 7]. Також неодноразово розглядаються питання культурно-освітніх закладів для єврейського населення, особливо на селі [25, арк. 17]. Керівництво губернії неодноразово заслуховувало звіти спеціальної єврейської секції, що існувала при губвиконкомі [26, арк. 1–15]. Секція контролювала всю роботу, пов'язану з життям та діяльністю чернігівських євреїв і особливо питаннями національно-культурного будівництва. Проблеми кадрів, культосвітніх закладів, отримання земельних ділянок, участь в управлінні на всіх рівнях – це далеко не весь перелік проблем, що цікавили єврейську секцію.

У Ніжині існувала своя єврейська секція (євреїв у нашому районі було достатньо). Її робота жорстко контролювалась губернською секцією, вона регулярно звітувалась про свою роботу і також мала багато досягнень у вирішенні національно-культурних проблем того часу [27, арк. 1–21].

Такі ж секції існували при Городнянській [28, арк. 1–18], Конотопській окрнаросвіті [29, арк. 1–14] та інших. Вони розглядали актуальні питання національно-культурного будівництва, соціально-економічні проблеми, взаємовідносини євреїв з іншими національностями та владою тощо. В цей період більшовики ще досить активно займалися вирішенням даних проблем (проходить офіційна партійно-державна політика коренізації), влада навіть намагалась показати, що вона бореться з тими місцевими представниками, які продовжують

русифікаторську політику царизму. Але найбільше фактів тісної співпраці націй між собою у відбудові своїх національних культур, освіти і традицій, вирішенні соціально-економічних проблем тощо.

Література

1. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 616.
2. Там само, спр. 618.
3. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 4.
4. Там само, спр. 7.
5. Там само, спр. 10.
6. Там само, спр. 17.
7. Там само, спр. 32.
8. Там само, спр. 41.
9. Там само, спр. 42.
10. Там само, спр. 164.
11. Там само, спр. 165.
12. Там само, спр. 166.
13. Там само, спр. 216.
14. Там само, спр. 263.
15. Там само, спр. 348.
16. Там само, спр. 349.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2689.
18. ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин, 27–30 листопада 1930 р. – М. ; Харків ; Мінськ, 1930.
19. Брук Б. Стан і розвиток єврейського землеробства / Б. Брук // Єврейський селянин : збірник. – М. : Видавництво центрального правління ОЗЕТ, 1926. – № 2. – С. 13.
20. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Х. : Центриздат, 1931. – 80 с.
21. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х. : Держвидав, 1929. – 32 с.
22. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.
23. Фінкель Х. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. Видавництво Харківського ОЗЕТ / Х. Фінкель. – Х., 1926. – 74 с.
24. Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-593, оп. 1, спр. 60.
25. Там само, спр. 144.
26. Там само, спр. 461.
27. Там само, ф. Р-593, оп. 3, спр. 15.
28. Там само, ф. Р-593, оп. 3, спр. 16.
29. Там само, ф. Р-593, оп. 3, спр. 17.

Особливості професійно-галузевої зайнятості молоді в УРСР у 1959–1989 рр.

У статті досліджується зайнятість молоді в УРСР у 1959–1989 рр. Визначено основні актуальні напрями дослідження проблеми на основі комплексного аналізу статистичних підсумків вітчизняних переписів населення 1959–1989 рр. та відповідної архівної інформації щодо соціально-демографічних процесів в УРСР. Ключові слова: молодь, молодіжна зайнятість, рівень освіти, переписи населення.

В статье исследуется занятость молодежи в УССР во второй половине 1959–1989 гг. Определены основные актуальные направления исследования проблемы на основе комплексного анализа статистических итогов отечественных переписей населения 1959–1989 гг. и соответствующей архивной информации, касающейся социально-демографических процессов в УССР. Ключевые слова: молодежь, молодежная занятость, уровень образования, переписи населения.

The article researches of employment of young people in Ukrainian SSR in 1959–1989. It defines the main issues in researching the problems on the basis of complex statistics' analysis of home censuses in 1959–1989 in accordance with archival information concerning social-demographic processes in Ukrainian SSR.

Keywords: youth, employment of young people, level of education, censuses

Соціально-економічні реформи в Україні обумовили трансформацію економічної системи суспільства. Суттєві зміни відбулись у сфері зайнятості населення. На поч. 1990-х рр. громадяни колишнього Радянського Союзу приєдналися до величезної армії безробітних. Поява ринкових відносин у сфері зайнятості ускладнила вихід на ринок праці всіх категорій населення, однак найбільш важкими умови найму виявились для молодих працівників. Незважаючи на зниження рівня зареєстрованого безробіття в Україні, ситуація, яка склалася на сучасному молодіжному ринку праці, залишається досить напруженою. Молодь є найбільш економічно активною частиною суспільства, однак неадекватна державна політика в сфері зайнятості призводить до посилення відтоку молодих фахівців у розвинені країни, розвитку тіньового сектору економіки, зниженню зацікавленості молоді в одержанні освіти.

З 30-х рр. XX ст., після згортання політики непу, соціалістична зайнятість була визнана повною і всебічною. Відомо, що тогочасна влада дещо ідеалізувала ситуацію, однак для формування дієвого механізму забезпечення зайнятості молоді вважається за доцільне вивчення досвіду історичного минулого. Від того, наскільки ефективно буде розв'язано проблему працевлаштування молоді, залежатиме майбутнє України.

Об'єктом даного дослідження є соціально-демографічна група молоді як складова продуктивних сил українського суспільства. Предметом вивчення є особливості професійно-галузевої зайнятості молоді в УРСР. Мета статті – виявлення й аналіз основних тенденцій молодіжної зайнятості в республіці, визначити можливості працевлаштування молодих працівників, простежити динаміку освітніх характеристик молоді. Завдання дослідження – проаналізувати стан молодіжного ринку праці в УРСР; сформулювати основні проблеми зайнятості молоді; показати основні механізми регулювання зайнятості молоді.

Вітчизняна радянська історіографія характеризується недостатньо комплексною вивчення проблеми. В монографіях та наукових статтях акцент зазвичай робився на аналізі економічної діяльності окремих суспільних верств, і лише інколи, як тематичні ілюстрації до підтвердження наявності загальної зайнятості населення, передбачалась характеристика його незайнятих категорій без акцентування уваги на проблемах молодіжного працевлаштування [1]. Такі об'єкти, як "молодь", "молоде покоління", в більшості наукових праць являли собою винятково складову частину соціальних груп – робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції і тому спочатку не досліджувалися як самостійна соціально-демографічна група.

Пізніше в працях істориків В.І.Чупрова, В.І.Жилияєва, О.М.Мацуєва, Б.О.Ручкіна саме молодь стала об'єктом дослідження. При цьому робився акцент на аналізі основних тенденцій державної політики забезпечення зайнятості радянської молоді, її трудового виховання та професійної підготовки, економічного внеску молодого покоління в індустріальний розвиток СРСР [2]. Радянські науковці також неодноразово зверталися до вивчення особливостей працевлаштування та забезпечення кваліфікаційного росту молодих працівників. Спрямованість такої тематики мала чіткий вектор – свідчення про турботу, якою уряд оточував молодь, про піклування державних відомств про демографічне та економічне майбутнє країни. В той же час найбільш злободенні питання, пов'язані з освітою та працевлаштуванням сільської молоді, з регіональними непогодженнями щодо випуску спеціалістів та реальними можливостями забезпечення їх роботою за фахом та інші, так і залишилися недослідженими.

Сучасна українська історична наука, хоча й активно вивчає гендерні аспекти зайнятості населення України, в тому числі і в історичній ретроспективі, радянську молодь здебільшого досліджує у контексті аналізу загального соціально-економічного розвитку УРСР. Основними тематичними напрямками традиційно залишаються міграційні процеси з сіл до міст, особливості молодіжної освіти за умов поширення професійно-технічного навчання в 1960–1970-х рр., зміни в галузево-професійній зайнятості населення періоду "перебудови". Такі питання, як комплексний соціально-демографічний аналіз молодіжної зайнятості та освіти, можливостей працевлаштування за фахом, перспектив соціально-професійної самореалізації молоді УРСР зазначеного періоду залишаються перспективними тематичними напрямками.

Дослідження вказаних проблем цілком може бути забезпеченим необхідними джерелами. Передусім це підсумкові статистичні дані загальних переписів населення, які надають вичерпну інформацію щодо освітніх характеристик, професійно-галузевої діяльності молоді міста і села, окремих регіонів України. Фонди центральних та обласних архівів містять чимало статистичної інформації з питань працевлаштування та зайнятості молоді досліджуваного періоду, оскільки за радянських часів неодноразово проводилися масштабні дослідження проблем зайнятості населення УРСР. Однак цей комплекс джерел і досі переважно залишається незатребуваним.

За радянських часів показник зайнятості молоді був дуже високим. За даними перепису населення 1959 р., працюючої молоді нараховувалося 76,4% від загальної кількості осіб у віці від 15 до 29 років включно (найвищий показник за всі досліджувані роки) [3]. У наступні переписні роки відповідний показник зменшувався у такій послідовності: у 1970 р. – 69,4%, у 1989 р. – 66,9%, у 2001 р. – 39%. Винятком є дані за 1979 р., коли частка працюючої молоді тимчасово збільшилася до 71,5%, а основною причиною цього стала урядова політика, спрямована на збільшення чисельності робочих кадрів.

Радянським урядом запроваджувалися спеціальні обліки підлітків з метою виявлення серед них тих, хто не навчався і не працював. Зокрема, за результатами обліку 1964 р. було з'ясовано, що найбільша кількість підлітків, які не брали участі у суспільно корисній діяльності, зосереджувалась у західних областях – 41% від усіх підлітків цієї групи по республіці [4, арк. 59]. У зазначеному регіоні частка представників вказаної категорії становила від 2,5 до майже 7% від усієї чисельності підлітків. У той же час мінімальними були аналогічні показники у Криму, Херсонській, Харківській областях (1–1,2%) та більшості областей сходу і півдня України. На заході республіки значною мірою ситуацію з навчанням ускладнювала зайнятість підлітків в особистому підсобному господарстві, де працювало

до 18% від їх загальної чисельності (Тернопільська область) [5, арк. 60]. Високими аналогічними показниками (до 12%) відрізнялися і деякі області Центральної України (зокрема, Черкаська і Хмельницька).

Отже, у регіонах із найбільшою часткою сільського населення помітно вищою була й питома вага молоді, яка не працювала і не навчалася. Причина тому – значні відстані від місця проживання учнів до середніх шкіл та відсутність інтернатів при віддалених школах. Так, у сер. 60-х рр. XX ст. на 401 сільський населений пункт Чернівецької області припадало всього лише 68 середніх шкіл, з яких кожна сьома не мала інтернату [6, арк. 58–59]. У зв'язку з цим значна кількість підлітків після восьмого класу залишалася вдома і працювала в особистому підсобному господарстві.

Однак, незважаючи на існування певних регіональних ускладнень, держава намагалася усіляко добиватися реалізації принципу повної зайнятості молоді (як загалом і всього населення) або забезпечити молодих людей навчальними місцями [7]. Зокрема, у республіканській довідці про недоліки у працевлаштуванні випускників загальноосвітніх шкіл та підлітків за 1965 р. вказувалося, що багато підприємств не приймали цей віковий контингент на роботу [8, арк. 68–72]. Звичайною мотивацією ненадання робочих місць в усіх регіонах республіки називалася відсутність кваліфікації у молоді. Деякі підприємства хоча й приймали на роботу підлітків, але не створювали для них належних умов для продовження навчання. Часто місце працевлаштування не відповідало спеціальності випускників, яку вони одержували під час проходження виробничої практики. За "недержавне" ставлення до прийому на роботу випускників шкіл до винуватців застосовувалися суворі санкції (аж до накладання партстягнень та зняття порушників законодавства з роботи) [9, арк. 71].

Щодо галузевих пріоритетів зайнятості молоді, слід зазначити, що перепис 1959 р. зафіксував тенденцію до подальшого залучення робітників у галузі металургії, нафтової, вугільної, хімічної промисловості, будівництва електростанцій та машинобудування [10, с. 30]. Робітники віком до 29 років переважали у будівництві (564 особи на 1000 зайнятих в даній галузі) та в промисловості (510 осіб на 1000 зайнятих). Найвищим показником зайнятості молоді відрізнялася вугільна галузь (595 осіб на 1000 зайнятих). У текстильному виробництві, зокрема у швейній справі, також був дуже високий показник зайнятості молоді (590 осіб на 1000 зайнятих), що відповідало плануванню на п'яту п'ятирічку значно збільшити обсяги виробництва товарів народного попиту [11, с. 511]. Саме такий економічний курс у наступні роки спричинив стрімке зменшення показників зайнятості молоді у промисловості

(до 1970 р. – на 14,6%) і будівництві (на 15,2%). Відповідні процеси відбулися й у сільському господарстві (на 13,9%).

За даними перепису 1979 р., у більшості галузей народного господарства відбулося зростання показника зайнятості молоді: в межах від 0,6 до 6,3%, що переконає у реальних наслідках профорієнтаційної політики 60–70-х рр. ХХ ст. На той час за робочими спеціальностями, одержаними у школі, в СРСР працювало лише від 14 до 21% випускників [12, с. 277–279]. З метою збільшення чисельності робітничого класу в 1969 р. було ініційовано появу навчальних закладів нового типу – середніх професійно-технічних училищ.

Помітною на кінець 1970-х рр. стала й інша тенденція: при достатньому забезпеченні молодими фахівцями традиційно пріоритетних матеріальних сфер економічної діяльності у нематеріальних галузях виробництва чисельність працюючої молоді зростала вдвічі (у сфері охорони здоров'я, фізичного виховання і соцзабезпечення), втричі (у житловому господарстві і побутовому обслуговуванні), вчетверо (у галузі кредиту і державного страхування) швидшими темпами, ніж це відбувалося у промисловості, сільському господарстві чи торгівлі. Це цілком відповідало завданню збільшення ролі сфери послуг.

За даними перепису 1989 р., спостерігалось зменшення показників зайнятості молоді у всіх, за винятком сільськогосподарської (в якій показник зріс на 0,4%), основних галузях народного господарства УРСР, що стало наслідком процесу "перебудови". Щодо матеріальних сфер виробництва, ця тенденція була більш помітною.

Поглибити аналіз основних тенденцій зайнятості молодого населення республіки дозволить безпосередня характеристика занять молоді. При цьому є сенс визначити найголовніші аспекти перерозподілу зайнятості молодих працівників за видами занять з урахуванням гендерних груп.

Основні напрямки народногосподарської діяльності 50–60-х рр. ХХ ст. зумовили наявність найвищих показників питомої ваги молоді серед зайнятих у промисловості і будівництві, а також у галузях різних видів транспорту і зв'язку. В 1959 р. молодь становила 40,3% від кількості чоловіків, які працювали на будівельних монтажних роботах (каменярі, лицювальники, екскаваторники та ін.) і 41,2% – у сфері машинобудування і металообробки (слюсарі, електро- і газозварники, токарі, наладчики, фрезерувальники). З 1959 до 1970 рр. значно зросла (у середньому в 2 рази і, в першу чергу, за рахунок молодих працівників) кількість представників нових технічних професій – екскаваторників, машиністів і мотористів будівельних шляхових машин, а також наладчиків механізмів та апаратури. Поширення панельного будівництва стало причиною зростання більше ніж втричі

кількості монтажників блочних конструкцій (теж переважно молодих фахівців). Значною була частка молоді серед чоловіків, зайнятих у транспортних галузях. Однак у цілому в абсолютній більшості видів виробництв і професій, які традиційно залишалися сферами прикладання саме чоловічої праці, у 1950-ті – на початку 1970-х рр. основну чисельність працівників складали особи віком від 30 до 39 років.

Трохи вищі показники питомої ваги зайнятої молоді серед жінок пояснювалися проходженням юнаками обов'язкової служби в армії. У таких галузях легкої промисловості, як текстильна та швейна, в яких жінки становили від 74,4 до 88,3% від усіх працівників у галузі, молодих працівниць нараховувалося відповідно 50,1 та 44,5%. Внаслідок інтенсифікації професійно-технічного навчання з 1959 до 1970 рр. за рахунок зростання кількості молодих робітниць стало у 1,5–3,6 разів більше ткаць і в'язальниць, закрійниць і розкрійниць, швачок-мотористок. Означений взаємозв'язок демографічної структури зайнятості із системою навчання простежувався й на прикладі інших професійних груп. У галузі машинобудування, на будівничих і монтажних роботах жінок нараховувалося не більше третини. Однак і серед них молодих працівниць було 43,8–45,5%. У професіях шліфувальниць, пресувальниць і штампувальниць темпи росту чисельності працівниць дорівнювали відповідно 202,9 і 157%. Частка молоді перевищувала 40% серед жінок, зайнятих у поліграфічному виробництві і в галузі зв'язку. Від 20 до 37% становили молоді працівниці серед медичних сестер, викладачів навчальних закладів і курсів, телеграфісток, телефоністок, операторів поштового зв'язку, бухгалтерів, касирів, робітників канцелярії, друкаррок, секретарок.

Завдяки системі професійно-технічного навчання за 70-ті рр. ХХ ст. помітно збільшилася чисельність видів виробництв, у яких питома вага молоді у числі зайнятих перевищувала 40%. Така тенденція характеризувала і період пер. пол. 1980-х рр. Для молодих чоловіків була притаманна висока зайнятість у галузях машинобудування і металообробки, хімічної і нафтохімічної промисловості, будівництва. Виробництво механізмів і обробка металу потребували збільшення чисельності токарів, фрезерувальників, слюсарів, збиральників, монтажників обладнання, і, особливо, гальваніків, зварювальників, налащиків облаштування, апаратури і механіки (кількість яких за 1970-ті рр. зросла на 50–60%). На будівництві молоді чоловіки передусім поповнювали ряди машиністів екскаваторів та монтажників будівельних конструкцій (чисельність яких зросла на третину). Більше ніж на 10% зросла частка молодих кадрів серед чоловіків-управлінців.

Легка промисловість залишалася традиційною сферою прикладання жіночої праці. До 1979 р. кількість молодих працівниць на підпри-

ємствах текстильного, швейного і шкіряного виробництва зросла відповідно на 15,7, 11,2 і 7%. У швейній справі збільшення показника становило 2,4%, у текстильній – 1,6% і в шкіряній – 0,3% (при збереженні найвищої питомої ваги молоді серед зайнятих жінок: відповідно 46,9, 51,7 та 47,8%). На перший погляд, це незначне чисельне зростання. Однак слід враховувати й те, що у попереднє десятиріччя чисельність молодих робітниць у цих видах виробничої діяльності була великою. У 1970-ті рр. вони перейшли до наступної вікової категорії – від 30 до 39 років, тому подальше збільшення показника частки працюючої молоді у названих галузях навіть на 1% вимагало все більшого її притоку.

Незважаючи на те, що молодь у машинобудуванні і нафтохімічному виробництві становила 42,9 та 42,1% від усіх працюючих жінок, протягом 70–80-х рр. ХХ ст. характерною стала тенденція зменшення відносної чисельності молодих працівниць у вказаних галузях. У цей же період відбулося зменшення питомої ваги молодих жінок, які працювали на будівельних майданчиках і були зайняті на монтажних роботах – на 7,7%. Такі зрушення у структурі професійно-галузевої діяльності жінок передусім зумовлювалися політикою, спрямованою на покращення умов їх праці, вивільнення з важких та шкідливих робіт з подальшими перекваліфікацією та працевлаштуванням [13, арк. 109]. Прагнення до підвищення професійної кваліфікації, суттєві зміни у профорієнтації вплинули на збільшення відносної чисельності молодих робітниць у сфері нематеріального виробництва – у галузях освіти, культури, охорони здоров'я і фізичної культури, сфері мистецтва, кредиту і страхування, у житловому господарстві і побуті, управлінні.

Наприкінці 70-х – у 80-х рр. ХХ ст. мінімальною питомою вагою молодих працівників відрізнялася сільськогосподарська галузь. Це обумовлювалося професійною непривабливістю для молоді сільськогосподарської виробничої діяльності та перекачуванням молодих трудящих у міські сфери виробництва.

Теза про взаємозалежність професійних і освітніх характеристик є загально визнаною. Населення УРСР (тим більше зайняте у виробничій діяльності) мало високий освітній рівень, а вітчизняна система загальної освіти відрізнялася значними досягненнями. Показники динаміки освітнього рівня молоді були такими: щодо вищої освіти – зросли з 17 осіб на 1000 молодих осіб віком від 16 до 29 років у 1959 р. до 70 осіб на 1000 молодих осіб віком від 15 до 29 років у 1989 р. (у 4,1 разу), неповної вищої освіти – з 15 до 38 осіб (у 2,5 рази), середньої спеціальної освіти – з 60 до 206 осіб (у 3,4 рази), середньої загальної освіти – з 136 до 463 осіб (у 3,4 рази) і, навпаки, зменшилися щодо неповної середньої освіти – з 417 до 209 осіб (у 2 рази) та початкової освіти – з 295 до 11 осіб відповідного віку (майже у 27 разів) [14].

Найвищими темпами зростала кількість випускників середніх навчальних закладів, що пояснювалося відповідною політикою держави [15, с. 93]. Порівняно швидкими темпами зростала чисельність осіб із середньою професійною освітою [16]. Тільки за 1970-ті рр. питома вага випускників ПТУ збільшилася з 9 до 15,3%. Визначальну роль у даному випадку відіграли рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР другої половини 1960-х рр., за якими ініціювалося створення цілої мережі закладів професійно-технічної освіти, а молоді фахівці одержували право на житло і працевлаштування [17].

Спочатку у зв'язку з потребою підвищити освітній рівень населення країни, а пізніше – внаслідок розвитку науково-технічної революції постійно зростала необхідність у кадрах вищої кваліфікації [18, с. 241, 289]. Урядом вживалися належні заходи для збільшення чисельності студентів вищих навчальних закладів. Зокрема, у 1970-ті рр. частка студентів зросла вдвічі. Радам Міністрів союзних республік давалося завдання значно покращити керівництво вищими і середніми спеціальними навчальними закладами республіканського підпорядкування та спрямовувати відповідні зусилля на розвиток міжреспубліканської кооперації у підготовці спеціалістів [19, с. 244].

Однак у 1980-ті рр. у державі почав відчуватися дефіцит працівників робітничих спеціальностей, саме тому державну політику було спрямовано на збільшення прийому молоді в середні професійно-технічні училища. Найбільш оптимальним вважався такий розподіл випускників: 10–12% з їх загальної чисельності повинні були вступати до ВНЗ, 12–15% – до технікумів, 75% – в ПТУ. Тим не менш ПТУ і надалі залишалися недоукомплектованими, а молоді спеціалісти нерідко виконували роботу, яка не потребувала високого рівня підготовки. Так, за даними перепису 1979 р., в торгівлі серед представників робітничих професій нараховувалося 20% осіб з вищою та середньою спеціальною освітою.

Регулювання процесом зайнятості молоді в радянській Україні відбувалось у формі оргнаборів, мобілізацій за комсомольськими путівками, розподілу молодих спеціалістів тощо. Наприкінці 1950-х рр. переважали планові переселення молодих робітників до Казахської РСР, а починаючи з кінця 1960-х рр. – оргнабори до РРФСР, які тривали до кінця 1980-х рр. Держпланом народного господарства УРСР наприкінці 50-х – у 60-ті рр. ХХ ст. значна увага приділялася спрямуванню робочої сили у Донбас і Придніпров'я. Зокрема, на роботу в Донбас вирушали після закінчення школи цілими класами.

Така політика, з одного боку, сприяла забезпеченню зайнятості молодого населення України, а з іншого – спричиняла зменшення народжуваності, прискорювала процес старіння, що погіршувало демографічну ситуацію в республіці.

Значну увагу радянській уряд приділяв обліку молоді, яка не працювала і не навчалася. Щорічно відповідними закладами надавалися довідки з працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл, в яких, серед інших категорій, виокремлювалася група молодих осіб, які на кінець року після випуску залишалися без роботи. Як правило, частка таких випускників не перевищувала 0,4% від усіх, хто закінчив школу. Так, за період з 1960 до 1966 рр. лише у 1961 р. такий показник сягав 1%.

Починаючи з кін. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст., проводилася посилена боротьба з "паразитичними елементами" по всій території Радянського Союзу. Постанова 23 липня 1953 р. "Про міри боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами" зобов'язувала органи міліції налагодити облік вказаних осіб з метою їхнього працевлаштування і перевиховання, а в разі злісного ухилення від праці – для притягнення їх до адміністративної або навіть кримінальної відповідальності.

Надмірний ентузіазм при виконанні даного указу призводив до значних перегинів, проявом чого стало таврування посадовими особами жінок-домогосподарок "паразитами, що їдять наш хліб" та вислання інвалідів на п'ять років за "небажання працювати". Документи того часу містять багато інформації про помилкове засудження учнів вечірніх шкіл, престарілих осіб, жінок, що мали на утриманні малолітніх дітей, тощо. Думка переважної більшості людей (принаймні тих, чії листи публікувалися у пресі) зводилася до того, що слід посилити відповідальність за дармоїдство, зокрема, збільшити термін вислання до 8–10 років, змусити працювати юнаків віком 16–18 років, що жили на кошти батьків.

Однак, незважаючи на певні проблеми, показник зайнятості молоді в радянській Україні був дуже високим. Уряд запроваджував спеціальні обліки молоді з метою виявлення непрацюючих осіб і подальшого їх працевлаштування. На підприємствах створювалися належні умови для подальшого продовження навчання молодих працівників. Відбувалося зростання освітнього рівня молоді, і, як наслідок цього, зростання питомої ваги молодих працівників у нематеріальних галузях виробництва. Багато уваги приділялося професійній підготовці молоді. Організовані набори робочої сили, мобілізація за комсомольськими путівками, розподіл молодих спеціалістів, створення служб зайнятості мали сприяти вирішенню проблем з працевлаштуванням для всіх бажаних. Отже, одним з результатів планомірної урядової діяльності щодо досягнення повної зайнятості населення стало масове залучення молоді до трудової діяльності в усіх сферах народного господарства (пропорційно до значення галузі виробництва в соціально-економічній інфраструктурі УРСР).

Позитивним аспектом державної політики було надання всім без винятку членам суспільства рівні можливості доступу до освіти. Вже в 1970-ті рр. соціальний склад студентської молоді в цілому відображав соціальну структуру радянського суспільства.

Разом з цим протягом досліджуваного періоду в республіці виник ряд проблем, які можна розцінювати як прояв майбутньої соціально-економічної кризи. Показники зайнятості молоді поступово почали зменшуватися (передусім у регіонах із найбільшою часткою сільського населення). Поступово виникли труднощі з працевлаштуванням молоді, яка закінчила ВНЗ.

Вивчення зазначених проблем, як і самого комплексу заходів радянського уряду щодо забезпечення молодіжної зайнятості, повинні стати об'єктом подальшого вивчення фахівцями з досліджуваної проблематики. Сучасна ситуація в Україні свідчить про нерівне становище молоді в складі сукупної робочої сили на ринку праці і потребує ефективного механізму регулювання її зайнятості, що актуалізує вивчення досвіду радянського минулого.

Література

1. Демографическое развитие Украинской ССР : 1959–1970 г. / отв. ред В. С. Жученко и др. – К. : Наукова думка, 1977. – 221 с. ; Демографическое развитие Украинской ССР : 1970–1979 г. / отв. ред. В. С. Стещенко. – К. : Наукова думка, 1987. – 255 с. та ін.

2. Жилияев В. И. Позитивный и негативный опыт участия молодого поколения и коммунистического союза в развитии экономики страны в отечественной истории 1958–1990 гг. (на материалах государственных органов КПСС и ВЛКСМ) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / В. И. Жилияев. – М., 1997. – 25 с. ; Молодежь как общественная проблема // Молодой коммунист. – 1989. – № 2, 4, 6; Социальное неравенство и молодежь // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 8. – С. 10–19 ; Приступко В. А. Исторический опыт советского государства и общества по вовлечению студенческой и учащейся молодежи в решение народно-хозяйственных задач, посредством движения студенческих строительных отрядов (1959–1990) : автореф. дисс. .. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Приступко В. А. – М., 1998. – 25 с. ; Ручкин Б. А. Деятельность ВЖСМ по привлечению молодежи к реализации экономической политики КПСС (1970–1980-е годы) : автореф. ... дисс. д-ра ист. наук / Ручкин Б. А. – М., 1989. – 32 с. ; Социализм и молодежь. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 254 с. та ін.

3. Показники щодо рівнів освіти молоді наведено та розраховано автором за: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение № 1 к статистическому бюллетеню № 7 (188). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1972. – 281 с. ; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. :

Державний комітет по статистиці, 1990. – 287 с. ; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня № 7 /56 / ЦСУ УРСР. – К. : Держстатвидав, 1961. – 236 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4626, оп. 3, спр. 281. – 128 арк.

5. Там само.

6. Там само.

7. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 9, спр. 1895, арк. 1, 2 ; там само, спр. 4937, арк. 4 ; там само, ф. 4626, оп. 3, спр. 1055, арк. 44.

8. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281. – 128 арк.

9. Там само.

10. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС : в 14 т. – М. : Политиздат, 1985.

Т. 9 : 1956–1960. – 1985. – 574 с.

11. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС : в 14 т. – М. : Политиздат, 1985.

Т. 8 : 1946–1955. – 1985. – 542 с.

12. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.). – М. : Политиздат, 1977. – 318 с.

13. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 1028. – 230 арк.

14. Показники щодо зайнятості молоді наведено та розраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / отв. за выпуск К. А. Орехов. – М. : Госстатиздат, 1963. – 216 с. ; Распределение населения Украинской ССР по общественным группам, отрасли народного хозяйства и занятиям. Приложение № 3 к статистическому бюллетеню № 8 (201). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1973. – 290 с. ; Социальная и профессионально-отраслевая структура населения Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К. : ЦСУ УССР, 1981. – 234 с. ; Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1992. – 255 с.

15. Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку суспільного виробництва. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 13 т. – К. : Політвидав України, 1981.

Т. 7. – 1981. – С. 98–100.

16. Народное образование // Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров : в 30 т. – М. : Советская Энциклопедия, 1977.

Т. 2, кн. 2, СССР. – 1977. – С. 403–410.

17. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 13, спр. 4901. – 230 арк.

18. Народное образование в СССР : сборник нормативных актов // сост. Н. Е. Голубева. – М. : Юридическая литература, 1987. – 333 с.

19. Там само.

**Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури
Української РСР у 1964–1985 рр.:
матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект**

У статті зроблена спроба аналізу системи пільгового забезпечення керівної партійної номенклатури. Особлива увага акцентовується на визначенні характеру матеріально-побутових і лікувально-оздоровчих пільг і переваг, розповсюдження їх серед номенклатури.

Ключові слова: ієрархія, номенклатурний партмінімум, пільги, персональний пенсіонер, прикріплений контингент.

В статье сделана попытка анализа системы льготного обеспечения руководящей партийной номенклатуры. В особенности, акцентируется внимание на обозначении характера материально-бытовых и лечебно-оздоровительных льгот и преимуществ, распространения их среди номенклатуры.

Ключевые слова: иерархия, номенклатурный партминимум, льготы, персональный пенсионер, прикрепленный контингент.

In the article was made an attempt of analyzing the system of privileged supply of leading party nomenclature. A special attention is accentuated on the character's definition of material advantages and privileges and distribution them among the nomenclature.

Key words: hierarchy, nomenclature party minimum, privilege, personal pensioner, attached contingent.

На усіх етапах розвитку тієї чи іншої країни, у визначенні державного курсу провідну роль відігравали представники владної верстви. Не був винятком СРСР, а разом з ним і Україна, де більш ніж 70 років у ХХ ст. правлячим прошарком виступала номенклатура. Маючи робітничо-селянське походження, номенклатура утворювала своєрідну правлячу групу з визначеними пільгами і привілеями, про які неуповноважений радянський робітник і селянин міг тільки мріяти.

В сучасній українській історіографії номенклатура УРСР стала суб'єктом вивчення на різних етапах її функціонування [1]. В той же час відкритим полем для дослідження залишаються проблеми номенклатури України в період так званої після хрущовської "стабілізації" радянського режиму, хронологічні межі якого охоплює наша розвідка.

Ще більш поверхово розглядалася тема номенклатурних пільг вказаного періоду. Деякі дослідники згадують про матеріальне забез-

печення вищого партійного союзного керівництва (секретарів, кандидатів, членів Політбюро ЦК КПРС) [2; 3]. Натомість про привілеї партійної верхівки УРСР означеного періоду доводиться лише здогадуватись, адже в сучасній українській історіографії це питання не набуло висвітлення.

Тому ця стаття, є в першу чергу спробою пролиття світла на окреслену проблему, а саме: якими матеріальними, побутовими та іншими пільгами і перевагами користувалась керівна республіканська партійна номенклатура в центрі (регіонах).

Пільги і привілеї представників вищої союзного і республіканського партійного керівництва довгий час були означені грифом "цілком таємно", будучи однією із найбільших таємниць комуністичної номенклатури. Поряд з питаннями КДБ, військово-промислового комплексу, матеріальне забезпечення членів політбюро входило до категорії вищої секретності, а документація зі вказаним матеріалом одразу ж потрапляла в так звану "Особливу папку" [4, с. 150].

Оскільки тодішню владу визначала суцільна ієрархія (номенклатурна система влади), починаючи від ЦК КПРС, закінчуючи районними, міськими комітетами партії, то і пільги та привілеї призначалися відповідно. З трьох категорій партійної номенклатури ЦК КПУ: обліково-контрольної, секретаріату, політбюро, реальними пільгами республіканського рівня користувались дві останні. До них входили представники регіональної партійної верхівки УРСР: секретарський корпус обкомів, перші секретарі міськкомів, райкомів партії. Окремою групою виступали так звані "цекісти" – завідувачі відділів ЦК КПУ, секретарі, кандидати, члени Політбюро ЦК Компартії України і, власне, сам перший секретар ЦК КПУ, який як член Політбюро ЦК КПРС користувався пільгами і привілеями загальносоюзного значення. Натомість означений контингент республіканської партійної номенклатури мав різні рівні забезпечення.

Нерівномірність в розподілі проявлялася починаючи зі встановлення грошових окладів. Знаходячись на одному владному щаблі обкому, номенклатурники отримували різні суми посадових окладів. Така залежність пояснювалась вагою того чи іншого обласного комітету в агропромисловому комплексі УРСР, СРСР, партійних штатів, об'єму і специфіки роботи. Існував своєрідний поділ обкомів за групами заробітних плат трьох рівнів. Відповідно до рішення ЦК КПРС, у 1965 р. до обкомів першої групи по заробітній платі входили: Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Київський, Луганський, Львівський, Одеський, Харківський [5, арк. 5]. Місячний грошовий оклад першим секретарям вісімки елітних обкомів становив 500 крб. Перші

секретарі обкомів другої і третьої груп заробітної плати отримували відповідно 450 і 420 крб.

Але у 1981 р. за партійним бюджетом більшість обкомів ЦК Компартії України були переведені до вищих груп заробітної плати. Всі обласні комітети третьої групи були переведені до другої, з восьми обкомів першої групи шість (окрім Київського і Львівського) опинились поза групою заробітних плат [6, арк. 35–60 зв.].

Значно зросли і самі посадові оклади. Місячна заробітна плата перших секретарів шістки привілейованих обкомів складала 600 крб, для перших секретарів 1-ї і 2-ї груп вона становила 550 і 500 крб. Зазначений розподіл стосувався і міських комітетів партії. Якщо посадовий оклад перших секретарів у 1965 р. коливався від 210 до 300 крб, то у 1981 р. – вже від 300 до 390 крб на місяць.

У центрі перший секретар ЦК КПУ отримував 750, другий секретар – 680, секретарі ЦК КПУ – по 620 крб. Для порівняння в 1970 р. по СРСР середньомісячна заробітна плата робітників і службовців складала 122 крб [7, с. 288]. На 1981 р. в ЦК Компартії України стенографіст отримував 120, бухгалтер 130 крб твердого посадового окладу.

Як бачимо, відмінності між найвищими окладами республіканської партійної номенклатури і середньомісячною заробітною платою радянського робітника були відчутними. Заробітна плата вищої партійної номенклатури ЦК КПУ за вказаний період зросла до 20% при постійному пробуксовуванні середньомісячної плати не номенклатурних категорій робітників, що ще більше посилювало прірву між першими і останніми. Але не один лише посадовий оклад парткерівництва визначав рівень їхнього забезпечення.

Ще за М.Хрущова було відмінено "конверти" – спеціальні грошові надбавки до основної заробітної плати, що видавались керівникам обласного рівня. Колишній член Політбюро ЦК КПУ, другий секретар, голова Ради Міністрів УРСР О.П.Ляшко в свої спогадах зазначав, що, окрім твердих окладів, за виконання і перевиконання планів, премії отримували лише начальники комбінатів, управляючі трестами, директори добре працюючих заводів і шахт. Натомість партійним і радянським робітникам, як стверджував колишній представник владної верхівки, "премії отримувати не належало" [8, с. 22]. Але існують підстави, про що свідчать архівні джерела, стверджувати наступне: тодішня керівна партійна номенклатура змогла приховати старі надбавки у формі різноманітних преміювань, "лікувальних" і отримувати додатково місячні дотації.

Зокрема, 17 січня 1974 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР, виконуючи рішення центральних органів з Москви, приймають постанову "Про преміювання керівників партійних і радянських органів

областей". Згідно з нею перші секретарі поряд з головами облвиконкомів Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Харківської областей за перемогу у Всесоюзному соціалістичному змаганні працівників сільського господарства нагороджувалися преміями в розмірі місячного посадового окладу [9, с. 632]. Надалі подібні практики преміювання за перемогу в подібних змаганнях призведуть до порушень в розподілі преміального фонду. В Полтавській області в 1977 р. основна сума в розмірі 10 тисяч крб розподілялася між керівною партійною номенклатурою обласного і районного рівнів, замість того щоб бути направленою для преміювання передовиків, спеціалістів і керівників господарств. Були встановлені факти, коли секретарі Кримського і Львівського обкомів партії преміювалися сумами в розмірі 150–200 крб, натомість секретарський корпус Київського обкому "встановив" для себе премії в 300–350 крб. Перший секретар Івано-Франківського міськкому за підсумками соцзмагання з благоустрою в жовтні 1978 р. відзначився грошовою сумою свого посадового окладу, що аж ніяк не було передбачено порядком преміювання [10, арк. 16, 17, 18].

Починаючи з 1948 р., щорічно виділялися кошти на дотації для лікувально-дієтичного харчування партійної, радянської і господарської номенклатури республіки. На той рік її отримувало 372 владних представників. В зв'язку з розширенням номенклатурних посад на 1983 р. кількість одержувачів дотацій на дієтичне харчування становила 1010 чол. при бюджеті 240 тис. крб. З метою "покращення лікувально-дієтичного харчування" Політбюро ЦК Компартії України прийняло постанову, в якій планувалося у 1984 р. виділити на згадані цілі 508 тис. крб. Згідно з цим рішенням члени і кандидати в члени Політбюро ЦК КПУ отримували додатково по 70 крб на місяць, помічники секретарів ЦК КПУ, завідувачі відділів ЦК Компартії – 50 крб. Решта прикріпленої партійної номенклатури отримувала щомісячні дотації в розмірі 40 крб [11, арк. 14].

Водночас традиційними стали статті партійного бюджету під назвою "Лікувальні заходи". Наприклад, на 1971 р. передбачалося асигнувати 80% місячного фонду заробітної плати відповідних працівників партійних органів і установ. Той чи інший партійний номенклатурник міг розраховувати при отриманні чергової відпустки на виплату лікувальної допомоги в розмірі до місячного посадового заробітку [12, арк. 122].

Поряд з грошовими виплатами керівна партійна номенклатура користувалася й іншими пільгами матеріального характеру. Члени Політбюро ЦК Компартії України (9–11 осіб) користувались "іменними" службовими квартирами і дачами, розміри яких дозволяли приймати

членів іноземних делегацій. Наприклад, О.П.Ляшко користувався елітною службовою квартирою в Києві по вул. Десятинній, 8. Комунальні послуги, обслуговування житла верхівки партійного керівництва брав на себе ЦК КПУ. Їм же належало право на особистий службовий автомобіль з двома водіями, секретарі ЦК і заввідділів користувались послугами одного шофера [8, с. 22].

Функції республіканського завгоспу, що відповідав за послуги і забезпечення номенклатури ЦК КПУ, виконував завідувач відділу Управління справами ЦК Компартії України. З 1944 р. на цій посаді перебував І.І.Голобородько, якого можна назвати рекордсменом у всіх відношеннях. Займаючи 40 років хоч і другорядну, але досить впливову керівну посаду в ЦК (пішов на пенсію у віці 76 років!), І.І.Голобородько мав лише середню спеціальну освіту (закінчив Пирятинську індустріальну профтехшколу), що було на той час безпрецедентним явищем [13, с. 537; 14, арк. 11]. Партійні "робітники" такого рангу (номенклатури ЦК КПУ) в 60–80-х рр. мали незакінчену або закінчену вищу освіту, що було однією із обов'язкових умов потрапляння в номенклатурне середовище.

Сам Голобородько, користуючись доступом до різноманітних благ, мав нехитрий секрет номенклатурного довголіття – догоджати "сильним світу цього". Щоб не бути голослівними, наведемо приклади деяких справ, що проходили безпосередньо через особу керуючого справами ЦК Компартії України.

У 1964 р. управляючий справами робить запит до голови Ради Міністрів УРСР Казанця про асигнування на цей рік 68,6 тис. крб для видатків "з утримання господарства "Межигір'я" і будинків по вул. Герцена №12–14".

Не забуває Голобородько і про задоволення потреб спецкухні їдальні ЦК КПУ. У тому ж році в листі до міністра торгівлі УРСР Г.Л.Сахновського наголошувалося, щоб той дав вказівку про "систематичне забезпечення столу замовлень при гастрономі №3 продукцією Архангельського рибокомбінату, а саме: зельдом, палтусом, омулем і сьомгою середньою..." [15, арк. 6].

При організації одного із Пленумів ЦК Компартії України надсилалися "таємні" доручення тому ж міністру торгівлі про забезпечення його делегатів 3-разовим харчуванням у встановлених київських ресторанах, організації буфетів на всіх поверхах Жовтневого палацу. До обов'язків міністра охорони здоров'я УРСР входило: 1) організувати цілодобові медичні пункти в готелях розміщення учасників Пленуму; 2) встановити санітарний контроль за роботою ресторанів; 3) забезпечити в достатній кількості і в широкому асортименті санітарно-гігієнічними і оптичними товарами аптечні кіоски в готелях і

організувати 2 аптечні кіоски в Жовтневому палаці; 4) в міських лікарнях забронювати 2–3 ліжка різних профілів, організувати консультативну медичну допомогу [15, арк. 18]. Все було продумано до найменших дрібниць.

Сам Щербицький п'ять років не міг погодити рішення в Москві, щоб призначити свого помічника (власну довірену особу) на місце Голобородька [2, с. 246]. Лише в серпні 1984 р., після виходу на пенсію останнього, на посаду управляючого справами був призначений помічник першого секретаря Н.К.Продан.

Взявши курс на стабілізацію кадрів після XXIII з'їзду КПРС, кремлівське керівництво наражало себе поряд з кадровим застоєм на віковий. Це переходило в площину дієздатного функціонування керівних партійних кадрів. На фоні погіршення екологічної ситуації в СРСР, і в Україні зокрема, проблема лікувального забезпечення і відпочинку номенклатури стала досить актуальною і потребувала її вдосконалення.

Лікувально-оздоровчий комплекс з обслуговування керівників республіки перебував у підпорядкуванні Четвертого головного управління при Міністерстві охорони здоров'я УРСР, що підпорядковувалося аналогічному управлінню в Москві. Як свідчать матеріали архівних справ, упродовж "брежнєвської епохи" відбулося суттєве якісне і кількісне покращення матеріально-технічної бази і надання послуг в установах 4-го Головного управління. Ще в листі до ЦК КПРС від 18 січня 1966 р. перший секретар КПУ П.Шелест звертав увагу на серйозні труднощі в забезпеченні партійного активу України санаторним лікуванням на курортах Ессентуки і Железноводськ, оскільки на той період УРСР не мала там власних курортів. Хоча з року в рік там збільшувався номенклатурний контингент з України. Так, приміром, якщо у 1963 р. на курорті Ессентуки оздоровлювалось 1542 чол., то на 1965 р. їх було 1870 [16, арк. 27].

Але вже на 1970 р. складалася досить потужна лікувально-оздоровча база IV Головного управління, в складі якої перебували такі заклади: 1) лікувальні в м.Києві – Лікарня №1 (Феофанія), Об'єднана лікарня №2, Поліклініка № 1, Спецполіклініка; санаторії для дорослих – "Дніпро" (м.Ялта), "Конча-Заспа" (м.Київ), "Кришталевий палац" (м.Трускавець), ім. Семашка (м.Кисловодськ), "Україна" (м.Гагра), "Україна" (м.Ессентуки), ім. Чкалова (м.Одеса), "Чорноморський" (м.Ялта); дитячі санаторії: "Зміна" (м.Євпаторія), "Перемога" (м.Київ); будинок відпочинку "Гантіади" (м.Гантіади); з сумарною кількістю 2585 ліжок [17, арк. 12].

В наступні роки, зокрема на 1978–1980 рр., планувалося збільшити кількість ліжок за рахунок будівництва і розширення споруд у

ряді зазначених установ з кошторисною вартістю 96,5 млн крб. А в планах на 1979–1985 рр. для оснащення профілактичних і санітарно-оздоровчих установ сучасною медичною апаратурою передбачалося асигнувати в середньому по 700 тис. крб на рік [9, с. 645–646].

При задовільному стані медичного обслуговування пересічних громадян, керівна номенклатура республіки, в першу чергу партійна, могла користуватися послугами кращих лікарів УРСР. В доповідній записці, надісланій в ЦК КПУ, "Про стан лікувально-профілактичної і санітарної роботи в установах IV Головного управління..." за 1970 р. сповіщалося, що там працює понад 120 лікарів, які підвищували свою кваліфікацію в найкращих клініках Москви, Києва, Львова і Одеси, серед них налічувалося 3 доктори, 24 кандидатів медичних наук і 13 заслужених лікарів УРСР [17, арк. 7].

В закладах Головного управління партійні посадовці користувалися новими методами діагностики, профілактики і лікування хвороб. Медичний огляд для номенклатури рівня першого секретаря обкому партії, кандидатів і членів ЦК Компартії України перебував у полі зору керівництва 4-го управління. Адже на 1977 р. середній вік регіональної вищої партійної номенклатури України підбирався до 50 років, не кажучи вже про членів Політбюро, яким було далеко за 50, а дехто перейшов 60-річний бар'єр [18, арк. 26, 39]. Напевне, мотивуючись більше цією проблемою, а не тим, що для "... раннього виявлення захворювань..." "... огляди в поліклініці менш ефективні, ніж огляди проведені в стаціонарі...", начальник 4-го Головного управління Міністерства охорони здоров'я УРСР Терновий запропонував на розгляд ЦК КПУ пропозицію. В ній йшла мова про 2-разове щорічне обстеження з госпіталізацією на 2–3 дні за місцем роботи в обласне санітарне управління для перших секретарів обкомів партії, а для членів Політбюро, зав. відділів ЦК КПУ – в лікарню Четвертого головного управління [19, арк. 56, 58]

Вища партійна номенклатура ЦК КПУ на місцях, не кажучи вже про центральне керівництво в ЦК Компартії, користувалася пільговими путівками в санаторії і будинки відпочинку. Починаючи з перших осіб району, перших секретарів міськкомів, секретарів обкомів партії, вони були безкоштовними, поряд з оплатою проїзду за тарифом твердого вагону [8, с. 18]. Одному із членів їх сім'ї (чоловіку або дружині) встановлювалася пільгова путівка в 50% її вартості [12, арк. 123].

Санаторно-курортні установи 4-го управління мали чітко визначений медичний профіль. За встановленими нормами, туди міг потрапити номенклатурник, який поряд з путівкою мав санаторно-курортну картку з показанням для лікування в той чи інший заклад. Але багато

хто з прикріпленого контингенту їхав не на лікування, а на звичний відпочинок. Підтвердженням тому є такі дані: з 1968 до 1970 р. в санаторії "Кришталевий палац" і "Україна" (м.Гагри) прибуло понад 80 і 230 осіб, які не мали картки на лікування. В санаторіях "Дніпро" і вищевказаному "Україна" мали місце непоодинокі випадки вживання міцних алкогольних напоїв під час організованих в їдальнях і спальних корпусах колективних обідів і вечерь [17, арк. 10].

Поряд з лікуванням і відпочинком в УРСР і СРСР керівна партійна номенклатура республіки мала можливість з дозволу ЦК КПРС відпочити разом з дружиною за кордоном по міжпартійному обміну. В основному це були сусідні СРСР країни так званої "народної демократії": Болгарія, Польща, НДР, Румунія, Угорщина, Чехословаччина. Відпочинок за межами СРСР становив собою складову одного із рангів номенклатурного партмінімуму (виключні права на поїздки за кордон), привілей, яким користувалися члени союзного Політбюро, але і ті лише після погодження з генсеком.

Зі списків рекомендованих у 1979 і 1980 рр. можна визначити, які представники партійної номенклатури були кандидатами на відпочинок за кордоном. В основному це перші секретарі обкомів, рідше другі і секретарі обкомів, перші секретарі обласних міськкомів партії (Харківського, Запорізького, Донецького тощо) і зовсім відсутні перші секретарі районних комітетів [20, арк. 1–11 зв.; 21, арк. 2–13 зв.]. Були і винятки – у 1979 р. на поїздку в НДР рекомендувався сталевар Жданівського металургійного заводу "Азовсталь" Григорій Горбань. В тому ж списку рекомендувався на поїздку до Фінляндії член ЦК КПРС і член Політбюро ЦК Компартії України Олексій Титаренко, що приносило хоча б ілюзорний приклад декларованого демократизму в "безкласове" радянське суспільство [21, арк. 6, 13].

Особливий статус мали перші секретарі ЦК Компартії України того періоду П.Ю.Шелест (1963–1972), і В.В.Щербицький (1972–1989). Як члени Політбюро ЦК КПРС вони користувались пільгами і привілеями найвищого рангу, згадуваним номенклатурним партмінімумом. Існують дані про 24 ранги обов'язкового партмінімуму, але, як вказував В.Сисоєв, його розміри суттєво різнилися навіть у номенклатури, яка стояла на різних сходинках в межах одного прошарку. На практиці це означало, що всіма пунктами згаданого партмінімуму користувались лише Генеральний секретар ЦК КПРС і його найближчі фаворити. Тим не менш серед загальнопоширених рангів, якими користувався і керівник партійної організації України, можна зазначити: право на охорону силами 9-го управління КДБ, велику квартиру і державну дачу (Межигір'я та ін. – Авт.), право на персональну машину з

шофером, гаражом і спецобслуговуванням, виключні права на поїздки за кордон, особлива система харчування (їдальні, буфети, розподільники), особлива мережа лікувальних установ 4-го Головного управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР, і аналогічних в УРСР, номенклатурна броня місць в культурно-розважальних установах, особлива система побутового обслуговування (кухарі, масажисти, перукарі тощо), система закритих магазинів промислових товарів та ін. [3, с. 166].

Навіть звична не лише для номенклатури, але для простого радянського трудівника відпустка теж мала свій підкреслений статус. До 1966 р. відпустка членів Політбюро ЦК КПРС тривала півтора місяці. В своїй постанові від 21 червня 1965 р. ЦК КП України "Про надання відпустки тов. Шелесту П.Ю." повторив постанову ЦК КПРС від 6 травня 1965 р., щоб надати тов. Шелесту П.Ю. відпустку з 25 червня до 10 серпня 1965 р." [22, арк. 2]. За ініціативи Л.Брежнєва 28 липня 1966 року відпуска для членів вищої партійної колегії була подовжена до двох з половиною місяців на рік. При цьому нормувався робочий день з 9 години ранку до 17.00 з перервою на обід [4, с. 76.].

Корпоративна за своєю суттю комуністична влада з вербально встановленими нормами і законами функціонування (номенклатурний етикет), передбачала довічне перебування номенклатурника в її рядах. Винятки становили лише тяжкі посадові зловживання, коли поставало питання про порушення кримінальної справи. А так представник номенклатури, йдучи на пенсію в зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, залишав лише свою посаду, перебуваючи в номенклатурі й надалі в становищі персонального пенсіонера з передбаченими відповідно до рангу займаних посад пільгами. Існували положення пресональних пенсіонерів місцевого, республіканського, союзного значення, для членів Політбюро ЦК КПРС союзного значення з особливим статусом [2, с. 161–162].

Звісно, матеріальне утримання персонального пенсіонера контрастувало на фоні пільг діючого номенклатурника. Своє становище, одразу після усунення від обов'язків заступника Голови Ради Міністрів СРСР і виходом на пенсію, описав у своєму щоденниковому записі від 3 травня 1973 р. П.Ю.Шелест: "... телефони відрізали, газет не надсилають, від продуктового магазину відкріпили, машину відібрали...", "довелось вдатися до сторонньої допомоги, щоб з міста на дачу привезти хліба, м'яса, масла і так потрібної мені для здоров'я мінеральної води" [23, с. 415].

Напевне, колишній опальний керівник української парторганізації ще не зник до змін матеріального характеру, що так швидко промайнули на його очах. Але владна верхівка постійно дбала про забезпечення свої колишніх колег, а отже, дивлячись в майбутньому на своє персональне забезпечення. В одному з численних листів, надісланих до ЦК КПРС за 1969 р., перший секретар ЦК КПУ вносив клопотання про забезпечення персональних пенсіонерів республіканського і союзного значення з 30-річним стажем щорічними грошовими виплатами, безкоштовною санаторною путівкою, наданням права безкоштовно користуватися міським транспортом [24, арк. 5].

Наочним прикладом зазначеного типу персональних пенсіонерів того періоду можна назвати першого секретаря Полтавського обкому партії в 1962–1973 рр. О.М.Мужицького – людина, яка перебувала на керівних партійних і радянських посадах з 1938 р., була кандидатом в члени ЦК КПРС, членом ЦК КПУ. Звільнивши із займаної посади Мужицького, українська партійна організація клопоталася перед ЦК КПРС про надання йому персональної пенсії союзного значення в розмірі 250 крб на місяць [25, арк. 20]. Її на той момент приблизно можна співставити із заробітною платою секретаря республіканського міськкому.

І в подальшому партійна влада не забувала про потреби літніх екс-керівників. Виконуючи постанову ЦК КПРС від 20 липня 1977 р. "Про заходи для подальшого покращення матеріального забезпечення і медичного обслуговування персональних пенсіонерів", першому секретарю ЦК Компартії України В.В.Щербицькому доповідалося про ряд проведених заходів на обласному, міському і районному рівнях "з покращення медичного обслуговування, їх оздоровлення...", встановлення для них пільг і переваг, покращення побутових умов. В тому ж році Рада Міністрів УРСР приймає рішення про початок будівництва на 1978 р. для персональних пенсіонерів в замиській зоні м.Києва будинку-інтернату на 250–300 місць [26, арк. 27].

Таким чином, попри всю табуованість проблеми забезпечення партійного номенклатурного керівництва, спираючись на дані раніше недоступних документів, підведемо деякі підсумки. Розподіл матеріальних благ відбувався нерівномірно навіть в номенклатурному середовищі, що проявлялося у диференційованості, закритості пільг і привілеїв для більшості номенклатури. Реальними пільгами і привілеями республіканського значення користувались представники вищої партійної номенклатури в центрі і в регіонах. Навіть перебуваючи на одному ієрархічному номенклатурному щаблі, в посадовців були свої рівні в доступі, починаючи від посадового окладу і закінчуючи

відпочинком в санаторії. Поряд з цим відбувається якісне і кількісне покращення в сфері грошового, санаторно-оздоровчого, лікувального забезпечення партійних функціонерів при домінуванні суцільної зрівнялівки і низьких темпах в зростанні заробітної плати для пересічних громадян. Сам вихід на пенсію того чи іншого партійного діяча супроводжувався лише переведенням в розряд персонального пенсіонера з залишенням в номенклатурних рядах з відповідними пільгами і привілеями, які, в свою чергу, мали свою ієрархізацію, яка не вкладалася в міф про декларовану безкласовість і рівність радянського суспільства.

Література

1. Дорошко М. С. Номенклатура : керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с. ; Киридон П. Партійно-державна номенклатура Української РСР в останній період хрущовської десталінізації (1961–1964 рр.) / П. Киридон // Слов'янський вісник : збірник наукових праць. – 2011. – № 11. – С. 53–56 ; Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісно-якісна характеристика / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 267–275 ; Кузьменко Ю. Партійно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій в Українській РСР (1985–1991 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Кузьменко Юлія ; Чернігівський національний педагогічний університет. – Чернігів, 2012. – 19 с. ; Штейнле О. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Штейнле Олексій ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2010. – 23 с.
2. Млечин Л. М. Брежнев / Л. М. Млечин. – М. : Проспект, 2004. – 518 с.
3. Сысоев В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры / В. Сысоев // Звезда. – 1992. – 171 с. – С. 155.
4. Волкогонов Д. А. Семь вождей : в 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – М. : Новости, 1995.
Кн. 2. – 1995. – 480 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 6070.
6. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2299.
7. Амвросимов А. А. От классовой дифференциации к социальной однородности общества / А. А. Амвросимов. – М., 1978. – 347 с.
8. Ляшко А. Груз памяти. Воспоминания : трилогия / А. Ляшко. – К. : Деловая Украина, 2001.
Кн. 3. – Ч. 1 : На ступенях власти. – 2001. – 391 с.

9. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотро-
ненко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. ; Інститут історії
України НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Т. 5 : Документи і матеріали. – Кн. 1 : 1914 –1991. – 824 с.

10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1898.

11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 116.

12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 593.

13. Молчанов А. И. Россия, Украина и Белоруссия от Н.Хрущева до
"Беловежской пущи" : в 3 т. / А. И. Молчанов. – СПб. : Владимир Даль,
2006.

Т. 1. – 2006. – 715 с.

14. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 374.

15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5971.

16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6127.

17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 175.

18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1168.

19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1509.

20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2159.

21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1988.

22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 103.

23. Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду" : спогади,
щоденники, документи, матеріали. – К. : Генеза, 2003. – 807 с.

24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 168.

25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 833.

26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1510.

Вплив міграційних процесів на демографічний розвиток титульного етносу України у др. пол. XX – на поч. XXI ст.

У статті досліджено демографічні наслідки міграційних процесів, які характеризували етнічних українців за часів УРСР та сучасної України. Розглянуто вплив різних видів міграцій на зміни у статевому-віковому складі титульного етносу країни. Визначено соціально-демографічні особливості кожного з етапів етноміграційних процесів в Україні періоду др. пол. XX – поч. XXI ст.

Ключові слова: демографічні наслідки, міграційні процеси, титульний етнос.

В статье исследованы демографические последствия миграционных процессов, которые характеризовали этнических украинцев времён УССР и современной Украины. Рассмотрено влияние различных видов миграций на изменение в половозрастном составе титульного этноса страны. Определены социально-демографические особенности каждого из этапов этномиграционных процессов в Украине периода второй половины XX – начала XXI в.

Ключевые слова: демографические последствия, миграционные процессы, титульный этнос.

The demographic consequences of migratory processes, that characterized ethnic Ukrainians in the days of Ukrainian SSR and modern Ukraine, are investigated in the article. Influence of different types of migrations is considered on changes in sexual-age-old composition of title ethnos of country. Social demographic features of each stage of ethno-migratory processes in Ukraine of the period of the second half of XX – beginning of XXI century are defined in the article.

Key words: demographic consequences, migratory processes, title ethnos.

Титульний етнос здійснює найвагоміший вклад у результативність життєдіяльності суспільства, "фактично виступаючи основним номінатором, який дає своє ім'я країні, державі та державно-політичним атрибуціям владності" [1]. За умов відсутності титульного етносу формуються нації політичні, в яких кожен з етносів, що добровільно відмовилися від політичної самостійності, лише інколи виявляє себе у культурологічному сенсі. Не вважаючи за мету детальний розгляд процесу націотворення в Україні, все ж підкреслимо, що, незважаючи на суперечливість питання про пріоритет етнічності чи політичності у формуванні української нації, заперечувати провідну роль етнічних українців у цьому процесі неможливо.

У зв'язку із зазначеним слід зауважити, що саме від перспектив соціально-демографічного розвитку українців залежить майбутнє української державності. Серед багатьох чинників, які напряду визначають демографічні процеси у найбільшому етносі України, необхідно назвати міграційний рух населення. Міграційні процеси відіграють значну роль у життєдіяльності суспільства, впливаючи на його статеву-вікову, етнічну та соціальну структуру. Міграції, які спричиняються дією соціально-економічних або політичних причин, у свою чергу визначають демографічні перспективи, змінюють динаміку етнонаціональних процесів, сприяють перерозподілу трудових ресурсів.

Особливо відчутними внаслідок міграцій є кількісні та якісні зміни у складі населення на рівні окремих регіонів. Відтік мешканців з одного регіону передбачає не тільки збільшення населення в іншому регіоні, але й суттєві зміни в їх демографічному потенціалі.

В етнонаціональному вимірі механічний рух населення означає зміни у статеву-віковому складі етносів, в їх соціальних характеристиках, таких, як співвідношення представників різних соціальних груп, особливості професійно-галузевої зайнятості тощо. Якщо міграції є масовими, то зазначені зміни стосуються передусім великих етнічних спільнот, що спричиняє перебудову соціально-демографічної структури всього суспільства. Найбільш вагомим у такому контексті є вплив на суспільні процеси представників "титульного етносу" (тобто тієї етнічної спільноти, яка є найбільшою за чисельністю та найстарішою за тривалістю проживання на конкретній території). Отже, актуальність вивчення запропонованої проблеми за умов побудови в Україні незалежної правової держави є очевидною.

Етноментальні компоненти також можна віднести до факторів формування конкретної демографічної ситуації (зокрема, як традиційних настанов на багатодітність), однак в останні десятиліття саме соціальні чинники остаточно закріпили за собою провідну роль у формуванні етнодемографічної ситуації. Це твердження є цілком справедливим і при розгляді проблеми самовідтворення українського етносу.

Відповідно метою даного дослідження стало визначення ступеня впливу міграцій на демографічні процеси, які в 1950–1980-х рр. характеризували етнічних українців УРСР, а також особливості демографічних змін, які відбувалися в титульному етносі протягом зазначеного періоду. Об'єктом дослідження є титульний етнос – українці, які були і залишаються чисельно переважаючою етнічною групою в усіх регіонах України за винятком АР Крим. Предметом вивчення є демографічні наслідки для етнічних українців міграційних процесів, що відбувалися в Україні др. пол. XX – поч. XXI ст. Географічно дослі-

дження охоплює всю територію колишньої УРСР з виокремленням адміністративних областей країни. Хронологічно вивчається період др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. (період радикальних трансформацій в етнополітичній сфері життєдіяльності українського суспільства).

Історіографічна характеристика проблеми потребує деяких узагальнень. Незважаючи на існуючий у вітчизняній науці значний досвід вивчення демографічних та міграційних процесів, у етнічному руслі питання розглядалося передусім у політологічному, правовому і соціологічному тематичних напрямках [2]. В історичному контексті вплив механічного руху населення на етнодемографічні процеси найчастіше висвітлювався у зв'язку з вивченням етносоціальних питань [3]. Окрему групу історичних праць становлять дослідження, в яких характеристика динаміки етнодемографічної структури населення слугувала лише доповненням до основного аналізу етнокультурних процесів в Україні [4]. Комплексних фундаментальних праць, в яких би досліджувався вплив міграцій на демографічний склад етнічних українців, навіть з урахуванням найближчої ретроспективи, і досі не існує.

Повністю уніфікованої класифікації міграційних процесів в Україні на сьогодні не існує. Міграція як один з видів соціальної мобільності населення є об'єктом вивчення цілої низки наук: демографії, статистики, історії, соціології, філософії, політології та ін. Як правило, використовується декілька наукових класифікацій міграцій за їх місцем або роллю у природі та соціумі, напрямками поширення, сферами самовияву. Єдиним визначальним критерієм при цьому залишається головна ознака – перетин адміністративних або державних кордонів різних територій, таких як населений пункт, область, держава. Відповідно пропонується поділ міграцій на внутрішні (у межах однієї держави) та зовнішні (міждержавні) міграції. При цьому за способом здійснення міграцію класифікують як організовану і неорганізовану. В свою чергу, залежно від тривалості переміщення населення визначають стаціонарну (безповоротну, постійну), яка передбачає переміщення груп населення на постійне або довгострокове інше місце проживання, і тимчасову міграцію – переїзд на відносно короткий строк.

Саме міграційні процеси серед інших соціальних причин мають чи не найбільший демографічний резонанс. Закономірним є факт переважання у механічному русі населення переміщень представників молодших вікових груп, що означає зростання можливості покращення демографічної ситуації в місцях прибуття переселенців і, відповідно, погіршення демографічних перспектив у районах вибуття мігрантів. Відбуваються ці процеси як внаслідок деформації статево-вікової структури населення, так і за рахунок змін у настановах щодо необхідності створення сім'ї та народження дітей.

Зазначені демографічні наслідки спричиняють міграції будь-якого типу. Як відомо, зовнішня (міждержавна) міграція буває: трудовою, сімейною, рекреаційною, туристичною та ін. У др. пол. XX ст. важливою частиною процесу інтернаціоналізації міжнародного господарського життя остаточно стала міждержавна міграція робочої сили. Щодо незалежної України цілком слушним є врахування зазначених форм міждержавної міграції, в той час як щодо УРСР подібна постановка питання актуалізується тільки у міжреспубліканському вимірі, а географічно цей процес відбувався у межах однієї держави.

За такої постановки питання важливим дослідницьким моментом стає визначення ступеня впливу зовнішніх міграційних процесів на демографічне відтворення різних етносів України. Незалежно від зазначених відмінностей у геополітичній характеристиці зовнішньої міграції першочерговим є визначення її тривалості. Масова безповоротна (або постійна) за тривалістю міграція напряму позбавляє територію виходу мігрантів демографічної стабільності.

Статистичні дані загальних переписів населення свідчать, що протягом досліджуваного періоду найчисельнішим етносом в Україні залишались етнічні українці [5]. Питома вага представників титульного етносу варіювала в межах від 72,7% (найнижчий показник) у 1989 р. до 77,8% (максимальний показник) в 2001 р. Саме етнічні українці відігравали і продовжують відігравати визначальну роль у демографічних процесах в Україні. Абсолютна чисельність українців зростала постійно – від 32158,5 тис. осіб в 1959 р. до 37419,1 тис. осіб в 1989 р. і, зрештою, до 37541,7 тис. осіб в 2001 р. Однак інтенсивність зростання чисельності представників українського етносу поступово зменшувалася. Так, за 60-ті рр. їх кількість зросла більше ніж на 3 млн осіб, за 70-ті – на 1,2 млн осіб, за 80-ті – дещо менше ніж на 1 млн осіб, а з 1989 до 2001 рр. – лише на 122,6 тис. осіб. Зазначені тенденції формувалися внаслідок дії цілого комплексу соціально-демографічних факторів. Серед інших причин необхідно назвати міграційні процеси, які напряму і опосередковано (змінюючи кількість молоді – максимально здатної до дітонародження демографічної групи) коригували зміни у чисельності мешканців досліджуваної території.

Протягом др. пол. XX ст. міграційне сальдо України було додатним, а міграція до інших республік СРСР, яка здійснювалася у вигляді організованих переселень робочої сили, передусім до Російської РСФР та Казахської РСР, здебільшого мала зворотній характер [6]. Однак і обортова тимчасова еміграція характеризується відчутними негативними наслідками щодо перспектив росту населення у місцях виходу мігрантів. Чисельність молодих людей репродуктивного віку, які виїздили за межі республіки, була помітно більшою, ніж тих, хто повертався в Україну (що негативно впливало на демографічний потенціал республіки) [7].

У контексті національного розподілу переселенців слід вказати на важливу закономірність: етнічний склад емігрантів та іммігрантів в УРСР був різним. Серед осіб, які виїздили на освоєння цілих земель у Казахстан, на спорудження новобудов у Сибір, на Урал, до Далекого Сходу та Середньої (Центральної) Азії, чисельно переважали етнічні українці – потік емігрантів був переважно моноетнічним. Натомість до України масово прибували представники багатьох національностей, серед яких найбільш чисельними були групи росіян, поволзьких татар і, певною мірою, білорусів. Немає жодних сумнівів, що подібна диспропорція негативно позначалася на демографічних характеристиках українців. За межі республіки передусім виїздили молоді люди (з різних її регіонів), натомість до України (здебільшого до її південних областей), якщо і поверталися українці, то, як правило, це були люди пенсійного віку – це безпосередньо засвідчує погіршення демографічного потенціалу титульного етносу і всього населення УРСР. Зокрема, масовими були переїзди людей літнього віку з Далекого Сходу, Сибіру, крайньої Півночі Росії, які вийшли на пенсію і хотіли жити у сприятливих кліматичних умовах Півдня України (Крим, Приазов'я, Причорномор'я).

Водночас слід зауважити: незважаючи на те, що внаслідок демографічних, міграційних та асиміляційних процесів з 1959 до 1989 рр. чисельність українців знизилася майже на 1,3 млн осіб [8], навіть за умов переходу до звуженого режиму демографічного відтворення, відносна чисельність етнічних українців була абсолютно переважаючою.

Загалом у 1950–80-х рр. чисельність українців та їх демографічний склад у масштабах республіки формували: режим природного відтворення, сальдо зовнішньої міграції та міграції з сільської місцевості до міст (що призводило до постаріння сільського населення, яке здебільшого було етнічно українським). Тоді як на регіональну динаміку етнічного складу населення та зміни у демографічній структурі етносів впливали не тільки особливості природного руху населення і міжреспубліканські міграції, але й організовані переміщення робочої сили в межах УРСР. До того ж внутрішній механічний рух населення, який у першу чергу визначав чисельність та статеві-віковий склад мешканців окремо взятих регіонів, також був здатний відчутно коригувати кількісні і якісні етнодемографічні показники у загальноукраїнських масштабах.

За оргнаборами передусім рекрутувалися робітники на підприємства вугледобувної промисловості Донбасу, металургійні та машинобудівні заводи Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей та на освоєння зрошувальних земель Криму, Миколаївської та Херсонської областей [9]. Основний контингент новоприбулих до місць все-

лення формувався сільським населенням. Слід зауважити, що основну масу мігрантів за міжобласним переселенням складали знову-таки етнічні українці.

Зокрема, в Криму, де українці не становили більшості, їх питома вага у 1960–70-х рр. постійно зростала. Відбувалося це, у першу чергу, внаслідок міграційної політики радянського уряду, яка передбачала серед іншого й організовані переселення працівників у межах республіки. Колгоспи та радгоспи на півдні УРСР потребували поповнення додатковими людськими ресурсами, що реалізовувалося у вигляді організованих переміщень робочої сили із сільської місцевості західних областей [10], населення яких складалося у середньому на 90% саме з українців.

Втім з переміщенням робочої сили були пов'язані значні соціальні проблеми. Держава брала на себе відповідальність щодо належного облаштування переселенців у пунктах прибуття, однак насправді часто була не здатною реалізувати свої зобов'язання. Навіть враховуючи те, що норми побутового благополуччя за радянськими мірками характеризуються як примітивні, переселенці на місцях вселення далеко не завжди забезпечувалися визначеним мінімумом. Навіть наприкінці 1970-х – на поч. 1980-х рр. проблема неякісного житлового будівництва була однією з головних причин, внаслідок якої переселенці не затримувалися на місцях вселення. Наприклад, у 1978 р. не було виконано план прийому новоприбулих сімей по 5 областях республіки: в Донецькій області цей показник дорівнював 98,2%, у Запорізькій – 92,6%, в Одеській – 92,1%, у Миколаївській – 91,9%, у Кіровоградській – лише 75,5% [11]. Невиконання запланованого стало наслідком невчасного вводу в експлуатацію житлових будинків. До того ж цього календарного року в особисту власність новоприбулим було передано у Кіровоградській області тільки 35,5% від загальної кількості побудованих помешкань, у Ворошиловградській – 39,7%, Миколаївській – 40,3%, Херсонській – 41,8%, Харківській – 42,2% [12]. Небажання переселенців сплачувати кредити за житло пояснювалося його низькою якістю (будинки масово здавалися в експлуатацію з недоробками), що часто ставало причиною від'їзду громадян з місць вселення. Зрозуміло, що за таких умов складно було досягти оптимізації демографічних процесів у сім'ях мігрантів.

Навіть тимчасові переїзди негативно змінювали репродуктивні установки молодих сімей. Обумовлювалося це низкою факторів: необхідність подвійного переїзду, повторного облаштування на колишніх місцях проживання займала значний проміжок часу, а несправджені сподівання на краще соціальне забезпечення спричиняли психологічний дискомфорт на значну перспективу. Дуже часто все це

давало або руйнівний поштовх щодо сімейного благополуччя і спричиняло розлучення, або змушувало переселенців коригувати свої сімейні плани у зв'язку із зазначеними вище побутовими обставинами. За будь-якого варіанту розвитку подій в абсолютній більшості випадків дітонародження відкладалося на невизначений час. Подібні соціальні процеси мали негативні демографічні наслідки не тільки для окремих регіонів УРСР, але й для республіки в цілому. Враховуючи етнічний склад переселенців, це також негативно позначалося на демографічному відтворенні титульного етносу України.

Внутрішні республіканські міграції також знаходили вираз у постійно зростаючому за обсягом переміщенні сільської молоді на навчання і роботу до міст. В основній своїй масі сільське населення УРСР було етнічно українським. Тому міграції, ініційовані процесами урбанізації та індустріалізації, передусім впливали на особливості розселення саме українців. Статистичні дані переписів свідчать, що у 1959 р. питома вага представників титульного етносу в містах дорівнювала лише 36,6% від загальної чисельності представників етнічної групи, але до 2001 р. цей показник зріс майже вдвічі і становив 63%. Внаслідок відтоку сільської молоді до міст виникала ціла низка демографічних проблем. Сільське населення постійно старішало, що напряму позначалося на віковій структурі етнічних українців: загалом з 1959 до 1989 рр. питома вага осіб віком від 60 років і старше серед сільських українців збільшилася удвічі – з 12,3% до 25,1% [13]. Зростання тривалості життя населення в СРСР не могло спричинити таких швидких темпів старіння.

Відїзд молоді з села впливав і на зменшення показників народжуваності – як наслідок питома вага дітей віком до 14 років включно за вказаний період серед українців у селах зменшилася з 27,4% до 20,7%. Для порівняння – у містах, де народжуваність була традиційно меншою, відповідні показники щодо українців становили 23,3% та 22,3%. Втім в цілому народжуваність серед українців постійно зменшувалася, оскільки, як вже зазначалося, з переїздом до міст молоде покоління українців втрачало традиційну настанову на багатодітність. Отже, виникала подвійна загроза демографічному благополуччю титульного етносу: з одного боку, відбувалося його старіння в селах, з іншого – зміна ментальних сімейних традицій у містах, що у підсумку вже у 1970–80-х рр. призвело до швидкого зменшення народжуваності серед українців республіки.

Таким чином, за радянських часів безпосередній вплив на етнодемографічні процеси здійснювали міжреспубліканське та міжобласне організоване переміщення робочої сили, етнічну основу якої складали українці, а також масовий переїзд молодого за віком населення із

сільської місцевості до міст – передусім знову-таки етнічних українців. Переселення з УРСР до інших радянських республік мало як постійний, так і оборотний характер, однак у обох випадках негативність впливу цього явища на статеву-вікову структуру українців є очевидною. Здійснюваний у межах самої України перерозподіл трудових ресурсів також сповільнював кількісне зростання і заважав поліпшенню демографічної структури титульного етносу республіки.

З набуттям Україною політичної незалежності соціально-демографічні проблеми тільки поглибилися, що призвело до депопуляції вже не тільки на регіональному (як в УРСР кінця 1960–80-х рр.), але й на загальнодержавному рівні. За підсумковими даними першого Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні проживало 48 млн 415 тис. осіб населення, тоді як останній радянський загальний перепис населення 1989 р. зафіксував чисельність мешканців УРСР у 51 млн 794 тис. осіб, тобто протягом 1990-х рр. відбулося скорочення населення України аж на 3 млн 289 тис. осіб. Причин такої ситуації є декілька. За переконанням фахівців, це, передусім: загальноєвропейська тенденція до зниження народжуваності, зростання в країнах пострадянського геополітичного простору показників смертності населення, а також інтенсивні еміграційні процеси в Україні.

Водночас, як зазначалося вище, з 1989 до 2001 рр. відбувся незначний приріст чисельності етнічних українців. Напряму пов'язувати це з імміграцією навряд чи можливо. Так, дійсно у 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст. серед вибулих з України значну кількість становили представники інших етносів, адже 65,9% від загальної кількості емігрантів виїхали до країн СНД і навряд чи вони масово були українцями за національністю [14]. Пов'язана така масова еміграція передусім була з бажанням представників різних національних груп повернутися на батьківщину: росіян – до Росії, поляків – до Польщі, євреїв – до Ізраїлю тощо. Однак тоді ж постійно зростали темпи і обсяги заробітчанської (офіційної та неофіційної) еміграції населення України до зарубіжних країн: Росії, Польщі, Італії, Португалії, Іспанії, Греції, Чехії. Основний контингент трудових емігрантів складали саме етнічні українці. Тому чисельний приріст українців за умов кризової депопуляції став наслідком зміни багатьма громадянами України своєї національної самоідентифікації на користь українського етносу.

Важливо підкреслити, що зовнішні міграційні потоки чимдалі більше формували представники з усіх регіонів України. Це певною мірою збільшувало багатонаціональність складу тимчасових, сезонних емігрантів, однак українці й надалі були основним постачальником заробітчан за кордоном. Найбільше офіційно зареєстрованих мігрантів, які тимчасово працювали в інших країнах, було в Одеській, Закарпат-

ській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях.

У середині останнього десятиліття ХХ ст. значну частку серед мігрантів (понад 47%) становили євреї, які повертались на свою історичну батьківщину – до Ізраїлю. В кін. 1990-х рр. їх питома вага серед емігрантів зменшилася, водночас збільшилася відносна чисельність українців, посилилась їх еміграція до розвинених капіталістичних країн. Серед прибулих в Україну переважали репатріанти з країн колишнього СРСР, тобто особи, які народилися в Україні, але тривалий час жили і працювали в різних регіонах Росії та інших держав. Серед них було багато людей пенсійного віку, що ще більше посилювало процеси старіння населення у нашій державі і це стосувалося етнічних українців у першу чергу.

Вийджаючи за кордон у туристичні подорожі, багато людей залишалися там на роботу (на певний період). Найбільше таких мігрантів – у Греції, Італії, Португалії, Чехії, Іспанії, Туреччині. На тимчасових, сезонних роботах за кордоном працюють люди з усіх регіонів України. Тільки з прикордонних західних областей України щорічно виїздило на тимчасові роботи за кордон понад 700 тис. осіб. І це, знову-таки, передусім етнічні українці. До того ж серед громадян України, які шукали основну або додаткову роботу поза межами батьківщини, було дуже багато молодих людей, і саме вони мали більше можливостей залишитися на постійне місце проживання в інших країнах. Отже, оновлення демографічних та трудових ресурсів України напряму залежало й від цього процесу.

На відміну від зовнішніх міграційних процесів обсяги внутрішньої міграції поступово зменшувалися, оскільки високий рівень безробіття, що охопив всі регіони України, не сприяв переміщенню населення. Адже, як відомо, обсяги та спрямованість внутрішніх державних міграцій зумовлюються значною мірою територіальними відмінностями у соціально-економічному розвитку регіонів, різним рівнем життя населення, його структурою та ін. факторами, вплив яких на демографічну структуру різних етносів незалежної держави, в тому числі й етнічних українців, був набагато меншим за наслідки зовнішньої міграції.

Таким чином, загальний аналіз значення міграцій для демографічного розвитку титульного етносу України засвідчує негативний вплив механічного руху українців на особливості їх природного відтворення. Незалежно від специфіки історичного періоду (післявоєнні радянські часи або етап становлення державної незалежності), напрямів територіальних переміщень (зовнішні та внутрішні міграції), їх характеру (перерозподіл робочої сили, заробітчанська діяльність, репатріаційні процеси) міграції зменшували демографічний потенціал

українського етносу. У кінцевому результаті це несприятливо впливало на демографічне благополуччя країни в цілому. Все вищесказане переконує у необхідності подальшого поглибленого вивчення зазначених процесів із залученням інформації щодо статеві-вікового складу мігрантів, участі у міграційному русі мешканців міських та сільських поселень.

Література

1. Політична етнологія як наука : історіологія, теорія, методологія, праксеологія : монографія / І. М. Варзар. – К. : Школяр, 1994. – 221 с. – С. 127.

2. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / заг. ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с. ; Євтух В. Б. Етнополітика в Україні : правничий та культурологічний аспекти : монографія / В. Б. Євтух. – К. : УАННП "Фенікс", 1997. – 214 с. ; Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) : етносоціологічне дослідження : монографія / І. Терлюк. – Львів : Центр Європи, 1997. – 176 с. та ін.

3. Гирич Я. М. Урбанізаційні процеси в Українській РСР : 1945–1970 роки : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Гирич Я. М., Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – 263 арк. ; Мельничук Т. А. Зміни у соціальному складі сільського населення України (1989–2001 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Мельничук Т. А. ; Вінницький державний університет ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – 212 арк. ; Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 рр. / С. М. Тимченко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1995. – 196 с. та ін.

4. Скляр В. М. Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. : дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 / Скляр В. М. ; Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2009. – 469 арк. ; Сніжко В. М. Культура російської меншини в Україні: проблеми функціонування та розвитку: 90-ті роки ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : спец. 17.00.01 / Сніжко В. М. ; Київський державний університет культури і мистецтв. – К., 1998. – 208 арк. та ін.

5. Наступні статистичні дані розраховані автором за: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение № 1 к статистическому бюллетеню № 7 (188). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1972. – С. 230–242 ; Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – С. 14–15 ; Національний склад населення України. –

Ч. 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1991. – С. 4–8 ; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня № 7 (56) ЦСУ УРСР. – К. : Статвидав, 1961. – С. 131–137 ; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К. : ЦСУ УССР, 1982. – Ч. 1. – С. 4–8.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4626, оп. 3, спр. 1053, арк. 39 ; там само, спр. 1436, арк. 3–4.

7. Демографическое развитие Украинской ССР: 1959–1970 : монография / отв. ред. В. С. Жученко и др. – К. : Наукова думка, 1977. – 255 с. – С. 204–207 ; Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України / Е. Лібанова // Економіка України. – 1993. – № 8. – С. 76–80.

8. Див.: Хомра А. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР / А. Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 2–19.

9. Див.: Воронко О. Г. Вплив оргнаборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950–80-х рр. / О. Г. Воронко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 58 : Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – С. 239–251.

10. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281, арк. 104.

11. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 990, арк. 19.

12. Там само, арк. 20.

13. Наступні показники розраховані автором за: Національний склад населення України. – К. : Міністерство статистики України, 1991. – Ч. 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – С. 33–43 ; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти : за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2004. – С. 6–288 ; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К. : ЦСУ УССР, 1982. – Ч. 1. – С. 25–34.

14. Дахно І. І. Міжнародна економіка : навч. посіб. / І. І. Дахно, Ю. А. Бовтрук. – К. : МАУП, 2002. – 216 с.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.51)+908(477.51)

Н.М.Товстоляк

До історії Качанівського палацу П.О.Рум'янцева-Задунайського

У статті на основі архівних документів розповідається про Качанівський палац П.О.Рум'янцева-Задунайського, його інтер'єри, життя власників садиби, цікаві речі з палацових колекцій.

Ключові слова: Парафіївка, Качанівський палац, П.О.Рум'янцев-Задунайський, оркестр.

В статье на основе архивных документов рассказывается про Качановский дворец П.А.Румянцева-Задунайского, его интерьеры, жизнь собственников усадьбы, интересные вещи из дворцовых коллекций.

Ключевые слова: Парафиевка, Качановский дворец, П.А.Румянцев-Задунайский, оркестр.

In the article by means of archives documents was told about Kachanovka Palace of P.Rumyancev-Zadunajsky, it's decoration, the Estate Owners life, the interesting things of Palace collections.

Key words: Parafievka, Kachanovka Palace, P.Rumyancev-Zadunajsky, the orchestra.

До нашого часу майже не збереглися садибні палацово-паркові ансамблі відомого російського вельможі, голови Другої Малоросійської колегії та непереможного полководця фельдмаршала Петра Олександровича Рум'янцева-Задунайського. Але в останній чверті XVIII ст. йому належали численні маєтки на півночі України, на території яких ним було побудовано розкішні палаці, влаштовано чудові парки за модою того часу, організовано прибуткове сільсько-господарське товарне виробництво. Для будівництва своїх маєтків граф запрошував талановитих архітекторів та майстрів, будівельників, садівників, робітників різних спеціальностей, яких не вистачало у сільській місцевості. Для оформлення інтер'єрів граф закуповував меблі, тканини, необхідне обладнання, предмети побуту, картини, книги тощо. Але до нашого часу майже нічого не збереглося, залишився напівзруйнований палац у Вишеньках. Тим часом в архівах зберігаються документи, які містять цінну інформацію про палацові комплекси маєтків фельдмаршала П.О.Рум'янцева-Задунайського.

Мета нашої статті – на основі документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського висвітлити недостатньо вивчену історію Качанівського палацу П.О.Рум'янцева-Задунайського; основними завданнями – стисло охарактеризувати перший період історії будівництва палацу, описати приміщення та інтер'єри палацу, життя та інтереси його власників.

У 1764 р. новою російською імператрицею Катериною II було скасовано гетьманство К.Розумовського, затверджено Малоросійську колегію на чолі з графом П.О.Рум'янцевим (1825–1896). На графа імператриця покладала великі сподівання: необхідно було провести ретельний опис господарства населення Малоросії та налагодити вигідні для Росії економічні умови господарювання, імператриця планувала розпочати військову кампанію, що дозволила б зазнати Туреччині та її союзникам, зокрема Кримському ханству, поразки та покращити становище Росії в Чорному морі. Граф П.О.Рум'янець-Задунайський виконав завдання імператриці, одержав блискучі перемоги над сильною турецькою армією, що дозволило Росії укласти вигідний для неї Кучук-Кайнарджийський мирний договір.

За вірну службу він отримав звання фельдмаршала та численні маєтки в Україні, які були придбані для нього відомством імператорського двору. Катерина II двічі жалувала фельдмаршалу П.О.Рум'янцеву-Задунайському значні земельні угіддя. Перелік їх на основі текстів наказів імператриці від 10 листопада 1770 р. та 3 жовтня 1775 р. був зроблений О.М.Лазаревським, з якого можна побачити, що у повне володіння йому були пожалувані землі в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Переяславському, Прилуцькому полках [1]. У наказі Катерини II від 10 листопада 1770 р. названо: "... по указу нашему генерал-майором князем Платоном Мещерским у графа Владиславича маетности волости Топальской и село Парафиевку со всеми там, что в данной ... Владиславичем купчей показано... на все вышеописанные маетности жалованную грамоту поднести нам письменно" [2].

Так П.О.Рум'янець отримав волосне село Парафіївку, біля якої був розташований хутір Качановського. Такі щедрі подарунки Катерини II вимагали від графа великих витрат, новому власнику довелося будувати палацово-паркові комплекси, налагоджувати економіку маєтків, вкладати значні кошти. В с.Парафіївка П.О.Рум'янець побудував дім, в якому часто бував у 70-ті рр. XVIII ст. Катерина Михайлівна, дружина П.О.Рум'янцева, 6 січня 1779 р. писала чоловікові: "... слышу, у тебя в Парафиевке дом сгорел, о чем сожалею искренно, не знаю об убытке, или больше, и то, что ты удовольствия не будеш иметь в нем жить, строился и после не пользоваться..." [3].

Майже одразу дім в Парафіївці П.О.Рум'янцев відбудував, але не таким великим, як качанівський. В опису 1808 р. Парафіївський дім графа також згадується у розділі "Екіпаж", там перелічені екіпажі, які зберігаються в Парафіївському домі.

Поки ще мало відомо про Парафіївський дім, але згадки про нього зустрічаються в літературі. Можна припустити, що він був побудований у мальовничій місцевості на березі річки Петрушівка приблизно там, де знаходилася церква св. Миколая неподалік шляху від с.Парафіївка до с.Власівка на місці, де був Парафіївський дім Владиславичів. Факт підпалу парафіївського дому був використаний для легенди в оповіданні А.Дрофаня "Блакитний палац", отже, пожежа була не в Качанівці, а Парафіївці.

Качанівський хутір за красу місцевості був придбаний графом за допомогою чернігівського полковника А.С.Милорадовича [4]. З початку 70-х рр. граф розпочинає масове будівництво в своїх маєтках, майже одночасно будує палаци, церкви, господарські комплекси. З 1776 р. П.О.Рум'янцев розпочав будівництво Качанівського палацу. Проекти та плани споруд він замовляв відомому та модному в ті часи московському архітектору К.І.Бланку (1728–1793). Карл Іванович Бланк був учнем свого батька, архітектора І.Я.Бланка, та архітектора І.К.Кокорінова, який керував усіма кам'яними спорудами московського Кремля, а також казенними будівлями. Свою високу кваліфікацію та талант К.І.Бланк проявив, коли працював під керівництвом архітектора О.П.Євлашева, який опікувався будівництвом імператорських палаців. У середині 60-х рр. XVIII ст. він став відомим архітектором, під час коронації Катерини II його представили імператриці як головного архітектора Москви.

Архітектор К.І.Бланк не мав можливості жити на Чернігівщині, він листувався із замовником або спілкувався з К.М.Рум'янцевою [5], надсилав графу креслення, плани, проекти, поради щодо проведення будівельних робіт [6]. Так, на прохання графа архітектор Петро Олександрович з великою повагою ставився до нього, називав "мой лучший архитектор", брав активну участь у влаштуванні долі сина К.І.Бланка [7]. Найбільш інтенсивним їх листування було у 1776 р. П.О.Рум'янцев взимку та навесні жив в Парафіївці та в інших чернігівських маєтках.

Виконував проект Качанівського палацу М.К.Мосціпанов, талановитий український архітектор, який в період російсько-турецької війни служив при графі. Максим Климентійович був учнем відомого московського архітектора В.І.Баженова. В.І.Баженов у 80-ті рр. XVIII ст. потрапив в опалу, оскільки був причетним до діяльності московських масонів та посвятив в масони майбутнього імператора Павла I. Можливо,

захист П.О.Рум'янцева врятував В.І.Баженова від страти. Відомо, що певний період архітектор у цей час жив в Україні, цей факт став причиною версій про те, що автором Качанівського палацу міг бути саме він. Але листування П.О.Рум'янцева з К.І.Бланком та М.К.Мосціпановим доводить, що автором проекту був Карл Іванович Бланк [8].

М.К.Мосціпанов починав з посади глухівського канцеляриста, у 1863 р. з дозволу гетьмана К.Г.Розумовського та генеральної канцелярії "определен в обучение для нации малороссийской... (архитектуры)" з гарантією чину та жалування після отримання атестату [9]. Після успішного закінчення навчання М.К.Мосціпанов отримав свідоцтво за підписом знаменитого московського архітектора А.Квасова. Архітектора А.Квасова граф П.О.Рум'янцев добре знав: архітектор був автором великої будівлі другої малоросійської колегії та палацово-паркового ансамблю резиденції графа у Глухові. П.О.Рум'янцеву були потрібні фахівці та талановиті люди, так М.К.Мосціпанов став служити при канцелярії графа. З листа П.О.Рум'янцева відомо, що помічником Максима Климентійовича був його рідний брат, якому граф доручав спостерігати за будівельними роботами [10].

Під час будівельних робіт в Качанівському палаці було зроблено значний обсяг художніх робіт, оформлено цікаві інтер'єри, садиба завжди була готова до прийому високих гостей та власників. Яким був палац та його інтер'єри дають уявлення межовий план 1810 р., складений землеміром Л.Крушковським [11], акварель О.Кунавїна та інвентар майна Качанівського палацу за 1808 р., коли Парафіївський маєток придбало подружжя Почек [12]. Останній документ маловідомий для широкого загалу істориків, він зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.

На межовому плані Л.Крушковського можна побачити план Качанівської садиби 1808 р. та план самого палацу. Палац був побудований на пагорбі, його розташування підтверджує той факт, що, дійсно, подружжя Почек добудувало другий поверх палацу, а не будувало його на новому місті. В часи Рум'янцевих це була споруда у вигляді літери "п" з внутрішнім двором, прямокутною центральною частиною. Палац мав 2 бокових прибудованих до палацу флігелі та два, що стояли окремо. Вхід до двору палацу прикривали дві башти, до нашого часу залишилися одна, яка використовувалася Тарновськими як водоймищна споруда. На плані також можна побачити мережу доріг припалацової частини парку та три об'єкти малих архітектурних форм, знаходження одного з них співпадає з "особо від дому стоячим гротом" (сучасна альтанка Глинки), а інша – з сучасною так званою "зеленою альтанкою".

Цікаве те, що Майорський став не був таким, як зараз. Значна частина сучасного Майорського ставу показана як болото, вузька

смуга води була уздовж берега палацу напроти північного крила та флігеля, інша частина сучасного ставка була болотом. Можна стверджувати, що ставок було збільшено в часи Тарновських, а знамениті живописні острови, які не дійшли до нашого часу, утворилися за рахунок цих меліоративних робіт. На плані видно, що на місці сучасного Великого ставка також було болото, в центрі якого була річка Смош.

На плані Л.Крушковського не показано поверхи Качанівського палацу, але її зафіксував на своїй акварелі Олександр Кунавін: палац у центральній частині був одноповерховим, бокові флігелі – двоповерхові. Це підтверджує цікавий, але маловідомий дослідникам архівний документ "Опись состоящим Парафиевской экономии при Коченовском доме сервизам, винам, посуде столовой, кухонной, дзеркалам, разным экипажам, мебели, материям та самому дому к 1 числу июня месяца 1808 года" [13]. З опису майна П.О.Рум'янцева сучасним дослідникам можна з'ясувати, яким був палац, господарські споруди, життя та смаки власників палацу – Петра Олександровича та Сергія Петровича Рум'янцевих. Проаналізуємо цей документ.

Качанівський дім був кам'яним, вкритим шалівками, оштукатурений, пофарбований жовтою фарбою. Найбільшим був зал в центрі палацу, стіни, стеля та підлога якого були розмальовані, у залі були дві цегляні печі. Справа від залу була розташована велика їдальня, стіни та підлога якої також були пофарбовані, в їдальні були дві нові кахляних печі.

Палац мав чотири флігелі, один з них – двоповерховий більярдний, був розташований справа від їдальні, на першому поверсі його – три кімнати, в одній – більярд та піч з кольоровими кахлями, інші кімнати також мали нові печі з кольоровими кахлями. На другому поверсі цього флігеля знаходилися чотири житлові кімнати з кахляними печами.

Зліва від великого залу – гостині та вбиральні три кімнати, які мали розмальовані стіни, стелю та підлоги з двома кахляними печами. До кімнат був добудований лівий флігель, який мав назву "оранжерейний". На першому поверсі флігеля були кабінети, спальні – три, кахляних кімнат – дві, в яких стіни та стелі були розмальовані, всі вони мали нові кахляні печі. Підлога однієї спальні була вкрита червоним сукном. Це були кімнати власника та його родини. На другому поверсі оранжерейного флігеля було дві спальні та дві так звані "цирклевіх" кімнати зі старими полами та кахляними печами.

До палацу були прибудовані двоповерховий флігель для гостей на вісім кімнат. На першому поверсі кімнати мали розмальовані стіни та стелі, чотири наскрізні калузького кахлю печі. Другий двоповерховий флігель – "людський", в якому було шість кімнат. На першому поверсі флігеля була мала поварня з кухонною піччю, житлова

кімната з кахляною піччю, на другому поверсі – чотири кімнати з двома кахляними печами. Таким чином, в опису на першому поверсі палацу названо 17 кімнат та два великих приміщення (зал та їдальня), на другому поверсі – 16 кімнат [14].

Опис 1808 р. поки ще залишається єдиним документом, який свідчить про інтер'єри та майно Качанівського палацу рум'янцевського періоду. Наприкінці XVIII ст. П.О.Рум'янцев намагався облаштувати свій побут з розкішшю, яка відповідала його становищу в суспільстві. Кімнати та зали були обставлені меблями, які були завезені з Росії та з інших держав. У кімнатах не було шаф, їх роль виконували великі скрині, які вміщували багато речей, були оббиті кольоровою шкірою, мали замки. Так, в одному з них зберігалися 6 мідних посріблених шандалів (великих підсвічників), 2 посріблених сільниці, 1 кришталевий шандал з підсвічниками, 22 шандали різних видів, 76 порцелянових глибоких тарілок, 71 тарілка 6 видів. В окремій шкатулці, оббитій червоною шкірою, було порцелянове приладдя для кави, яке належало графу: кофейник з ручкою, мельничка з кришкою та ручкою, 6 шоколадних чашок з блюдцями, 2 шандали з вазочками, цукорниця. Для особистого туалету П.О.Рум'янцева в скрині, оббитій чорною шкірою, під ключем зберігалося туалетне приладдя: блюдо, 2 підсвічника, кухоль з кришкою, 2 кришталеві пляшечки, 2 посріблені чашки з кришками, дзеркало, 5 статуєток, 27 маленьких ляльок, 10 дзеркальних дошок [15].

У кімнатах названі меблі червоного дерева, а також меблі, що були прикрашені інкрустацією, серед них були ломберні столи, які купувала в Санкт-Петербурзі на замовлення графа К.М.Рум'янцева. В кімнатах названі канапи (фр. сапаре – невеликий диван з піднятим узголів'ям), комоди червоного дерева, туалетні столики, столи та ліжка з сосни, грушевого дерева, комоди від Ісаака Белоярцева, три дюжини стільців зі шкіряними подушками, половина з них – без подушок, письмових стіл П.О.Рум'янцева, який в ті часи називали словом "кабінет" [16]. У кімнатах були термометри, годинники.

Відомо, що граф П.О.Рум'янцев дуже любляв дзеркала. Їх було багато в усіх його палацах та будинках, зокрема й у Качанівці. 2 дзеркала з двох частин були вмонтовані в кабінеті фельдмаршала, дзеркало з трьох частин було вмонтовано в стіну у вітальні, 1 дзеркало – у спальні. 6 дзеркал були в визолочених з різьбою рамах. У ті часи ще не знали технологій виробництва великих за площею дзеркал, тому найбільші дзеркала склалися з кількох частин (штук).

Хазяїн Качанівського палацу та його гості любили гру в більярд, яка стала на той час дуже популярною в Європі. Більярдний стіл був вкритий білою парусиною, зверху наклеєне зелене сукно, стіл мав 6

луз, для гравців було 14 кіїв, 12 шарів [17]. Серед популярних була гра в карти, у кожній кімнаті стояли ломберні столи, а також П.О.Рум'янцев грав у шахи, фігурки шахів були кістяними. Граф любив мистецтво та музику. Опис називає 20 картин на полотні, написаних олією, 12 ветхих картин, що були "вмазані" у погорілому домі, портрети олією на полотні, на папері, 6 китайських картин на полотні. В кімнатах знаходилися опудала тварин, моделі вітряка, печей, 10 кліток для кімнатних пташок та інші предмети. Для освітлення кімнат широко використовувалися люстри, кришталеве панікаділо на шість свічок, висячі жерстяні світильники, підсвічники. На вікнах були занавіски з бавовняних тканин – міткалю, пестряді з використанням галунів, шнурів, бахроми. Кімнати та зали прикрашали скульптури з алебастру: "статуев алебастровых на 24 пьедесталах: целых – 18, ветхих – 10" [18].

Особливий інтерес викликають музичні інструменти, що належали графу П.О.Рум'янцеву. У 1808 р. вони зберігалися в Качанівському палаці. У палаці був домашній орган, який був поширений в Європі, можливо, граф сам грав на ньому, адже у юнацькі роки він бував у Європі та міг брати уроки. Орган – клавішний духовий інструмент, наприкінці XVIII ст. був популярним в Європі. Назва його походить від латинського слова *organum*, так називали музичні інструменти взагалі. У XVIII ст. його називали "королем" музики, найбільш популярними були органи в церквах, але заможні росіяни купували невеликі органи для домашнього використання. В Качанівському палаці був орган, який називали "позитив", тобто кімнатний орган. На 1808 р. орган вже був ветхим, свинцеву дошку для ваги було втрачено.

Відомо, що П.О.Рум'янцев мав власний оркестр музикантів, про це згадується в багатьох виданнях, оркестр його грав під час відвідування Вишеньок, коли садибу відвідала імператриця Катерина II. Оркестр був великим, в опису Качановського палацу названо музичні інструменти оркестру: 18 скрипок, контрабас, 2 віолончелі, 1 пара валторн, 1 фагот, 18 труб, литаври [19]. Репертуар оркестру не названий, але скоріше за все це були популярні твори європейських композиторів Г.Генделя, Ф.Куперена, Й.Баха, а також наших, зокрема М.Березовського, Д.Бортнянського. Те, що оркестр виступав в Качанівці, – встановлений факт, але саме з оркестром П.О.Рум'янцева сучасні фахівці пов'язують існування в Качанівському парку так званих "штучних" руїн. Так, Ю.А.Лівшиц вважає, що руїни побудували для вистав під відкритим небом, що відповідало романтизму та моді того часу.

В Качанівському палаці радо зустрічали гостей та відвідувачів. Для них було побудовано гостьовий флігель, були кімнати й для офіцерів свити, а потім охорони фельдмаршала П.О.Рум'янцева. Для харчування їх опис називає велику кількість столового та кухонного

посуду, столової білизни, кухонних приладь. Парадними сервізами були синій фаянсовий, до якого входив посуд з намальованими синіми квітами – блюда різних форм та призначення, чашки, супниці, різні тарілки, горщики, посуд для спецій.

Широко використовувався мідний посріблений посуд, посуд з олова, зокрема для приготування морозива та десерту (форми для морозива, устричні, виноградні, ананасові, різні форми з дощечок), самовар та великий чайник були мідними. Вражає велика кількість посуду для вживання алкогольних напоїв: 19 кришталевих графинів з пробками, понад 100 кришталевих чарок та бокалів для різних напоїв; десятки скляних чарок, стаканів, бокалів, серед яких в окремому футлярі – 5 цесарських стаканів. Названо багато столової білизни: великі скатертини, серветки різної якості, у тому числі окремо – для офіцерського столу [20].

Велика поварня знаходилася в окремій двоповерховій так званій "людской избе", в якій були також дві хлібні печі, під цією спорудою був влаштований поварський погреб. Запаси вин знаходилися у спеціальному погребі під каретним сараєм: португальського, кіпрського, бургонського, угорського (у тому числі від ніжинських греків), ратафії, санторино, рейнвейну, мускателю та інших – всього названо 528 пляшок різного об'єму [21].

Продукти для графського столу постачалися переважно з економії маєтків П.О.Рум'янцева, який закуповував породисту худобу, рослини, рибу для розведення в своїх садибах. У цьому йому допомагала дружина, Катерина Михайлівна. Так 15 січня 1779 р. вона писала: "... конфекты и сыры получила, за которые по премногу благодарствую... Что принадлежит до теплиц ананасовых, что я план прислала, так эти теплицы служат и для другой зелени, вместо ананасных Горшков, которые на навоз ставятся, землю насыпают и ранню зелень имеют. Что же касается до персиковых деревьев, и розов и семян всяких огородных, то я пришлю, когда будет теплее. Стулья я 12 дюжен заказала сделать, которые к первому марта поспеют...Рыб разных на сей неделе отправляю..." [22]. У Качанівській оранжереї графа П.О.Рум'янцева вирощувалися лимони, померанці, апельсинне дерево, лаври, оливки, розмарин, персики, жасмин, французькі троянди, гвоздики та інші рослини. Кури, голуби, різні тварини, риба для ставків були завезені графом з Росії, але й українські воли та корови відправлялися як племінні в Росію.

Не так просто було знайти кваліфікованих робітників для проведення будівельних робіт на такій далекій відстані від Санкт-Петербурга, для П.О.Рум'янцева їх за порадою К.І.Бланка шукала в столиці К.М.Рум'янцева. Невипадково деякі роботи при будівництві та облаштуванні Качанівського палацу доводилося переробляти, а сам палац

на момент продажу його у 1808 р. сином графа Сергієм Петровичем Рум'янцевим почав поступово руйнуватися.

Отже, історія Качанівського палацу в останній чверті XVIII ст. становить значний дослідницький інтерес, тому що в сучасній історичній науці проблема історії України дворянського періоду вивчена ще недостатньо. Стан маєтків фельдмаршала графа П.О.Рум'янцева-Задунайського не був винятковим для українських земель. У цей час почала формуватися система товарного маєткового господарства, зразкових палацово-паркових комплексів, в яких, крім розкішного побутового середовища, були мистецькі колекції, створювалися історико-культурні та високорозвинені економічно осередки. Вивчення історії Качанівського палацу, як і маєтку в цілому, має бути продовжено.

Література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 58190, арк. 1.
2. Національний історико-культурний заповідник "Качанівка", Дп–318, арк. 2. Фотокопія.
3. Письма графини Катерины Михайловны Румянцевой к ее мужу фельдмаршалу графу П.А.Румянцеву-Задунайскому (1762–1779) / К. М. Румянцева. – СПб. : Типогр. И. Н. Скороходова, 1888. – С. 209.
4. Лазаревский А. М. Два письма гр. П.А.Румянцева / А. М. Лазаревский // Русская старина. – 1876. – Т. 1. – С. 213.
5. Письма графини Румянцевой к мужу фельдмаршалу графу П.А.Румянцеву-Задунайскому (1762–1779). – С. 220.
6. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 675, арк. 1.
7. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 677, арк. 1.
8. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 673, арк. 1.
9. Архитектор Мосципанов // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVII. – С. 8.
10. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 676, арк. 1.
11. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 672, арк. 1.
12. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), ф. Ал. 112.
13. ЧІМ, ф. Ал. 515, спр. 2.
14. Там само, арк. 29–30.
15. Там само, арк. 7.
16. Там само, арк. 23–25.
17. Там само, арк. 13.
18. Там само, арк. 22.
19. Там само, арк. 15.
20. Там само, арк. 11–12.
21. Там само, арк. 10–11.
22. Письма графини Катерины Михайловны Румянцевой к ее мужу фельдмаршалу графу П.А.Румянцеву-Задунайскому (1762–1779). – С. 210.

Соціальні практики православної церкви у галузі освіти у Чернігівській єпархії (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

У статті досліджується внесок єпархіального духовенства у розвиток системи освіти в Чернігівській єпархії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Звертається увага на загальнодержавні тенденції та регіональні особливості, за яких система освіти функціонувала у визначений період. В основу аналізу покладено поняття соціальних практик. Ключові слова: культурно-просвітницька діяльність, Чернігівська єпархія, церковнопарафіяльні училища, початкова освіта, соціальні практики.

В статье исследуется вклад Черниговской епархии в развитие образования в регион во второй половине XIX – в начале XX вв. Особое внимание уделено изучению общегосударственных тенденций и региональных особенностей, определявших характер образования в данный период. В основу анализа положено понятие социальных практик.

Ключевые слова: культурно-просветительская деятельность, Черниговская епархия, церковно-парафиальные училища, начальное образование, социальные практики.

The article examines the contribution of the diocesan clergy in the development of education system in the Chernihiv diocese in the second half of the XIX – early XX century. The attention is paid to national trends and regional peculiarities, in which the education system functioned in the mentioned period. The analysis is based on the concept of social practice. Key words: cultural-educational activities, Chernihiv eparchy, parish schools, primary education.

Становлення Української незалежної держави, зміни у ставленні суспільства до православної церкви зумовили відродження інтересу науковців до історії її соціальної, освітньої та просвітницької діяльності. Значною мірою це пов'язано з тим, що дана проблематика під впливом ідеологічних установок за радянських часів не досліджувалась, а соціальна діяльність церкви розглядалось як шкідливе і реакційне явище. Актуальною залишається проблема ролі православної церкви в організації та розвитку освіти в умовах ліберальних реформ та модернізаційних процесів у суспільстві у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Важливе значення в цьому контексті має вивчення регіональних аспектів історичного досвіду участі церковних інститутів у розвитку освіти, пошуку відповідей на питання про те, яким чином

змінювались соціальні практики єпархій і церковних інститутів. Яким чином відбувалась трансформація традиційної церковної благодійності й утвердження нових підходів до забезпечення функціонування освітніх закладів в умовах масштабних реформ?

У дослідженнях, присвячених вивченню участі православної церкви у розвитку освіти, акцентується увага на системі освітніх закладів, організації навчального та виховного процесу, на важливій соціальній місії різних церковних установ та інститутів [1–6]. Окремі аспекти соціального служіння православної церкви в галузі освіти на регіональному рівні знайшли своє відображення у дослідженнях та розвідках, присвячених історії Чернігівської єпархії, закладам, установам єпархіального підпорядкування та окремим особам [8; 9, с. 73–79; 10]. Проте на сьогоднішній день відсутнє спеціальне дослідження соціальних практик православної церкви у Чернігівській єпархії в галузі освіти.

Стаття має на меті проаналізувати сегмент освітянських ініціатив у соціальній практиці православної церкви Чернігівської єпархії др. пол. XIX – на поч. XX ст. Звернення до даної проблеми дозволяє відновити традиції наступності, визначити загальні підходи та коло проблем, що забезпечують актуальність даної розвідки.

Для вирішення поставлених завдань у статті використано поняття соціальних практик – різних системних і сталих форм і видів діяльності, спрямованих на реалізацію певних програмних завдань та доктрин [7]. У цьому разі йдеться про заходи церковних інститутів в галузі освіти з метою вирішення конкретних проблем її матеріального забезпечення, залучення до реалізації освітніх проєктів духовенства і різних верств населення. Соціальні практики церкви мали на меті зберігати свою провідну роль у формуванні світоглядних засад суспільства, посилити свою участь у соціалізації молоді в умовах розкладу традиційного станового устрою.

Соціальне служіння православної церкви у Чернігівській єпархії на сер. XIX – поч. XX ст. відбувалося в умовах інтенсивного розвитку державної і земської освіти. Церква намагалась, з одного боку, зберігати духовну освіту всіх рівнів, а з іншого – поширювати свій вплив на світські освітні заклади. В умовах ліберальних реформ та модернізаційних процесів у суспільстві церковні інститути намагались знайти відповіді на нові виклики, оновити форми і методи соціальної і освітньої політики. Особливість ситуації полягала в тому, що православна церква мала єдину соціальну, освітню і державницьку доктрину, що визначалася Синодальним правлінням та всіляко підтримувалася світською владою. На єпархіальному рівні здійснювалась її реалізація, втілення в життя різноманітних практик, характер яких часто визначався регіональною специфікою.

В першу чергу, церква ініціювала низку заходів, спрямованих на збереження свого впливу на світську освіту всіх рівнів, що потребувало активізації відносин із різними державними і громадськими структурами, які мали у своєму підпорядкуванні школи. У Чернігівській губернії усі цивільні училища станом на 1860 р. перебували у віданні Чернігівської дирекції, директорів Ніжинського ліцею і Новгород-Сіверської гімназії та разом з духовними училищами входили до Київського навчального округу. Згідно з "Положенням про початкові народні училища" 1864 р., усі народні училища, створені різними відомствами, було включено в систему з єдиним управлінням. Згідно з цим документом парафіяльні і земські школи, як правило, ставали складовими єдиної народної освіти. Аналіз журналів засідань земських зборів та депутатів від духовенства показує, що в обох цих відомствах висловлювалася думка про необхідність об'єднання спільних зусиль для успішного розвитку освіти на Чернігівщині.

Ще одним важливим напрямком соціальних практик церкви стає підготовка і проведення реформи духовної освіти. У зазначений період церква посилює світську компоненту освіти у духовних навчальних закладах, головна мета яких – підготовка кадрів священиків та церковнослужителів. У 1867–1869 рр. було проведено реформу православної церковної школи, що сприяло адаптації її до нових соціально-економічних і політичних реалій і запитів суспільства [1]. Зокрема, внесено принципові зміни у навчальні плани, внаслідок яких світські дисципліни посіли домінуючу позицію, особливо в семінаріях [2, с. 54; 3]. В той же час значна частина їх випускників обирала не церковну кар'єру, а намагалась використати свою освіту у світській сфері або продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Таке поєднання давало можливість церковним інститутам забезпечити привабливість духовної освіти. Крім того, переважна більшість семінаристів та студентів академії рекрутувалася із духовного стану. Введення світської складової розширяло можливості соціалізації дітей духовенства і сприяло інтеграції їх у світське життя.

Згідно зі статутом духовно-навчальних закладів, духовна освіта була розділена на три групи: нижча – включала повітові училища, середня – духовні семінарії, вища – духовні академії. У Чернігівській єпархії були представлені духовні освітні заклади двох рівнів – середню освіту отримували у духовній семінарії, початкову – в трьох окружних духовних училищах. Ланка народної освіти була найчисленніша, розгалужена і представлена церковно-парафіяльними школами, недільними та школами грамотності. Інтеграція церковно-парафіяльної школи у єдиний державний освітній простір дала можливість церкві посилити державне фінансування.

Разом з тим розширення сфери духовної освіти потребувало від церкви нових соціальних ініціатив для забезпечення її функціонування. Серед освітніх закладів, якими опікувалося духовне відомство, пріоритетне місце посідала семінарія, заснована 1700 р. архієпископом Іоаном Максимовичем як колегіум, на кшталт Києво-Могилянської академії. Відомо, що певний час цей заклад разом із іншими школами та бібліотеками існували "по одной любви к просвещению, без всяких распоряжений правительства..." [10, с. 137].

Усі духовні навчальні заклади того часу утримувалися із сум державної скарбниці та спеціальних коштів духовного відомства. Законом передбачалося, що із прибутку від продажу свічок у церквах кожна єпархія мала визначену суму надсилати до Комісії духовних училищ при Синоді. Із таких надходжень централізовано формувався "капітал" училищ, з якого щорічно відділялася сума 150 000 крб і розподілялася по єпархіях співвідносно до місцевих потреб.

Проте велику частку матеріальної підтримки навчальні заклади отримували із місцевих джерел. Більше того, Синод намагався перенести тягар витрат на освітні послуги на єпархіальний рівень. Зокрема, видаючи дозволи-розпорядження на заснування освітніх закладів у єпархії, Синод безапеляційно зазначав: "утримання закладу відноситься на єпархіальний кошт". Отже, можна стверджувати, що освіта у межах єпархії цілком залежала від старанності та підтримки місцевого духовенства.

Успіх і масштабність соціальних практик у галузі освіти значною мірою залежали від діяльності тих чи інших посадових осіб і церковних діячів. Погоджуючись із незаперечним фактом участі широких верств духовенства єпархії у справі розвитку освіти в регіоні, варто відмітити, що своєю активною участю окремі особи задавали цій справі певні вектори розвитку. Так, відомий просвітник архієпископ Філарет (Гумілевський) у 1859 р., прибувши до Чернігова як архієпископ, за звичаєм здійснив перший огляд єпархії і виявив мізерну кількість шкіл – їх було всього 20, і ті здебільшого підпорядковувалися Міністерству державного майна. Філарет приписав єпархіальному духовенству відкривати школи, а де не було для них приміщень – улаштовувати при своїх домах. У результаті цього розпорядження вже в наступному році по єпархії нараховувалося 769 шкіл з 8000-ми учнів, а в 1863 р. було влаштовано 568 шкільних приміщень, головним чином на церковні кошти [15, с. 157–158]. Справа з ліквідацією безграмотності у регіоні зрушила з місця і впродовж наступних років ця тенденція в основному зберігалася. Посилаючись на доповідь Сухомлинова Міністерству народної освіти у 1864 р., М.Домонтович у статистичному збірнику вказував, що в цей час у губернії існувало вже

840 шкіл, які було влаштовано: на церковні гаманцеві суми – 17; на церковній землі – 35; у будинках духовних осіб – 452; у церковних домах – 64; у будинках громад – 141; у будинках приватних осіб – 68; у будинках, облаштованих парафіянами, – 71.

Чернігівська єпархія була поділена на три навчальні округи, кожен з яких мав власне духовне училище, – одне в губернському центрі, а два інші у повітових містах – Стародубі та Новгороді-Сіверському. Ці училища перебували на опікуванні духовенства округу, відповідно до статуту православних духовних семінарій. Головним і постійним джерелом утримання духовних училищ були внески від парафіяльних церков, що згідно з наказом Синоду від 6 квітня 1866 р. становили суму 6300 крб і відповідно до § 20 Статуту духовних училищ розподілялися Консисторією між училищними округами [10, с. 223].

Натомість така сума була недостатньою й потребувала від єпархії пошуку нових місцевих джерел. Тим паче, що відкриття нових училищ вимагало перегляду старої практики добровільних пожертвувань і пошуку стабільних джерел фінансування. Переконливим свідченням здатності єпархії на масштабні ініціативи можна назвати відкриття у 1879 р. духовного училища, що обійшлося Чернігівському навчальному округу в 25 000 крб [11, с. 365].

Водночас єпархіальне правління створює систему постійних матеріальних і фінансових надходжень на розвиток освіти. За рішенням єпископа Чернігівський свічковий завод, що підпорядковувався єпархіальному правлінню, перераховував частину своїх прибутків на утримання духовно-навчальних закладів єпархії, згідно з відповідною постановою Синоду 1868 р. [12, 19 январа]. Крім того, місцевими джерелами фінансування духовно-освітніх закладів та жіночих єпархіальних училищ стали внески від архієрейських будинків, церков, монастирів, внески від причтів, що за постановами єпархіальних з'їздів визначалися як обов'язкові, відрахування із сум опікунства про бідних духовного звання, приватні пожертви тощо. Практика відрахувань певним чином стабілізувала фінанси, що виділялися на освіту, оскільки фіксовані суми відрахувань визначали передбачуваність коштів.

Фінансове забезпечення духовних навчальних закладів доповнювалося платою за утримання в гуртожитках пансіонерів, у жіночих училищах платня бралася за можливість навчання вихованок інших станів (крім духовного). Поза всім цим, духовенству надавалася можливість вишукувати й інші способи для задоволення духовно-навчальних проблем у єпархії, що не суперечили б нормам, котрі чітко прописав Синод [13, с. 21–211]. Так, наприклад, певна сума

відраховувалася на духовно-освітні заклади редакцією "Черниговских епархиальных известий".

Крім визначених внесків і відрахувань, єпархія відводила важливу роль особистим пожертвуванням духовенства. Благодійник мав право сам обирати об'єкти благодійництва. Благодійництво в сфері освіти значною мірою залежало від уподобань та освіченості дарувальників. Так, лише впродовж 1863–1864 рр. архієпископ Філарет (Гумілевський) передав близько 2 000 крб на будівництво й облаштування навчальних корпусів семінарії та помешкань для її викладачів [14]. Серед благодійників було чимало рядових священнослужителів. Добровільні благодійні внески надходили також від церков єпархії. Активізації таких ініціатив слугувала практика уславлення жертвувачів та їх родин. Зокрема, їхні прізвища заносили до спеціального синодика, в котрий було вписано усього 174 родини. Слід зазначити, що майже третину із них складали представники духівництва [9, с. 76].

Важливою статтею поповнення сум на навчальні заклади були щорічні внески від чернігівських православних монастирів. Указом Синоду від 15 жовтня 1878 р. вказувалося, щоб пожертвовані монастирями суми не приписувалися до училищного округу, на території якого розташовувалася обитель, а розподілялися за рішенням єпархіального з'їзду духовенства та після затвердження архієрея між усіма духовно-навчальнимикладами єпархії.

Одним із поширених видів соціальної практики Православної церкви у сфері освіти було призначення різними установами (церквами, монастирями тощо) та окремими духовними особами стипендій для утримання й допомоги бідним учням єпархіальних училищ і семінарії. Стипендії мали адресний характер і призначались кращим за поведінкою та навчанням вихованцям – таким чином, по-перше, стимулювалася якість навчання учнів і, по-друге, уможлилювалося навчання дітей із соціально неспроможних родин. Так, у 1873 р. Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир призначив стипендію для учениці жіночого училища. У цьому році за рахунок отриманих відсотків на цінні папери єпархіального опікуництва кількість вихованок училища збільшилася до 23, а ще 10 найбідніших з них отримували субсидії від церков [16, с. 62].

Діти священників та церковнослужителів, які через бідність батьків не мали змоги своїм коштом утримуватися в духовних освітніхкладах, утримувалися за рахунок єпархіального відомства. Відповідно до § 110 Статуту православних духовних семінарій, сироти місцевого духовенства та бідних церковнослужителів приймалися до гуртожитків без оплати (кращі діти за успіхи у навчанні) або із зменшеним внеском платні. Щоб полегшити процес навчання дітей, у 1876 р.

духовенство спільними зусиллями відкрило при Чернігівському духовному училищі гуртожиток на 60 дітей. Плата за проживання призначалася диференційовано: 75 крб на рік з дітей духовенства, котрі не мали права на церковні дотації; 55 крб із тих же дітей, котрі мали право на церковні дотації через багатодітність їх батьків; 45 крб платили діти причетників [17, арк. 34].

Навчальний комітет, котрий опікувався справами освіти у єпархії, був відкритий у 1866 р., майже одночасно з влаштованим в єпархії училищем для дівчаток духовного звання [14, арк. 62 (зв.)]. Засновано це училище було 17 травня 1865 р. з метою дати освіту дочкам малозабезпечених представників духовного відомства. Натхненником відкриття училища для дівчаток був Філарет (Гумілевський), котрий мав уже досвід заснування такого закладу в Харкові. Про популярність цього закладу для дівчаток у Чернігівській єпархії свідчать наступні дані: першого року набрали 24 школярки, а вже у 1870 р. кількість вихованок в училищі збільшилася в 4 рази.

За умов поширення попиту на освіту виникла потреба пошуку додаткових коштів на утримання училища. Рада цього закладу разом з єпархіальним правлінням змушені були орендувати сусідні будинки, купувати будівлі для шкільних приміщень. На перших порах існування училища головним джерелом його утримання були благодійні пожертви. Крім грошей, училищу передавались різні речі: "Час від часу різні як духовні, так і світські особи, надсилали в училище книги, медикаменти, одяг, взуття, тканини, хустини, ковдри, харчі" [18, с. 54].

Добровільні пожертви значно поліпшували життя училищ, проте навчальний комітет шукав постійні джерела фінансування. За його ініціативою було введено: 1% прибуток з капіталу духовного опікування; збір пожертв від духовенства і світських осіб за підписними книгами; кошти, отримані за дозвіл поховання на церковних погостах; сюди ж надходили пожертви осіб духовного звання при вступі до шлюбу, а псаломщиків – при укладанні повторного шлюбу; платня за дзвін по померлих; гроші, отримані з продажу хрестиків; частина прибутку від цвинтарних церков; священики повинні були жертвувати певну суму при отриманні нагород. Введення "примусових" пожертв фактично перетворювало їх на різновид соціальної підтримки з боку духовенства.

Пошук пожертв, введення постійних джерел фінансування і утримання навчальних закладів було недостатнім на тлі швидкого розвитку освіти на рубежі XIX і XX ст. За таких умов єпархія намагалася залучити до освітянської і просвітницької діяльності церковну і світську громадськість. Важливу роль у розвитку і функціонуванні системи освіти в цей період починають відігравати братства Святого

Михайла, князя Чернігівського, Новгород-Сіверське братство Святого Дмитрія, митрополита Ростовського.

Малограмотність переважної частини населення в губернії вимагала організації роботи у тому числі і з дорослим населенням. З цієї метою відкривалися недільні школи, заняття в яких проводилися у вихідні та святкові дні, а також школи грамоти та жіночі щоденні школи, заняття в яких тривали по 2–2,5 год. щодня після обіду. Соціальна підтримка церкви цим школам полягала у безкоштовному викладанні представниками духовного відомства, забезпеченні підручниками та канцелярським приладдям. Недільна школа була відкрита при Чернігівській духовній семінарії. У недільних школах, крім дорослих, навчались також діти. Для занять учнів розподіляли на три групи: 1 група (нижча), 2 (середня) і 3 група (вища).

Оптимізму духовенству у справі поширення початкової освіти в єпархії додалося після затвердження імператором 2 серпня 1864 р. Положення про парафіяльні опікунства при православних церквах, від яких очікувалося сприяння функціонуванню сільських шкіл. Але, як показано у звітах, парафіяльні опікунства для потреб шкіл виділяли мізерні кошти. Так, у 1876 р. до вже існуючих у єпархії 531 парафіяльному опікунству додалося ще 30. Із всього загалу пожертвувань до парафіяльних опікунств освіти припало 6,5%, тоді як значні суми призначалися на приведення до ладу церковних храмів.

Однак, визнаючи вагомий вклад духовного відомства у підтримку освітніх закладів, як сучасники, так і дослідники відмічають ряд недоліків у роботі церковних шкіл [19, с. 29]. Така ситуація була спричинена впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. До 1876 р. "при всій заповзятості духовенства до освіти народу число парафіяльних шкіл помітно зменшилось..." Зокрема, у 1876 р. було закрито 50 шкіл. Як причину цього Консисторія називає: збільшення народних шкіл від земств; недостатність власних засобів духовенства для утримання церковно-парафіяльних шкіл; мізерні доходи прихожан. Консисторія мала надію на виправлення ситуації зі школами у зв'язку з введенням загальної військової повинності, яка вимагала від селян навчати дітей грамоти [17, арк. 3–32].

Огляд училищ був би неповним без згадки про заклади, що існували при монастирях і церквах. Зокрема, при Ніжинському Введенському дівочому монастирі – 60 вихованок, при Гамаліївському Різвобогородичному дівочому монастирі – 20 вихованок. У першому з них читались предмети: Закон Божий, руська граматика, словесність, історія, географія, філософія, французька мова. Заняття проводили вчителі під наглядом ігумені. У Гамаліївському монастирі під керівництвом священика викладався Закон Божий, дівчатка також навчались

читання, письма і арифметики, викладанням, крім священиків, займались монахині. Училище для хлопчиків при Миколаївському Рихлівському монастирі існувало зовсім недовго, вже у рукописі єпархіального звіту Синоду 1881 р. інформація про навчання в ньому 15 хлопчиків перекреслена [26, арк. 30] і в пізніших звітах це училище не згадується.

Отже, у справі розвитку освіти в Чернігівській губернії православне відомство, попри недостатність власних коштів, внесло свій вклад у розвиток освіти і подолання малограмотності серед населення. Основні соціальні практики церкви в галузі освіти були спрямовані на заснування освітніх закладів та забезпечення їхнього функціонування, підтримку сиріт (надання матеріальної допомоги та моральної підтримки у процесі набування освіти). Церковні інститути і братства вживали ефективних заходів щодо організації роботи з ліквідації неграмотності дорослого населення (створення недільних шкіл, проведення народних читань тощо).

У др. пол. XIX – на поч. XX ст. відбувалося розгортання державних освітніх програм, які передбачали їх соціальну підтримку. Ініціювалися подібні заходи Синодом, при цьому проекти не завжди мали фінансування із державної скарбниці, тому єпархіальні органи правління докладали зусиль для розширення джерел фінансування освітніх закладів. Особливу увагу церква приділяла організації допомоги у навчанні дітям-сиротам та дітям бідних батьків. За рахунок пожертвувань православних церков, монастирів та церковно-парафіяльних опікунств будувалися та ремонтувалися будівлі навчальних закладів, улаштовувалися бібліотеки, засновувалися стипендії та функціонували Товариства взаємодопомоги учням. Соціальні практики православної церкви в галузі освіти виходили далеко за межі традиційного благодійництва, набували сталого характеру, що давало можливість церковним парафіям зберігати провідні позиції в організації і підтримці освіти в умовах модернізації економічного і суспільно-політичного життя.

Література

1. Мешковая С. И. Подготовка педагогических кадров в православных духовных учебных заведениях Российской империи во второй половине XIX в. / С. И. Мешковая // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – № 566. – Вип. 34 : Історія. – С. 74–81.
2. Федоренко С. А. Еволюція православної релігійної освіти в Російській імперії у XIX столітті (пореформений період державно-освітньої політики) / С. А. Федоренко // Інтелегенція і влада. – 2010. Одеський нац. політехнічний університет – Вип. 19. Серія "Історія". – С. 49–59.
3. Мешковая С. І. Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Мешковая С. І. – Харків, 2004. – 18 с.

4. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Драч О. О. – Харків, 2001. – 24 с.

5. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Курінна Т. М. – К., 2002.

6. Лисенко І. В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Лисенко І. В. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.

7. Волков В. Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

8. Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ципляк Н. О. – Чернігів, 2012. – 19 с.

9. Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму / О. Травкіна // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 72–81.

10. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.

11. Чернигов 27 августа // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1879. – № 34–35. – С. 365–371.

12. Черниговский историко-археологический отрывной календарь. – 1906.

13. Всеподаннейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 г. – СПб. : Тип. Синода, 1888. – 237 с.

14. Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф. 711, оп. 2, спр. 5943, арк. 2,4 ; спр. 5984, арк. 2.

15. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. – К. : Фото-лито-типография С. Кульженко, 1911. – 201 с.

16. Курганский М. Историческая записка о состоянии I-го Черниговского Епархиального женского училища за первое 50-летие его существования / М. Курганский // Вера и жизнь. – 1916. – № 7–8. – С. 48–62.

17. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 2, спр. 4949. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г.

18. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4906. О предоставлении Святейшему Синоду отчета о состоянии Черниговской епархии за 1860–1865 гг., 63 арк.

19. Пащенко В. Церква і освіта / В. Пащенко, С. Гладкий // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 28–30.

20. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 5147. Сведения о состоянии епархии за 1870 и 1880 гг., 1870–1880. – 37 арк.

Діяльність вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у 1895–1907 рр. при Миколаївському відділенні Імператорського російського технічного товариства

У статті прослідковано процес утворення та діяльності вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у Миколаєві, створених у 1895 р. при Миколаївському відділенні Імператорського російського технічного товариства, зокрема, проаналізовано склад учнів, навчальні програми, матеріально-технічне забезпечення класів, а також їхнє значення для розвитку технічної освіти в регіоні у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.

Ключові слова: класи технічного креслення і малювання, комісія з технічної освіти, навчальні програми, наочність, фінансові звіти, графічні та технічні класи.

В статье отслежен процесс возникновения и деятельности вечерних и воскресных классов технического черчения и рисования для взрослых ремесленников Николаева, открытых в 1895 г. при Николаевском отделении Императорского русского технического общества, в частности, проанализирован состав учащихся, учебные программы, материально-техническое обеспечение классов, а также их значение для развития технического образования в регионе в кон. ХІХ – нач. ХХ вв.

Ключевые слова: классы технического черчения и рисования, комиссия по техническому образованию, учебные программы, наочность, финансовые отчёты, графические и технические классы.

The article examined the formation and activity of evening and Sunday courses of technical drawing and painting for adult crafters in Mikolayiv, created in 1895 at Mikolayiv department of the Imperial Russian Technical Society, in particular, the composition of students, curriculum, material and technical support of the courses, as well as their importance for the development of technical education in the region in the late ХІХ-th – early ХХ-th century has been analyzed.

Key words: technical drawing painting courses, commission on technical education, curriculum, visual teaching aids, financial reports, graphic and technical courses.

У ХІХ ст. в Російській імперії було засновано ряд науково-технічних товариств, у межах яких відбувалася концентрація науково-технічної думки з питань розвитку різних галузей промисловості, висвітлення наукових ідей, поширення галузевих знань серед широких мас

населення. Одним з таких осередків було Імператорське російське технічне товариство (далі – ІРТТ), яке виникло у 1866 р. у Санкт-Петербурзі та відразу почало об'єднувати наукову інтелігенцію навколо питань підвищення продуктивності праці. За період свого існування товариство відкрило ряд периферійних відділень, у тому числі й в Україні.

Стойкий інтерес до історії діяльності науково-технічних установ і товариств є характерною ознакою сучасної історії науки і техніки. Вивчення й узагальнення позитивного досвіду попередників є важливим для вітчизняної історії науки і техніки як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Аналіз ідей науковців, інженерів, а також практичні заходи щодо втілення цих концепцій у практику необхідні для з'ясування ґенези багатьох наукових проблем сьогодення. Це зумовлює актуальність даної публікації.

Метою статті є розгляд діяльності вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у місті Миколаєві, заснованих місцевим відділенням ІРТТ у кінці ХІХ ст., а також висвітлення їхнього значення для поширення галузевої освіти в регіоні.

Історіографія питання представлена доволі незначною кількістю літератури, яка, в основному, присвячена діяльності головного осередку у Санкт-Петербурзі; відомості про будь-яке відділення подавалися у поєднанні з головним товариством. Література дорадянського періоду має статистичний характер, слугує повноцінним історичним джерелом для вивчення історії Миколаївського відділення ІРТТ; тогочасними дослідниками не проведено ґрунтовного аналізу науково-практичної діяльності відділення. Напрацювання радянських дослідників Т.П.Демченко, В.М.Костомарова, В.А.Кричко, М.Г.Філіппова та інших вирізняються використанням значного фактичного матеріалу про роботу осередку [1–6; 15]. Серед розвідок сучасного періоду виділяємо дисертаційне дослідження О.О.Пилипчук, присвячене діяльності Київського відділення ІРТТ [14].

Відкриті у 1895 р. Миколаївським відділенням ІРТТ вечірні та недільні класи технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у місті діяли на основі проекту положення і навчальних планів, затверджених попечителем Одеського навчального округу. Зокрема, у проекті положення зазначалося, що класи відкривалися за матеріальної підтримки Миколаївського міського громадського управління, на навчання приймалися дорослі ремісники (не молодші 14 років), які уміли читати та писати; курс навчання тривав один рік з 15 жовтня до 15 квітня, проте у разі неможливості проходження усієї навчальної програми за цей термін курс тривав два роки; у класах викладалися

креслення, малювання, арифметика і геометрія; заняття ремісників відбувалися в неділю з 12.00 до 16.00 год. і тричі на тиждень увечері з 19.00 до 21.00 год., тобто 10 годин на тиждень; плата за навчання складала 1 крб 50 коп. за місяць (при цьому ремісники отримували без додаткової оплати креслярські інструменти, які по закінченні курсу залишалися у їхній власності). Керівництво класами та контроль за фінансовими потоками здійснював голова постійної комісії з технічної освіти Миколаївського відділення ІРТТ; викладання лягало на плечі осіб зі спеціальною технічною освітою, яких затверджував директор народних училищ за поданням комісії відділення. Особам, які успішно закінчували курси та складали іспити, видавалося посвідчення [7, с. 28–29].

При відкритті класів бажаючих навчатися було 48 осіб, з яких прийнято лише 25 (оскільки наявне на той час приміщення для занять не могло вмістити усіх учнів), що склали основне відділення. Для інших осіб 3 вересня було відкрито паралельне відділення. Оголошення про набір до класів друкувалися на шпальтах місцевої газети; бажаючі навчатися повинні були скласти "вступні іспити" з граматики й арифметики. Однак уже на початку навчання із паралельного відділення вибуло кілька учнів: 5 осіб, склавши "вступні іспити", на навчання взагалі не з'явилися, 6 осіб перестали відвідувати курси після 2–3 занять [7, с. 32–33].

На жовтень 1895 р. склад учнів (54 особи) відповідно до професій розподілився так: 35 слюсарів і токарів по металу, 7 столярів і теслярів, 4 будівельники, 2 креслярі, 2 малярі, 1 коваль, 1 токар по дереву, 1 скульптор, 1 оббивач; за віковим складом: 14–17 років – 11 осіб, 18–20 років – 18 ос., 21–25 років – 11 ос., 26–30 років – 9 ос., 31–35 років – 2 ос., 36–40 років – 3 ос.; за місцем роботи: Миколаївське адміралтейство – 30 ос., майстерні Харківсько-Миколаївської залізниці – 11 ос., приватні механічні заводи – 4 ос., приватні майстерні – 9 ос. [7, с. 33–34]. Перевагу у кількості учнів державних майстерень можна пояснити більшою кількістю у них вільного часу.

Задля порівняння складу учнів класів прослідкуємо аналогічні відомості за 1903 і 1907 рр. Так, у 1903 р. розподіл учнів був таким: 3 котельники, 1 коваль, 1 ливарник, 3 модельники, 5 розмітчиків, 16 слюсарів, 1 столяр, 2 токарі, 7 креслярів; за віком: 14–18 років – 25 осіб, 18–22 роки – 9 ос., 22–32 роки – 5 ос.; за попередньою освітою: ті, хто закінчили сільську або міську школу, – 17 ос., ті, які не закінчили школу, – 9 ос., ті, які закінчили церковно-приходську школу, – 7 ос., ті, які закінчили портово-ремісничу школу, – 4 ос., ті, які здобули домашню освіту – 2 ос. [12, с. 10–14]. На 1 січня 1908 р. у класах нараховувався 101 учень, серед яких розподіл за професіями був таким:

5 котельників, 1 ливарник, 3 ковалі, 1 маляр, 3 модельники, 2 конторщици, 2 залізничні телеграфісти, 1 чорнороб, 1 мідник, 1 табельник, 2 свердлильники, 10 різносильних, 11 токарів, 30 слюсарів, 6 розмітчиків, 3 кресляри, 1 монтер, 1 підрядчик, 17 – без конкретних занять; за місцем служби: адміралтейство – 7 осіб, південні залізниці – 15 ос., чорноморський завод – 10 ос., кораблебудівний завод – 31 ос., завод Уманського – 2 ос., завод братів Донських – 4 ос., ракетний завод – 1 ос., приватні майстерні – 11 ос., безробітні – 20 ос.; за віком: 14–18 років – 59 ос., 18–22 роки – 20 ос., 22–26 років – 9 ос., 26–30 років – 8 ос., 30–34 роки – 2 ос., 34–38 років – 1 ос., 38–42 роки – 1 ос., більше 42 років – 1 ос. [13, с. 10–11].

Через кожні два місяці навчання на засіданнях постійної комісії з технічної освіти обговорювалися проблеми викладання, програми, розроблені педагогами, давалася оцінка праці учителів. На 1895 р. класи були забезпечені такими навчально-методичними засобами: настінні таблиці Кольба, колекція фігур і тіл із проволочки, колекція дерев'яних пофарбованих геометричних фігур (45 штук), колекція із 12 дерев'яних роз'ємних пустотілих моделей для розрізів; атласами класи на той час не володіли, тому змушені були користуватися чужими [7, с. 37].

Навчальні плани для класів на момент їхнього створення склалися з трьох блоків: 1) арифметика, 2) геометрія, 3) креслення і малювання. Навчання арифметики та геометрії мало допоміжний характер, володіння знаннями з яких повинно було задовольнити потреби креслення. Курс арифметики проводився практично та включав такі розділи: нумерація, чотири правила, прості дроби (елементарний курс), десяткові дроби, найменування числа та міри. Програма з геометрії покликана була "з'ясувати елементарні закони простору" і мала такий вигляд: 1) лінії та їхні властивості; пряма, ламана та крива; поняття про коло; кути, перпендикуляри; трикутники; паралельні лінії; розбивка складних фігур на прості; поняття про пропорційність; масштаби; вимірювання площі; коло та його властивості; правильні багатокутники; 2) геометричні тіла; взаємне положення прямих і площин у просторі; об'єми; тіла обертання, їх поверхня і об'єм; 3) ортогональна проекція; ізометрична проекція як заміна перспективи; повторення усього пройденого в проекціях.

Головним завданням креслення і малювання як дисциплін було навчити ремісників читати рисунки та передавати на папір вигляд предмета, який їм доведеться обробляти, і зображення його у проекціях. Програма креслення складалася з таких пунктів-завдань: 1) креслення суто геометричне; задачі, які виконувалися з повним засвоєнням використання лінійки та циркуля; 2) читання робочого рисунку;

3) креслення у проєкціях простих геометричних фігур і тіл; 4) креслення у проєкціях з натури складних тіл з їхніми вимірами; 5) креслення у проєкціях механізмів і споруд. Програма курсу малювання включала: 1) малювання з дошки фігур і ліній; 2) малювання з натури простих тіл; поняття про перспективу; 3) малювання орнаментів; 4) поняття про тушування та відтінки малюнка [7, с. 30–32].

Заняття з арифметики розпочиналися із повторення і закріплення знань учнів; старша група через 15, молодша через 30 годин розпочинали розв'язування задач із числами, а також вирахуванням геометричних площ і об'ємів тіл за формулами; такий план допомагав учням підійти до розв'язування завдань із дробами. Кінцева мета занять полягала в умінні вираховувати поверхні, об'єми та вагу предметів з натури, засвоєння метричної системи мір. На заняттях з малювання спочатку учні виконували по 12 прямолінійних і криволінійних геометричних фігур з класної дошки, потім – по 10–12 рисунків плоского орнаменту з настінних таблиць Кольба, згодом розв'язували задачі на композицію орнаментів у геометричних фігурах, далі розпочинали композиції решіток, кронштейнів, колон, балюстрад, сходів, вітрин тощо. У перших трьох відділах рід занять для усіх учнів був однаковим, в останньому – викладач назначав більш складні композиції, залежно від успіхів учнів і обраного ними ремесла. Деякі з учнів брали роботу додому. Геометричне креслення вивчалось 30 годин. Рисунки здійснювалися в основному олівцем; більш успішні учні обводили рисунки тушшю, беручи альбоми додому. Додатковими завданнями було креслення архітектурних обломів. Проєкційне креслення викладалось лише в основному відділенні, в паралельному його запровадили до програми з 1896 р. у дещо зміненій формі. Проєкційне креслення проводилось наочно з простих геометричних тіл, поступово ускладнюючись. Всі рисунки виконувались переважно олівцем з натури шляхом вимірювань. Згодом учням подавалось поняття про розрізи тіл шляхом креслень з роз'ємних пустотілих моделей, виконаних на замовлення класів [7, с. 40–42].

Фінансова звітність по класам за 1895 р. виглядала так: витрати склали 1 669 крб 90 коп., з яких 18 крб – молебні перед початком навчання, 128 крб 50 коп. – меблі, 53 крб 15 коп. – лампи, 12 крб 25 коп. – дрібний інвентар, 30 крб – дошки креслярські, 83 крб 08 коп. – моделі та креслення, 277 крб 85 коп. – готувальні, 149 крб 71 коп. – папір і олівці, 10 крб 42 коп. – крейда, ганчірки, 744 крб – плата за уроки вчителям, 19 крб 59 коп. – освітлення, 7 крб 19 коп. – доставка води, 51 крб 20 коп. – охорона та прибирання кімнат, 50 крб 75 коп. – друк бланків, оголошень, книг, 11 крб 35 коп. – канцелярські витрати, 9 крб 30 коп. – поштові й телеграфні витрати, 13 крб 56 коп. – витрати

на виставку при 2-му з'їзді; прибутки значилися у розмірі 1 669 крб 90 коп., з яких 1 000 крб надійшло від Миколаївського міського громадського управління, 357 крб – плата за навчання, 312 крб 90 коп. – позичено з бюджету відділення для покриття витрат [7, с. 50–51].

Для порівняння розглянемо фінансову звітність за інші роки. Так, у 1900 р. прибутки складали вже 2 890 крб 60 коп., з яких 363 крб 60 коп. залишилося з попереднього року, 800 крб надано з Державного казначейства згідно з Височайше утвердженою постанові Державної ради, 427 крб – плата за навчання, 300 крб надійшло від Правління Харківсько-Миколаївської залізниці, 1 000 крб – допомога від Миколаївського міського громадського управління. Витрати при цьому становили лише 1 791 крб 74 коп., інші ж кошти було витрачено на спорудження власного будинку для відділення (536 крб) і залишено на наступний рік (562 крб 86 коп.) [11, с. 36–37].

Фінансова звітність за 1907 р. мала такий вигляд: прибутки склали 4 364 крб 43 коп., з яких: 58 крб 83 коп. залишилося з бюджету минулого року, 3 255 крб отримано від скарбника, 530 крб 50 коп. – оплата за навчання, 16 крб 50 коп. – продаж готовалень, 9 крб 60 коп. – продаж записок із механіки, 494 крб отримано від відділення для перекриття нестачі; видатки склали 4 364 крб 43 коп., з яких: 551 крб виплачено вчителям за 1906 р., 2008 крб – за 1907 р., 83 крб 40 коп. – опалення, 200 крб сплачено в магазин Пархоменка, 525 крб – оренда приміщення, 72 крб 46 коп. – керосин, сірники, лампове скло, 180 крб – плата службовому персоналу, 18 крб 75 коп. – оголошення в газетах і борг "Миколаївській газеті" за оголошення попереднього, 1906 р., 79 крб 80 коп. – видання записок з механіки, 1 крб 85 коп. – навчальні засоби та ремонт готовалень, 9 крб – підвіз води, 12 крб 50 коп. – бланки та друк атестатів, 3 крб 25 коп. – переписування навчальних програм, 1 крб 20 коп. – вставка віконного скла, 8 крб 28 коп. – дрібні витрати, 115 крб 94 коп. – залишок на 1 січня 1908 р. [13, с. 20–21].

Як бачимо з представлених бюджетів, фінансова прибутковість класів значно зросла, що пояснюється збільшенням кількості учнів, більшим асигнуванням від урядових інституцій і місцевих установ, реалізацією власних науково-технічних задумів, що приносило класам комерційний зиск.

Про важливість і значущість діяльності класів свідчить той факт, що з 1 січня 1896 р. Міністерство народної освіти почало виплачувати додатково урядову субсидію у розмірі 800 крб щорічно.

Роботи учнів неодноразово демонструвалися посадовцям, від яких було отримано схвальні відгуки та позитивні оцінки. Так, міністр фінансів С.Ю.Вітте під час відвідин м.Миколаєва ознайомився із напрацюваннями ремісників; урядовець залишився задоволеним

результатами. 18 квітня 1896 р. класи відвідав головний командир Чорноморського флоту та портів віце-адмірал М.В.Копитов, звернувши увагу на тісняву та непристосованість приміщення міської Пушкінської школи, в яких розташовувалися класи. З його подання було виділено в тимчасове користування будинок, що звільнився після переведення до Севастополя Дирекції маяків. На зібрані серед місцевих фабрикантів 800 крб колишня майстерня була відремонтована та придбано частину класних меблів, інші меблі відділення отримало у тимчасове користування від місцевої класичної гімназії. У це приміщення класи перебралися 21 жовтня 1896 р. [8, с. 4–5].

Приміщення складалося з невеликого передпокою, пристосованого для куріння і умивання, класу для графічних занять, обладнаного столами з похилими дошками для малювання, класу зі звичайними меблями, класу для занять із арифметики та столярного креслення, кімнати для учительської і тимчасового зібрання колекцій майбутнього музею тощо [8, с. 6].

У 1896 р. наочність класів значно поповнилася порівняно з попереднім роком. Так, інвентаризація показала, що для занять з малювання в наявності було 25 настінних таблиць Кольба, 8 таблиць плоского орнаменту (без назв), 14 різнокольорових таблиць, колекція із 45 пофарбованих геометричних тіл, колекція із 12 гіпсових архітектурних прикрас, 3 гіпсові орнаменти, 8 рельєфних орнаментів із пап'є-маше, гіпсове склепіння, 2 гіпсові ніші, дерев'яні нефарбовані моделі, криничний зруб з колесом, водокачка, кілька альбомів; для занять із креслення класи володіли колекцією з 12-ти роз'ємних пустотілих моделей для елементарних розрізів, колекцією із 38 литих моделей, чавунного лиття і заклепочних швів, подарованих членами відділення, точними моделями для креслення з природи (муфта, підшипник, головка шатуна, шатун, паровий циліндр) і металевими моделями діючого ручного насосу, підвіскою Сейлєрса тощо [8, с. 9–11].

З 15 січня 1897 р. попечителем округу дозволено розпочати заняття в додатковому технічному класі згідно з програмою нового положення, в якому при збереженні попередніх пунктів положення про графічні класи додано нові, які стосувалися викладання геометрії, елементів механіки та фізики, властивостей матеріалів поряд із кресленням і малюванням [9, с. 3–4].

У новоствореному технічному класі учні проходили курс геометрії, механіки (елементи сили, центр тяжіння і способи його визначення, переміщення, рівновага тіл, форми стійкості, прості механізми: важіль, блок, диференційний блок), властивості матеріалів (деревини, чавуну, заліза, криці; елементарні знання з металургії), опору матеріалів, фізики, креслення і малювання [9, с. 33–35].

Учні складали іспити у графічному класі з малювання (спеціальна комісія переглядала й оцінювала їхні роботи), арифметики (письмове розв'язання задач), креслення (демонструвалися таблиці, з яких учні повинні були змалювати за допомогою олівця проекції на трьох площинах, а потім пояснити власні рисунки комісії). Іспити відбувалися у присутності багатьох членів відділення, переважно осіб, які очолювали державні майстерні та місцеві приватні заводи. Наприклад, у 1897 р. із 33 осіб, які складали іспити, отримали свідоцтва 24 ос., додаткові заняття із креслення призначено 7 ос., відмовлено в отриманні документа та праві на додаткові заняття 2 ос. Із 24 осіб, які отримали свідоцтва, оцінено із креслення на "відмінно" три особи, на "добре" – десять осіб; з малювання – на "відмінно" дві особи, на "добре" – тринадцять [9, с. 36].

До 1 січня 1898 р. класи мали в наявності місця для 90 учнів [9, с. 5].

За поданням інспектора класів Рада відділення обрала комісію для розгляду витрат з метою зменшення суми за навчання, яка мала з 1 крб 50 коп. скоротитися до 1 крб. Проте комісія визнала, що на момент її роботи дефіцит класів складав 125 крб 75 коп., погашення якого узяло на себе керівництво. У грудні 1897 р. Рада відділення, за рекомендацією інспектора класів, змушена була звернутися до місцевої ремісничої управи з проханням асигнувати щорічну субсидію у розмірі 300 крб для пониження плати за навчання. У цьому ж році, виходячи зі збільшення кількості учнів, керівництвом було додатково запрошено помічника учителя креслення і малювання, який проводив заняття з окремими групами; було збільшено заробітну плату інспектору класів, а також зросли витрати на опалення і утримання приміщення, що, відповідно, не дозволяло зменшити плату за навчання для учнів до 1 крб [9, с. 8–9].

У 1898 р. Правління Харківсько-Миколаївської залізниці неодноразово пропонувало розширити класи з метою збільшення у наступних роках прийому майстрів-залізничників [10, с. 14].

На поч. ХХ ст. матеріально-технічна база класів удосконалилася, а навчальний процес покращився за рахунок розширення контингенту учнів, введення нових предметів, запрошення на роботу нових кваліфікованих спеціалістів. На 1903 р. класи вже розміщувалися у власному будинку Технічного товариства, яке виділило для навчальних потреб передпокій та роздягальню, кімнату для технічного класу, дві кімнати для графічного класу, учительську [12, с. 10]. Проте на 1907 р. класи були переведені до притулку римсько-католицької церкви; приміщення складалося з трьох кімнат, учительської і двох кімнат для обслуговуючого персоналу, що знаходилися на верхньому

поверсі; на нижньому поверсі можна було користуватися однією кімнатою церковно-приходської школи [13, с. 6].

У 1903 р. класи володіли господарським інвентарем і меблями на суму 806 крб 91 коп., на 182 крб 67 коп. придбано альбомів, збірників і рисунків, було подаровано 3 колекції таблиць у кількості 30 екземплярів, 5 моделей машинних частин, 38 штук чавунного лиття і моделей. Плата за навчання, як і раніше, складала 1 крб 50 коп., лише за грудень учні сплачували по 1 крб. Вони отримували безкоштовно папір, зошити, олівці, туш тощо. Навчальні засоби та наочність поповнилися новими альбомами, моделями, рисунками, таблицями, орнаментами [12, с. 10–11].

Щодо програм, за якими навчалися учні, то на 1907 р. предмети по класах були розподілені так: 1-й клас – російська мова (2 години на тиждень), арифметика (4 години), малювання (4 години), креслення і геометрія (2 години); 2-й клас – російська мова (2 години), креслення (4 години), механіка (4 години), малювання (2 години); 3-й клас – технологія металів (з 1 вересня до 1 січня по 4 години на тиждень, з 1 січня до 1 травня по 2 години), опір матеріалів (з 1 вересня до 1 січня по 2 години на тиждень, з 1 січня до 1 травня по 4 години), фізика (2 години), креслення (4 години) [13, с. 9].

Таким чином, класи технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у м.Миколаєві, відкриті у 1895 р. місцевим відділенням Імператорського російського технічного товариства, мали значний вплив на розвиток технічної освіти в регіоні. У класах навчалися ремісники різних професій, здобували практичні навички з креслярської та інженерної справи. Класи утримувалися за рахунок плати за навчання від учнів, асигнувань від урядових інституцій, державних і приватних організацій, згодом важливим надходженням до бюджету класів стали кошти від реалізації власних учнівських і викладацьких розробок і напрацювань. З кожним роком контингент учнів у класах збільшувався, до навчальної програми вводилися нові предмети, що свідчить про попит на висококваліфікованих працівників з відповідними технічними знаннями й уміннями.

Література

1. Демченко Т. П. Культурно-просветительская деятельность отделения Русского технического общества на Украине в 1870–1914 годы : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Демченко Т. П. – К., 1984. – 24 с.

2. К столетию научно-технических обществ : материалы для докладов и бесед. – М., 1966. – 29 с. – (Всесоюзный совет научно-технических обществ).

3. К 140-летию Русского Технического Общества / В. В. Козырь (сост.). – СПб., 2006. – 31 с.
4. Костомаров В. М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения / В. М. Костомаров. – М. : Машгиз, 1957. – 179 с.
5. Кричко В. А. Продолжая традиции... К 125-летию Русского Технического Общества / В. А. Кричко. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
6. Научно-технические общества СССР : исторический очерк. – М. : Профиздат, 1968. – 455 с.
7. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Николаев, 1896. – 56 с.
8. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1896 г. – Николаев, 1897. – 33 с.
9. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1897 г. – Николаев, 1898. – 33 с.
10. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1898 г. – Николаев, 1899. – 30 с.
11. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1900 г. – Николаев, 1901. – 49 с.
12. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – 23 с.
13. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – 26 с.
14. Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / Пилипчук О. О. ; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 20 с.
15. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866–1917) : учеб. пособ. / Н. Г. Филиппов ; отв. ред. А. А. Кузин. – М., 1976. – 214 с.

Етнографічні особливості українського народу за матеріалами "Студій з української етнографії та антропології" Федора Вовка

Стаття містить ґрунтовний аналіз праці "Етнографічні особливості українського народу" полтавця, вченого, суспільно-політичного діяча Федора Вовка, що буде цікавим для широкого кола читачів, не байдужих до царини народної культури. Автор наукової розвідки виокремлює найцікавіші етнографічні матеріали, зібрані етнографом Ф.Вовком у аналізованій праці. Наголошено, що етнографічні дослідження видатного науковця світового виміру стають безцінним джерелом пізнання історичного минулого українського народу.

Ключові слова: етнограф, дослідження, вчений, побут, народна культура, мисливство, рибальство, скотарство, хліборобство, способи пересування, будівництво, одяг, вірування, обряди, народні знання.

Статья содержит подробный анализ работы "Этнографические особенности украинского народа" полтавчанина, ученого, общественно-политического деятеля Федора Вовка, что будет интересным для широкого круга читателей в плане познания народной культуры. Автор научной разработки выделяет интересные этнографические материалы, собранные этнографом Ф.Вовком в анализированной работе. Ставится ударение на том, что этнографические исследования известного ученого мирового масштаба есть ценным источником познания исторического прошлого украинского народа.

Ключевые слова: этнограф, исследования, ученый, быт, народная культура, охотничество, рыбальство, скотничество, хлебопашество, способы передвижения, строительство, одежда, верования, обряды, народные знания.

This article describes the work of Fedor Vovk, the scientist and politician from Poltava "The Ethnographic characteristics of the Ukrainian People". This book will be interesting for people that like ukrainian culture. The author highlights some interesting ethnographic materials collected by Fedor Vovk. Put emphasis on the fact that ethnographic research a famous scientist of the world scale is a valuable source of knowledge of the historical past of the Ukrainian people.

Key words: ethnography, research, academic, life, popular culture, hunting, fishery, animal husbandry, arable farming, traditional technology, modes of transportation, construction, clothing, beliefs, rituals, folk knowledge.

Федір Кіндратович Вовк (1847–1918) – антрополог, археолог, етнограф, належав до найвизначніших особистостей України др. пол. XIX – поч. XX ст. Учений та суспільно-політичний діяч Федір Кіндратович залишив величезну наукову спадщину, серед якої значна частина була присвячена етнографічним дослідженням.

Народився Федір Вовк у 1847 р. в с.Крячківцях Пирятинського повіту Полтавської губернії у козацькій родині. По закінченні Ніжинської гімназії вступив до Новоросійського університету в Одесі, з чим перейшов до Київського університету ім. св. Володимира на природничий відділ. Федір Кіндратович у студентські роки захоплювався хімією, ботанікою, зоологією, вивчав порівняльну анатомію, анатомічну антропологію. Все подальше життя полтавця позначене невпинними і наполегливими пошуками у виробленні власного наукового світогляду. Його інтереси еволюціонували в напрямі гуманітарних наук. Під впливом М.Драгоманова та В.Антоновича захопився українознавчими науками. Цінну інформацію про наукову діяльність Федора Кіндратовича подають В.Горленко [2], Ю.Іванченко [3], Ж.Кононенко [4], В.Скуратівський [5], О.Франко [6–9].

Разом з М.Драгомановим, В.Антоновичем, Т.Рильським, П.Чубинським, П.Житецьким Федір Вовк брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874–1876 рр. він обіймав посаду помічника ревізора губернського секретаря в канцелярії Київської контрольної палати, водночас багато сил віддавав роботі в Південно-Західному відділі РГТ як його засновник і дійсний член. Тоді ж учений працював над "Програмою Південно-Західного відділу РГТ для збирання відомостей з етнографії". Ф.Вовк залишив Київ нелегально у 1879 р., оскільки йому загрозувало суворе покарання за спробу переправити в Україну підпільну друкарню. Так почалася важка і тривала одіссея вченого в Європі. Він подорожує по Болгарії, де досліджує етнографію та історію автохтонного українського населення [3]. На запрошення голови НТШ М.Грушевського Федір Кіндратович улітку 1903 р. приїхав до Львова і разом із послідовниками здійснив кілька експедицій на територію Галичини, Буковини й Закарпаття. Набувши достатніх знань, вчений поринає у вивчення минулого і сучасного України. Бере участь як автор та редактор у тогочасних наукових журналах та збірниках: "Антропологія" та "Матеріали до україно-руської етнології". В січні 1906 р., після вимушеної еміграції, російський уряд дозволив перебратися ученому в Петербург, де читав лекції з антропології у Вищій школі П.Лесгафта, а з 20 лютого 1907 р. – в Петербурзькому університеті, на кафедрі географії та етнографії, викладаючи анатомічну антропологію, археологію і порівняльну етнографію. Ф.Вовк створив

українську експозицію Етнографічного відділу Російського музею в Петербурзі та розділ етнографії арктичних народів, першорядним знавцем якої був. З 1908 р. стає членом УНТ у Києві, докладає чимало зусиль для обладнання університетської лабораторії найновішим устаткуванням.

Ф.Вовк був взірцем ученого, який поєднував практичну роботу під час археологічних розкопок в експедиціях з дослідженнями в науковій лабораторії, дослідивши Чернігівську, Волинську, Полтавську, Херсонську губернії, Кубань і півострів Тамань у 1908–1911 рр. Водночас побував у Румунії, Угорщині, Скандинавії, де вивчав етнографічні та археологічні колекції. Глибокі знання народного побуту, звичаїв, освіченість вченого отримали відображення у ґрунтовній книзі "Український народ в його минулому і сучасному", виданій у Петрограді у 1916 р. [2, с. 39]. До неї ввійшли дві праці: "Антропологічні особливості українського народу" та "Етнографічні особливості українського народу", які до нашого часу є чи не єдиними ґрунтовними дослідженнями про народний побут українців.

"Розуміючи етнографію як народний побут, зовнішній та внутрішній, ми маємо за мету зазначити побутові особливості українського племені та зіставити їх із такими самими особливостями інших народів, особливо сусідніх з українським", – наголошує вчений [1, с. 39]. У праці "Етнографічні особливості українського народу" дослідник приділив увагу опису матеріальної культури народу, використавши особисті та існуючі напрацювання народознавців початку ХХ ст. Виокремимо найцікавіші етнографічні матеріали, описані етнографом у зазначеній праці, яка складається із 12 розділів: мисливство, рибальство, скотарство, хліборобство, народна техніка, способи пересування, будівництво, одяг, вірування, обряди, народні знання, що характеризують напрями традиційної культури українців.

"Побутові особливості кожного народу є наслідок його колективної чинності, спрямованої на задоволення його життєвих потреб. Економічний бік цієї чинності становить завдання окремої галузі знання", – наголошує вчений [1, с. 39]. Автор праці "Етнографічні особливості українського народу" подає опис землеробських знарядь праці, рала, литовської сохи (Волинь, Київщина), сохи-московки (північний схід Чернігівщини), волового плуга (Полтавщина), борони [1, с. 52]. Вчений не піддає сумніву твердження, що в Україні під час князівського періоду хліборобство було "головною підвалиною існування її населення. В козацькі часи хліборобство в Україні починає домінувати, а мисливське та рибальське господарство відходить до другого ряду, заховуючись більше на півдні, на дніпрових плавнях" [1, с. 51]. Відзначаючи сезонність "косовиці", Ф.Вовк указує на різний час її проведення

і географічні умови. "Головне знаряддя косаря – коса, яка залежно від кліматичних і антропологічних умов, відрізняється від коси сусідніх народів, як своєю величиною, так і довжиною кісся" [1, с. 53].

Науковець наголошує, що "еволюція цілого громадсько-економічного ладу українського села, що відбувається в наші часи, явна річ, не може не відбитись дуже сильно і на етнографічних формах, що витворювались цілі століття та ще й досі не спинилися остаточно в своєму розвитку. Ми бачимо це на формах господарського побуту, що різко змінюються на наших очах; побачимо ще далі й на інших формах..." [1, с. 57].

Досить докладно Ф.Вовк розкриває значну роль мисливства і рибальства в епоху неоліту, які задовольняли потребу людей не лише в їжі, але й у знаряддях праці та зброї. "Між способами задоволення життєвих потреб найелементарніший та найпримітивніший спосіб – це мисливство та рибальство, адже вони становили головне джерело добування їжі та одягу українців у доісторичні часи на початку історичної доби... Рештки кісток палеолітичних стоянок вказують нам, що найдавніші жителі нашої держави харчувалися м'ясом мамонта та носорога, забивали мускутних биків, диких коней, північних оленів, полярних зайців... В землянках неолітичної епохи знаходимо знаряддя, які, без сумніву, служили за мисливську зброю..." – розповідає Ф.Вовк [1, с. 41]. Описуючи складніші й простіші способи полювання на птицю, дослідник вказує, що вони поступово зникають разом із зниканням степових птиць та самих степів.

Даючи детальну характеристику розвитку рибальства, вчений зазначає, що "в неолітичних стоянках трапляються справжні рибальські гачки, вирізані з кістки, та підватки з випаленої глини до сітей, а це свідчить уже про дуже розвинене рибальство... Тоді, вже ловили не тільки "удицею", а й "мережками", "бредниками" та неводами..." [1, с. 42–43]. Від виду риби відрізнялись способи її ловлення, наприклад: кефалі на лиманах Азовського моря, так звана "чеканка". "Щодо техніки, то українське рибальство скоріше йде на регрес, ніж до прогресу..." – наголошує Ф.Вовк [1, с. 45].

Дослідник висловлює сумнів щодо твердження про давнішність скотарства в Україні. "На Русі худоби було небагато, і її здобували купівлею чи грабіжкою у сусідніх кочових народів, про що свідчать літописи..." – констатує Ф.Вовк [1, с. 46]. У козацький період розводились табуни коней, гурти худоби, отари овець. Коней та рогату худобу українці постачали до Москви, Петербурга, Риги, Білорусі, до Силезії. "Явна річ, – пише Ф.Вовк, – що тепер скотарство на Україні скоротилось і коли заховалось десь як головне джерело існування, то хіба тільки на Карпатах, у гуцулів та бойків, на їхніх гірських полонинах" [1,

с. 46]. У названих етнографічних групах населення України сформувались такі системи випасу й утримання худоби: відгінна, вигінна, "полонинський хід", "ватаги", "стоїща". В Україні скотарство існувало на поміщицьких чи громадських пасовиськах на Катеринославщині, Херсонщині й на Кубані, маючи східне забарвлення. "Там можна й тепер зустріти тип справжнього чабана, що вдягнутий звичайно в овечі шкури, підперезаний поясом; на поясі в нього висять: гаман, з різними дрібними причандалами; ніж, ланцет пускати кров, ріжок з "добрим" дьогтем та квачем мастити рани, лещатка для витягання з ран червів", – описує Ф.Вовк [1, с. 47]. Не залишає поза увагою вчений розведення домашньої птиці, вказуючи на розміри у різні історичні часи, наголошуючи на його відживанні, завдяки збуту за кордон.

Велику роль у господарстві України відіграло бджільництво. "В дуже далекі від нас часи, – говорить Федір Кіндратович, – воно характеризувалося "видиранням" меду диких бджіл, що гніздилися у дуплах дерев; потім стали вирубувати в деревах штучні дупла, а ще пізніше стали довбати порожнечі в зрубаних колодах та прив'язувати ці колоди більше-менше високо на деревах. Такі колоди, – вони мають і тепер назву бортей... Старовинною формою бджільництва є приміщувати колоди для бджіл чи вуликів на просторах, що zostалися після вирубування лісу, – на пасіках, де вулики ставили чи просто на землі, чи на пнях від зрубаних дерев, чи нарешті, на невисоких підставах..." [1, с. 50]. Продукти бджільництва цінувались високо і охоронялись законом.

Український водяний млин згадується в XIII ст. і використовувався майже скрізь, маючи пристосування до того, щоб дерти крупи чи валяти сукно. Вчений зауважує, що "номенклатура окремих частин його майже скрізь цілком однакова; відміни мають чисто місцевий фонетичний характер... Пізнішою та практичнішою формою водяних млинів треба вважати наплавні млини, що, звичайно, можуть існувати тільки на багатоводних та бистрих річках, як Дніпро, Десна... Значно вдосконаленим млином є вітряк, чи машина" [1, с. 56].

Розділ аналізованої праці "Народна техніка" містить такі структурні складові: а) здобування вогню та користування ним; б) обробка мінеральних речовин (гончарство, фаянс, фарфор, скло); в) обробка металів (винайдення заліза, ковальство, золотарство); г) обробка рослинних матеріалів (теслярство, стельмахство, бондарство, ложкарство, обробка тваринних матеріалів; д) обробка вовни. Розведення конопель, а особливо льону як промисел існувало тільки на Чернігівщині, а для задоволення домашніх потреб ці рослини розводилися майже по всій Україні в достатній для згаданих потреб кількості. Федір Кіндратович описує техніку обробки коноплі, яка є основною сирови-

ною для ткацтва, виготовлення полотна. "Полотно українські селяни виробляють виключно для домашнього вжитку і тільки дуже невелику частину його продають на ярмарках чи на базарі, а то віддають його "матушкам", коли вони об'їжджають парафії своїх чоловіків, щоб збирати податки натурою..." – стверджує Ф.Вовк [1, с. 71].

Обробка тваринних матеріалів розпочалась на Україні з вичинки звіриних шкур. Велика кількість шкребок, що їх знаходять в українських розкопках, свідчить про те, що обробка шкіри існувала в добу палеоліту і дійшла до нашого часу. "Народна обробка шкіри розподіляється на три ремесла: кушнірство, чинбарство та лимарство. Кушнірство поділяється на виріб кожушини та на власне чинбарство, тобто вичинка шкіри та шевство (шиття чобіт); лимарство – змінання шкіри, вироблення упряжу..." – наголошує Ф.Вовк [1, с. 72]. Описуючи операції у виробництві шкіри, вчений відзначив їх примітивний характер і тенденцію до занепаду під впливом удосконаленої заводської та мануфактурної техніки. Обробка вовни розподіляється на вироби з повсті, виготовлення шапок (шаповальство), плетення поясів, на виготовлення сукна, ткання килимів (коцарство). Федір Кіндратович описує техніку виготовлення та склад сировини вовняних речей: крайок, запасок, плахт, килимів, називаючи центри коцарства [1, с. 75].

Оглядаючи способи обробки тваринних речовин, учений спинився на обробці кістки та рогу. "Ці вироби, правда, мало розвинуті на Україні, хоча існують у нас ще з доісторичних часів, бо у неолітичних розкопках знаходять уже речі цього роду: гребінці, гачки для вудок. Виріб гребінців існує на Полтавщині в Шумському, Глинському, в Семеновці Новозибківського повіту на Чернігівщині. Крім гребінців, з рогу (вола) виробляють табекерки та ріжки для табаку. Виріб з оленячого рогу пишно оздоблений різьбою пороховниць, що процвітав ще за козачини, заховався як рідка річ у гуцулів..." – стверджує Ф.Вовк [1, с. 75].

У розділі "Способи пересування" подано огляд найпростіших способів пересування людей, зокрема немовлят (на руках, спереду, на обрусі – широкому та довгополому шматку полотна, що його носять на плечах як шаль (с.Поляни на Лемківщині), у кошиці за плечима (с.Сушани на Волині). Невеликий тягар носили в руках (відро з водою, глечик, кошик); на плечах (коромисло з відрами, мерців на марах), тяжкі речі – найчастіше на спині (мішки з борошном, цеглу, барила). Єдиний спосіб, якого не існувало в Україні, – це носити тяжкі речі на голові. Посилаючись на літописні джерела, Ф.Вовк указує, що "рух на водних шляхах України представлений плотами, човнами, ладдями, кораблями, запорожськими чайками, байдаками та іншими різновидами човна. Сухопутний транспорт: на конях, волах, в саквах і бисагах. Найдавнішим знаряддям пересування за допомогою запря-

женої худоби були дрючки, прив'язані до сідла чи до хомута на коні, до волового ярма, що перетворились з часом на сані. "Існували різновиди саней: сані з влаками (дрюками), невеликі сані з короткими полозами, копаниці (з дерева викопаного з корінням, що природньо виросло в формі вил; grindжолі (довгі полози) з'єднані поперечними брусами). Серед колісного транспорту є різновиди: візочок на двох колесах, так звана біда, віз (кінський чи воловий)". Докладно дослідник описує будову воза та його різновиди: "... номенклатура його дуже численних складових частин на Україні однакові, але форми його дуже різні в регіональному плані. Найтипівіша форма воза зустрічається на Полтавщині, Харківщині, Херсонщині і Київщині. Цей віз – невеликий, не дуже глибокий, не розлогий. На Правобережжі хури чи фурманки є довшими та глибшими за полтавські вози, а на Волині вози є досить довгими та вузькими, яких додають плетену з лози кошовку, відкриту спереду та зі спинкою ззаду. Слід відмітити, окремий тип воза – це чумацький віз, тобто мажа...", – вказує Ф.Вовк [1, с. 78]. Не обійшов увагою вчений і доріг, які простягалися по Україні, вказуючи на стан основних шляхів, що прокладені були російським урядом, чужинцями з стратегічною та комерційною метою.

Сьомий розділ праці "Етнографічні особливості українського народу" присвячено харчуванню жителів Наддніпрянської України, де наголошується на зміні "характеру поживи" відносно економічних відносин, зокрема перевага рослинної страви серед населення "робітничих класів" [1, с. 82]. Федір Вовк, описуючи раціон харчування, зосереджує увагу на мінеральних елементах, що містяться в їжі, зокрема на солі. Найпопулярнішими способами приготування страв рослинного походження є: консервування, сушіння, квашення, варення. Вчений наголошує на випадковому характері м'ясної страви – головного харчового матеріалу і способах її готування: в'ялення, печенні, смаженні, варенні. Молочні страви та напої не залишились поза увагою Федора Кіндратовича.

Поділяючи восьмий розділ "Будівництво" на підрозділи: тимчасові будови, постійне житло, – науковець подає детальну характеристику структурних одиниць хати як житлового приміщення, називаючи найпростіші форми тимчасових забудов. Подаючи малюнки найпростіших форм забудови: сторожок, вишок, шалаша, гарби, колиби, куреня, землянки, дослідник робить висновок, що "українське тимчасове житло до певної міри переходить послідовно через цілий ряд типів, що дають змогу з'ясувати ту еволюцію, наслідком якої з'явилось постійне житло – хата" [1, с. 91]. Характеризуючи гуцульські поселення, що мають вигляд замкнутого двору (гражди), вчений наголошує на вигляді сучасного українського двору, подальша еволюція котрого

полягала в тому, "що виділяється комора, яка сполучається з хатою, перетворюючись у другу половину хати. Загальнопоширене уявлення про українську хату, як про утульний кокетливо біленький будинок під чистенько пригладженою та підстриженою стріхою, що виглядає з-поміж дерев та кущів, що оточують його, майже цілком відповідає дійсності й тепер...", – вказує Ф.Вовк [1, с. 95].

Етнограф виокремлює основний тип української хати, який має як схожі, так і відмінні риси, що залежать від етнічних традицій, смаку та нахилів, місцевих умов, будівельного матеріалу й способів будування, порівнюючи хати на Полтавщині та на Київщині: "І на Полтавщині, й на Київщині хати білені і, з дуже рідкими винятками, трьохкамерні, тобто в них є властива хата, сіни та комора під одною стріхою; кількість та розміщення вікон цілком однакові, однакові й комини, і відміни помітні тільки щодо стріхи..." [1, с. 96]. Вчений виокремлює регіональні відмінності інтер'єру житлової споруди – хати, наголошує на одноманітності внутрішнього розташування: "вхід до хати – з сіней; коло самого входу з одного боку – піч у кутку, з другого – в другому кутку або біля печі – полиця чи мисник для посуду, між піччю та так званою причільною, цебто вузькою стіною хати знаходиться піл, цебто дерев'яний поміст для спання, або рухоме ліжко. На покуті, під образами, приміщують стіл, вздовж стін – лави, а біля столу – ослін, цебто рухома лавка; в кутку, між дверима та піччю, кочерги (коцюби), в другому кутку, біля мисника – зрізок з водою. На покуті, цебто в кутку між "причільним" та "покутнім" вікном, приміщують богів або образи, цебто ікони, що їх ставлять звичайно на полицку, яка маскує кут, або на дві полицки, що входять у нього. Полицки ці мають назву божника і, як до змоги й сили артистичного таланту господаря, бувають прикрашені різьбленими оздобами, іноді дуже гарними. Перед образами вішають лампадку або голубка, що зроблений з довгувато-круглого шматка тіста або навіть з великого яйця, до якого прироблені зложені фалдочками розмальовані парірці, що являють собою крила та хвіст; з тіста теж роблять щось подібне до головки. А самі образи обкладають старанно засушеними квітами: чорнобривцями, васильками, гвоздиками, барвінком, головками маку та пахучими травами. Над образами або під ними роблять також дуже часто драпіровку з рушника, який у цьому випадку також звуть божником, особливо коли його зроблено спеціально для того і коли він, крім вишиваних кінців, має ще вишивку й на одному з довгих країв. Саме тут, коло богів, приміщують звичайно і пляшечку зі свяченою водою з Ордані як ліки або охоронний засіб проти всякої напасти, страсну свічку, цебто свічку, що горіла під час читання страстей та якою викопчують хреста на верхніх одвірках, яку запалюють під час великої грози або коли хто-небудь вмирає", – описує

Ф.Вовк [1, с. 113]. Далі йде мова про мисник, судник (полиця), лати та ослони, стіл. Із надвірних належностей житла слід назвати: вихідки (клизети), погребницю, льох, колодязь (студня, криниця).

"Є місцеві варіації будівельного матеріалу, місцеві особливості архітектурних форм та одміни в положенні хати супроти інших будов, але етнографічний тип української хати відзначається видатною цільністю: в суті своїй він скрізь однаковий, маючи в собі такі загальні риси: чотирьохсхила стріха, переважна трьохкамерність, однаковий скрізь план та цілком однаковий розполог всередині..." – наголошує Федір Кіндратович [1, с. 117]. Він характеризує матеріали та способи будівництва господарських будівель (комора, клуня, осеть); приміщення для худоби (кошари, стайні, хліви, загони, повітки, курники, голубники, колешні); громадські споруди (царина, коловорот, крамниця, корчма, шинок, школа, церква з хатою для приходу).

Дев'ятий розділ праці "Етнографічні особливості українського народу" присвячено історії традиційного вбрання, що включає чоловічий і жіночий комплекси одягу, які представлені: одягом жінки разом із оздобою (прикраси голови: стрічки, квіти, вінки, скроневі та надлобні оздоби із пір'я, мідних підвісок, рясна, уплітки, сережки; шийні оздоби (намисто, дукачі, силенки, згарди, чапраги); зачіски, головні убори (хустка, очіпок, намітка (серпанок), обрус, півка, рантух, кораблик); верхній одяг (кептар, кирея, катанка, бруслик, лейбик, сердак, свита, юпка, жупан, кунтуш, капот, халат, гугля); натільний одяг: сорочка (кошуля); поясний одяг (запaska, дерга, плахта з попередницею, спідниці, пояс); штани (зав'язки, пової, завої, поколінниці, штанини); взуття (личаки, ходаки, постолы, черевики, чоботи); чоловічий комплекс одягу складався з прикрас чоловічого вбрання: стрічка, застіжка, жичка, гарасівка, шпонка, запонка, каблучки, персні, мідні хрести, дзьобня, табівка; зачіски волосся (під ворота чи скобки), під макітру, головні убори (смушкові шапки, повстяні шоломки, йолом (циліндрична смушкова шапка), шлик (козацька шапка), шапка, бриль, капелюх, кашкети; верхній нагрудний одяг (кептар, кожух, лейбик, корсетка, курта, сердак, свита, чемерка, чинарка, жупан, кунтуш, опанча, кобеняк, бунда чи опашень, манта, кобеняк, кирея, сіряк); натільний одяг: сорочка (кошуля); одяг нижнього стану людини (пояс, штани, гачі, сподні, шаровари).

Федір Вовк зазначає, що "взуття чоловіків на Україні майже нічим не відрізняється від жіночого. Чоловіки, так само як і жінки, тільки в дуже небагатьох місцевостях носять личаки... Обов'язковою принадлежністю кожного жонатого чоловіка був очіпок, а також топірець, тобівка, дзьобні, кубки, пістолі, носили через плече кубок, тобто дерев'яну порохівницю напівкулястої форми... Форми української

одежі не сталі, досить великі зміни її на Україні, все ж таки заховала в собі досить багато архаїчності", – наголошує Федір Кіндратович [1, с. 170].

На сучасному етапі дослідження вірувань українського народу є досить заплутаними, оскільки майже немає джерел для їх вивчення [4, с. 42]. І саме Федір Вовк ґрунтовно дослідив вірування в різних областях України. Більшість сучасних дослідників спираються саме на його напрацювання. У розуміннях українського народу, як і в розумінні інших народів, заховалось багато пережитків колишніх вірувань, тобто переконань, які склалися не емпіричним шляхом, а на основі здогадів та припущень, що стосується головним чином тих ділянок, що їх пізнання досягають люди дуже поволі й з великими труднощами [2, с. 238]. На думку Федора Кіндратовича, вірування трималися стійко: змінюючись, однак, протягом часу, вбирають у себе нові елементи, занесені ззовні. Залежно від цього вірування заховують у собі вплив різних культур та впливів, що серед них розібратись часом дуже важко і майже неможливо. Етнограф вважає, що "українські вірування знаходяться саме в такому стані, тим паче, що саме вивчення їх проводили без жодної системи, їх постійно плутали або з фольклором, або з народним календарем" [2, с. 75]. Дослідник вказував на змінний характер вірувань і на те, що вони стосуються тих ділянок, що їх пізнання досягають дуже повільно і з великими труднощами. Ф.Вовк виявив вплив анімізму й антропоморфізму у віруваннях українців та сліди фетишизму, які встигли стертися майже в повному обсязі. Багато в них спостерігається давніх пережитків, переважно індоєвропейських вірувань і культур. Можна до них віднести вірування, що стосуються сил та явищ природи, деяких тварин та різних надприродних істот, що впливають із цих вірувань і становлять частини обрядів [1, с. 171]. Існує тісний взаємозв'язок вірувань і обрядів народу, завдяки яким події з людського життя втілюються у певних проявах. Ф.Вовк подає класифікацію обрядів: річні, родильні, весільні, похоронні.

Дванадцятий розділ праці "Етнографічні особливості українського народу" розкриває систему знань, які склалися історично у побуті та світогляді народу. Федір Кіндратович наголошує на тому, "що на Україні щодо народних знань майже нічого не зроблено для дослідження. В українського народу, як у всякого народу, що жив довгим історичним життям та мав постійні зносини з сусідніми народами, мусіла була нагромадитись певна кількість як емпіричного, так і запозиченого знання..." [1, с. 215].

Вчений подає опис примітивного способу означення чисел для неписьменного населення ("на бирках"). Бирками звать палички, що

на них роблять поперечні числові нарізки, коли рахунок ведеться між двома особами та мусить бути завжди відкритий для перевірки. Всі арифметичні дії роблять з числами іменованими. При цьому, щоб легше було рахувати, числа зовсім не завжди розподіляють на одиниці, десятки, сотні, а часто для цього служать певні одиниці рахунку, наприклад різної вартості монети. Найбільше вживані способи додавання та віднімання такі: спершу мають справу з десятьма копійками, потім з двадцятьма, з четвертаками, півкарбованцями. Цікавим є виміри площини відносно землі, що здійснювались найпростішими інструментами: палицею, мотузком, "косим сажнем", тобто двома дрючками, пов'язаними під кутом способом віддалення між розставленими кінцями було рівне одному сажню. "Ці виміри відзначаються надзвичайною точністю, дарма що поверхня для вимірювання буває часом дуже неправильної форми", – підкреслює Ф.Вовк [1, с. 216]. За одиниці площі, крім офіційно вживаних одиниць, бралися десятина, морг, а за одиниці, основані на кількості часу, потрібного, щоб обробити дану площу – риза, день. Цікаві способи вимірів обсягу рідких речовин. Цікавими є практичні способи, що їх уживають українські селяни для деяких тригонометричних вимірів. Щоб виміряти дистанцію до недоступної речі, дивляться на неї, насуваючи бриль на очі так, щоб вершок цієї речі та край бриля були в одній площині з очима; потім повертаються помалу на місці кругом, уважаючи, щоб не підіймати та не спускати голови, та дивляться, яка з доступних речей знаходиться в одній площині з краєм бриля та очима, і, знайшовши її, міряють дистанцію між нею та місцем спостереження. Аналогічний спосіб використовують і для виміру височини недосяжної речі, дерева, дзвіниці [1, с. 217]. Побіжно вчений торкався вивчення народної астрономії, вказуючи, що наші селяни точно вміють визначати час за положенням певних зоряних сузір'їв; які у народній мові мали власні назви: Квочка (Плеяда), Волосожар (Оріон), Віз (Велика Медведиця), Дівчина з відрами (Важки). Про метеорологічні, анатомічні, біологічні, народні знання, народну медицину Вовк тільки нагадує [1, с. 218].

Формуючи висновки щодо народної культури, видатний етнограф наголошує, що український народ на всій території являє собою одну етнічну спільноту, виокремлену з-поміж слов'янських народів, а в етнографічному ладі свого життя українці мали значну кількість старовини, які доводять, що вони не підлягали глибоким зональним впливам. Таким чином, своїми науковими розвідками Федір Кіндратович Вовк переконливо доводить, що "українці – окремий, відмінний від сусідніх слов'янських народів, антропологічний тип, що має цілком оригінальні етнографічні особливості", – [1, с. 218]. Нині, після кількох сотрічного нищення української культури, етнографічні дослідження

Федора Вовка – видатного полтавця, стають безцінним джерелом пізнання історичного минулого нашого народу.

Література

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К. : Наукова думка, 1964. – 248 с.
3. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України / Ю. Іванченко // Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 3–6.
4. Кононенко Ж. А. Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В.В.Хвойки и Ф.К.Вовка / Ж. А. Кононенко, О. Е. Франко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины (К 100-летию Полтав. краевед. музея) : тезисы докл. и сообщ. 2-ой обл. науч.-практ. семинар, 18–19 мая 1989 г. – Полтава, 1989. – С. 118–121.
5. Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т.Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.
6. Франко О. Діяльність Ф.Вовка / О. Франко // 3 історії Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1998. – С. 84–100.
7. Франко О. О. Народознавчі праці Федора Вовка / О. О. Франко // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 6. – С. 15–26; її ж: Наукова діяльність Федора Вовка / О. О. Франко // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 42–56.
8. Франко О. Спадщина Федора Вовка / О. Франко // Бібліотека – скарбниця духовності : мат-ли міжнар. наук. конф., присв. 50-річчю Львів. наук. бібл-ки ім. В. Стефаника НАНУ (Львів, 5 верес. 1990 р.). – К., 1993. – С. 200–209.
9. Франко О. Фольклористична діяльність Ф.Вовка / О. Франко // Народна творчість та етнографія – 1999. – № 4. – С. 12–20.

Етнологічні здобутки Федора Вовка: сучасна вітчизняна історіографія ХХІ ст.

У статті розглядається питання дослідження у сучасній вітчизняній історіографії ХХІ ст. проблеми етнологічних наукових здобутків Федора Вовка.

Ключові слова: Федір Вовк, етнологія, етнографія, антропологія, археологія, народознавство, історіографія, Наукове товариство ім. Шевченка.

В статье рассматривается вопрос исследования в современной отечественной историографии ХХІ в. этнологических достижений известного украинского ученого Федора Вовка.

Ключевые слова: Федор Вовк, этнология, этнография, антропология, археология, народоведение, историография, Научное общество им. Шевченко.

An article deals with a problem of research in modern domestic historiography of XXI century of ethnological achievements of the known Ukrainian scientist Fedir Vovk.

Key words: Fedir Vovk, ethnology, ethnography, anthropology, archeology, historiography, Shevchenko Scientific Society.

Талановитий український вчений Федір Кіндратович Вовк (1847–1918) залишив після себе ґрунтовний науковий доробок, який є предметом дослідження науковців, що працюють у різних галузях знання. Український вчений висвітлюється в історіографії як етнограф, антрополог та археолог. Відповідно етнологічна діяльність Ф.Вовка є одним із аспектів наукових пошуків вченого, на який дослідники не завжди звертали належну увагу.

Багатогранність таланту вченого та активна громадська позиція дозволили йому здійснити низку важливих наукових досягнень. Так, зокрема, Ф.Вовк дав власне визначення етнології як науки про народи, їх расовий склад і побут, яка охоплює не лише етнічний склад населення, історію народу та його культуру, але й фізіологічні, анатомічні та психічні особливості етносу. Таким чином, етнологія у Ф.Вовка містить антропологію, а етнографія (від якої вчений відмежував фольклористику) є основною частиною етнології [1].

Якщо в радянські часи, як зазначає І.Черняков, "ім'я Ф.К.Вовка намагалися забути, бо його праці, начебто, відзначались яскравим колоритом українського націоналізму" [2], то в період незалежної

Української держави вказана причина послужила тим фактором, що посилив інтерес науковців до праць вченого.

Відомим дослідником наукової спадщини Ф.Вовка на сьогодні є В.Наулко, який видав низку праць, присвячених цій проблематиці, що торкаються багатьох аспектів наукової діяльності вченого, зокрема, його етнологічних студій [3–7]. В.Наулко зазначає, "що Ф.Вовк, роками перебуваючи в Парижі, не міг самостійно створювати фундаментальні етнографічні праці без активної допомоги колег" [8]. В одній із останніх своїх статей автор, аналізуючи творчі взаємини П.Чубинського та Ф.Вовка, підтверджує свою думку про те, що останній "був передусім талановитим вченим-одинаком, хоча і спирався на праці дослідників із різних регіонів України: В.Гнатюка, З.Кузеля, В.Кравченка, В.Ястребова, П.Литвинової-Бартош, М.Дикарева, М.Біляшівського, Б.Грінченка" [9].

В.Наулко дав комплексну оцінку Ф.Вовку як науковцю, якому належала низка передових тогочасних етнографічних досягнень, наголосивши, що йому "належить видатна роль у створенні етнографічних закладів, програм досліджень, видавничих центрів, розгортанні експедиційних пошуків, збиранні музейних колекцій" [10].

У процесі дослідження створення та діяльності етнографічних музеїв в Україні Г.Скрипник неодноразово торкалася питання вивчення наукових здобутків Ф.Вовка в цьому напрямку. Якщо спочатку дослідниця подавала про вченого лише загальну інформацію біографічного характеру разом з аналізом його основних етнографічних досягнень, а також принципів, які використовував Ф.Вовк при комплектації етнографічних збірок, то пізніше Г.Скрипник видала вступну статтю в брошурі під назвою "Федір Вовк: сторінка наукової спадщини та бібліографія праць", безпосередньо присвячену народознавчому доробку вченого [11].

Авторка комплексно оцінила внесок вченого в етнологічну науку, відзначивши при цьому, що Ф.Вовк стояв біля витоків етнографічної науки в Україні, створив наукову концепцію про етнопонаціональну самобутність та органічну єдність всього українського народу, а також був не лише теоретиком, але й практиком музейної справи [12]. Крім того, Г.Скрипник більш детально зупиняється на діяльності Ф.Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка (далі – НТШ) та його експедиційній роботі [13].

До вчених, які досліджували наукову спадщину Ф.Вовка переважно в антропологічному вимірі, варто віднести праці С.Сегеди [14–18]. Але і в працях цього дослідника можна виокремити інформацію етнологічного характеру. Автор згадує наукову діяльність Ф.Вовка в НТШ, зокрема роботу із збирання етнографічних колекцій у Галичині, Буковині й Закарпатті [19; 20], та зазначає, що вчений в етнографії

залишив не менш помітний слід, ніж в антропології [21]. С.Сегеда відзначає особливості становлення Ф.Вовка як етнолога, виділяє сферу його наукових інтересів та зацікавлень, а також подає короткий аналіз його етнографічних праць [22].

На окрему увагу заслуговують статті С.Сегеди, вміщені в перевиданій у 2010 р. праці Ф.Вовка "Студії з антропології України", в яких автор паралельно з основним предметом дослідження – антропологічними висновками вченого – подає широкий аналіз постаті вченого з етнологічної точки зору. Крім повторення своїх попередніх висновків, автор подає нові оцінки творчості вченого та вміщує більше фактичного матеріалу на підтвердження своїх думок [23; 24]. Аналізуючи етнографічну діяльність Ф.Вовка, починаючи від його роботи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, співробітництва з НТШ і закінчуючи його науковими пошуками в Петроградському університеті, С.Сегеда простежив плани вченого, спрямовані на реалізацію важливого наукового проекту – суцільного етнографічного дослідження етнічної території українського народу [25]. Автор також показав сферу наукових зацікавлень вченого в галузі фольклористики та окремо виділив його наукові здобутки в цій галузі [26].

Серед когорти вчених, у творчості яких проблема дослідження наукової спадщини Ф.Вовка посідала чільне місце, варто виділити О.Таран [27–31], наукові пошуки якої завершилися написанням дисертації на тему: "Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення" [32]. Хоча основним напрямком досліджень наукової спадщини вченого були його антропологічні студії, О.Таран торкалася також проблеми етнологічних досліджень Ф.Вовка, вказуючи на те, що представники французької антропологічної школи, до якої належав і Ф.Вовк, вважали етнологію не самостійною наукою, а лише розділом антропології, в той час як "Ф.Вовк увібрав у себе специфіку французької антропологічної школи, яку згодом переніс на український ґрунт" [33]. Формуванню наукових поглядів вченого О.Таран присвятила окремий розділ свого дисертаційного дослідження [34].

Поряд із висвітленням окремих регіональних аспектів народознавчих досліджень авторка акцентує увагу і на тому, що "Федір Вовк одним з перших застосував науковий метод в етнографії, звернувши особливу увагу не лише на фольклорні особливості українського народу, а також і побутові; вчений вказував на важливість порівняльних досліджень в етнографії" [35]. О.Таран зосереджує увагу і на особливостях організаційного таланту вченого, який сприяв успіхові етнографічних експедицій [36]. Так, зокрема, під час експедиції на Волинь

"Ф.Вовк заручився підтримкою місцевої інтелігенції, яка сприяла контакту прибулих "петербуржців" з місцевим сільським населенням" [37].

Важливим аспектом досліджень О.Таран є висвітлення співпраці вченого з НТШ, а саме: діяльності вченого в Етнографічній комісії цієї структури [38]. Особливе значення має аналіз структури антропології у розумінні Ф.Вовка, що уявлялася вченому як комплексна природнича наука, яка "мала такий вигляд: спеціальна антропологія (морфологія); палеоетнологія (передісторична археологія) мала вивчати історичне минуле людини за речовими пам'ятками; етнологія разом з описовим підрозділом етнографією досліджує побут різних народів; соціологія мала досліджувати суспільні відносини в межах певних етнічних груп, їх взаємодію" [39]. Такий підхід О.Таран до розуміння вченим антропології залишає багато питань щодо подальшого виокремлення методів та підходів кожної зі складових антропології як комплексної науки та дозволяє стверджувати, що саме етнологія займала на той час провідне місце в межах антропологічного знання. Крім того, такий поділ антропології перегукується із сучасними міждисциплінарними науками та галузями знання, які сформувалися на стику етнології з іншими науками: етносоціологією, етнополітологією та етнопсихологією.

Варто виділити також працю В.Борисенко, в якій подаються основні віхи діяльності Ф.Вовка як етнолога, зокрема його робота в НТШ [40]. Аналізуючи внесок вченого у розвиток вітчизняної науки, авторка зупиняється на діяльності Ф.Вовка в Етнографічній комісії вищезазначеної наукової організації. У даному контексті науковий здобуток вченого отримав високу оцінку, оскільки, як зазначає В.Борисенко, саме тут він розгорнув широку експедиційну діяльність, активно долучився до розробки програм зі збирання етнографічного матеріалу та "безпосередньо спричинився до розбудови Етнографічного Музею НТШ і створення рукописних фондів" [41]. Дослідниця оцінила масштаб вченого, який поряд з іншими вченими-етнологами др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. підготував надійне підґрунтя для створення української етнологічної школи європейського рівня.

Широка палітра наукових вподобань Ф.Вовка та різні підходи до аналізу його творчості спонукали вчених до вивчення різних аспектів творчої спадщини етнолога. Це, зокрема стосується статті Х.Нагорняк, яка вивчаючи історію дослідження українського костюма на сторінках українських зарубіжних видань, проаналізувала праці Ф.Вовка [42]. Дослідницький інтерес авторки дозволив розкрити нову грань наукових здобутків Ф.Вовка та з'ясувати, що та самотність українського народу, на якій акцентував свою увагу вчений, яскраво проявлялася в усіх елементах чоловічого і жіночого одягу різних

місцевостей України [43]. Але, на нашу думку, авторка поверхнево проаналізувала наукові здобутки вченого у даному напрямку, але при цьому вона виділила важливий етнологічний аспект дослідження наукових студій Ф.Вовка, що повинен ще знайти свого дослідника.

На особливу увагу заслуговують матеріали, видані І.Черноволом у 2009 р., що були присвячені виставці книжкового зібрання із особистої бібліотеки Ф.Вовка, які були взяті з фонду наукової бібліотеки Інституту археології НАН України [44; 45]. Важливість інформації, яку наводить автор у своїй статті та брошурі, полягає, перш за все, у з'ясуванні наукових інтересів Ф.Вовка, пріоритетних напрямків його наукових пошуків, а також можливості виділення перспективних напрямків подальшого дослідження наукової спадщини українського вченого. І.Черновол подає перелік літератури з особистої бібліотеки Ф.Вовка [46] та групує її за галузевим принципом [47]. Це дозволяє нам стверджувати, що основним напрямком наукових інтересів вченого була саме етнографія, оскільки загальна збірка літератури вченого містила 118 праць з етнографії, 52 – з історії, 49 – з антропології, 27 – з археології тощо [48]. Крім того, автор зазначає, що на багатьох книгах, які належать до бібліотеки Ф.Вовка, рукою вченого зроблені помітки на полях, зміст яких "пов'язаний з реакцією власника на прочитаний текст, з уточненням даних про автора книги або з висловлюванням думок з питання, якого торкається зміст книги" [49]. Якщо враховувати той факт, що більшість праць, які належали до бібліотеки вченого, були етнографічного характеру, та те, що деякі з них, як вказує І.Черновол, містили помітки ледве не на кожній сторінці, то, на нашу думку, вивчення цих записів дозволить вченим більш ретельно та точно дослідити етнологічну спадщину Ф.Вовка.

Сучасні праці, що присвячені діяльності наукових організацій в Україні, як правило, не обходять питання наукових здобутків Ф.Вовка як члена НТШ. Ця проблема піднімається і в дисертаційному дослідженні З.Зайцевої [50], хоча основним предметом наукових пошуків тут виступає організаційне оформлення зазначеної організації та її структурних підрозділів. Поряд з тим дослідниця звертає особливу увагу на діяльність Ф.Вовка як редактора етнографічних видань НТШ [51], а також організаційну діяльність вченого на посаді голови Етнографічної комісії, його зв'язки в наукових колах, виступи на міжнародних конференціях тощо. Разом з тим З.Зайцева мало уваги приділила безпосередньо досягненням вченого в етнологічній науці та лише окреслила сферу його наукових інтересів і подала коротку характеристику працям Ф.Вовка [52].

У сучасній Україні проблема дослідження наукової спадщини Ф.Вовка є актуальною і цікавою, свідченням чого є статті про науковця в

електронних виданнях та інших ресурсах, де поряд із довідковою інформацією про талановитого українського дослідника, міститься і більш розгорнута інформація [53].

Таким чином, у сучасній вітчизняній історіографії ХХІ ст. наукова спадщина Ф.Вовка отримала різнобічне висвітлення. Дослідники творчості вченого торкнулися важливих аспектів діяльності Ф.Вовка як етнолога. Не залишилися поза увагою вчених питання організації та проведення етнографічних і антропологічних експедицій на території України, а також важливої ролі НТШ у становленні та розвитку Ф.Вовка як етнолога. Але ще залишається низка проблем, які потребують подальшого дослідження, зокрема, необхідно уточнити співвідношення понять "етнологія", "антропологія" та "етнографія" у творчості вченого. Крім того, особливо ґрунтовного аналізу вимагає діяльність вченого в Етнографічній комісії вищезазначеної організації, оскільки, з одного боку – це був важливий досвід роботи для Ф.Вовка як етнолога у практичному та теоретичному плані, а з іншого – саме етнографічна та антропологічна робота вченого в цей період багато в чому визначила перспективи розвитку української етнології як науки у подальші роки та сприяла накопиченню безцінного етнографічного матеріалу про український народ, що і на сьогодні є предметом аналізу багатьох українських етнологів.

Література

1. Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2000. – С. 21–22.
2. Черняков І. Т. Біля джерел української археології, антропології та етнографії (до 160-річчя від дня народження Ф.К.Вовка) / І. Т. Черняков // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 159.
3. Наулко В. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком / В. Наулко // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ ст. – Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2001. – Вип. 6. – С. 105–125.
4. Наулко В. З історії українсько-французьких наукових зв'язків. Листи французьких антропологів до Ф.К.Вовка (Волкова) / В. Наулко // Університет. – 2008. – № 4 (24). – С. 5–18.
5. Наулко В. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем / В. Наулко // Університет. – 2008. – № 1 (21). – С. 16–27.
6. Наулко В. Чернігівщина в епістолярній спадщині Ф.К.Вовка / В. Наулко // Університет. – 2009. – № 1 (27). – С. 18–24.
7. Наулко В. Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь / В. Наулко // Університет. – 2010. – № 6 (38). – С. 5–25.
8. Наулко В. Чернігівщина в епістолярній спадщині Ф.К.Вовка / В. Наулко // Університет. – 2009. – № 1 (27). – С. 19.

9. Наулко В. Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь / В. Наулко // *Університет*. – 2010. – № 6. – С. 5.
10. Там само. – С. 7.
11. Скрипник Г. Народознавчий доробок Хведора Вовка / Г. Скрипник // *Федір Вовк: сторінка наукової спадщини та бібліографія праць / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Асоціація українських етнологів ; передм. Г. Скрипник*. – К. : [б.в.], 2002. – С. 5–15.
12. Там само. – С. 6–7.
13. Там само. – С. 10–11.
14. Сегеда С. Шукав глибинні витоки народу (до 155-річчя з дня народження Федора Вовка) / С. Сегеда // *Українознавство–2002 : календар-щорічник*. – К., 2001. – С. 192–193.
15. Сегеда С. Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука / С. Сегеда // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. – 2003. – Вип. 7. – С. 5–8.
16. Сегеда С. Народознавчі студії Федора Вовка / С. Сегеда // *Університет*. – 2008. – № 5 (25). – С. 49–59.
17. Сегеда С. Коментар. Антропологічна концепція Хв.Вовка в світлі сучасних даних / С. Сегеда // *Університет*. – 2008. – № 5 (25). – С. 116–134.
18. Сегеда С. Переднє слово. Роль Хв.Вовка у розвитку українського народознавства / С. Сегеда // *Університет*. – 2008. – № 5 (25). – С. 5–18.
19. Сегеда С. Шукав глибинні витоки народу (до 155-річчя з дня народження Федора Вовка) / С. Сегеда // *Українознавство–2002 : календар-щорічник*. – К., 2001. – С. 192.
20. Сегеда С. Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука / С. Сегеда // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. – 2003. – Вип. 7. – С. 5.
21. Сегеда С. Шукав глибинні витоки народу (до 155-річчя з дня народження Федора Вовка) / С. Сегеда // *Українознавство–2002 : календар-щорічник*. – К., 2001. – С. 193.
22. Сегеда С. Народознавчі студії Федора Вовка / С. Сегеда // *Університет*. – 2008. – № 5 (25). – С. 53–54.
23. Сегеда С. Переднє слово. Роль Хв.Вовка у розвитку українського народознавства / С. Сегеда // *Хв.Вовк. Студії з антропології України*. – К., 2010. – С. 5–18.
24. Сегеда С. Коментар. Антропологічна концепція Хв.Вовка в світлі сучасних даних / С. Сегеда // *Хв.Вовк. Студії з антропології України*. – К., 2010. – С. 116–134.
25. Сегеда С. Переднє слово. Роль Хв. Вовка у розвитку українського народознавства / С. Сегеда // *Хв.Вовк. Студії з антропології України*. – К., 2010. – С. 12.
26. Там само. – С. 15–16.

27. Таран О. "Петербурзький" період наукової та педагогічної діяльності Федора Вовка / О. Таран // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – К., 2001. – Вип. 5. – С. 30–34.

28. Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка / О. Таран / Етнічна історія народів Європи : зб. наукових праць. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 69–72.

29. Таран О. Студентський гурток українознавства при Санкт-Петербурзькому університеті (1907–1917) / О. Таран // Українознавство–2002 : календар-щорічник. – К., 2001. – С. 110–111.

30. Таран О. Федір Вовк і Паризьке антропологічне товариство / О. Таран // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / відп. ред. О.Я. Пилипчук. – 2002. – Вип. 10. – С. 185–196.

31. Таран О. Федір Вовк – про місце в історії української антропології (до 160-річчя від дня народження) / О. Таран // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 4–8.

32. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / Таран Олена Григорівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 195 арк.

33. Таран О. Федір Вовк – про місце в історії української антропології (до 160-річчя від дня народження) / О. Таран // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 4.

34. Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / Таран Олена Григорівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – Арк. 30–52.

35. Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка / О. Таран // Етнічна історія народів Європи : зб. наукових праць. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 69.

36. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Таран Олена Григорівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – Арк. 53–78.

37. Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка / О. Таран / Етнічна історія народів Європи : зб. наукових праць. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 70.

38. Таран О. Федір Вовк – про місце в історії української антропології (до 160-річчя від дня народження) / О. Таран // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 5.

39. Там само.

40. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років / В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2002. – 92 с.

41. Там само. – С. 7.

42. Нагорняк Х. Історія дослідження українського костюма на сторінках українських зарубіжних видань / Х. Нагорняк // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – 2009–2010. – Вип. 17–18. – С. 59–63.

43. Там само. – С. 59.

44. Черновол І. В. Виставка книжкового зібрання Федора Кіндратовича Вовка / І. В. Черновол // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 114–116.

45. Федір Вовк і його книжкове зібрання / уклад. і авт. передмови І. В. Черновол ; відп. ред. В. А. Колеснікова ; НАН України, Інститут археології. – К. : [б.в.], 2009. – 39 с.

46. Там само. – С. 6–39.

47. Черновол І. В. Виставка книжкового зібрання Федора Кіндратовича Вовка / І. В. Черновол // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 115.

48. Там само.

49. Там само.

50. Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / Зайцева Зінаїда Іванівна ; НАН України, Інститут історії України. – К., 2007. – 470 арк.

51. Там само, арк. 164–165, 219–220.

52. Там само, арк. 169–170.

53. Джувага В. Коли робота – Вовк. Нотатки про видатного науковця [Електронний ресурс] / В. Джувага // Історична правда. – 12 грудня 2011 р. – Режим доступу:

<http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/17/32232/>. – Назва з екрана.

Розвиток аграрної освіти в 30-х рр. ХХ ст. та її вплив на формування професійно-виробничої верстви українського села

У статті здійснено аналіз процесу становлення та розвитку системи аграрної освіти в 30-х рр. ХХ ст. і розкрито її вплив на якість кадрового забезпечення агропромислового комплексу України.

Ключові слова: система підготовки фахівців-аграрників, історія аграрної освіти, передвоєнний період.

В статье осуществлен анализ процесса становления и развития системы аграрного образования в 30-х гг. ХХ в. и раскрыто его влияние на качество кадрового обеспечения агропромышленного комплекса Украины.

Ключевые слова: система подготовки специалистов-аграрников, история аграрного образования, предвоенный период.

The article presents the analysis of the formation and development of agricultural education in 30-s of the twentieth century and reveals its impact on the quality of staffing, agro-industrial complex of Ukraine.

Key words: system of training specialists in agrarian, agrarian history of education, pre-war period.

Трансформації аграрної сфери та певні досягнення у галузі сільського господарства 1933–1939 рр. вимагали удосконалення великого колективного господарства на основі використання сільськогосподарської науки, що зумовило становлення та розвиток різнорівневих аграрних навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ, технікумів. У свою чергу, нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню аграрних вищих навчальних закладів та розширенню їх мережі, що позитивно позначилося на якості діяльності фахівців агропромислового комплексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика становлення та розвитку аграрної освіти на території України завжди викликала значний інтерес науковців, однак в національній історіографії ще не була предметом спеціального цілісного вивчення та наукового дослідження, хоча й знайшла певне висвітлення в історичній, педагогічній та культурологічній літературі. Серед найбільш вагомих, ґрунтовних та фундаментальних праць у цій галузі слід виділити дослідження Л.Беренштейна, О.Дацишина, А.Дедусенка, В.Діденка, Я.Звігільського, М.Іванова, К.Івановича, С.Коломійця, В.Коропова, Г.Костюка, К.Мацієвича, І.Міклашевського, М.Суріна, С.Улюкаєва,

О.Фурдіяка та ін. Однак процес формування системи підготовки фахівців-аграрників у 30-х рр. ХХ ст. досліджувався фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах, що й зумовлює необхідність подальшої розробки проблеми розвитку аграрної освіти України в конкретно-історичних умовах радянського періоду.

У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз та висвітлення процесу формування системи підготовки фахівців-аграрників у 30-х рр. ХХ ст. та її впливу на формування професійно-виробничої верстви українського села і його інтелектуального збагачення.

Значну роль у зосередженні уваги громадськості на розвитку сільськогосподарської освіти та проведенні масової агротехнічної пропаганди серед населення сільських територій України відіграв ХІІ з'їзд КП(б)У, що відбувся 23 січня 1934 р., рішенням якого було рекомендовано запровадити в усіх колгоспах і радгоспах соцтехекзамен для керівних працівників сільського господарства. У постанові з'їзду "Про агротехпропаганду і підвищення агротехнічних знань колгоспників, працівників МТС і радгоспів" було поставлено завдання, "починаючи з 1934 р., перейти до обов'язкового агротехнічного навчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом ліквідації загальної неписьменності" [7, с. 573].

17 грудня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову про розвиток масового агротехнічного навчання серед колгоспників і колгоспниць за допомогою гуртків, в якій Наркомзему УСРР було доручено розробити положення і програму їх роботи і забезпечити методичне керівництво, а також дано конкретні вказівки щодо розгортання масової агротехпропаганди серед "трудівників соціалістичного землеробства" [8, с. 579].

Виконуючи рішення ХІІ з'їзду КП(б)У, партійні організації УСРР провели значну роботу, спрямовану на поліпшення агротехнічного виробничого навчання широких колгоспних мас. Вони почали створювати агротехнічні і зоотехнічні гуртки, семінари, школи, в яких сільські працівники мали змогу засвоїти агротехнічний мінімум. Так, у лютому 1934 р. в Україні працював 8371 агротехнічний гурток, де навчалось 197746 колгоспників [19, с. 48].

В системі масового професійного навчання колгоспників особливе місце відводилося підготовці механізаторів, які вважались центральними фігурами колгоспного виробництва, уособленням кращих рис, "властивих трудівнику нового соціалістичного села". В УСРР до кінця другої п'ятирічки було організовано і діяло 380 шкіл механізаторів, які готували трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів і механізаторів. Частина таких шкіл готувала механізаторів тільки одного профілю, більшість – за рядом спорідне-

них спеціальностей. Партійне керівництво в цьому процесі особливо великого значення надавало організації навчання жінок, які становили понад 60% сільськогосподарських товаровиробників. Так, у 1934–1937 рр. провідними професіями сільськогосподарського виробництва оволоділи до 100 тис. колгоспниць і працівниць радгоспів, майже третина з яких стали трактористками [12, с. 43].

Справжніми центрами підготовки колгоспних кадрів масових кваліфікацій у досліджуваній період стали передові машинно-тракторні станції. Наприклад, Шевченківська МТС Одеської області в 1934 р. з числа колгоспників підготувала 200 трактористів, комбайнерів та інших фахівців, в 1935 р. – 309, 1936 р. – 457 і в 1937 р. – 325. У МТС також отримували необхідну підготовку бригадири рілльничих бригад, шофери, яровизатори, ланкові з бавовни, інспектори з якості. За 1934–1938 рр. у Шевченківській МТС різні курси пройшли 832 колгоспника [1, с. 27].

Зосередження справи підготовки трактористів безпосередньо в МТС не було випадковим, однак воно мало і свої негативні сторони. В МТС поєднувати роботу з навчанням було важко, і тому воно завжди опинялося на другому плані. Директорам МТС було вкрай важко відривати фахівців МТС, які викладали на курсах, від виробничих робіт, і тому вони відтягували початок занять на курсах до закінчення польових робіт, скорочуючи таким чином терміни навчання. З цієї ж причини керівництво курсами та викладацьку роботу доручали менш підготовленим дільничним механікам або бригадирам тракторних бригад, без яких можна було обійтися під час ремонтних робіт, однак і вони часто відривалися від навчальних занять, виїжджали за запасними частинами, відволікалися з інших господарських питань, і в таких випадках учнів на кілька днів відпускали додому. Все це призводило до того, що приблизно 25–30% курсантів замість належних чотирьох місяців навчалися всього два-три.

Водночас з проблемою підготовки механізаторів постало й питання підвищення технічних знань широких колгоспних мас та актуалізувалася проблема підготовки кадрів масових сільськогосподарських професій для колгоспів. Наркомату землеробства СРСР у 1936 р. було доручено організувати спеціальне бюро для керівництва цією справою та розробити відповідні плани, програми і методичні посібники. Вжиті у подальшому партією та урядом заходи дозволили значно активізувати підготовку масових сільськогосподарських кадрів. Тепер з метою поглиблення та одержання більш високої кваліфікації колгоспники, які закінчили курси, могли у вільний від польових робіт час продовжити навчання у школах колгоспної молоді, де після другого року навчання вони отримували права помічників старших

рульових або комбайнерів, шоферів і машиністів; після третього – старших рульових і монтерів, а після четвертого – ставали висококваліфікованими ремонтними робітниками і механіками. На четвертому році в ШКМ навчання здійснювалось в конкретних виробничих умовах – ремонтних майстернях і тракторно-механічних школах. Витрати та відповідальність за підготовку трактористів в ШКМ несли одночасно колгоспи, МТС та районні відділи освіти, які керували загальноосвітнім та виробничим навчанням, направляли курсантів і відповідали за опалення, освітлення навчальних приміщень тощо.

Основним шляхом підвищення культурно-технічного рівня колгоспників в роки другої п'ятирічки стало створення стаціонарних сільськогосподарських шкіл, які були самостійними навчальними закладами з власною матеріально-технічною базою і викладацьким складом, до яких у 1933–1939 рр. відносились районні колгоспні школи, школи механізаторів та Вищі комуністичні сільськогосподарські школи, які, як правило, створювались в обласних центрах з метою підготовки керівників та організаторів колгоспного виробництва (голів колгоспів, бригадирів, завідувачів ферм, а також механізаторів). Основна частина випускників ВКСГШ здебільшого направлялися на роботу в партійні та радянські органи на селі, а також в МТС і радгоспи, і лише незначна їх частина – у колгоспи. Так, при розподілі слухачів Черкаської ВКСГШ в 1935 р. тільки 6 чоловік з 93 були направлені на роботу в колгоспи як їх голови, а з 44 чоловік випуску у 1936 р. ніхто не був посланий на роботу в колгоспи [16].

Комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, механіків та шоферів МТС готували у постійно діючих школах механізаторів, які утримувалися за рахунок держбюджету.

Завдання масової підготовки колгоспних кадрів (бригадирів-рільників, бригадирів-тваринників, ланкових, рахівників) було покладене на районні колгоспні школи, курси і семінарів з відривом від виробництва. З 1933 р. підготовка колгоспних бригадирів була зосереджена в РКШ, які давали як спеціальну, так і загальноосвітню підготовку. Заняття в цих школах будувалися відповідно до господарського напрямку району, у тісному зв'язку з виробничою діяльністю місцевих колгоспів. В Україні в 1933 р. районні колгоспні школи закінчили 20,5 тис. слухачів, у 1934 р. – 32,9 тис, а в 1936 р. – 45 тис. слухачів [5, с. 34].

Станом на 1 вересня 1934 р. в УРСР нараховувалася 1161 районна колгоспна школа, де навчались 116800 учнів. РКШ комплектувалися в основному з кращих колгоспників та ударників сільськогосподарської праці. До викладання в колгоспних школах залучалися фахівці районних земельних органів: агрономи, зоотехніки, ветеринари-

ні лікарі та ін. Проте, не маючи стійкої матеріально-технічної бази та належного навчально-методичного забезпечення, РКШ знаходились у скрутному становищі. Найсерйознішим їх недоліком була надто вузька спеціалізація, оскільки у 1933–1939 рр. кадрів масової кваліфікації в СРСР готували за 70 спеціальностями. Зокрема, у колгоспних школах здійснювали підготовку машиністів для молотарок, снопов'язальників, пікеристів, льнотеребильників та ін., які працювали на відповідних машинах дуже нетривалий термін (місяць-півтора на рік), а в решту часу використовувалися не за призначенням. Наприклад, спеціалісти неекономічного профілю фактично не отримували необхідних економічних правових знань у галузі сільського господарства, що було зумовлено тим, що у колгоспах і радгоспах існували відповідні посади.

РКШ фінансувалися за рахунок колгоспів і частково за рахунок дотацій з місцевого бюджету, однак основні витрати на утримання учнів, оплату праці викладачів, адміністративного складу тощо здійснювали колгоспи, які не для всіх колективних господарств були посильними. Значна частина колгоспів, які гостро потребували фахівців, не могли утримувати районні школи.

Зрозуміло, що відразу охопити та вирішити всі питання підготовки фахівців для сільського господарства було неможливо, відтак вони розв'язувались поступово, з набуттям досвіду та появою матеріальних можливостей. На січневому пленумі ЦК КП(б)У у 1936 р. було зазначено: "Основними причинами низьких врожаїв у колгоспах України є недостатнє застосування агротехніки, слабке впровадження сортового насіння, відсутність у значної частини колгоспів правильних сівозмін, недооцінка, насамперед в районах степу, нагромадження і використання місцевих добрив, недостатнє використання в більшості МТС тракторного парку, що призводить до затягування робіт і порушення агротехнічних строків" [9, с. 176–177]. Вказавши на причини все ще низьких врожаїв в Україні, пленум намітив заходи з підвищення врожайності сільськогосподарських культур, в тому числі й впровадження у сільськогосподарське виробництво у 1936 р. комплексу агротехнічних заходів, поліпшення агротехнічного навчання і розширення знань всіх працівників сільського господарства, а не здачу агромінімуму, як це було раніше.

У 1936 р. рух за повне охоплення агротехнічним навчанням усіх колгоспників і масове оволодіння ними досягнень передової агротехніки, який очолили партійні організації, набув активного розвитку. В УРСР на основі рішення КП(б)У колгоспні школи організовувалися в кожному районі і до кінця 1936 р. в республіці збільшилася мережа районних колгоспних шкіл, їх кількість збільшилась до 2 тис. [6, с. 206]. Крім того, на кінець другої п'ятирічки поліпшився викладацький склад,

технічна і господарська база районних колгоспних шкіл, став більш різноманітним профіль їх випускників – якщо на початку другої п'ятирічки вони готували переважно голів колгоспів, бригадирів і рахівників, то вже наприкінці 1937 р. в них навчалися техніки-рільники, бригадири рільничих бригад, зоотехніки, колгоспні ветеринарні фельдшери та інші фахівці. Тільки за січень-лютий 1937 р. РКШ УРСР підготували 3544 бригадири рільничих бригад, 3515 бригадирів тваринницьких бригад та завідувачів молочнотоварних ферм, 2551 ветеринарного санітара та велику кількість інших працівників [4, с. 18].

Поряд із розвитком масового агротехнічного навчання колгоспників не припинялась робота партійних організацій з колгоспним активом. Починаючи з кінця 1935 р., ЦК КП(б)У почав приділяти особливу увагу поліпшенню агротехнічної підготовки бригадирів, ланкових, передовиків колгоспного села, коли, з одного боку, масово-технічне навчання колгоспників було вже поставлене на твердий ґрунт, а з іншого – внаслідок розвитку руху передовиків сільськогосподарського виробництва навчання колгоспного активу стало особливо необхідним. Зокрема, проведена партійними організаціями в цьому напрямі робота сприяла тому, що вже у 1935–1937 рр. в Україні через мережу гуртків було підготовлено 195 тис. п'ятисотенниць і ланкових з вирощення цукрових буряків. У 1936 р. тільки в 123 районах України було 5229 гуртків п'ятисотенниць, у яких вивчали передову агротехніку вирощування буряків [3, с. 4].

У період другої п'ятирічки було запроваджено складання агротехнічних іспитів слухачами гуртків. Досвід складання агротехнічних іспитів колгоспниками був запозичений у робітників, які тоді теж склали технічні іспити на виробництві. Секретар ЦК ВЛКСМ А.В.Косарів, виступаючи на нараді передовиків сільськогосподарського виробництва з керівниками партії та уряду наприкінці 1935 р., зазначив, що "... навчання агротехніці в колгоспах носить неорганізований, а іноді випадковий характер. Сили колгоспної інтелігенції (агрономи, вчителі, зоотехніки, ветеринарний персонал) недостатньо залучені у навчання агротехнічному мінімуму і часто неправильно використовуються, тому ... найближчим часом нам потрібно переглянути агромінімум" [13, с. 47]. У наступні роки справа виробничого навчання колгоспників помітно активізувалась, тільки за першу половину 1936 р. закінчили навчання 535 тис. чоловік. У Одеській області з 28 тис. колгоспних активістів, які навчалися в агротехнічних гуртках, 26,8 тис. склали громадський іспит як завершальний етап агротехнічного навчання, в тому числі 16% з них на "відмінно" [2, с. 239]. З 1937 р. здача агрозоотехнічного мінімуму, який передбачав перевірку засвоєння колгоспниками правил техніки безпеки та агротехніки, здійснювалась на початку

кожного сільськогосподарського сезону, що сприяло підвищенню кваліфікації всіх категорій колгоспних кадрів.

Загальна кількість підготовлених для аграрного сектора працівників у роки другої п'ятирічки склала майже 4 млн осіб, у тому числі майже 2,5 млн механізаторів сільського господарства, хоча за планом в цей період передбачалось залучити до навчання близько 1,5 млн кваліфікованих працівників сільського господарства [15]. У сільськогосподарських школах і на різних курсах у досліджуваний період спеціальну підготовку пройшов майже кожен п'ятий працездатний колгоспник УРСР, було підготовлено на кілька тисяч більше голів колгоспів, ніж налічувалося самих колективних господарств, кількість підготовлених рахівників також майже втричі перевищувала їх кількість.

Зрозуміло, що існуючий стан сільського господарства України у досліджуваний період не міг задовольнити потреби суспільства, а його подальший розвиток вимагав кваліфікованих робітників. Існуюча на той час система масової підготовки фахівців-аграрників та початкової аграрної освіти фактично не вирішувала проблему кадрового забезпечення, тому радянський уряд почав створювати та розвивати нову мережу аграрних навчальних закладів, яка включала технікуми та сільськогосподарські інститути, що випускали таких фахівців сільського господарства, як агрономи, зоотехніки та ветеринарні фельдшери. Зокрема, з метою забезпечення колгоспного виробництва кваліфікованими працівниками ЦК КП(б)У і РНК УСРР 14 березня 1934 р. прийняли постанову про набір 10 тисяч кращих колгоспників і колгоспниць на навчання у сільськогосподарські вищі навчальні заклади і технікуми республіки, а 19 березня 1934 р. було прийнято додаток до неї, згідно з яким 5 тисяч чоловік було зараховано до вищих навчальних закладів і 5 тисяч – в технікуми на такі спеціальності, як агроном, агроном-зерновик, агроном-буряківник, агроном інших технічних культур (льон, конопля, бавовник, тютюн), агроном городніх культур, агрохімік, інженер-механік, інженер-електрик, зоотехнік, ветеринарний лікар, спеціаліст захисту рослин, економіст, бухгалтер [18]. Зарахованим на навчання колгоспникам їх господарства зобов'язувались сплачувати частину стипендії.

У цей період з метою створення сприятливих умов та задоволення потреб колгоспного виробництва у висококваліфікованих фахівцях країна досягла великих успіхів у розвитку вищої та середньої сільськогосподарської освіти. Так, в 1936 р. в СРСР налічувалося 90 сільськогосподарських ВНЗ, в яких навчалися 63,6 тис. осіб [17]. Однак невелика кількість та географія розміщення існуючих на початку досліджуваного періоду аграрних навчальних закладів не задовольняла потреби культурного та господарського розвитку українського

суспільства і вимагала формування нової системи аграрної освіти. Відповідно, виникла потреба удосконалення діяльності та розгалуження мережі аграрних навчальних закладів, які сприяли б практичному вирішенню питань сільськогосподарського виробництва на науковій основі.

У роки першої п'ятирічки була створена широка мережа спеціалізованих сільськогосподарських вищих навчальних закладів, технікумів, науково-дослідних інститутів та ін. Станом на 1 січня 1933 р. в СРСР вже функціонувало 125 сільськогосподарських ВНЗ з 57,5 тис. студентів, з яких 41% становили робітники та їх діти, а 33% – колгоспники [12, с. 87]. Відтак, на початок другої п'ятирічки в УРСР фактично вже була сформована система підготовки сільськогосподарських фахівців, яка включала вищі та середні навчальні заклади, професійно-технічні училища, галузеві навчальні центри, сільськогосподарські школи та курси.

Відповідно до регіональних потреб агропромислового комплексу України аграрні вищі навчальні заклади здійснювали підготовку фахівців за 18 спеціальностями: "агромеліорація", "агрономія", "агрохімія та ґрунтознавство", "ветеринарія", "виноградарство та виноробство", "геодезія", "гідромеліорація", "захист рослин", "землевпорядкування", "зоотехнія", "економіка лісового господарства", "енергетика сільського господарства", "конярство", "лісове господарство", "механізація сільського господарства", "плодоовочівництво", "селекція та насінництво", "торфомеханічна меліорація".

Протягом досліджуваного періоду для агропромислового комплексу УРСР планувалось підготувати 16 тис. фахівців аграрного профілю і 15200 працівників середнього технічного агроперсоналу. З урахуванням цього планувалось довести кількість студентів у аграрних вищих навчальних закладах до 19 тис, а кількість учнів у сільськогосподарських професійно-технічних школах – до 47100 [10, с. 115]. З цією метою активно формувалась мережа навчальних закладів для підготовки фахівців-аграрників на території України, і у травні 1939 р. в Україні вже діяли 25 аграрних вищих навчальних закладів, до складу яких входило 45 факультетів, де навчалось 9 тис. студентів [11, с. 312], переважна більшість з яких оволоділи фахом агронома і значна кількість – ветеринара та зоотехніка.

В сер. 30-х рр. ХХ ст. була затверджена номенклатура з 29 спеціальностей середніх навчальних закладів, які готували фахівців для сільського, у тому числі й лісового господарств [14]. Однак більшість випускників аграрних навчальних закладів не направлялися в колгоспи. Майже половина агрономів та інженерів-механіків, які закінчили середні сільськогосподарські навчальні заклади у

1933–1939 рр., працювали у відповідних органах державної влади (в основному в обласних і районних земвідділах). Механізатори ставали робітниками машинно-тракторних станцій, а ті, хто оволодів фахом бригадира, в основному направлялися в радгоспи, і тому, навіть незважаючи на розширення мережі аграрних навчальних закладів у досліджуваний період, кадрове забезпечення сільського господарства значно не поліпшилось, оскільки їх випускники здебільшого обіймали керівні посади (голови та заступники голів колгоспів, провідні фахівці).

Отже, у 30-х рр. ХХ ст. на території України була сформована досить розгалужена система аграрної освіти, яка була підпорядкована Наркомзему УРСР і включала інститути, технікуми, професійно-технічні училища, школи, курси та гуртки відповідного профілю. Аграрні навчальні заклади були впроваджені загальнодержавними нормативно-законодавчими документами, оскільки, у досліджуваний період система аграрної освіти України була складовою частиною загальноосвітньої системи СРСР. Тісні зв'язки між різними організаційними формами навчальних закладів аграрної освіти України забезпечувалися наступністю навчальних планів та програм, фактичним впровадженням різнорівневої підготовки фахівців, реалізацією ідентичних вимог до організації навчально-виховного процесу, єдності управлінських та методичних структур.

Серед перспективних та актуальних напрямів подальшої розробки окресленої проблеми можна визначити такі, як вивчення зарубіжного досвіду аграрної освіти та використання його у вітчизняній практиці; розширення хронологічних рамок та вивчення особливостей аграрної освіти України на різних історичних етапах; історія розвитку окремих спеціальностей та напрямів підготовки фахівців для агропромислового комплексу тощо.

Література

1. Адамовський І. Первая МТС (МТС им. Тараса Шевченко Березовского района Одесской области) / И. Адамовський, В. Грень, П. Панков. – М. : Агропромиздат, 1957. – 157 с.
2. Батьківщина радянська (1917–1967 рр.) / за ред. Ф. М. Щербакова. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1968. – 520 с.
3. Бердник І. П'ятисотенниці: до 50-річчя стахановського руху в сільському господарстві / І. Бердник // Механізація сільського господарства. – 1985. – № 7. – С. 4–8.
4. Вылцан М. А. Подъем колхозного производства во второй пятилетке (1933–1937 гг.) / М. А. Вылцан // Вопросы истории. – 1958. – № 2. – С. 3–18.

5. Гаужнянський О. Забезпечити успішну роботу районних колгоспних шкіл / О. Гаужнянський // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 7. – С. 34–36.

6. Груц І. Н. Парторганизации Украины – организаторы агротехнической учебы колхозных масс в годы второй пятилетки / И. Н. Груц // Сборник статей по экономическим вопросам / Киевский институт народного хозяйства. – 1960. – № 1. – С. 189–207.

7. Дванадцятий з'їзд КП (б)У : стенографічний звіт. – К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 628 с.

8. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, 1918–1956. – К. : Держполітвидав, 1958. – 792 с.

9. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / за ред. В. Ф. Солдатенко. – К. : Знання, 1991. – 478 с.

10. Падун Н. О. Система підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства у 20–30 рр. в Україні / Н. О. Падун // Удосконалення навчально-виховного процесу в професійних закладах сільськогосподарського профілю : зб. наук. пр. – К. : АПН України, 1993. – С. 115–120.

11. Сборник статистических материалов по сельскохозяйственным вузам, техникумам и рабфакам за 1939–1940 гг. – М. : НКЗ СССР, 1940. – 516 с.

12. Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення) / за ред. С. Живори. – К. : НАУ, 2004. – 144 с.

13. Тугай В. Про масове агротехнавчання в колгоспах / В. Тугай // Партробота в колгоспі. – 1935. – № 10–11. – С. 47–49.

14. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 13, од. зб. 736, арк. 35–36.

15. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 17, арк. 63.

16. ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 528, арк. 19, 43.

17. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, од. зб. 3, арк. 106–107.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. IV, од. зб. 6451, арк. 26.

19. Цифры и факты побед социализма (по УССР). – К. : Политиздат, 1939. – 52 с.

Рольова гра живої дії як вид акціонізму та її різновиди

У статті розглядається феномен рольової гри, провадиться систематизація рольових ігор живої дії та обґрунтовується належність рольових ігор до акціонізму.

Ключові слова: рольова гра, акціонізм, субкультура.

В статье рассматривается феномен ролевой игры, проводится систематизация ролевых игр живого действия и обосновывается принадлежность ролевых игр к акционизму.

Ключевые слова: ролевая игра, акционизм, субкультура.

The article discusses the phenomenon of role-playing games, Live action Role-playing game held systematize and justify belonging to role-playing games Actionism.

Key words: roleplay, actionism, subculture.

Новизна наукових розвідок взагалі, а у гуманітарній сфері особливо, часто стимулюється не тільки поглибленням досліджень тих чи інших вже тривалий час наявних явищ і аспектів дійсності, а й свого роду постійним "наростанням" реальності, тобто появою нових об'єктів, процесів, які потребують наукового осмислення. З ХХ ст. (внаслідок процесів, визначення й аналіз яких не є в даному разі метою публікації) у культурі почали відбуватися особливо активні зміни, що призвели й призводять до появи у людському житті не тільки нових технологій, предметів, а й нових соціальних ситуацій, аспектів життєдіяльності, що, в свою чергу, викликало наповнення феноменального простору культури новими об'єктами й науковими дослідженнями. До таких порівняно нових культурних практик відноситься феномен рольових ігор, який на сьогодні вже став об'єктом багатоаспектної наукової уваги з боку як вітчизняних, так і зарубіжних науковців [1–3].

Взагалі-то використання словосполучення "рольові ігри", як і наукове дослідження цього феномену, розпочиналось у психолого-педагогічній науковій сфері. Ще у 20–30-ті рр. минулого століття у Радянському Союзі практичними психологами, що займалися проблемами профвідбору та профконсультацій, були створені перші рольові ділові ігри. А у 1933 р. Л.С.Виготський виділив саме рольову гру як провідний вид дитячої діяльності. Сучасні психологи називають рольову гру серед основних психодіагностичних методик [5, с. 171–180].

З часом рольові ігри почали дуже активно використовуватись у навчально-виховному процесі. Нині рольові ігри вважаються одним з

провідних методів інтерактивного навчання. Неабиякої популярності у всьому світі набула освітня рольова гра "Модель ООН", в якій учасниками імітується діяльність структур ООН. Учасники цієї гри виступають в ролі дипломатів, представляючи різні країни і відтворюючи роботу Організації Об'єднаних Націй з дотриманням її справжніх нормативних процедур та обговорюючи й "вирішуючи" дійсні поточні питання з порядку денного ООН. В Україні першу гру "Модель ООН" було організовано у 1998 р. на базі Київського ліцею бізнесу. Імітуючи діяльність різних органів і структур ООН, учасники гри ближче знайомляться з проблемами різних регіонів і країн та вчаться шукати шляхи їх вирішення.

У др. пол. XX ст. використання словосполучення "рольові ігри" було суттєво розширене, – насамперед через появу мультимедійних технологій й поширення найрізноманітніших комп'ютерних ігор. На сьогодні, крім дитячих, навчальних та ділових рольових ігор, виділяються такі види, як настільні рольові ігри, "словески", комп'ютерні рольові ігри та рольові ігри живої дії.

Якщо рольові ігри дітей трактувались як навчання майбутнього дорослого життя або заміщення потреби у діяльності, яка поки що неможлива за віком, то комп'ютерні ігри за своєю суттю здебільшого є процесом творення та "конструювання світів". Термін "конструювання світів" був введений у науковий обіг психологом О.Г.Асмоловим [1] і означає процес творення образу світу у людській психіці. Комп'ютерна гра дозволяє активно задавати параметри "іншого" відносно реальності світу – з іншими простором і часом, іншими законами (від фізичних до моральних), іншими цінностями тощо. За таких умов гравець перетворюється на Деміурга. Причому саме у рольових іграх (RPG) творити людина може не тільки світи, а й власне "Я" – спробувати себе у різних ролях, прожити життя обраного героя, не тільки здійснюючи вчинки, а й набуваючи з цим образом різних якостей, навичок, рис характеру.

Показово, що сучасні комп'ютерні ігри розробляються за обов'язковою участю професійних психологів, які вивчають потенційний попит, відбирають сюжети, прискіпливо тестують остаточні варіанти гри. Звісно, метою такого відбору у сучасній культурі масового споживання є не альтруїстичні наміри виховання або вдосконалення майбутніх гравців (принаймні, далеко не в першу чергу), а раціональний підхід до гри як до продукту, який має знайти комерційний попит. А це означає, що людині як такій властива *потреба* у конструюванні світів, як і прагнення творити власне "Я".

Рольові ігри живої дії, або РІЖД (англ.: Live action Role-playing game, або LARPG) – різновид рольових ігор, у яких гравці виконують

(грають) свої ролі не у оповідальній формі, і не через керування комп'ютерним образом, а у вигляді власних реальних (в тому числі фізичних) дій. Як попередницю сучасних РІЖД у нашій культурі можна згадати "Зарницю", що традиційно проводилась у дитячих літніх таборах ще за радянських часів. Порівняно з іншими видами рольових ігор РІЖД найбільш наближена до реального життя.

РІЖД розподіляються на павільйонні ("кабінетки", які, в свою чергу, дрібняться на ряд підвидів), міські та польові (полігонні) ігри.

Павільйонні РІЖД (або "кабінетки"), як видно із самої назви, проводяться у приміщенні. Приміщення обирається залежно від формату гри і може бути як приватною квартирою, так і орендованим комплексом (наприклад, невеликий готель або будинок відпочинку). Павільйонні ігри порівняно з польовими мають менший масштаб і за простором гри, і за часом, і за кількістю учасників, і за вимогами матеріального забезпечення. Кількість учасників павільйонної гри рідко є більшою за 2–3 десятки осіб, а тривалість, як правило, не перевершує однієї доби (павільйонна гра нерідко може тривати й усього декілька годин). Якихось жанрових обмежень павільйонні ігри не мають, фактично будь-які технічні умови ігрового світу можуть бути забезпечені словесно. Двома діаметрально протилежними видами павільйонних РІЖД є так звані "іміджеві" (вони ж "театралки", "містеріалки") ігри та ігри "інформаційні" ("лангедоки" – за назвою однієї з перших надзвичайно популярних павільйонних РІЖД). Іміджеві ігри потребують строгого дотримання заданого майстрами сюжету гри, від гравця ж очікується виразне, яскраве, психологічно достовірне виконання своєї ролі. У інформаційних же іграх хоча ролі й створюються майстрами, але сюжет не є жорстко визначеним, оскільки значною мірою залежить від успішності пошуку гравцем усякої важливої для виконання цілей і завдань його героя інформації й на її основі прийняття самостійних рішень щодо варіантів подальших дій.

Міські РІЖД – як видно з самої назви, проводяться у місті. Два основні їх різновиди – локальні ігри та ігри реального часу. *Локальні міські ігри* відрізняються від польових здебільшого місцем проведення, – хоча міське середовище іноді й накладає свою специфіку та обмеження на матеріальні умови існування гравців, "бойовку" тощо. *Міські ж ігри реального часу* специфічні тим, що учасники грають паралельно (одночасно) до продовження свого звичайного життя. Тобто ходять на роботу, навчання, виконують інші невідкладні щоденні обов'язки, – і, разом з тим, виконують свою роль у ігровому сюжеті. Кількість гравців у міській грі реального часу може налічувати від десятка до сотні осіб, а тривалість гри – від тижня до місяця і навіть більше.

Польові (полігонні) РІЖД – свого роду "віізні" заходи, тобто проводяться за містом, на спеціально підбраному та заздалегідь підготованому (обладнаному тією чи іншою мірою) місці, яке й зветься "ігровим полем" або "полігоном". Назва "поле" тут умовна, бо це може бути й ліс або якийсь інший ландшафт. Крім спеціальної підготовки місцевості (зведення імітованих фортець, поселень (іноді навіть з окремими "вулицями"), необхідних за сюжетом гри різного типу споруд тощо), ці ігри також потребують від більшості учасників наявності заздалегідь підготованого ігрового антуражу: відповідного до виконуваних ролей одягу, зброї й інших аксесуарів. Тривають польові ігри декілька діб (як правило, від двох до п'яти), а кількість учасників у найбільш масштабних проектах іноді перевищувала дві тисячі (хоча найчастіше гра відбувається за участю 100–300 осіб).

Рольові ігри живої дії завжди мають заздалегідь обрану тему, яка може бути взята з історії (особливо поширена так звана "альтернативна" історія), художньої літератури, кінематографу тощо. Вважається, що рольові ігри живої дії набули популярності (а то й виникли) внаслідок захоплення значною частиною їх потенційних учасників творами Толкієна. Як би там не було, *фентезі*, з характерним середньовічним стилем антуражу, дійсно є найбільш популярним жанром РІЖД. Разом з тим існує й чимало інших популярних жанрів. Поширені *історичні ігри* ("альтернативна історія"), у яких початкова ситуація гри відповідає певній реальній історичній ситуації, а всі головні персонажі – реальні історичні особи. До підвиду історичного жанру польових ігор можна віднести й так званий "*світський*" жанр – тобто проведення балів у стилі тієї чи іншої історичної епохи. Для *техногенного* жанру ігор характерні науково-фантастичні сюжети й "техногенний" стиль антуражу. Але на практиці у рольових іграх далеко не завжди має місце суворе дотримання жанрових вимог і часто відбувається змішання різних жанрів.

Одним з найбільш позитивних, на мою думку, аспектів рольових ігор живої дії є те, що вони потребують від учасників певної інформаційної, інтелектуальної та навіть фізичної підготовки, а часто й спеціально відпрацьованих умінь та того чи іншого роду майстерності. Майстер або група майстрів, що готує гру, заздалегідь викладає певні вимоги до її майбутніх учасників, у тому числі пропонує список літератури (нерідко більше 10–15 джерел), з якою вони мають ознайомитись. У таких переліках не тільки література художня, але й чимало літератури наукової та науково-популярної – історичної, мистецтвознавчої. Щоб отримати значну роль, потенційному учаснику гри треба добре ознайомитись з необхідним матеріалом, бо від цього значною мірою залежатиме успішність і достовірність "відіграшу" ролі.

Іншим вельми позитивним моментом є те, що гра так чи інакше стимулює творчість фактично всіх її учасників. Будь-яка РІЖД розпочинається з задуму "майстром" (або групою майстрів) певного ігрового сюжету, ситуації та набору гравців, які бажають взяти участь у цій грі як одного із персонажів. Майстер – це свого роду сценарист і режисер гри. Майстри ж, як правило, готують свого роду основу головних ролей – так звану "вводну" (також "загруз" або "легенда"). Утім учасники гри мають право на власні ідеї і на власне бачення образу свого персонажа, за домовленістю з майстром вони можуть змінювати, уточнювати, трансформувати свою роль. Майже завжди є можливість запропонувати у гру й свого персонажа, який так чи інакше вписується у загальний сюжет (зрозуміло, найлегше ввести додаткову роль другого плану). Самостійно створена виконавцем ролі "вводна" називається "автовводна" або "квента". В будь-якому разі "вводна" – це інформація про персонажа, що включає його ім'я, зовнішній опис (у тому числі вимоги до костюма та аксесуарів), особливості характеру, психології, звички, значущі і поворотні моменти біографії (у тому числі зв'язки з іншими персонажами даної гри), мету й завдання у ігровому сюжеті і тому подібне. До головних образів, запозичених з різноманітних вже існуючих творів, майстри, як правило, додають перелік джерел, у яких присутній цей персонаж.

Окремої підготовки потребує гра "світського" жанру. Для того щоб взяти участь у такій грі, необхідно не тільки підготувати належний костюм та засвоїти стиль й атмосферу світського спілкування (типові мовні звороти, жести, рухи, використання аксесуарів тощо) відповідної епохи й культури. Для участі у світському рауті треба також вміти танцювати старовинні танці – такі, наприклад, як алеманда, сарабанда, павана, менует, галоп, полонез, вальс тощо, або, залежно від ролі, виконувати старовинну музику, виступати як актор чи шут тощо. Тому значна кількість прихильників "світського" жанру рольових ігор відвідують студії старовинних танців, художні, хореографічні, музичні школи та гуртки або ґрунтовно займаються відповідною самопідготовкою.

Польові ігри живої дії провадяться, як вже згадувалось, у тому чи іншому природному просторі, тому вони мають дещо спільне з туризмом. Окрім майстрів та гравців-персонажів, з середини 90-х рр. у польових іграх бере участь, як правило, і так звана полігонна команда, яка займається суто технічним забезпеченням ігрового сюжету (підготовка місцевості, зведення споруд, заготовка дров тощо), але не бере безпосередньої участі у перебігу подій гри. Що ж стосується основної частини учасників гри, тобто виконавців ролей, то хоча в ідеалі ситуацій "поза грою" взагалі не має виникати, але неігрове

спілкування (найчастіше біля нічного вогнища) залишається невід'ємним моментом таких зібрань. Що, знову ж таки, нагадує про туристичні "вилазки" та, поза сумнівом, сприяє встановленню тіснішого контакту сучасної урбанізованої людини з природою.

Існує декілька явищ субкультурного характеру, у яких можна побачити більш чи менш очевидний зв'язок чи аналогії з рольовими іграми. У цьому ряду насамперед можуть бути названі субкультури фуррі та косплей. Субкультурі фуррі, прихильники якої захоплюються антропоморфними образами тварин, була присвячена стаття у одному з минулорічних випусків даного видання.

Що ж стосується косплею – то це ще одне субкультурне формування, яке за своєю суттю є досить близьким до рольових ігор. **Косплей** (англ. "costume play" – "костюмована гра") виник у Японії серед фанатів манги (японських коміксів), аніме, відеоігор, історичних фільмів, поп- та рок-груп. Прихильники косплей-культури намагаються максимально ототожнити себе з обраним персонажем: називають себе його іменем, копіюють особливості ходи, рухів, мови, носять такий самий одяг та аксесуари (звідки й назва руху) тощо. Хоча з часом косплей набув поширення і у Америці та європейських країнах, проте досить часто він все ще продовжує асоціюватись виключно з японським антуражем. В Україні, зокрема, у листопаді 2010 р. косплей-шоу "Історія про монстрів і не тільки" було проведено у Києві у межах фестивалю японської анімації.

Та все ж з загалом тематика європейського й американського косплеєра вже вийшла за межі японської стилістики й тематики. Ще однією відмінністю "позаяпонського" косплеєра є якраз його значно більший зв'язок із рольовим рухом.

Ще одним явищем сучасної культури, що може бути згадане у контексті рольових ігор, є так звана **історична реконструкція**. Власне, у своєму найпоширенішому суто технічному значенні "реконструкція" – це перероблення, трансформація, зміна того чи іншого об'єкта (наприклад, певної споруди, будівлі) для покращення його функціонування чи для використання за новим призначенням. Однак вже принаймні з ХІХ ст. цей термін почав вживатися у гуманітарній науці з дещо іншим (а можна сказати навіть із протилежним) значенням: не переінакшення чи перероблення існуючого, а, навпаки, відновлення колишнього, минулого.

Виконання учасниками різноманітних рольових ігор певних ролей на перший погляд викликає асоціації з театром, що іноді й призводить до характеристики цього явища як свого роду імпровізаційного театру (наприклад, на болгарській, польській сторінках Вікіпедії або навіть до порівняння з Комедією дель-Арте (на словенській та чеській сторінках

Вікіпедії)). Але, на мій погляд, РІЖД набагато органічніше вписується у контекст такого явища сучасної художньої культури, як акціонізм – художньої процесуальної творчості, до якої традиційно відносять насамперед хепенінг та перформанс. Показовим тут можна вважати й те, що як синонімічні до терміна "акціонізм" дослідники використовують словосполучення "мистецтво дії" та "живе мистецтво", у яких бачимо очевидну понятійну співзвучність з іграми "живої дії".

По-перше, рольова гра живої дії не розігрується перед (і для) публікою, але як, наприклад, у хепенінгу, учасники гри є і виконавцями (акторами) й спостерігачами (глядачами) одночасно.

По-друге, у РІЖД як правило не існує заздалегідь підготованого повного сценарію, якого треба точно дотримуватись. Це значною мірою пригода, інцидент, випадок, – тобто, знову ж таки, скоріше хепенінг, ніж театральний спектакль. Крім того, ситуації, що мають реалізуватися по ходу гри, знає, як правило, тільки група майстрів (майстер), і для окремих гравців по мірі дії виникають іноді доволі непередбачувані й несподівані ситуації, у яких він має прийняти те чи інше рішення (обрати варіант подальшої власної дії). Тобто тут йдеться не тільки про виконання ролі, але й співучасть у виборі того чи іншого варіанту розгортання подій.

По-третє, на відміну від театральної вистави, у рольові ігри часто органічно вписується елемент змагання, наприклад, у так званих "бойовках", різного роду конкурсах (за сюжетом) та навіть достовірності відіграшу персонажа.

Щодо подальших досліджень феномену рольових ігор, то було б, на мою думку, перспективним звернути увагу на наступне. Часто стверджується, що, на відміну від інших видів гри, рольова гра є культурно-історичним феноменом. Інакше кажучи, в є видом гри, яка виникає у культурі і є можливою тільки на належному рівні розвитку культури. Й дійсно, рольова гра як конкретизована ігрова практика виникає тільки у ХХ ст. Проте й у іграх тварин можна іноді побачити зародки саме рольової гри (коли, наприклад, один "гравець" виконує роль "мисливця", а інший – "жертви"). Крім того, у психології здійснені на сьогодні численні дослідження саме рольо-ігрового характеру соціальної поведінки людини. Тож багатообіцяючим у науковому плані виглядає пошук та аналіз загальних онтологічних підстав та культурно-історичної динаміки формування феномену сучасних рольових ігор.

Література

1. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО "МОДЭК", 1996. – 768 с.
2. Жигло І. В. Ролева гра як метод інтерактивного навчання [Електронний ресурс] / І. В. Жигло, О. С. Жукова // Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція "Сучасна наука в мережі інтернет". – Режим доступу:
<http://intkonf.org/zhiglo-iv-kpn-zhukova-os-roleva-gra-yak-metod-interaktivnogo-navchannya/>. – Назва з екрана.
3. Зайченко-Свечнікова Л. Д. Типологія рольових ігор в аспекті управління / Л. Д. Зайченко-Свечнікова // Актуальні проблеми регіонального управління та місцевого самоврядування : матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (8 квітня 2011 року) Частина друга. – К. : Академія муніципального управління, 2011. Ч. 2. – 2011. – 416 с. – С. 388–392.
4. Куприянов Б. В. Ролевая игра в детском загородном лагере : учебно-методическое пособие для организаторов летнего отдыха детей и студентов педагогических специальностей вузов / Б. В. Куприянов, О. В. Миновская, Л. С. Ручко ; под ред. А. В. Мудрика. – М. : ВЛАДОС, 2010. – 220 с.
5. Шмелев А. Г. Основы психодиагностики / А. Г. Шмелев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 540 с.

Досягнення та проблеми розвитку культури України пер. пол. 1990-х рр.: за матеріалами засідань колегії Міністерства культури

У статті на основі архівних матеріалів засідань колегії Міністерства культури досліджується стан української культури у пер. пол. 90-х рр. XX ст. Звернуто увагу на основні проблеми культурної сфери хронологічно окресленого періоду.

Ключові слова: культурна сфера, особливості становища культури, проблеми розвитку культури.

В статье на базе архивных материалов заседаний коллегии Министерства культуры исследуется состояние украинской культуры пер. пол. 90-х гг. XX в. Обращено внимание на основные проблемы культурной сферы хронологически выделенного периода.

Ключевые слова: культурная сфера, особенности состояния культуры, проблемы развития культуры.

The article explores the state of Ukrainian culture in the first half of the 90-ies of the XX century based on the archives from the Ministry of Culture collegiate meetings data. The focus is on the basic issues of the given period.

Key words: sphere of culture, state of culture, culture development challenges.

Пер. пол. 90-х рр. XX ст. в історії розвитку української культури стала суттєво новим етапом. Соціокультурна ситуація характеризувалась процесом ідеологічного розкріпачення, переорієнтацією на національні й загальнолюдські духовні цінності, інтеграцією у світовий культурний простір. Це в свою чергу мало б значно розширити діапазон творчих пошуків, дати можливість в більшому обсязі, на принципово нових якісних засадах задовольняти запити різних категорій населення, більш ефективно використовувати культурний потенціал держави. Відбувалися ліквідація централізованого управління сферою культури і зростання самостійності розвитку культури в регіонах, оновлення інфраструктури сфери культури і формування нових принципів управління нею.

Завдання даного дослідження – на основі архівних матеріалів засідань колегії Міністерства культури розглянути особливості становища культурної сфери України у пер. пол. 90-х рр. XX ст., виділити основні проблеми, що стримували її розвиток.

Основою функціонування культурної сфери є її інфраструктура. Треба визнати, що досягненням радянської доби була потужна

мережа закладів культури. Протягом пер. пол. 1990-х рр., за даними статистики, кількісні параметри інфраструктури культурної сфери зазнавали змін неоднозначного характеру. Так, кількість масових та універсальних бібліотек скорочується з 25,6 тис. у 1990 р. до 23,8 тис. у 1995 р., кількість закладів культури клубного типу також зменшується: у 1990 р. їх налічувалось 25,1 тис., а у 1995 р. – 23,0 тис., кількість демонстраторів фільмів зазнає досить різкого скорочення: 1990 р. – 27,2 тис., 1995 р. – 16,1 тис., проте зростає кількість концертних організацій: 1990 р. – 44, 1995 р. – 53, відбуваються незначні кількісні зміни в театральній мережі (професійних театрів): 1990 р. – 125, 1995 р. – 136, суттєві зрушення – а саме кількісне зростання – спостерігаються в музейній мережі: 1990 р. – 214, 1995 р. – 314 [1].

1991 р. як в історії України, так і культурній сфері став переломним. Заклади культури діяли відповідно до затвердженого ще в умовах УРСР плану, за яким були проведені основні масові заходи: огляди, фестивалі, конкурси, наради, семінари, концерти та виставки; проте нові історичні умови одразу позначились на культурній сфері. З'являється важливий акцент: особливої уваги надавалось культурно-мистецьким заходам, спрямованим на відродження та пропаганду української національної культури. Розглядалися питання вдосконалення системи науково-методичної роботи, впровадження нових форм творчої діяльності та господарювання в умовах ринкових відносин, політичних та економічних змін, розширення міжнародних зв'язків. Розроблено і впроваджено в практику концепцію реорганізації науково-методичної служби народної творчості [2, арк. 113–114].

Підсумовуючи діяльність закладів культурної сфери першого року незалежності, Міністерство культури підкреслило, що зникає стара адміністративна система, жорстке регулювання з центру, надається повна творча та економічна самостійність закладам культури.

У напрямку збереження та відродження традиційної народної культури України було розроблено національну програму, за якою передбачалось об'єднання зусиль державних і громадських організацій, спрямованих на відродження національних художніх традицій, осередків декоративно-ужиткового мистецтва і ремесел, відновлення і розвиток національної школи хорового і кобзарського мистецтва, фольклору [3, арк. 126]. Закладались серйозні основи для розвитку культур національних меншин України: створюються недільні школи, творчі студії, бібліотеки, музейні експозиції, колективи художньої самодіяльності, культурні центри. З метою популяризації надбань,

задоволення духовних запитів всіх етнічних груп України започатковано Всеукраїнський фестиваль народної творчості "Всі ми діти твої, Україно!", в рамках якого відбувались свята національних культур народів, що проживають в Україні [4, арк. 115].

Новим явищем в сфері культури досліджуваного періоду стала інформатизація. Практична робота у цьому напрямі розпочалась у 1990 р.: базовими центрами впровадження першочергових зразкових інформаційних систем було визначено Державний історичний музей, Державну республіканську бібліотеку імені КПРС (з 1994 р. – Національна парламентська бібліотека України) та апарат Міністерства культури УРСР. Започатковувалась розробка та впровадження сучасних інформаційних технологій у музейній та бібліотечній справі, у певних сферах управління галуззю. Зокрема, розпочалось створення автоматизованих систем обробки інформації та обліку пам'яток історії культури (АІС "Пам'ятник"), автоматизованої інформаційно-бібліотечної системи (АІБС) та автоматизованої системи обробки інформації з питань діяльності підприємств, організацій, установ і закладів (АСОІ) [5, арк. 28–29].

Ознайомлення з протоколами засідань колегії Міністерства культури (на яких оцінювався стан української культури) дає підґрунтя зазначити, що на поч. 1990-х рр. в українській культурі виразно простежуються деякі позитивні тенденції, що давали підстави сподіватися на якісні зміни, зростання ролі культури в духовному житті суспільства, творення вільного культурного простору. Слід звернути увагу, що, незважаючи на негативні соціально-економічні тенденції, в основному вдалося зберегти потужний потенціал культурної сфери: унікальні музейні зібрання і бібліотечні фонди, самобутні творчі колективи і дитячі мистецькі школи та студії, твори народних майстрів, широку мережу мистецьких і культурно-просвітницьких закладів.

Варто навести докази. У досить складних економічних умовах в галузі культури вдалося в основному зберегти, а подекуди розширити її творчу, матеріально-технічну й кадрову базу (це стосується, передусім, музеїв, історико-культурних заповідників, театрів і художніх колективів). За даними Міністерства культури, на початок 1996 р. в Україні діяло понад 100 державних театрів, 53 концертні організації, 139 художніх колективів, 5 кіностудій, 272 музеїв, 12 цирків, 21767 бібліотек, 20125 клубних закладів, 11 вищих III та IV рівня акредитації і 72 навчальні заклади культури і мистецтв I та II рівнів акредитації (училищ), 1600 дитячих шкіл естетичного виховання. За п'ять років у системі державних концертних організацій створено 29 нових музичних колективів. Помітним є зростання кількості музеїв, більш як удвічі

зросла кількість пам'яток історії та культури, які знаходяться на державному обліку (1991 р. – 57941, 1995 р. – 145686) [6, арк. 7].

Протягом досліджуваного періоду збільшилася кількість історико-культурних заповідників (із 20 до 45), серед них шість мали статус національного – "Софія Київська", Шевченківський, "Херсонес Таврійський", "Давній Галич", "Хортиця", Чигиринський. У 1994 р. уряд України прийняв постанови про створення історико-культурних заповідників у Галичі, Корсунь-Шевченківському, Одесі, Глухові, Збаражі, Вишгороді, Нагуєвичах. Указами Президента України статус "національний" надано у 1994 р. 16, у 1995 р. 18 творчим художнім колективам і установам культури, що мало стати шляхом підтримки найбільш значних осередків духовного життя. Цій справі повинні були слугувати і Укази Президента України про встановлення стипендій для обдарованої творчої молоді: засновано 100 щомісячних державних стипендій для діячів культури і 50 стипендій для особливо обдарованих учнів і студентів. Місцевим органам влади доручено вирішувати питання щодо передачі творчим спілкам у власність чи довгострокову оренду приміщень, які вони займають, пільгового користування комунально-побутовими послугами [7, арк. 114]. Процеси національного відродження зумовили подальший розвиток народної творчості, інтерес до обрядових, звичаєвих традицій, народних ремесел. В Україні на 1995 р. функціонувало понад 18 тис. фольклорних гуртів, творчо працювали 9,5 тис. майстрів народного мистецтва, за рік проведено 18647 виставок народного ужиткового мистецтва [8, арк. 7].

Активізувалася діяльність державних масових бібліотек, фондами яких користувалось майже 70% населення. Змінювався, хоч і повільно, характер бібліотечної діяльності. Бібліотеки ставали інформаційними центрами, у них відкриваються відділи національної книги, естетичного виховання, теологічної літератури, психологічних і соціологічних досліджень тощо. З метою впорядкування видавничої діяльності міністерства, забезпечення належного рівня мистецьких, наукових та науково-популярних книжкових видань, раціональнішого використання коштів, спрямованих на видавничу діяльність, у кінці 1994 р. в міністерстві створено Видавничу раду.

З метою розвитку перспективних культурологічних досліджень Український центр народної творчості в 1994 р. перетворено на Український центр культурних досліджень, у складі якого організував діяльність Інститут культурної політики.

Разом з тим архівні матеріали свідчать, що основна увага на засіданнях колегиї зосереджувалась на вивченні проблем розвитку культури. Прослідкуємо, як позначились ці проблеми на становищі

культурної сфери в цілому протягом пер. пол. 1990-х рр. Основні причини наростання проблем – фінансові та творчо-організаційні (як державного, так і регіонального рівня).

Скорочення фінансування поставило значну частину художніх колективів, закладів і установ культури, творчу інтелігенцію загалом на межу матеріального банкрутства. Особливо негативно ця ситуація позначилася на вітчизняному кінематографі, гастрольній та філармонійній діяльності, бібліотечній справі, навчально-мистецьких закладах всіх рівнів, капітальному будівництві, реставрації та ремонтах об'єктів культурного призначення, технічному їх оснащенні. Значно скоротилися асигнування на державні замовлення творів драматургії, образотворчого мистецтва, музики, за допомогою яких традиційно підтримувався певний рівень матеріального забезпечення творчої інтелігенції (приміром, у 1992 р. було закуплено 1832 творів образотворчого мистецтва, у 1995 р. – лише 546).

Суттєво зменшилися обсяги гастрольно-концертної діяльності, особливо в сільській місцевості. Якщо в 1991 р. концертними організаціями було проведено 44145 заходів, то в 1995 р. їх відбулося майже вдвічі менше – 22981, з них для мешканців сільської місцевості лише 2297. Майже припинені гастрольні виїзди провідних художніх колективів, до мінімуму була зведена і гастрольна діяльність театрів, що негативно позначилось і на їх творчості, і на якості культурного життя в регіонах [9, арк. 10].

У бібліотечній галузі культурної сфери домінуючою була і залишилась проблема комплектації фондів: майже у п'ять разів скоротилася кількість нових надходжень; бібліотеки не мали змоги передплачувати необхідні періодичні видання; сільські бібліотеки одержували лише одну-дві назви газет, проблематичним було видання бібліотечної серії на засадах держзамовлення (до бібліотек в 1994 р. надійшло 15 назв творів друку), створення нормативно-методичної бази (підготовлено 10 стандартів, 7 інструкцій та положень).

Відзначаючи серед позитивних тенденцій розвитку української культури пер. пол. 1990-х рр. факт збереження системи естетичного виховання дітей, підготовки молодих мистецьких кадрів, на засіданнях колегії міністерства постійно констатувалось і вкрай незадовільне матеріально-фінансове забезпечення цієї системи: постійні порушення строків виплат заробітної плати й стипендій, відсутність можливості придбати необхідне для творчої праці (музичні інструменти, фарби, відеотехніку і под.), відсутність гарантій працювати за фахом, що зумовлювало негативний процес втрати державою обдарованих митців. За досліджувані роки на роботу за кордон виїхало близько 500 молодих виконавців і понад 2 тис. викладачів шкіл естетичного виховання;

в Україні практично зруйнувалась система розподілу випускників навчальних закладів культури і мистецтва, не використовувалась практика цільових направлень, не вивчалась реальна потреба в кадрах. Відбувалось постійне скорочення працівників у сфері культури (на 1995 р. було зайнято 214,4 тис. чоловік). Щороку відплив фахівців становив майже 10% [10, арк. 10].

У окреслений період не було налагоджено систему наукового забезпечення галузі, створені наукові центри Міністерства культури майже не взаємодіяли з відповідними кафедрами вищих навчальних закладів. Така ситуація гальмувала підготовку цільових програм розвитку української культури, власну розробку необхідних законодавчих і нормативних документів.

У пер. пол. 1990-х рр. різко скоротилось спорудження закладів культури. Якщо в 1991 р. в Україні велося будівництво 712 таких об'єктів і 111 з них було завершено, то в 1995 р. відповідно роботи йшли у 246 будовах, а до завершення було доведено лише 5. При цьому в Дніпропетровській, Закарпатській, Київській, Одеській, Херсонській областях будівництво не велося взагалі [11, арк. 16].

Численні реорганізації, непродумані впровадження елементів ринкової економіки, відсутність необхідних коштів, а також системи захисту вітчизняного кіноринку призвели національну кінематографію майже до повного руйнування. За даними Міністерства культури, кіномережа за першу половину 1990-х рр. скоротилася майже вдвічі, а відвідання кіносеансів – мало не у 10 разів; виробництво художніх фільмів і телесеріалів скоротилося з 15 у 1991 р. до 6 у 1995 р.; загальний екранний час в Україні на 95–99% займала зарубіжна, переважно комерційна, кінопродукція; за своїм технічним оснащенням більшість кінотеатрів не відповідала сучасним вимогам [12, арк. 10]. Протягом 1994 р. в Україні було випущено 9 художніх фільмів, 12 документальних кінострічок, 18 частин кіноперіодики та 4 анімаційні картини. Попередньо в Україні щороку створювалося понад 60 повнометражних і телевізійних фільмів і до 500 короткометражних документальних, науково-популярних та анімаційних стрічок. Виробництво вітчизняних фільмів різко скоротилося. Кількість відвідувань кінотеатрів зменшилася з 16 до 2,4 рази на рік на душу населення. Зношеність матеріально-технічної бази в кіно становить 70–80%. Для реального впливу на кіноглядача, за даними Міністерства культури, необхідно частку національної кінопродукції в загальному кінорепертуарі довести до рівня не менше 10% екранного часу. Це означає, що програма випуску фільмів за державним контрактом повинна щороку складатися з 30 повнометражних художніх фільмів, 20 анімаційних кінострічок, 120 частин хронікально-документальних та науково-популярних кінокартин [13, арк. 117].

За економічних обставин першої половини 1990-х рр. собівартість фільмів зростає у рази, а тому була необхідна значна фінансово-економічна підтримка кіногалузі для посилення ролі національного кіно у духовному відродженні населення, його патріотичному та моральному вихованні, в активному протистоянні психологічному тиску зарубіжної кінопродукції. Підтримка мала полягати не тільки у відповідному бюджетному забезпеченні, а в залученні коштів недержавних комерційних структур. Проте спонсори не зацікавлені в національному кіновиробництві, оскільки воно не давало прибутку. До речі, якщо у 1992 р. за спонсорські кошти було знято 35 фільмів, у 1993 р. – 12, то у 1994 р. – жодного. Протекціонізм держави щодо національного кіно має полягати, крім стабільного бюджетного фінансування, і у встановленні пільг на податки, аби стимулювати спонсорську діяльність у сфері кіновиробництва.

Після розпаду СРСР під загрозою опинилася історична спадщина українського кіно. Частина її залишилася у вигляді вихідних матеріалів (негативів чи оригіналів) фільмів на території Росії у "Росфільмофонді" (понад 2 тис. назв). Фільмфонд Мінкультури володів лише 38 комплектами вихідних матеріалів; на кіностудіях зберігалися понад 500 комплектів фільмів, і цій частині національної спадщини кіно загрожувала небезпека: умови збереження і охоронності цих матеріалів часто були незадовільні, а відповідальність за їхню втрату – умовна. Виникла необхідність створення Державного фільмофонду з метою збереження, вивчення і раціонального використання всієї фільмової спадщини (вирішення цього питання передбачалось у рамках Національного центру О.Довженка).

Україні негативно позначилась економічна криза й на клубній мережі. Руйнівні наслідки згорання діяльності клубних закладів легко уявити, зважаючи, що сільський клуб лишався єдиною в селі установою, де ведеться робота зі збереження національних культурних традицій, естетичного виховання громадян. На 1995 р. в Україні налічувалося 23,5 тис. клубних установ, з них понад 90% знаходились у сільській місцевості. Протягом пер. пол. 1990-х рр. спостерігався процес несподіваного згорання клубної мережі, особливо профспілкових та відомчих закладів культури: скрутне фінансове становище підприємств і організацій змушувало їх відмовлятися від утримання об'єктів соціально-культурного призначення. Аналогічна ситуація склалася з парками культури і відпочинку та інноваційними установами культури, зокрема з центрами дозвілля, що перебували на госпрозрахунку. Мережа останніх скоротилась у 4 рази й склала 25 одиниць. За досліджувані п'ять років майже на третину скоротилась мережа парків культури і відпочинку, а 70% атракціонів у них

потребували ремонту й реставрації; капітального ремонту – 6,5 тис. клубних закладів. Можливість "вижити" мали ті установи культури, якими опікувались місцеві органи влади, виділяючи дотації з бюджету, вирішуючи питання пільгового оподаткування [14, арк. 118].

Значні зусилля міністерства та органів культури на місцях були спрямовані на сферу національного культурного надбання, яка становить фундамент культури і виявилася особливо вразливою щодо новітніх деструктивних чинників. За наявності в Україні близько 150 тис. нерухомих пам'яток історії та культури і 10,5 млн одиниць зберігання музейного фонду – концепція державної політики в цій галузі була відсутня [15, арк. 119].

Щодо проблем у музейній сфері пер. пол. 90-х рр. ХХ ст.: жоден музей системи Міністерства культури України не мав статусу наукової установи; більшість із 516 державних музейних закладів, навіть ті, які набули статусу національних, були розташовані у старих пристосованих приміщеннях, що не відповідають мінімальним європейським стандартам. Через нестачу експозиційних площ експонувалося не більше 7–8% мистецьких і культурних цінностей – решта була недоступна широкому загалу, залишаючись у фондосховищах. Окрім того, виникли серйозні проблеми з охороною музейних цінностей, що призвело до ряду пограбувань (зокрема, Львівської картинної галереї, музею-заповідника "Одеський замок", Переяслав-Хмельницького заповідника) [16, арк. 17].

У системі культури на 1995 р. діяло 35 державних історико-культурних заповідників, з них 7 віднесено до функціонального управління Міністерства культури, решта – місцевого підпорядкування. Місцеві органи влади здебільшого не виконували урядових постанов щодо передачі земель (заповідних територій) заповідникам, і значна їх частина використовувалась не за призначенням. Чинним законодавством обмежувалась госпрозрахункова діяльність заповідників, хоча на її основі ці заклади культури могли б забезпечувати розвиток своєї матеріально-технічної бази. Серед решти негативних тенденцій – послаблення контролю за пам'ятками, згорання робіт з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України через недостатнє фінансування.

Хоча навіть за таких скрутних умов міністерство спромоглося розпочати паспортизацію заповідників, музеїв і бібліотек, які увійдуть до Державного реєстру національного надбання.

Питома вага капіталовкладень у культуру відносно всього народного господарства лишалася вкрай малою і навіть скорочувалась. А за умов гіперінфляції 1990-х рр. державна фінансово-економічна політика була спрямована на тотальне скорочення витратних статей бюджету. За таких обставин, як наголошувало Міністерство культури,

доводилось говорити не про відродження і розвиток національної культури, а про її виживання та, передусім, про порятунок матеріально-технічної бази. Відсутність необхідних асигнувань для забезпечення діяльності галузі культури призвела до невиконання ряду заходів, які мали загальнодержавне значення: не фінансувалась гастрольна діяльність театрів та концертних організацій, майже припинене придбання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, зірвані терміни, передбачені в угодах про друкування бібліотечної серії та підручників тощо. Практично вилучене зі статей бюджетної класифікації придбання основних фондів: обладнання, автотранспорту, меблів, музичних інструментів, світлотехнічної та звукової апаратури, комп'ютерної та розмножувальної техніки. Через відсутність бюджетних коштів не виконано урядове доручення щодо чинності статті 28 "Основ законодавства України про культуру", яка гарантує соціальний захист працівникам культури і мистецтва шляхом прирівняння їх заробітної плати до середньої заробітної плати працівників народного господарства [17, арк. 121].

Порівняно з 1993 р., в якому було забезпечено фінансування галузі культури на рівні 1,8% від національного доходу України, рівень виділених асигнувань у 1994 р. становив не більше 1,3%, у 1995 р. – близько 1% [18, арк. 132]. Тому очевидно, що стан матеріально-технічної бази галузі культури погіршувався. Через відсутність у попередні роки необхідних коштів значно скоротились обсяги капітальних ремонтів основних фондів, капітального будівництва нових об'єктів культури. Майже 500 нових закладів культури знаходились у незавершеному будівництві, різко зменшилося введення в експлуатацію об'єктів у сільській місцевості. "Довгобудами" стали будинки Державного інституту театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого, Державної бібліотеки для юнацтва, виробничого корпусу і малої сцени Національного академічного драматичного театру ім. І.Франка, виробничого корпусу із знімальним павільйоном Одеської кіностудії художніх фільмів. Украй незадовільними темпами відбувалася реконструкція і капітальний ремонт аварійної будівлі Національної філармонії України (колонний зал ім. М.Лисенка був третім за значущістю концертним приміщенням у СРСР і перетворення його реконструкції на довгобуд підривало репутацію столиці України). Для здійснення ремонтних заходів у 1994 р. передбачалось виділення фінансування у розмірі 213 млрд крб, а фактично було виділено 78 млрд крб. Не знайшлося коштів на першочергові заходи реконструкції для забезпечення протипожежних вимог будинків Національних академічних театрів ім. І.Франка та Лесі Українки, Національного художнього музею. Відсутність державних коштів на капітальний ремонт негативно впли-

нула на технічний стан навчальних закладів культури, музеїв та бібліотек, а виділені фінанси через інфляцію не покривали потреби галузі.

Проте, попри критичність становища, питання фінансування на 1995 р. культурної сфери також позитивно вирішено не було: витрати бюджету здатні були забезпечити фінансування тільки заробітної плати працівників культосвітних установ, не визначені витрати на фінансування централізованих заходів (придбання творів образотворчого, драматичного і музичного мистецтва, проектування пам'яників, проведення гастролей театрів та концертних організацій, конкурсів, фестивалів, держзамовлення вистав та програм, організація міжнародних зв'язків тощо). Крім того, виділених державних коштів знову не вистачало на капітальний ремонт, державні контракти та цільові програми, Фонд розвитку культури і мистецтва, кінотворчість, і особливо, на експлуатаційні витрати, які спрямовані на забезпечення основної діяльності закладів культури (оплата за енергопостачання, оренда приміщень, експлуатація автотранспорту, комунальні послуги, зміцнення матеріально-технічної бази тощо).

З прикрістю Міністерство культури у 1995 р. констатувало: процес зубожіння культурної сфери набуває незворотного характеру. Однак кризові явища в сфері культури профільне Міністерство пояснювало не лише горезвісним "залишковим принципом" її фінансування, а й інерційністю державної культурної політики, вкрай повільним запровадженням механізмів, які б дозволяли ширше залучати для розвитку культури недержавні кошти.

Тривалий час розроблялися: Закон про охорону національної культурної спадщини, Закон про бібліотеки і бібліотечну справу, Закон про музеї. Ефективність роботи міністерства значною мірою залежить від наявності науково обґрунтованої нормативної бази, брак якої в 1990-х рр., в умовах розбудови культури на нових засадах, особливо давався взнаки. Так, не вирішеним залишалось питання правового унормування стосунків між міністерством, управліннями культури виконкомів обласних Рад народних депутатів та закладами, підприємствами й організаціями культури державного підпорядкування. Не розв'язаною була проблема галузевої вертикалі державного управління, адже перехід до децентралізованого функціонального управління різними галузями культури мав би здійснюватися в міру формування нової соціально-економічної інфраструктури культури; не завершено розмежування майна галузі між загальнодержавною і комунальною власністю.

На вирішення цих проблем були спрямовані проекти Указів Президента (за поданням міністерства), зокрема: про підтримку творчих спілок; про реорганізацію державної системи охорони культурної

спадщини; про захист музейного фонду; про національні заклади культури; про правові гарантії та юридичний механізм приватизації пам'яток культури місцевого значення та ін. Опрацьовано близько 300 відомчих нормативних актів з метою приведення їх у відповідність до чинного законодавства. Найгостріше на порядку денному стояло питання про правове регулювання фінансово-майнових відносин у сфері культури: насамперед це стосувалось приватизації об'єктів культури. Не відкидаючи самої ідеї приватизації в сфері культури, актуальним було законодавчо встановити для неї такі межі, які виключали б зміну профілю діяльності приватизованих об'єктів, передбачали б їхню загальнодоступність і перешкождали б поділу й переходу у приватні руки культурних об'єктів. Водночас слід урахувати світовий досвід, де роздержавлення означає насамперед виведення закладу з-під державного адміністрування й перехід його під опіку авторитетної наглядової ради, яка складається з представників державних відомств, органів місцевого самоврядування, творчих спілок, мистецької громадськості. При цьому фінансова підтримка держави має надаватися не закладові як такому, а на конкретні значущі заходи й програми. Вирішення питання приватизації нерухомих пам'яток історії та культури місцевого значення дозволило б державі акумулювати значні кошти, які можуть використовуватись з метою регенерації історичного довкілля, збереження національного культурного надбання.

Міністерство культури визнавало: як не розгортався би процес реформ, держава в жодному разі не повинна знімати з себе відповідальність за матеріальне й фінансове забезпечення сфери культури. Більше того, фінансову структуру держави необхідно переорієнтувати таким чином, щоб подолати нарешті горезвісний залишковий принцип. Міністерство культури, отримавши досвід організації "виживання" сфери культури за перші п'ять років, звернулось до Кабінету Міністрів з пропозицією включити до постанови "Про державне регулювання структурної перебудови економіки в 1996–1997 роках" тезу: "Міністерству економіки разом з Міністерством фінансів надавати першочергову допомогу галузі культури з питань матеріально-технічного оснащення, науково-дослідних розробок, реалізації комплексних цільових програм, капітального будівництва та капітального ремонту, кіноробництва на умовах пріоритетних державних контрактів у 1996–1997 роках" [19, арк. 126]. (На жаль, як покаже наступний історичний період, реалізувати на практиці це завдання знову не вдасться.)

Постійний дефіцит бюджетних коштів спонукав заклади культури спрямовувати свою діяльність на підприємницьку основу, тобто для фінансового оздоровлення створювати у власних структурах завуальовані комерційні підрозділи. Тому з метою формування позабю-

джетних надходжень та легалізації підприємницької діяльності в системі культури підприємствам державного підпорядкування у наступні роки необхідно делегувати повноваження щодо створення комерційної, банківської та іншої госпрозрахункової мережі. Разом з тим практика переконувала, що продовження інерційної культурної політики, зорієнтованої переважно на отримання необхідних обсягів бюджетного фінансування, за умови поглиблення економічної кризи, не дає можливостей помітно поліпшити становище в галузі. Виходом може стати разом із збереженням максимально можливих обсягів бюджетного фінансування культури створення для галузі принципово іншого, пільгового податкового режиму, який дозволив би залучати до розвитку галузі недержавні кошти й дав би змогу митцям заробляти більше коштів власною працею.

На засіданнях колегії серед прорахунків вказувалось нераціональне використання коштів: так, великі суми витрачалися на проведення масових заходів, що не завжди давали належну віддачу. Водночас катастрофічно бракувало коштів на розвиток сільської клубної мережі, кінематографа, музейної безпеки тощо. План роботи галузі перевантажений заходами, фестивалями і конкурсами, натомість обмежена реалізація цільових програм і проєктів. Тому доцільним стало виділення пріоритетних напрямків, серед яких міністерство визначило: збереження інфраструктури галузі, соціальний захист працівників, охорона національної культурної спадщини. (Значення національної культурної спадщини для всієї системи національної культури закономірно актуалізувало питання не лише збереження, але й розробку дієвого управління і контролю з боку держави у сфері охорони національної спадщини.)

Інший чинник, що гальмував розвиток культури, – організаційний. Не змогли забезпечити вчасну переорієнтацію підпорядкованих їм закладів і установ на роботу в нових умовах міністерство та обласні управління культури. Негативно позначилась на стані справ у галузі відсутність або недосконалість відповідної нормативної бази. У багатьох випадках ще продовжували діяти нормативи, положення та інструкції старого радянського зразка. Прийняті в період незалежності законодавчі акти вимагали розроблення додаткових положень та інструктивних документів, робота над якими йшла, як визначило міністерство, вкрай незадовільно, і активізувати цей процес не вдалося.

Оперативного розв'язання вимагали питання діяльності недержавних культурно-мистецьких структур. За досліджувані роки виникли і працювали сотні недержавних, приватних, незалежних театрів, концертних агенцій, видавництв, теле-, радіо- та кіностудій, виставкових галерей, фірм звукозапису, відеопрокату і т.п. Вони почали досить

помітно впливати на формування духовного клімату в державі, але залишались поза її правовим полем.

Завдання, які (зважаючи на набутий досвід існування в нових історичних реаліях 1990-х рр.) необхідно було вирішити у культурній сфері в першу чергу: завершити підготовку Зводу пам'яток історії та культури і Державного реєстру національного культурного надбання, розробити та реалізувати Програму нормативного забезпечення галузі, створення інформаційної системи в сфері культури, стимулювання спонсорства, збереження музейних цінностей, реалізація Положення про статус національних закладів культури і мистецтва, здійснити розробку концептуальних основ Державної програми розвитку української культури [20, арк. 17–18].

Здійснення цих заходів, поряд з відповідним фінансовим забезпеченням, дозволило б не лише стабілізувати ситуацію у культурній сфері, а й створити сприятливі умови для її розвитку.

Отже, основним досягненням розвитку української культури періоду пер. пол. 1990-х рр. стало певне піднесення її ролі в справі духовної свободи суспільства. Фактори, що зумовлювали поглиблення проблем, можна визначити наступні: невчасна переорієнтація на діяльність у нових умовах міністерства та обласних управлінь культури; недосконалість відповідної нормативної бази (продовжували діяти нормативи, положення та інструкції радянського зразка, а прийняті нові законодавчі акти вимагали розробки додаткових положень та інструктивних документів, робота над якими йшла вкрай незадовільно). Головною проблемою сфери культури залишалося скорочення її фінансування як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Своєрідним підсумком аналізу розвитку культури пер. пол. 90-х рр. ХХ ст. став підготовлений Міністерством культури план-проспект концептуальної програми розвитку української культури [21, арк. 126]. У ньому зазначалось, що Україна як незалежна демократична європейська держава при здійсненні державної культурної політики мусить керуватися цілями підтримки національної культури без політичного чи адміністративного втручання в її процеси й виходити при цьому з таких загальних засад: самоцінність, незалежність культури в усіх її проявах, забезпечення гарантій свободи творчості, загального доступу до культурних надбань, створення якнайширших можливостей активної участі громадян у мистецькій творчості, підтримка високопрофесійної творчості, яка забезпечить якісний рівень національної культури, збереження національної культурної спадщини й турбота про розвиток традиційних культур народів, що населяють Україну, створення та утримання зусиллями держави та місцевого

самоврядування базових елементів культурної інфраструктури, основних (у національному, регіональному та комунальному масштабі) культурно-мистецьких закладів та організацій, забезпечення державної підтримки та сприятливого господарчого режиму для культурно-мистецьких організацій, об'єднань незалежно від підпорядкування чи форми власності, створення правових та економічних стимулів для залучення недержавних коштів та засобів до підтримки культури.

Таким чином, із проголошенням незалежності, розвитком державотворчих процесів в Україні для української культури з'явилися нові можливості розвитку. Розпочалися позитивні зрушення щодо відродження історичної пам'яті, повернення забутої та забороненої культурної спадщини, вивільнення творчої ініціативи, розгортання широкого спектра стильових напрямів, активізації культурного життя у регіонах, піднесення народної творчості тощо. Аналіз протоколів засідань колегії Міністерства культури дає підстави виділити ключові проблеми розвитку культурної сфери пер. пол. 1990-х рр., на які постійно вказували учасники засідань: законодавчо-правова основа діяльності сфери культури, фінансування закладів культури, концепція державної культурної політики, система керівництва культурною сферою. Вирішальну позитивну роль у розвитку культури відіграє створення режиму розумного державного протекціонізму, а цей напрямок реалізований не був і залишився актуальним для України і в подальшому.

Література

1. Заклади культури і мистецтв в Україні [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрана.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 5116, оп. 19, спр. 3146, арк. 113–114.
3. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3183, арк. 126.
4. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 115.
5. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3142, арк. 28–29.
6. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 7.
7. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 114.
8. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 7.
9. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 10.

10. Там само.
11. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 16.
12. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 10.
13. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 117.
14. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 118.
15. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 119.
16. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 17.
17. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 121.
18. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 132.
19. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3324, арк. 126.
20. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 17–18.
21. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 23.

**Правові засади культурного співробітництва Польща – Україна
(2000–2005 рр.)**

У статті проаналізовано політико-правову базу культурно-наукового співробітництва між Україною та Польщею. Висвітлюються проблеми які виникали під час укладання тих чи інших домовленостей між президентами Польщі та України.

Ключові слова: політико-правова база, культура, освіта, договір, угода, співробітництво.

В статье проанализирована политико-правовая база культурно-научного сотрудничества между Украиной и Польшей. Освещаются проблемы, возникшие во время заключения тех или других договоренностей между президентами Польши и Украины.

Ключевые слова: политико-правовая база, культура, образование, договор, соглашение, сотрудничество.

In the article it is analysed politico-legal basis of cultural-scientific collaboration between Ukraine and Poland. Light up problems arising up during the conclusion of those or other agreements between the presidents of Poland and Ukraine.

Key words: politician-legal basis, culture, education, agreement, agreement, collaboration.

Актуальність статті полягає в тому, що за більш ніж тисячолітню історію стосунки України і Польщі охопили практично усі сфери суспільного життя двох народів. Обсяг та інтенсивність цих зв'язків мали періоди піднесення і спаду залежно від конкретних історичних умов, міжнародної ситуації в цілому і двосторонніх стосунків зокрема. В основному ж протягом усього часу контакти в гуманітарній сфері мали тенденцію до поглиблення і розширення, йшли по висхідній лінії, розвивалися динамічно. Тобто загалом цей процес можна кваліфікувати як еволюційний.

Разом із тим поява нових видів та форм взаємин у гуманітарній сфері логічно спонукала обидві сторони до їх організаційно-правового оформлення. У цьому сенсі покажемо початок ХХІ ст., коли в обох країнах були створенні й почали функціонувати державні механізми та громадські структури, призначені безпосередньо керувати культурними, науковими, молодіжними, туристсько-спортивними зв'язками, обміном досвіду у галузі охорони здоров'я тощо. Однак партійний диктат значно ускладнював їх функціонування.

В умовах незалежної України та демократичної Польщі, нарешті, склалися сприятливі можливості для вирішення усіх назрілих проблем, остаточної систематизації, законодавчого унормування і виведення співпраці в гуманітарній сфері на міждержавний рівень. Історичні ж традиції українсько-польських зв'язків у цій сфері створили конструктивні передумови для їх продовження на сучасних цивілізованих засадах.

До особливостей становлення і розвитку міждержавних українсько-польських стосунків у гуманітарній сфері ми відносимо: утвердження України та Польщі як рівноправних учасників міждержавних взаємин; поступову еволюцію зовнішньополітичних векторів та акцентів у внутрішній політиці правлячих кіл України та Польщі на зближення і взаємовигідне ділове партнерство; проведення радикальних економічних реформ, спрямованих на формування нової (ринкової) моделі господарювання, від якої безпосередньо залежала ситуація у гуманітарному секторі життя обох держав.

Варто підкреслити, що усі перераховані фактори виступають складниками єдиного процесу комплексної трансформації суспільства. Тому спрямованість політико-економічних і соціально-культурних змін в житті українців та поляків має загалом виразний гуманістичний характер. Ця теза часто констатується у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Однак при здійсненні наукового аналізу українсько-польських міждержавних стосунків увага дослідників зосереджується, переважно, на питаннях розвитку економіки, багатопартійної системи та євроінтеграційних прагненнях кожної з країн [1].

При цьому аналітики визнають, що зміна політичних реалій веде до змін у системі цінностей і способів життя громадян. Відтак, на нашу думку, переосмислюються роль, місце та функції гуманітарного сектора суспільного життя, посилюється його значення у державній політиці. Таким чином, особливості українсько-польських зв'язків у гуманітарній сфері на поч. ХХІ ст. слід розглядати у контексті становлення і систематизації відносин між двома постсоціалістичними державами, які приєдналися до європейського освітнього простору.

Українсько-польські стосунки на поч. ХХІ ст. формувалися під впливом загальних змін, що відбувалися в Європі протягом 2000–2005 рр. Це – демократичні революції (Помаранчева революція в Україні 2004 р., Трояндова революція в Грузії 2003 р.) та вихід на політичну арену нових суверенних держав, що й сприяло створенню нової концепції безпеки світового співробітництва. Відносини між Україною та Республікою Польща набули важливого значення в реалізації на практиці західного вектора зовнішньої політики України, що, безумовно, впливає на всі сфери суспільно-політичного та культурно-освітнього життя України.

За період 2000–2005 рр. взаємовідносини між Україною та Республікою Польща пройшли певний еволюційний шлях щодо врахування інтересів обох країн як у Центральній Європі, так і у внутрішньому розвитку української та польської держав.

Головною сферою зовнішньополітичної діяльності України став розвиток міждержавних двосторонніх відносин з державами Центрально-Східної Європи, а особливо з державами-сусідами, що обумовлено геополітичними факторами, історичними традиціями та досвідом політичних, економічних і культурних зв'язків. Усі ці фактори та необхідність проведення докорінних змін у всіх сферах суспільного життя сприяли створенню передумов для укладання двосторонніх угод між Україною та Республікою Польща в різних галузях співпраці у зазначеному періоді.

Переломним етапом у відносинах між нашими державами стали Президентські вибори 2004 р., коли тисячі польських громад їхали в Україну, стояли днями і тижнями на київському Майдані, аби підтримати український народ та його демократичний вибір. У цей час тисячі поляків проводили акції солідарності в самій Польщі. Практично в кожному польському місці проходили масові акції на підтримку Помаранчевої революції. Постійні репортажі на всіх польських каналах з України; топ-новини у провідних мас-медіа про Україну; концерти, демонстрації на підтримку "помаранчевої України" – все це створило атмосферу солідарності за спільне майбутнє. Цікавим було й те, що в польському політикумі не існувало, та й зараз не існує, розбіжностей щодо необхідного подальшого розвитку добросусідських відносин з Україною та підтримки її європейських та євроатлантичних цілей [2].

Згідно із статистичними даними, за результатами опитування, проведеного Інститутом суспільних справ Польщі восени 2005 р., зневага до українців серед польського суспільства зменшилась з 65 до 34%, рівень підтримки думки про довготривале поєднання між обома народами зріс з 61 до 82%, а кількість респондентів, які хотіли б бачити Україну членом НАТО та ЄС, досягла майже 80% [2].

Можна стверджувати, що ці зміни, що відбулися в польському суспільстві після Помаранчевої революції, стали ще одним кроком до розвитку добросусідських відносин між нашими державами та народами.

Під час приїзду у 2004 р. О.Квасневського до України він заявив, що "... оскільки Польща стала членом Європейського союзу, і вже давно є членом НАТО, польський уряд буде всіяко підтримувати в Європарламенті прагнення України приєднатися до Євроатлантичного альянсу та Європейського союзу. Україна є європейською державою, яка прагне стати однією з країн ЄС, і ми віримо, що це

відбудеться в найближчі роки. А зовнішня політика Польщі і надалі буде спрямована на зміцнення не тільки політичних, економічних але й культурних та освітньо-наукових зв'язків наших держав" [3, с. 13].

Україна та Польща зобов'язалися розвивати у нових політичних умовах відносини у дусі дружби, співробітництва, взаємоповаги, взаєморозуміння, довіри та добросусідства на основі міжнародного права. Держави також погодилися сприяти політичній, економічній, екологічній, науковій, гуманітарній та правовій співпраці задля зміцнення та подальшого співробітництва в Європі. Сторони підтримали розвиток безпосередніх зв'язків та співробітництво між регіонами, адміністративно-територіальними одиницями та містами України і Республіки Польща.

Обидві країни висловили бажання сприяти співробітництву в галузі культури, науки та освіти. Вони погодилися розширювати культурний обмін, співробітництво між культурними установами та організаціями, підтримувати безпосередні контакти між митцями, сприяти обміну науковими працівниками, викладачами, студентами, аспірантами і стипендіатами та здійснювати спільні науково-дослідні роботи. Україна та Польща домовилися про створення умов для взаємного вільного розповсюдження інформації про всі сфери громадського та культурного життя обох народів.

Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво є основним міждержавним документом, на основі якого здійснюватиметься подальший розвиток взаєморозуміння та співробітництва між двома державами у всіх сферах суспільного життя. Досить важливою є стаття 11 цього Договору, яка визначає право членів польської меншини в Україні та української в Польщі на збереження, вираження та розвиток своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Увага з боку держави до цього питання є надзвичайно важливою [4].

Зв'язки з українцями за кордоном, а саме в Польщі здійснюються відповідно до державної програми "Українська діаспора на період до 2000 року", якою було передбачено сприяння правовому захисту українців, що проживають за межами України, розв'язання проблем їх національно-культурного відродження та залучення їх до процесів державотворення в Україні. Для цього необхідним стало зміцнення двосторонніх міждержавних відносин, де паритетними є умови етнокультурного розвитку національних меншин як в Україні, так і в Польщі [5].

Важливою сферою розвитку двосторонніх контактів у гуманітарній сфері є соціальна робота (у Польщі частіше вживається термін "волонтерство"), до якої залучена переважна більшість молодіжних НУО. Їх члени займаються виховною, соціальною, представницькою,

правовою, національно-патріотичною, культурно-мистецькою, лікувально-оздоровчою, екологічною та громадсько-політичною діяльністю. Законодавчою підставою для такої діяльності в Україні служать закони "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" та "Про затвердження Національної програми підтримки молоді" [6, с. 12–13].

Україна та Республіка Польща проводили роботу з вирішення питань взаємного визнання та еквівалентності документів про освіту, вчені ступені і наукові звання, виконували порівняльний аналіз змісту навчання, опрацьовували критерії щодо здійснення контролю за шкільними нормами. У травні 2002 р. у Варшаві був підписаний Протокол про тимчасове врегулювання питання взаємного визначення еквівалентності документів про закінчення середніх, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також документів про присвоєння вченого ступеня і наукового звання [7, с. 4]. Це стало досить позитивним кроком, особливо для молоді, яка отримала шанс здобувати освіту там, де вважає за потрібне, не наштовхуючись при цьому на будь-які перешкоди з боку державних органів.

Вбачаючи важливість ролі молодого покоління та його формування, Україна та Польща уклали міжурядову Угоду про співробітництво молоді і молодіжні обміни [7, с. 4]. Вони підтримали взаємне вивчення культурної, наукової і економічної спадщини обох суспільств, організацію спільних заходів, які популяризували і поліпшували стан знань молоді про країну-партнера; вільний розвиток молодіжних товариств і організацій національних меншин, українців у Польщі та поляків в Україні та сприяли їх зв'язкам з країною-партнером [7, с. 4].

Представники тринадцяти політичних та громадських молодіжних організацій з Польщі та України 13 вересня 2005 р. у Сопоті (Польща) підписали Декларацію про утворення Україно-Польського Форуму молодіжної співпраці. Головним завданням Форуму стало сприяння втіленню науково-дослідних проектів молодих людей, які мають на меті поглиблення українсько-польських відносин та покриття частини видатків, пов'язаних з обміном організованими групами молоді з України та Польщі. Тому, згідно з правовими нормами України та Польщі, Форум гарантував вплив відповідних державних органів на осіб, що відповідали за координацію та виділення коштів з державного бюджету.

За перший рік існування Форум організував чотири конференції: дві у 2004 р. – у Гданську та Києві та дві в 2005 р. – у Казімежі Дольному та Гданську. Було здобуто фінансування на проведення ще трьох зустрічей: у Любліні та Гданську. З метою зміцнення організаційної структури Форуму організатори польсько-української зустрічі молодих

політиків у Гданську вийшли з пропозицією утворення Україно-польської ради молоді, завданням якої стала координація поточної діяльності цілої організації, а саме – контактів з державними органами, пошуку джерел фінансування та проведення зустрічей молоді. Діяльність такого роду організацій, із залученням активної молоді до розширення співробітництва та побудови нових політичних відносин між країнами, виводить міждержавні стосунки на якісно новий рівень.

З 2000 до 2005 рр. на договірну основу перевели контакти з українськими інститутами та університетами Вища інженерна школа м.Кошалін, Опольський університет, Вроцлавська політехніка, Ченстоховська вища педагогічна школа, Білостоцька політехніка, Люблінський університет ім. М.Кюрі-Скłodовської, Вища школа управління в Жешуві, Ягелонський університет в Кракові, Педагогічний інститут ім. Яна Кохановського в Кельце, Академія національної оборони у Варшаві та багато інших польських вишів [8].

Для реалізації на практиці культурного співробітництва між регіонами, адміністративно-територіальними одиницями та містами України і Республіки Польща було підписано Угоди про співпрацю Києва та Кракова як споріднених міст та про дружбу і співробітництво між Києвом та Варшавою (2001 р.).

Для розвитку співробітництва неурядових організацій у червні 2005 р. було створене громадське об'єднання Україно-Польський (Польсько-Український) Форум. Це організація політиків, інтелектуалів та бізнесменів, діяльність якої спрямована на виконання теоретичних та практичних функцій. До її складу увійшли чотири комісії: політична, економічна, комісія з гуманітарних програм та комісія з регіонального співробітництва. Форум включав у себе дві окремі організації з українського та польського боку, які не мають загального керівного органу, а тільки регулярно проводили свої зустрічі та обговорювали певні питання [9, с. 3].

Створення Консультаційного комітету президентів України та Польщі стало безпрецедентним кроком на шляху до співробітництва між двома країнами [10, с. 4]. До завдань комітету належить підготовка аналізу та пропозицій щодо питань в стосунках між Польщею та Україною, проблем Центральної і Східної Європи та міжнародної політики. Відповідно до цього сторони обмінювалися поглядами та інформацією щодо засобів розвитку добросусідської співпраці та підготовки відповідних пропозицій для президентів двох держав. Свої засідання комітет проводив двічі на рік переважно в Києві, Варшаві, Львові та Одесі.

Комітет сприяв реалізації досягнутих між президентами домовленостей з поглиблення дружніх стосунків між країнами, інформував

президентів про реалізацію українсько-польських домовленостей, здійснював консультації в галузі багатосторонніх та регіональних контактів та окреслював напрями співпраці на міжнародній арені. Одним з основних питань у діяльності комітету було стимулювання розвитку політичної, економічної, наукової, культурної, освітньої співпраці, організованих під егідою президентів конференцій, зустрічей, покликаних сприяти зближенню наших культур.

Важливим кроком на шляху зміцнення двосторонніх відносин став державний візит до Республіки Польща Президента України Л.Д.Кучми в червні 2000 р., підсумком якого стала двостороння констатація поступового, планомірного виходу українсько-польських відносин на рівень стратегічного партнерства. Президенти обох держав підкреслили, що важливим фактором українсько-польського зближення є розширення міжлюдських контактів, та наголосили, що існування незалежної України сприяє утвердженню незалежної Польщі, так само як існування незалежної Польщі сприяє утвердженню незалежної України.

Основним результатом візиту Президента Республіки Польща А.Кваснєвського в Україну у травні 2000 р. стало закріплення принципу стратегічного партнерства між двома державами та підписання Спільної заяви "До порозуміння і єднання". У цій заяві обидва президенти висловили спільне прагнення до остаточного "подолання складної спадщини" [11, с. 5], підкреслили, що шлях до дружби і єднання полягає через правду та взаєморозуміння, тому необхідно, пам'ятаючи про минуле, думати про майбутнє.

Однією з найделікатніших тем у двосторонніх відносинах є справа вшанування пам'яті жертв польсько-українського конфлікту. Польща вважає своїм правом та обов'язком щодо загиблих поляків добиватися, щоб їхні цвинтарі і могили на території України були пошановані та знаходилися у належному стані. Таке саме право мають українці щодо своїх цвинтарів та могил у Польщі. Щодо цього питання досить довго точилася дискусія, українська і польська сторона протягом багатьох років не могли знайти спільного консенсусу. Але обидві сторони розуміли, що вшанування місць пам'яті і шанобливе ставлення до могил своїх сусідів є свідченням переосмислення спільної історії, яка мала й трагічні сторінки. Сьогодні можна з упевненістю говорити про кардинальні зрушення в свідомості обох суспільств щодо шанобливого ставлення до місць поховань. У 2007 р. було завершено спільне будівництво у Львові меморіалу польським військовим на Личаківському цвинтарі, завершена підготовка до відкриття українського меморіалу в с.Павлокома Підкарпатського воєводства, тобто проблеми, які не могли знайти вирішення роками, нині розблоковано [12, с. 4].

Сторони погодилися надавати необхідну інформацію щодо вимог відповідних законодавчих та нормативно-правових актів своєї дер-

жави, інформувати про виникнення труднощів у реалізації Угоди та проводити спільні робочі наради, на яких підбиватимуться підсумки співпраці за минулий рік та уточнюватиметься план подальшої роботи.

Питання військових поховань у Західній Україні є складною темою. Багато суперечок точилося навколо військових поховань у Львові, де на Личаківському цвинтарі у польському військовому мемореалі поховані учасники боїв українсько-польської війни 1918–1919 рр. та польсько-радянської війни 1920 р.

Глави обох держав всіляко сприяли знаходженню компромісу в суперчливих питаннях.

Відвідання президентами могил польських воїнів та січових стрільців у Львові демонструвало обопільне прагнення до примирення і порозуміння, завершення тривалого та напруженого діалогу. Велике значення надавалося створенню належних умов для впорядкування поховань жертв воєн та політичних репресій. У червні 2000 р. Президент України Л.Кучма був присутній на церемонії відкриття пам'ятника полеглим воїнам Української Народної Республіки на Вольському цвинтарі у Варшаві. Президент Республіки Польща А.Квасневський під час робочого візиту у вересні 1999 р. взяв участь у покладанні квітів у Лісопарковій зоні м.Харкова, де здійснювалися роботи із спорудження пам'ятника українським та польським жертвам репресій [13, с. 15].

На початку вересня 2000 р. в м.Кракові (Польща) було урочисто відкрито пам'ятник воїнам УНР на Раковицькому цвинтарі. На честь воїнів поставлено гранітну стелу заввишки два метри з хрестом. На пам'ятнику розміщено дві гранітні плити з написами українською та польською мовами: "Пам'яті спочиваючих тут українців – вояків, офіцерів і цивільних осіб, які померли в 1919–1921 роках у таборі №1 для полонених та інтернованих у Кракові – Домб'ю. Померли, щоб постала вільна Україна. Краків'яни, 2000 рік" [14, с. 3].

У церемонії взяли участь прем'єр-міністри обох держав, представники міської влади та української громади Кракова, а також православної, католицької та греко-католицької церков, які відправили панахиду. Усе це є свідченням про прагнення сторін до подальшого поглиблення співробітництва. Хоч це не вирішило проблему, бо таких кладовищ на території Польщі знаходиться близько двадцяти, все ж проведення відповідних заходів слугувало прикладом та стимулом до наступних дій у цьому напрямі.

У 2000–2001 рр. було підписано чотири документи, які стосуються освітньо-наукової співпраці, зокрема, Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща про науково-технічне співробітництво (2000 р.), Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща

про співробітництво в галузі культури, науки і освіти (20 травня 2000 р.), Угоду про співробітництво між Міністерством освіти і науки України і Міністерством національної освіти Республіки Польща (2 липня 2001 р.) [15].

У цих домовленостях пріоритети двостороннього партнерства у галузі освіти і науки було конкретизовано. Аналіз цих документів дозволяє виділити основні форми співпраці, які практикували на початку ХХІ ст. науковці та освітяни двох країн, а саме:

- обмін науковою інформацією та науковою продукцією;
- навчально-наукове співробітництво, у тому числі розробка методичних рекомендацій, проведення занять зі студентами, прийом заліків та екзаменів у вишах країни-партнера;
- проведення спільних досліджень у різних галузях науки, спільних конференцій, симпозіумів, семінарів;
- організація практик і стажувань іноземних викладачів, вчителів, студентів та учнів загальноосвітніх шкіл;
- публікації статей закордонних колег у відповідних фахових виданнях, видання перекладних монографій та наукових збірників;
- сприяння освіти національних меншин: польської в Україні та української в Польщі.

Координацію міжнародних науково-освітніх зв'язків України здійснює кілька державних установ та відомств. До їх числа входять, насамперед, Міносвіти та МЗС, які налагодили взаємний обмін інформацією такого роду. З 2001 р. вони узгоджують свою діяльність і з Національною Академією наук України (НАН України), котра раніше працювала автономно. До такої інформаційної діяльності залучені також Міністерство культури і мистецтв України. Все це надає українсько-польським відносинам у гуманітарній сфері цілісності, системності, сталої періодичності, юридично-правової забезпеченості.

У цьому світлі варто розглянути правовий статус НАН України в міжнародному науковому обміні та співробітництві 2000–2005 рр. Основу безпосередніх зв'язків між українською і польською академіями було закладено у 1991 р. 25 лютого 1991 р., під час візиту української делегації на чолі з президентом АН УРСР академіком Б.Є.Патоном до Польщі, було підписано Угоду про співробітництво між АН УРСР та Польською АН (ПАН) [16, с. 156].

З січня 2002 р., згідно з Указом Президента України "Про забезпечення діяльності та розвитку НАН України", вона стала вищою науковою установою держави із статусом самоврядної організації. Новий статут організації, затверджений загальними зборами, відкрив можливість самостійно вирішувати питання зв'язків із усіма партнерами, в тому числі зарубіжними, що становлять інтерес для

наукової діяльності академії. Вже на поч. XXI ст. НАН України встановила тісні контакти з понад 50 міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, фондами, а з 2003 р. включилася у виконання найпотужнішої з програм науково-освітнього партнерства, в рамках якої до кінця 2005 р. здійснено 96 проектів з участю 178 зарубіжних університетів, у тому числі кілька десятків польських [14].

Для збереження усталених і розвитку нових творчих зв'язків українські і польські вчені стали учасниками Угоди про Федерацію інститутів Центрально-Східної Європи – мережі неурядових інституцій, що виникли в пострадянських державах з метою вивчення проблем історії та сучасності регіону, підписаної 20 жовтня 2002 р. у м.Любліні. Там же знаходиться Секретаріат Федерації, де головує професор Є.Клочовський. Український інститут Центрально-Східної Європи (у Львові та Києві) очолює академік Я.Ісаєвич, директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України [17, с. 253–254].

Одним із перших вагомих результатів об'єднаних зусиль вчених-істориків, політологів, правознавців двох сусідніх держав стало проведення міжнародної наукової конференції "Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість" 22 листопада 2003 р. Виданий на її основі однойменний збірник праць був також переломною подією, оскільки вперше включав дослідження українською і польською мовами, написані вченими обох країн. Відзначимо, що таких двотомних збірників, які б охоплювали всі головні етапи польсько-українських взаємин, раніше не було [1, с. 18–21].

Значну роботу з організації українсько-польських міждержавних зв'язків у галузі науки та технологій здійснюють міжурядові комісії, створені згідно з Типовим положенням, затвердженим 11 лютого 2003 р. постановою Кабінету Міністрів України. Вони є постійно діючим органом, що представляє Уряд України в його стосунках із урядами інших країн; забезпечує виконання зобов'язань Уряду, які випливають із чинних міжнародних угод. Домовленості про утворення відповідної українсько-польської комісії було досягнуто 30 листопада – 2 грудня 2004 р., у ході візиту до Польщі делегації українських парламентаріїв [8].

Поява цієї інституції стала правовим прецедентом для формування ряду спільних комісій і, зокрема, Українсько-польського/Польсько-українського форуму [1, с. 111], у межах якого забезпечується діалог між науковими і культурно-освітніми елітами, представниками неурядових організацій як носіями ідей модернізації суспільства на загальноєвропейських засадах. Форум, серед іншого, висунув ідею створення Українсько-польського університету. У цьому контексті варто назвати й Українсько-Польську комісію експертів з удосконалення

змісту підручників з історії та географії, завданням якої є дбати про історичну правду та правильне тлумачення реалій держави-партнера шляхом добору відповідних фактів, вилучення фальшивих думок і шкідливих стереотипів. Комісія формулює рекомендації для Міністерства освіти обох країн щодо змісту шкільних підручників [1, с. 90–95]. Діяльність таких інституцій слід розглядати, насамперед, як ще одну спробу звести місток взаємоповаги та порозуміння між двома сусідніми народами.

Таким чином, українсько-польська наукова співпраця у 2000–2005 рр. розвивалася як невід’ємна частина на закріплення культурних відносин Польщі та України, організаційного і правового поля, в рамках якого забезпечувалась дієвість і традиційних і нових форм співробітництва. Це стало можливим, як показано вище, завдяки запровадженню широкомасштабної договірної практики, а також максимальному полегшенню процедури встановлення зв’язків між окремими науково-дослідними установами та організаціями двох країн, заохоченню особистої ініціативи вчених при координації і підтримці (фінансовій) їхніх зусиль з боку держави.

На цих же принципах будувалися українсько-польські взаємини у площині освіти, яка, по суті, є базовим елементом науки і сферою практичної реалізації її досягнень. Так, підбиття перших підсумків наукового обміну стало можливим, на нашу думку, лише з початком в обох країнах глибоких реформ освіти, спрямованих, насамперед, на загальноосвітню школу. У Польщі їх стали запроваджувати у 1999 р., в Україні – у 2000 р.

Ці, як і багато інших фактів, свідчать, що в цілому розвиток українсько-польських взаємин у сфері культури в 2000–2005 рр. тривав у контексті розбудови нової системи двосторонніх міждержавних відносин. Така система створює необхідні правові умови для гармонійного поєднання національних інтересів кожної країни зі світовими цінностями.

У цьому світлі символічного вигляду набувають зусилля обох сторін, спрямовані на розробку правових норм, які мають забезпечити функціонування дієвих методів співробітництва між учасниками культурних зв’язків усіх рівнів – від урядового до міжособистісного. Базовим елементом цього процесу стало законотворення та проведення кожною з країн внутрішніх реформ у сфері культури, що й забезпечило її функціонування як цілісного механізму в системі українсько-польських міждержавних відносин.

Активно співпрацювала протягом 2000–2005 рр. з польськими колегами Українська асоціація медицини (УАКМ), утворена в Харкові у серпні 1992 р. Ця організація об’єднує 75 науково-дослідних інститутів,

університетів, наукових товариств, лікувальних закладів та підприємств. Більше 950 фахівців є індивідуальними членами УАКМ. Серед них – польські експерти в галузі медичної інформатики та радіоелектроніки [5, с. 4–5].

У березні 2004 р. УАКМ підписала Угоду про співробітництво з Польським Товариством медичної інформатики. Згідно з даним документом, бажаними формами співробітництва визнано: аналіз і обмін досвідом стосовно використання новітніх комп'ютерних технологій у медицині; відповідну підготовку та перепідготовку спеціалістів; створення спільних підприємств для розробки нових діагностичних і експертних медичних систем з допомогою комп'ютерної мережі; доведення нових українських і польських розробок (експериментальних зразків) у галузі медичних комп'ютерних технологій до світового рівня та створення за їх зразком готового комерційного продукту; спільну видавничу діяльність (наукових книг, підручників, журналу "Медінформатика і комп'ютеризація охорони здоров'я"); маркетингові дослідження та послуги; дистриб'юторська і ремаркетингова діяльність на ринку обох країн; проведення тематичних симпозіумів, форумів, виставок і конкурсів (ст. 3–10) [2, с. 2].

У 2000–2005 рр. склалась відповідна нормативно-правова база співробітництва між засобами масової інформації (ЗМІ). Польща має розгалужену мережу електронних ЗМІ: 4 загальнопольські (з них – 2 супутникові) та 12 регіональних програм державного телебачення, 4 центральні й 17 регіональних радіостанцій. Ведуть мовлення 126 комерційних телеканалів і 5000 радіостанцій, зареєстровано близько 750 операторів кабельного телебачення. Створено потужну сучасну газетну індустрію [13]. Як бачимо, перспективність такого напрямку співпраці, особливо для України, багатообіцяюча і приваблива.

Міжнародними зв'язками з польського боку найактивніше займається Національна рада з радіомовлення і телебачення (Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji – KRR і Т). Вона є одним із засновників форуму європейських рад у справах радіомовлення і телебачення (EPRA) – об'єднання, у рамках якого відбувається обмін досвідом та вирішення спільних проблем. У діяльності цієї організації бере участь і Національна рада з питань телебачення і радіомовлення України, створена за зразком KRR і Т.

Маючи намір розвивати співробітництво в галузі телебачення, Україна та Польща домовилися обмінюватися телевізійними та радіо-програмами й іншими матеріалами різних жанрів на комерційній та некомерційній основі. Для цього в 2002 р. було підписано Договір про співробітництво в галузі телебачення між Польським телебаченням та Національною телерадіокомпанією України та Договір про співпрацю

між Польським та Українським радіо. Телевізійні організації погодилися здійснювати спільне виробництво телевізійних програм на основі окремих договорів, обмін журналістами, технічним персоналом та іншими працівниками, відповідно до встановлених норм [11, с. 5]. Трансляція програм для польської та української національних меншин здійснювалася згідно з Угодою про співробітництво між радіо Жешова та радіо Львова з 6 листопада 2002 р. Як постійні програми транслювалися: в м.Кошаліні (Польща) "Український журнал" (двічі на місяць), в м.Щецині (Польща) "Публіцистичний журнал" (раз на місяць), в м.Ольштині "Журнал" українською мовою (раз на місяць), в м.Бялистоку – "Українська думка" (щотижня).

Однією з перешкод на шляху до примирення і єднання двох народів є наявність негативних стереотипів та упередженості, деколи і ворожих настроїв, сформованих на основі конфліктів і драматичних подій у їх спільній історії. Створення нового образу українця не в змозі перекрити вже установлений.

Однією з гарантій рівноправного конструктивного двостороннього діалогу є створення умов для співробітництва між Україною та Польщею, співпраця і партнерські стосунки на основі позитивних традицій співіснування двох народів, де особлива увага має бути приділена розвитку добросусідських відносин серед пересічних громадян двох країн.

Поглиблений аналіз культурно-освітніх відносин України та Польщі, правової бази і форм співробітництва в гуманітарній сфері свідчить, що протягом 2000–2005 рр. склалися необхідні умови для розширення діалогу, спрямованого на розбудову громадянського суспільства в обох державах. Однак зростання кількості та інтенсивності освітньо-наукових зв'язків не повинно розглядатися як самоціль. Розвиток даного виду співпраці – невід'ємний елемент концепції українсько-польського стратегічного партнерства. Його основною метою виступає закріплення присутності обох держав у Європі, а відтак – у європейському освітньо-інформаційному просторі, де вони виступають рекламними промоутерами одна для одної.

Таким чином, органи державної влади України та Польщі покликані виконувати роль координаторів та організаторів взаємин у науково-освітній сфері між своїми народами. Практична ж реалізація двосторонніх зв'язків повинна здійснюватись за підтримки уряду, силами зацікавлених установ, організацій, окремих громадян. При цьому нарощування темпів економічних реформ дозволить створити міцний фундамент співробітництва і уникнути фінансових проблем при організації різноманітних культурно-освітніх заходів, фестивалів, наукових форумів, турпоїздок та інших видів співпраці.

Запорукою ефективності українсько-польських контактів у майбутньому є також подолання навзаєм негативних етнічних стереотипів. На нашу думку, одним із важливих шляхів їх усунення є, між іншим, і корекція усталених уявлень про свій власний народ. У випадку українців йдеться про формування самоповаги і позбавлення від комплексу меншовартості. У випадку поляків – про відмову від зверхності у ставленні до східних сусідів. Досягнути цього можна, зокрема, у ході регулярних двосторонніх консультацій, намічених численними попередніми домовленостями (договорами, угодами, планами та ін.), і спрямованих на розв'язання різних аспектів даної проблеми.

Щодо конкретних напрямів наукової, освітньої та культурної співпраці, розвиток яких є перспективним для України та Польщі, то до них, на нашу думку, належать: завершення формування необхідної договірно-правової бази міждержавних культурних взаємин; підвищення уваги до можливостей розширення регіонального співробітництва на рівнях область – воєводство, район – повіт, сільська рада – гміна тощо; відродження та посилення контактів між містами-побратимами; перетворення української та польської діаспори на повноправного суб'єкта міжнародної культурної дипломатії; співпраця з представниками зарубіжних інформаційних агенцій та працівниками дипломатичного корпусу з приводу обміну новинами про події в Україні та Польщі; систематизація взаємовигідної, у тому числі й на бізнес-основі, гастрольної, фестивальної, виставкової діяльності українських і польських митців; сприяння регулярному обміну досвідом між ученими в рамках дво- та багатосторонніх наукових конференцій, симпозіумів, дослідницьких проектів; налагодження систематичних поїздок молоді до України та Польщі з метою навчання, підвищення кваліфікації, участі в туристських програмах на спортивних змаганнях, оздоровчій роботі.

Про досяжність такої перспективи свідчить постійно демонстроване сторонами взаємне прагнення до порозуміння і співробітництва, а конкретним проявом цього є поступове розширення договірно-правової бази і приведення її у відповідність до європейських і кращих світових зразків.

Отже, за період з 2000 до 2005 рр. в цілому сформувалася політико-правова база для сприятливого культурно-наукового співробітництва між Україною та Польщею. Українсько-польські зв'язки в галузі культури розвивалися в руслі політичних відносин між двома країнами, що склалися на сучасному етапі. Результатом цих відносин стало перетворення Польщі на стратегічного партнера України. Однак це стало можливим переважно завдяки постійній та наполегливій політиці зближення двох президентів – Л.Кучми та О.Квасневського.

На знак визнання великої роботи, яка здійснювалася для розширення українсько-польських взаємозв'язків та інтеграції в європейські й трансатлантичні структури, на підтвердження бажання розширювати співпрацю своїх країн в усіх напрямках діяльності глави держав обмінялися вищими нагородами – орденом Ярослава Мудрого та Орденом Білого Орла.

Хоча політика обох країн сприяла розширенню та поглибленню культурних відносин, цілком зрозумілим є той факт, що міждержавні відносини не можуть триматися лише на добрих політичних стосунках. Для поглиблення співробітництва між Україною та Польщею необхідна більш активна участь представників різних закладів, установ, організацій, творчих спілок, громадських об'єднань та груп населення двох держав у розвитку двосторонніх контактів, особливо у галузі культури.

Література

1. Кирилич В. П. Проблема задоволення духовних потреб українців у Польщі / В. П. Кирилич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2000. – Вип. 23, ч. 1.

2. Архів подій 2001 [Електронний ресурс] // Польський Інститут в Києві. – Режим доступу: <http://www.polinst.kiev.ua/ua/podii2/archive.htm?year=2005&id>. – Назва з екрана.

3. Kwasniewski A. Polska polityka wschodnia / A. Kwasniewski // Polska polityka wschodnia : materialy konferencji zorganizowanej w dniach 28–29 pazdziernika 2005 roku we Wroclawiu. – Wroclaw : Kolegium Europy Wschodniej, 2005. – S. 13–15.

4. Україна. Договори. Зібрання чинних міжнародних договорів України. Офіційне видання / М-во закордонних справ України ; гол. ред. А. М. Зленко. – К. : Видавничий дім "Інюре", 2002.

Т. 2. – Кн. 1. – 2002. – 657 с.

5. Про національні меншини в Україні : Закон України, прийнятий Верховною Радою 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С. 1187–1189.

6. Дмитренко Н. В. Україні забродив Рік Польщі / Н. Дмитренко // Україна Молода. – 2004. – № 16.

7. Інформаційно-довідковий матеріал про стан і перспективи розвитку співпраці в галузі освіти і науки між Україною і Республікою Польща [Електронний ресурс] // Комітет з питань науки і освіти. – Режим доступу:

<http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/printable/article.jsessionid=48DE8DCE41DBCFFA9AD985173CFFD>

7DD?art_id=45823. – Назва з екрана.

8. Єременко Т. І. Польська меншина в Україні в 20–30-і рр. ХХ століття / Т. І. Єременко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 74 с.

9. Виставка сучасних київських художників "Єднає нас мистецтво" [Електронний ресурс] // Культурно-інформаційний центр при Посольстві України в РП. – 4.09.2009. – Режим доступу:

<http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/news/detail/28431.htm>. – Назва з екрана.

10. Все про освітні, наукові, культурні стипендійні програми та стажування в Республіці Польща [Електронний ресурс] // Польсько-освітній фонд Перспективи. – Режим доступу:

<http://www.stypendyst.pl/login.php>. – Назва з екрана.

11. Декламаторський конкурс української поезії в м. Щецині [Електронний ресурс] // Культурно-інформаційний центр при Посольстві України в РП. – Режим доступу:

<http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/news/detail/22734.htm>. – Назва з екрана.

12. Виставка про Голодомор у Познані [Електронний ресурс] // Культурно-інформаційний центр при Посольстві України в РП. – 13.05.2008. – Режим доступу:

<http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/news/detail/12797.htm>. –

Назва з екрана.

13. Декларація до злагоди і єднання від 21 травня 1997 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу:

http://zakon.rada.gov.ua/cgi_bin/laws/main.chi?nreg=616_151. –

Назва з екрана.

14. Декларація міністрів закордонних справ України та Польщі про принципи формування українсько-польського партнерства від 13 березня 1994 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу:

http://zakon.rada.gov.ua/cgi_bin/laws/main.chi?nreg=616_241. –

Назва з екрана.

15. Україна на міжнародній арені : зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.) : у 2 кн. / упоряд. В. В. Будяков та ін. ; МЗС Укр. – К. : Юрінком Інтер, 1998.

16. Україна на міжнародній арені : зб. документів і матеріалів. 1991–1995 рр. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 265 с.

17. Афанасьєв І. Ю. Польсько-українські відносини у 1991–1999 рр.: спроба узагальнення / І. Ю. Афанасьєв // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка : зб. наукових праць. – Львів : ЛНУ ім. Франка, 2001. – Вип. 4. – С. 295–301.

К.М.Ячменіхін

**Рецензія на монографію Шендрікової Сніжани Павлівни
"Історія театру в Криму (1820–1920 рр.)"**

У сучасній українській історіографії простежується тенденція комплексного дослідження тем, пов'язаних з історією культури України. Театральна історія Криму має тривалий шлях розвитку і, являючи собою важливу сторінку творчого життя українського народу, характеризується своїми специфічними рисами. Дослідження даної наукової тематики на сьогодні є сучасним та актуальним.

Монографія С.П.Шендрікової присвячена історії зародження, становлення і розвитку в Криму, починаючи зі спогадів про сценічні постановки на півострові ще у пер. пол. XIX ст. Наукова праця надає можливість одержати цілісне уявлення про культурні процеси на території Криму в їх взаємозв'язку з економічним та соціально-політичним розвитком регіону. Театральна епоха XIX – поч. XX ст. представлена шляхом надання характеристики процесу відкриття у Криму перших театрів та гастрольної діяльності артистів провідних театрів Російської імперії.

У першому розділі монографії проаналізовані письмові та матеріальні джерела, що засвідчують існування на території Криму театрального мистецтва ще за часів античності. При цьому автором підкреслено специфіку репертуару античного театру в регіоні, виходячи з наявності в джерелах інформації про реалії життєдіяльності грецьких полісів на території Криму.

Важливим дослідницьким аспектом у зазначеному тематичному напрямі стало поєднання характеристики творів видатних античних вчених – Аристотеля, Платона, Аполлодора, Поліена, Павсанія, Геродота та інформації, яка залучена С.П.Шендріковою з відповідних археологічних джерел.

У другому розділі монографії йдеться про діяльність першого кримського театру на поч. XIX ст. та про активну участь у цій справі московського купця Ф.Г.Волкова. Крім того, простежено сприяння розвитку театрального мистецтва в Сімферополі з боку місцевої влади та антрепренерів, визначено основні етапи вдосконалення та благоустрою,

власне, самої будівлі театру. Для досягнення поставлених завдань дослідницею використані відомості архівних фондів Державного архіву Автономної республіки Крим.

Тематика третього розділу стосується характеристики театрального життя м.Севастополя та його значення для культурної історії Криму. Особливу увагу приділено вивченню дискусійного питання про першість двох міст – Сімферополя і Севастополя – у справі становлення театральної діяльності на півострові.

У четвертому розділі досліджено театральний аспект культурної життєдіяльності інших міст Криму, зокрема, Ялти, Євпаторії, Керчі, Феодосії та Бахчисараю. Варто вказати на те, що авторкою приділено належну увагу вивченню особливостей становлення театрального мистецтва у зазначених містах і здійснено необхідну порівняльну характеристику проблеми.

У п'ятому розділі крізь призму вивчення гастрольних турів провідних артистів столиць розкрито вплив на діяльність театру в Криму таких видатних діячів театрального мистецтва, як Михайло Щепкін, Віра Комісаржевська, Афанасій Саксаганський, Марія Заньковецька та ін. Унікальність дослідження полягає у використанні маловідомих біографічних деталей, міжособистісних взаємовідносин щодо кожної із досліджуваних персоналій. Такий підхід дозволив максимально об'єктивно і комплексно розкрити творчу атмосферу в театральних колективах, всебічно проаналізувати внесок діячів сцени у культурне життя регіону зокрема і держави в цілому. Важливим доповненням до зазначеної інформації стало виявлення специфіки театральної діяльності в Криму в роки становлення радянської влади.

Використані автором наукові дослідницькі методи базуються на новітніх розробках історичної, філософської, педагогічної та психологічної науки при одночасному врахуванні сучасних підходів у мистецтвознавстві та культурології. Висновки є змістовними та логічно побудованими. Основний текст монографії супроводжується схемами та фотодокументами, які мають самостійне наукове значення.

Втім робота набула б логічної змістової повноти за рахунок історичного екскурсу у театральне життя Криму періоду середньовіччя. Поза всяким сумнівом, здійснення подібного дослідження ускладнюється відсутністю належної джерельної бази. Однак характеристику окремих аспектів театральної історії регіону зазначеного періоду все ж таки можна було реалізувати, що збагатило би зміст праці. Певною описовістю характеризується історичний екскурс щодо античного періоду театральної історії Криму. Виправданою би стала реалізація порівняльного аналізу процесу розвитку театрального життя Криму із загальноукраїнськими тенденціями.

Однак, незважаючи на висловлені зауваження в цілому, рецензована монографія є завершеним комплексним історичним дослідженням цікавої культурологічної тематики. Наукова праця має як теоретичне, так і практичне значення. Автор здійснила оригінальне дослідження, яке відрізняє наукова новизна, належне логічне, літературне викладення матеріалу. Узагальнюючи все вищевказане, слід підкреслити, що монографія С.П.Шендрікової "Історія театру в Криму (1820–1920 рр.)" є важливим дослідницьким внеском у вітчизняну історичну науку з культурознавчої проблематики.

**Другий том "Мертвих душ" М.Гоголя:
хроніка створення і проблеми текстології**

[Самойленко Г. В. Хроніка написання другого тома "Мертвих душ" Н.Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГУ ім. Н. Гоголя, 2012. – 161 с.;

Самойленко Г. В. Нежинський список другого тома "Мертвих душ" Н.Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГУ ім. Н. Гоголя, 2012. – 360 с.]

Характерною ознакою сучасного гоголезнавства є багатовекторність наукових досліджень, спрямованих на вивчення феномену письменника і вивчення його спадщини. Особливо продуктивним був 2009 рік, коли наукова спільнота звітувала про свої здобутки на ювілейних конференціях та симпозіумах, присвячених М.Гоголю, наголошуючи на необхідності оновлення літопису його життя, осмислення витоків творчості, створення нових коментарів до його творів. Однією з найбільш представницьких стала Ювілейна міжнародна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження М.В.Гоголя, яка проводилася у Росії Інститутом світової літератури, Інститутом російської літератури (Пушкінський дім), Санкт-Петербурзьким державним університетом і Російським державним педагогічним університетом ім. О.І.Герцена. На зібранні секції "Навколо "Мертвих душ", до якої входили російські та італійські гоголезнавці, зацікавлення і дискусію викликала доповідь українського вченого, доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри світової літератури та історії культури НДУ імені Миколи Гоголя Г.В.Самойленка про знайдений ним новий список другого тому поеми "Мертві душі". Загальну думку присутніх про необхідність публікації цієї важливої знахідки виказав відомий гоголезнавець Ю.В.Манн.

Варто зазначити, що проблема вивчення "Мертвих душ" М.Гоголя через багатоаспектність не втрачає своєї актуальності як серед зарубіжних (І.Виноградов, Н.Виноградська, І.Зайцева, В.Кривонос, Ю.Манн, С.Шульц, К.Соливетті, Р.Джуліані, ін.), так і вітчизняних (П.Алексєєв, Н.Арват, В.Мацапура, Н.Сквіра) вчених. На особливу увагу заслуговують наукові розвідки, які збагачують гоголіану новими фактами і даними текстологічного характеру. Понад усе цінними залишаються відомості про знайдені гоголівські автографи та списки творів Гоголя. Саме до таких належить інформація Г.В.Самойленка про новознайдений список "Мертвих душ".

Публікації ніжинського списку "Мертвих душ" передувала складна пошукова та аналітична робота Г.В.Самойленка, результатом якої з'явилася праця "Хроніка написання другого тому "Мертвих душ" М.Гоголя" (2012). У дослідженні ніжинського вченого на широкому документальному матеріалі викладена історія десятилітньої праці М.Гоголя над другим томом "Мертвих душ". Хронологічна атрибуція та історична послідовність досягаються завдяки залученню епістолярної спадщини письменника, його сучасників, а також мемуарних свідчень осіб, які належали до його найближчого кола Гоголя і зберегли у пам'яті відомості про роботу письменника над твором. Саме такий принцип відбору і введення документальних джерел унаочнює складність творчих поступів письменника при написанні поеми.

Г.В.Самойленко акцентує увагу на свідченнях сучасників, присутніх при читанні окремих розділів другого тому "Мертвих душ" у виконанні самого Гоголя. Аналіз спогадів дозволяє з'ясувати, які епізоди залишилися поза межами тексту, опублікованого після смерті письменника другого тому.

Праця Г.В.Самойленка "Хроніка написання другого тому "Мертвих душ" М.Гоголя", безперечно, вагомий внесок у вітчизняну гоголіану і дає цілісне уявлення про складний творчий процес кристалізації Гоголевого слова.

Органічна цілісність наукового діалогічного задуму проф. Г.В.Самойленка забезпечується іншою працею "Ніжинський список другого тому "Мертвих душ" М.Гоголя" (2012), яку слід розглядати як реалізацією виказаних у колі гоголезнавців (С.-Петербург, 2009) думок дослідника про новий список другого тому "Мертвих душ". Предметом наукового пошуку вченого стало питання текстологічного плану, пов'язане з вивченням списків другого тому поеми, яке у гоголезнавстві має спорадичний характер.

Тож дослідник звернув увагу на обставини поширення у списках (1852–1854 рр.) через цензурну заборону друку другого тому поеми "Мертві души". У відомих світських салонах відбувалися читання рукопису другого тому з подальшим переписуванням, рукописним тиражуванням і поширенням. Г.В.Самойленко охарактеризував більшість списків, які зберігаються у різних архівних сховищах Москви, С.-Петербурга, Києва, і дійшов висновку, що вони можуть розглядатися як текстологічний матеріал або ж пов'язуватися з літературною евристикою. Наявність списків забезпечує осмислення важливих ідеологічних, історико-суспільних та історико-літературних проблем, дає підстави сприймати їх як літературне явище у тісному взаємозв'язку з історією літератури (с. 4).

Новизна досліджуваного Г.В.Самойленком питання підтверджується включенням рукопису ніжинського списку, який публікується вперше і супроводжується текстологічним і аналітичним коментарем автора. Розшифрований вченим список другого тому "Мертвих душ" дає підстави на основі візуального аналізу почерку визнати наявність 4 переписувачів і дозволяє дійти висновку, що у його основі лежить рукопис гоголівського тексту, здійснений професором С.Шевирьовим.

В праці Г.В.Самойленка проведено порівняльний аналіз ніжинського списку з текстами двох редакцій, вміщених в сьомому томі академічного видання творів М.Гоголя (Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952). Дослідником здійснена велика текстологічна робота, виявлені деякі розбіжності в текстах, поданих у підрядковому академічному варіанті. Крім цього, детально проаналізовано кожний розділ поеми, що дозволило зосередитися на авторському пошукові розвитку дії, характеристиці Чичикова й нових персонажів, які з'являються у поемі (с. 182).

Порівняльний аналіз ніжинського списку з редакціями академічного видання (1951), а також редакціями другого тому "Мертвих душ" у виданні П.Куліша (1857) дали підстави Г.В.Самойленку зробити висновок, що ніжинський список відрізняється від інших своєю повнотою і відредагованістю тексту. Результати дослідження забезпечують повноту текстологічного коментаря російських науковців, присвяченого другому тому поеми "Мертві душі", які працюють над повним виданням і листів Гоголя.

Варто зазначити, що у дизайні книг Г.В.Самойленка використано малюнки відомих ілюстраторів творів М.Гоголя П.Боклевського і М.Далькевича. Оригінальності виданню також додають розміщені фотокопії окремих сторінок ніжинського списку.

**О новонайденном списке
второго тома "Мертвых душ" Н.В.Гоголя**

Самойленко Г. В. Нежинский список второго тома "Мертвых душ" Н. Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 350 с.

Самойленко Г. В. Хроника написания второго тома "Мертвых душ" Н. Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 161 с.

Среди многих загадок и тайн, оставленных Гоголем после своей смерти, до сих пор не разгаданным остаётся вопрос о том, что случилось со вторым томом "Мертвых душ". Исследователи продолжают спорить по этому поводу, выдвигают различные гипотезы, и для этого есть основания. Известно, что "Мертвые души" по замыслу писателя должны были представлять широкомасштабное полотно, в котором он планировал показать хоть с одного боку, но "всю Русь". Особая роль в осуществлении этого плана отводилась второму тому поэмы. Однако эта часть произведения дошла до нас в виде отдельных и глав и фрагментов. Исследователи фиксируют факт сожжения Гоголем белой рукописи второго тома "Мертвых душ" в ночь с 11 на 12 февраля 1852 г.а, ссылаясь на воспоминания современников – М.Н.Погодина, А.Т.Тарасенкова, графа Толстого и других. Однако до сих пор доподлинно неизвестно, какие бумаги сжег писатель в камине в эту ночь, находясь в доме графа Толстого, а также то, был ли завершён второй том поэмы. Этих сомнений не скрывают В.Воропаев и И.Виноградов, издатели и комментаторы Полного собрания сочинений и писем Н.В.Гоголя в 17 томах [1, с. 68–74].

Сам факт сожжения глав второго тома, над которыми писатель трудился столь длительное время – на протяжении 12 лет, исследователи мотивируют, как правило, тем, что он находился в состоянии душевного кризиса. Кризисные состояния, очевидно, и раньше ставали причиной того, что он сжигал написанные главы второго тома поэмы в 1843 и в 1845 г. Можно предполагать, что подобные поступки были продиктованы стремлением к совершенствованию, неудовлетворённостью написанными частями текста, их несоответствием тому замыслу, который сформировался в представлении автора к моменту сожжения. Ведь требовательность Гоголя к себе как к художнику не нуждается в доказательствах. Он неоднократно возвращался к переработке произведений уже опубликованных, получивших

признание в читательской среде. Примером такой переделки могут служить разные редакции повестей "Тарас Бульба", "Портрет", "Нос" и другие. Однако вопрос о рукописных списках глав второго тома имеет особый характер: речь идёт о текстах, не напечатанных при жизни писателя. Информация о том, что они перерабатывались и как изменялись, сохранилась только в воспоминаниях современников, которые были свидетелями того, как Гоголь читал главы из второго тома, а также в переписке писателя.

Сохранился ещё один, очень важный пласт документов, свидетельствующий о том, что Гоголь тщательно трудился над продолжением второго тома, – рукописные списки сохранившихся глав второго тома "Мертвых душ". Сегодня удивляет то, что их было много – около тридцати. Для культуры пушкинской и гоголевской эпохи это было закономерно. Многие неопубликованные, а часто и опубликованные произведения известных писателей распространялись в списках, однако это были, как правило, поэтические тексты, например, вольнолюбивые стихотворения Пушкина, о которых современники поэта узнавали только благодаря рукописным копиям и которые появились в печати после его смерти. То, что переписчики создавали списки неопубликованных глав незавершённого творения Гоголя, говорит о любви к нему, о понимании его значения и о желании сохранить для потомков каждое его слово.

Анализ списков и рукописных редакций, их подготовка к публикации – кропотливая, трудоёмкая работа, которая требует от исследователя огромной эрудиции, точности и скрупулёзности. Взяться за такую работу может не каждый литературовед, тем более, что текстологов у нас специально не готовят. Вот и получается, что учёных, умеющих работать с рукописными материалами – единицы, тем более в современной украинской русистике, поскольку в преимущественном большинстве наших гуманитарных вузов прекращена подготовка специалистов по русской литературе. К таким немногочисленным профессионалам в своей области относится Григорий Васильевич Самойленко, известный в Украине и за её пределами литературовед, который на протяжении многих десятилетий занимается изучением творчества Гоголя.

В 2009 г. на международных научных конференциях, посвященных 200-летию Н.В.Гоголя, он выступил в Нежине, Москве и Санкт-Петербурге с сенсационным докладом о новонайденном списке пяти глав второго тома "Мертвых душ". Этот список он обнаружил в своём родном Нежине в 2008 году. Уникальность ситуации заключается в том, что серьёзные рукописные документы, а в данном случае речь идёт именно о таких материалах, ни в областных, ни тем более в

районных центрах не сохранились. Ещё в 1934 г., как справедливо замечает Г.В.Самойленко, они по приказу наркома Д.Затонского были переданы в Киев, в рукописный отдел Государственной публичной библиотеки УССР (ныне Институт рукописи Национальной библиотеки им. В.Вернадского НАН Украины). Как попал в Нежин рукописный список глав второго тома поэмы "необходимо ещё выяснить" – пишет исследователь [2, с. 120, 123].

Держа в руках его новую книгу "Нежинский список второго тома "Мертвых душ" Н.Гоголя" (2012), думаешь о том, что важный документ попал в хорошие руки. Создаётся впечатление, что автор книги, кажется, на протяжении всей своей жизни готовил себя к тому, чтобы не только обнаружить факт его существования, но и опубликовать его, определить его ценность, сравнить новонайденный рукописный текст с текстом двух копий, напечатанных в академическом собрании сочинений Гоголя в 14 томах.

Все главы монографии органично связаны между собой. Книга открывается анализом списков второго тома "Мертвых душ" как научного явления. Заметив, что рукописных вариантов подобного рода, составленных разными переписчиками в начале 1850-х годов, сохранилось около 30, Г.В.Самойленко высказывает предположение, что их может быть и больше, поскольку поиски продолжаются. Объектом анализа в данной части работы стали также списки-подделки. Такой подделкой был, например, текст, опубликованный Н.Ф.Ястржембским в журнале "Русская старина" в 1872 году под названием "Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.В.Гоголя. Новые отрывки и варианты". Автор книги расценивает эту публикацию как факт культуры, поскольку создатель подделки – прежде всего читатель, увлечённый творчеством писателя и стремящийся вмешаться в его творческую концепцию [3, с. 19]. Используя классификацию А.И.Белецкого, такого читателя можно отнести к группе, которую учёный назвал "читателями, взявшимися за перо".

К спискам, в которых содержится продолжение событий, изложенных Гоголем в дошедших до нас главах второго тома поэмы, Г.В.Самойленко относит книгу украинского актёра и драматурга А.Е.Ващенко-Захарченко "Мертвые души". Окончание поэмы Н.В.Гоголя "Похождения Чичикова" (1857), рассматривая её как образец литературной мистификации, а также книгу историка и литератора Ю.А.Авякана, издавшего в Москве книгу "Мертвые души". Том второй. Рукопись, возвращённая из пламени" (1994).

Наиболее трудоёмкой частью монографии Г.В.Самойленко является подготовка к печати нежинского списка второго тома "Мертвых душ" Гоголя, а также сравнение его текста с двумя наиболее

авторитетными списками, опубликованными в VII томе академического собрания сочинений писателя. Этому посвящены вторая и четвёртая главы книги. Важен вывод, к которому пришёл исследователь. "Предварительное изучение текстов списков, – пишет Г.В.Самойленко, – дало нам право утверждать, что нежинский список является наиболее полным, так как включает в себя не только текст ранней редакции, но также фрагменты поздней и существующих вариантов" [3, с. 18].

Давая общую характеристику новонайденного списка в третьей главе, автор книги высказывает несколько довольно правдоподобных предположений: этот список мог попасть в Нежин вместе с библиотекой профессора С.Шевырева; он не вошёл он в реестр книг и рукописей этой библиотеки потому, что это был не оригинал второго тома "Мертвых душ", а его копия. И, наконец, третья гипотеза исследователя заключается в том, что работники библиотеки могли утаить этот документ, когда гоголевские рукописи передавались в 1934 году в Киев [3, с. 161]. Сопоставление глав новонайденного списка и первоначальных глав и редакций академического издания привело Г.В.Самойленко к важному выводу о том, что "это комбинированный текст первого и последнего слоёв опубликованных текстов с дополнениями и уточнениями, а также соответствующей правкой" [3, с. 161].

В 2012 г. была опубликована еще одна книга Г.В.Самойленко – "Хроника написания второго тома "Мертвых душ" Н.Гоголя", в которой на основе эпистолярных и мемуарных источников собраны и систематизированы высказывания писателя и его современников об основных этапах созревания замысла гоголевской поэмы и его художественного воплощения.

Обе работы исследователя, особенно его монография "Нежинский список второго тома "Мертвых душ" Н.Гоголя", имеют большую научную ценность, являются подспорьем для дальнейших научных изысканий и заслуживают того, чтобы они были отмечены как лучшие исследования в области гоголеведения.

Литература

1. Воропаев В. Жизнь и сочинения Николая Гоголя / В. Воропаев // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. – М. : Изд-во Московской Патриархии, 2009.

Т. 1. – 2009. – С. 13–78.

2. См.: Самойленко Г. В. Творча спадщина Миколи Гоголя на перетині епох / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 209 с.

3. Самойленко Г. В. Нежинский список второго тома "Мертвых душ" Н. Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин : НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 350 с.

НАШІ АВТОРИ

1. **Бабенко Людмила Леонідівна**, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

2. **Білан Сергій Олександрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного університету біоресурсів і природокористування.

3. **Блохин Даріана** – Президент "Німецько-українського наукового Об'єднання" в Німеччині, академік АН Вищої Школи України, професор, доктор.

4. **Вишнякова Надія Євгенівна**, здобувач кафедри історії, правознавства та методики викладання РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м.Ялта).

5. **Віннікова Наталія Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури, компаративістики і соціальних комунікацій Київського університету.

6. **Воронко Олег Григорович**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Центрально-Східної Європи, Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

7. **Демуз Інна Олександрівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

8. **Ісаєнко Катерина Петрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

9. **Кириленко Сергій Олексійович**, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

10. **Коваленко Оксана Миколаївна**, молодший науковий співробітник, Інститут вищої освіти НАПН України, м.Київ.

11. **Ковальчук Олександр Герасимович**, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

12. **Конончук Іван Миколайович**, старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

13. **Конта Ростислав Михайлович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

14. **Корнєєва Людмила Леонідівна**, кандидат філософських наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

15. **Лесик Людмила Василівна**, здобувач кафедри історії та археології України, Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

16. **Мацапура Валентина Іванівна**, доктор філологічних наук, професор кафедри світової літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

17. **Михальчук Ніна Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

18. **Москаленко Олександр Юрійович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

19. **Моціяка Олена Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

20. **Орлов Владлен Миколайович**, аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

21. **Павельчик Ганна Олександрівна**, аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

22. **Палієнко Галина Олексіївна**, старший викладач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

23. **Пирогова-Таран Лідія Валентинівна**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

24. **Потапенко Ярослав Олександрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

25. **Самойленко Олександр Григорович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

26. **Сарапин Віта Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі.

27. **Семенова Марина Валентинівна**, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

28. **Сквіра Наталія Михайлівна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу світової літератури Інституту літератури НАН ім. Т.Г.Шевченка.

29. **Стешиц Олександр Сергійович**, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

30. **Субботіна Інга Володимирівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

31. **Товстоляк Надія Миколаївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "Криворізький національний університет".

32. **Хархун Валентина Петрівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

33. **Шаповал Лариса Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

34. **Якубіна Юлія Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

35. **Ячменіхін Костянтин Михайлович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ЗМІСТ

Літературознавство

Віннікова Н.М. Українська літературна пародія та епіграма.....	3
Сарапин В.В. Стельовий синкретизм п'єс Івана Котляревського.....	9
Моціяка О.М. Поезія Тараса Шевченка як плач.....	24
Блохин Д. Гоголь у Західній Європі.....	33
Сквіра Н.М. Чи мріяв Гоголь про долю Емпедокла? (рецептивні теорії спалення другого тому "Мертвих душ").....	52
Ковальчук О.Г. Уява як засіб візуалізації світу (на матеріалі ранньої прози М.Коцюбинського).....	58
Михальчук Н.І. Ідеосвіт Володимира Винниченка в контексті метафізичного пошуку.....	69
Ісаєнко К.П. Роман "Чотири пори життя" М.Матіос як варіант колажного тексту.....	90
Хархун В.П. Міфологізм у поетичному мисленні шістдесятництва (за віршем Ліни Костенко "Климена").....	95
Бабенко Л.Л. Витоки опозиційних настроїв Василя Стуса.....	104

Історія

Пирогова-Таран Л.В. Етнологія та/чи історична антропологія.....	110
Москаленко О.Ю. Трансформації у духовній сфері людності Північного Лівобережжя бронзової доби, або Про що говорять артефакти?.....	118
Кириленко С.О. Розвиток поглядів на проблему походження Русі у працях Бориса Грекова.....	126
Потапенко Я.О. Активізація дослідження соматичної проблематики у сфері історіописання як наслідок "антропологічного повороту" та "історіографічної революції".....	136
Орлов В.М. Основні підходи до класифікації вітчизняних історіографічних джерел щодо нової релігійності.....	144
Лесик Л.В. Розвиток пожежної безпеки в містах Гетьманщини у XVII–XVIII ст.	156
Самойленко О.Г. Історична освіта в гімназіях України у контексті освітньої політики Російської імперії XIX – поч. XX ст.	163
Павельчик Г.О. Регіональна специфіка проведення столипінської аграрної реформи на території України.....	174

Вишнякова Н.Є. Проблема великих сільськогосподарських маєтків німецьких землевласників Таврійської губернії в історіографії межі XIX–XX ст. як регіональний компонент історії України	185
Бабенко Л.Л. Стратегія взаємодії більшовицької партії і радянських спецслужб в антирелігійній боротьбі 1920–1930-х рр. ..	192
Конончук І.М. Національні проблеми України та Чернігівщини 20-х рр. XX ст.	202
Субботіна І.В. Особливості професійно-галузевої зайнятості молоді в УРСР у 1959–1989 рр.....	211
Стешиц О.С. Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект	222
Воронко О.Г. Вплив міграційних процесів на демографічний розвиток титульного етносу України у др. пол. XX – на поч. XXI ст. .	234

Теорія та історія культури

Товстоляк Н.М. До історії Качанівського палацу П.О.Рум'янцева-Задунайського	245
Палієнко Г.О. Соціальні практики православної церкви у галузі освіти у Чернігівській єпархії (др. пол. XIX – поч. XX ст.)	254
Демуз І.О. Діяльність вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у 1895–1907 рр. при Миколаївському відділенні Імператорського російського технічного товариства	264
Шаповал Л.І. Етнографічні особливості українського народу за матеріалами "Студій з української етнографії та антропології" Федора Вовка	274
Конта Р.М. Етнологічні здобутки Федора Вовка: сучасна вітчизняна історіографія XXI ст.	286
Білан С.О. Розвиток аграрної освіти в 30-х рр. XX ст. та її вплив на формування професійно-виробничої верстви українського села	295
Корнєєва Л.Л. Рольова гра живої дії як вид акціонізму та її різновиди.....	305
Семенова М.В. Досягнення та проблеми розвитку культури України пер. пол. 1990-х рр.: за матеріалами засідань колегії Міністерства культури	313
Коваленко О.М. Правові засади культурного співробітництва Польща – Україна в (2000–2005 рр.)	328

Рецензії

Ячменіхін К.М. Рецензія на монографію Шендрікової Сніжани Павлівни "Історія театру в Криму (1820–1920 рр.)"	344
Якубіна Ю.В. Другий том "Мертвих душ" М.Гоголя: хроніка створення і проблеми текстології	347
Мацапура В.И. О новонайденном списке второго тома "Мертвых душ" Н.В.Гоголя	350
Наші автори	354

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 71

Регіональні проблеми розвитку літератури,
історії та культури у загальноукраїнському контексті

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – В. П. Сливко
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. О. Приходько
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку 25.01.13 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 21,0
Ум. друк. арк. 22,02

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.